T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İRAN'DA MİLLİYETÇİLİK VE BÖLGEYE YANSIMALARI

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
YALÇIN SARIKAYA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Osman Metin ÖZTÜRK

Ankara - 2007

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

İRAN'DA MİLLİYETÇİLİK VE BÖLGEYE YANSIMALARI

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
YALÇIN SARIKAYA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Osman Metin ÖZTÜRK

Ankara - 2007

ONAY

Yalçın SARIKAYA tarafından hazırlanan *“İran’da Milliyetçilik ve Bölgeye Yansımaları”* başlıklı bu çalışma, *30 Kasım 2007* tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda *oybirliği* ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Uluslararası İlişkiler* dalında *Doktora* tezi olarak kabul edilmiştir.

…….

Prof. Dr. Refet Yinanç (Baskan)

…….

Prof. Dr. Osman Metin ÖZTÜRK

…….

Prof. Dr. Cemalettin TAŞKIRAN

…….

Prof. Dr. Burcu BOSTANOĞLU

…….

Doç. Dr. Mustafa KİBAROĞLU

ÖNSÖZ

Nükleer Silahlar, Irak, Küreselleşme, Kafkasya, Siyasal İslâm, Türkistan, Filistin, Arap-İsrail ilişkileri, Suriye, Çin'in geleceği, Rusya'nın geleceği, Hazar havzası, Afganistan sorunu, Amerikan müdahaleleri, Pakistan-Hindistan ilişkileri, Enerji güvenliği… Uluslararası politikada hangi konuyu tartışırsanız tartışın, konunun bir şekilde geldiği birkaç ülkeden biridir İran… Ancak bu durum, sadece İran'ın Afgan damından Anadolu yaylasına, Hazar sahilinden Basra sahiline uzanan geniş coğrafyası ile kolayca izah edilememektedir.

Uluslararası politika ve genel anlamda siyaset bilimi açısından önemini hiç yitirmemiş bir diğer konu da milliyetçiliktir. İran'ın bütün bu konularla bu kadar iç içe olması ve gündemdeki yerini koruyabilmesine rağmen, milliyetçiliği İran bağlamında ele alan çalışmaların sayıca azlığı dikkat çekmektedir. Oysa İran, milliyetçiliğin dünyadaki (özelikle Doğu toplumları içindeki) en ilginç türlerine ev sahipliği yapmıştır, yapmaktadır.

İran dendiğinde akla Şiilik ve Şiiliğin merkezi gelmektedir. Bu algılama, İran'ı Şiilik etrafında örgütlenmiş ve Batılı milliyetçiliğin girmediği bir devlet ve ülke olarak anlamaya yol açmaktadır. Bu, doğrudan İran'ın bugünkü teokratik rejimi ile ortaya çıkmış bir kabul de değildir. İran 15-16. yüzyıllardan itibaren böyle anlaşılmak istenmiştir. Bu olguyu tamamen reddetmek mümkün değildir ancak böylelikle, İran'ı millî devlet haline getiren tek mayanın Şiilik olduğu düşüncesinin, İran'a ilişkin araştırmaların objektifliğine olumsuz etkide bulunduğu, yorum kolaycılıklarına neden olduğu da unutulmamalıdır.

“İran milliyetçiliği” var mıdır? İran milliyetçiliği ile Fars milliyetçiliği ya da Panfarsizm arasında nasıl bir ilişki vardır? İran’da alt milliyetçilikler var mıdır? Kabilecilikler veya aşiretçilikleri milliyetçiliklerden nasıl ayırabiliriz? Bu milliyetçiliklerde dinin yeri ve rolü nedir? Alt milliyetçiliklerin İran sınırlarının ötesindeki hareketlerle nasıl bir ilişkileri vardır? Hedefleri ve faaliyetleri nelerdir? Bu sorular İran’ın geleceğine ilişkin önemli sorulardır ve İran’ın geleceğinden en çok etkilenecek olan İran’ın komşularıdır. Ancak bu konulara ilgilerinin en çok olması beklenen İran’ın komşularının bu konuların çok uzağında oldukları açıkça ortadadır. Afganistan’ın geleceği büyük ölçüde İran’a bağlıdır ancak yarım asra yakın zamandır savaş şartlarındaki Afganistan’ın durumu malûm… Pakistan, doğusunu ve kuzeyini, batısından daha acil sorunlarla dolu olarak gören bir ülkedir. Bununla beraber Pakistan’da, sınırlı da olsa “İran” ve “İran’da” milliyetçilik konularına yönelen çalışmaların olduğu bilinmektedir. Irak, siyasal merkezi ortadan kaldırılmış, fiili bütünlüğü yok edilmiş, savaş şartlarında bir ülkedir; işgal altındadır. Azerbaycan, bu konuların görece ilgi topladığı bir ülke olmakla beraber, bu ilginin yansıdığı çalışmalar istenen düzeyde değildir. Türkiye’nin; tarihi, coğrafyası, bilim hayatı ve siyasetindeki canlılık nedeniyle bu konuda yetkin çalışmaların olduğu bir ülke olması gerekir. Gelin görün ki, Türkiye’nin bu konulara ilgisini yansıtacak yayımlanmış özgün Türkçe eserleri topladığınızda bir kitaplığın iki rafının dolmadığı görülecektir.

Doktora tezi için bu konuyu seçmemizin nedeni, sadece İran’a ilişkin sorulara cevap bulmak isteği değil, bununla birlikte alanımızdaki bu önemli eksikliğin giderilmesine bir ölçüde katkıda bulunma çabasıdır.

Tezin sonuna, İran’a ilişkin bundan sonraki akademik çalışmalara ve tezin anlaşılmasına katkıda bulunması hedeflenerek bir isimler, bir de kavramlar sözlüğü eklenmiştir. Burada verilen bilgiler de ulaşılabilen en doğru kaynaklara dayanılarak derlenmiştir. Ancak bir sözlük olması nedeniyle burada kaynaklar belirtilmemiştir.

Teze ilişkin birtakım transliterasyon hususlarına dikkat çekmek isterim. Farsça-Arapça terimlerin ve isimlerin bir bölümü Türkçe'de de kullanıldığından bunların Türkçeleşmiş ifadeler olduğu düşünülerek yazılışları orijinal Farsça'ya uygun yapılmamıştır. "Hicri", "Cephe", "Halk" gibi… Öte yandan genelde Batı dillerinin telaffuz kuralları düşünülerek yazılan kelimelerin yazılışı Türkçe telaffuz kuralları düşünülerek yazılmıştır. "Mostafa Vaziri" yerine "Mustafa Veziri" örneğinde olduğu gibi. Öte yandan bazı özel isimlerde Farsça telaffuzu yansıtan yazımlar kullanılmıştır: "Cebhe-ye Millî", "Hezb-i Cumhuri-ye Helg-i Moselman-i İran" örneklerinde olduğu gibi.

Çalışmam boyunca bana desteğini esirgemeyen ve akademik danışmanlığın ötesinde katkılarıyla bana mesleğimi öğreten Hocam, Prof. Dr. Osman Metin Öztürk'e öncelikle derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyeleri ve Araştırma Görevlilerine de bu vesileyle teşekkür ederim. Yıllardır süren ve bitmesini istemediğim "anlama" faaliyetimin yardımcılarına; Farsça hocam Melikkendli Rıza Bey'e, aynı alanda çalışmaktan ve aynı yolda yürümekten gurur duyduğum arkadaşım Ferzad Semedli'ye, Tahran'daki, Tebriz'deki dostlara, Prof. Dr. Aygün Attar hocama, Azerbaycan Kültür Derneği'nin Genel Başkanı Sayın Cemil Ünal ve eski-yeni yöneticilerine, M. Rıza Hey'et'e, ağabeyim Doç. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ hocama yürekten teşekkürler…

Teşekkürlerin en büyüğünü hak eden aileme;
Meslektaşım ve öğretmenim olan Babama;
ve sabır timsali Anneme, sonsuz şükranla…

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ i
İÇİNDEKİLER iv
HARİTALAR TABLOSU vii
KISALTMALAR TABLOSU viii
GİRİŞ 1
KAVRAMSAL ÇERÇEVE 8

BİRİNCİ BÖLÜM
İRAN'DA MİLLETLEŞME

1. Safevi Devleti: 31
Şiiliğin Kurumsallaştırılması veya Devletleştirilmesi 31
2. Kacar Devleti: 36
Milletleşme ve Modernleşme 36
i. Başlangıç Dönemi 38
ii. Batı Etkisinin Artması 41
iii. Uluslararası Siyasi-Ekonomik Şartlar ve Meşrutiyete Giden Yol 45
iv. Anayasacı Meşrutiyet Hareketi ve İranlılık Kimliğinin Resmileştirilmesi 51

İKİNCİ BÖLÜM
TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE İRAN'DA MİLLİYETÇİLİKLER

1. I. Dünya Savaşı ve Avrupa Tarzı İran Milliyetçiliği 57
i. Rıza Şah, Ulus İnşası ve Fars Milliyetçiliğine Dönüşümü 61
ii. Fars Milliyetçiliğinin Dışsal Kökleri 67
iii. Fars Milliyetçisi Retorikten Örnekler 72
2. Yeniden İran Milliyetçiliği ve Musaddık 84
3. Panfarsizm, Paniranizm ve İslâm 94
4. İslâm Cumhuriyetinde Etnisite Politikası 105

5. “Diğer” Milliyetçilikler 112
i. Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği 115
I. Azerbaycan’ın İran’daki Özel Önemi ve Yeri 116
II. “İran’da Türklük” Meselesi 122
III. İran Türklerinin Coğrafyası: Üç Yoğunluk Merkezi.....124
IV. Azerbaycan Adı Üzerine.....127
V. Dil, Kimlik ve Azerbaycan.....129
VI. İran’da Türk Nüfusu.....131
VII. İran’da Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi 135
a. Hıyabani ve Azadistan Devleti.....138
b. Seyyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti.....142
c. Soğuk Savaş Dönemi ve Devrime Kadar Azerbaycan Meselesi ..147
d. Devrim, İran İslâm Cumhuriyeti ve Azerbaycan Meselesi 148
e. Kültürel Faaliyetler ve Talepler.....152
f. 1990 Sonrasında Güney Azerbaycan Meselesi ve GAMOH 156
A. AHCP, 31 Aralık ve 20 Ocak 156
B. Çöhreganlı ve GAMOH 162
VIII. Azerbaycan’a Yönelik Paniranist İdari Tedbirler.....169
IX. Paniranistlerin ve Fars Milliyetçilerinin Azerbaycan Meselesine Bakışı 171
X. Karikatür Krizi ve Mayıs 2006 İsyanı 180
XI. Türkmensahra (Kuzeydoğu İran) Türkmenleri.....188
ii. İran Kürtleri ve İran’da Kürtçülük 191
I. Kürtlerin Dili Meselesi 194
II. Kürtlerin Tarihsel Tutumları Üzerine 195
III. İran’da Kürt Nüfusu.....200
IV. Kürtçülüğün Doğuşu.....201
V. İkinci Dünya Savaşı Sonrası: Mahabad Girişimi.....207
VI. Devrim, İslâm Cumhuriyeti ve İran Kürtleri 211
iii. Beluç Milliyetçiliği ve Beluçistan Meselesi 218
I. Doğu Beluçistan (Pakistan Beluçistan’ı) 223
II. Batı Beluçistan (İran Beluçistanı).....231

iv. Arap Milliyetçiliği ve El Ahvaz Hareketi.....237

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İRAN'DAKİ FARKLI MİLLİYETÇİLİK ALGILAMALARININ
BÖLGEYE YANSIMALARI

1. Azerbaycan Meselesinin Yansımaları.....245
i. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Yansımalar.....247
I. Karabağ Meselesi.....250
II. Hazar ve Enerji Konuları.....263
III. Azerbaycan'a Rejim İhracından
Moskova-Tahran Stratejik İttifakına.....268
IV. İran'da Muhalefet, Rejim Aleyhtarlığı ve
Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği.....275
2. Kürtçülüğün Yansımaları.....276
3. Pan-İrancılık ve Afganistan Denkleminde Milliyetçilik.....284
4. Beluçistan'dan Yansımalar: Selefizm ve Güney Asya Denklemi.....294
5. İran ve Orta Asya: Türkistan'da "Farsça" Dış Politika.....296
i. Tacikistan Politikası.....300
ii. Özbekistan'la İlişkiler.....302
iii. Türkmenistan'la İlişkiler.....304
6. Arap Dünyasına Yansımalar.....305
SONUÇ.....311
KAYNAKÇA.....328
EKLER.....350
EK-1 : KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ.....350
EK-2 : İSİMLER SÖZLÜĞÜ.....358
EK-3 : İLGİLİ BELGELER.....375
ÖZET.....384
ABSTRACT.....386

HARİTALAR TABLOSU

Harita-1 : İran Türklerinin Üç Yoğunluk Merkezi.....127
Harita-2 : Pakistan'da Etnik Gruplar (Beluçların Alanı) 219
Harita-3 : Paniranist "Büyük İran" Haritası 267

KISALTMALAR TABLOSU

AB : Avrupa Birliği
ABD : Amerika Birleşik Devletleri
AHCP : Azerbaycan Halk Cephesi Partisi
AIOC : Azerbaijan International Oil Company
BAE : Birleşik Arap Emirlikleri
BAFS : British Ahwazi Friendship Society (İngiliz Ahvazlı Dostluk Toplumu)
BDT : Bağımsız Devletler Topluluğu
BM : Birleşmiş Milletler
CIA : Central Intelligence Agency
CIAJO : Council of Iranian American Jewish Organizations
FKÖ : Filistin Kurtuluş Örgütü
GAMOH : Güney Azerbaycan Millî Oyanış Harekâtı (SANAM-Southern Azerbaijan National Awakening Movement)
H.Ş. : Hicrî Şemsî
HMÖ : Halkın Mücahitleri Örgütü (Terör Örgütü-Mocahidin-e Halg)
IRIB : Islamic Republic of Iran Broadcasting
MHCP : Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi (Halk-e Müselman)
NATO : North Atlantic Treaty Organisation (Kuzey Atlantik İşbirliği Örgütü)
NIAC : National Iranian American Council (Ulusal İranlı Amerikan Konseyi)
PDKİ : İran Kürdistan Demokrat Partisi
PJAK : Partiya Jiyan-e Azad-e Kurdistane (Terör Örgütü)
PKK : Partiya Karkeren-e Kurdistan (Terör Örgütü)
SAS : Special Air Service (İngiltere)
SAVAK : Sazeman-e Ettelaat ve Emniyet-e Keşver (Ülke Güvenliği ve İstihbarat Örgütü) 1957-1979 arasında İran İstihbarat Örgütü

SAVAMA : Sazeman-e Ettelaat ve Emniyet-e Milli-ye İran (İran Millî Güvenlik ve İstihbarat Örgütü) 1979-1984 arasında İran İstihbarat Örgütü

UAEA : Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı

VEVAK : Vezaret-e Ettelaat ve Emniyet-e Keşver (İstihbarat ve Ülke Güvenliği Bakanlığı) 1984'ten günümüze, İran Millî İstihbarat Örgütü, Ettelaat.

GİRİŞ

İran, hem Hazar'a hem de Hint Okyanusu'na kıyıdaş olan tek devlettir. Bunun İran'a sağladığı avantaj, hem Karadeniz hem de Akdeniz'e kıyıdaş olan tek devlet olmanın Türkiye'ye sağladığı avantaja benzer. Hiro'ya göre "İran bu gezegenin muhtemelen en stratejik ülkesidir".[1] Bu ifadenin belki biraz daha abartılısını CIA şefi Fuller'in, 1991 tarihli kitabına isim olarak tespit ettiğini de hatırlıyoruz.[2]

İran ile ilgili siyaset bilimi ya da uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalar, genellikle İslâm, siyasal İslâm, İslâm Devrimi, İslâm ve demokrasi, reformizm, İslâm ve hürriyetler, sosyolojik ve siyasal yönleriyle Şiilik, Şiilik tarihi, İran-Irak Savaşı, Irak Şiileri, İran-ABD ilişkileri, Terörizm, Kitle İmha Silahları, Hizbullah, Basra Körfezi güvenliği gibi başlıklarda yoğunlaşmıştır. 1990'lardan sonra ise İran'ın farklı yönlerine mercek tutan çalışmaların sayısında bir artış olmuştur. Milliyetçilik konusu da bu artıştan olumlu etkilenmiştir. Ancak, İran'daki milliyetçiliği ya da milliyetçilikleri konu edinen eski ve yeni akademik çalışmaların bir kitap bünyesinde bir araya getirilebilmiş olanlarını burada sıralamak dahi mümkündür.

Richard W. Cottam'ın "Nationalism in Iran (Updated Through 1978)" adlı eseri[3], Hamid Ahmadi'nin "The Politics of Ethnic Nationalism in Iran" başlıklı Doktora tezi[4], Mustafa Veziri'nin "Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity" başlıklı çalışması[5], Brenda Shaffer'ın "Borders And Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity" isimli eseri[6] Turec Atebeki'nin, "Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in the

[1] Dilip HIRO, The Iranian Labyrinth: Journeys Through Theocratic Iran and Its Furies, (New York, 2005), xxxvii.
[2] Graham E. FULLER, The Center Of The Universe: The Geopolitics Of Iran, (ABD, 1991)
[3] Richard COTTAM, Nationalism in Iran: Updated Through 1978, (Pittsburgh, 1979)
[4] Hamid AHMADI, a.g.e..
[5] Mostafa VAZIRI: Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity (New York 1993).
[6] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, (Cambridge-Massachusettes 2002)

Twentieth-Century Iran" adı ile daha sonra da gözden geçirilerek "Azerbaijan: Ethnicity and The Struggle For Power in Iran" adıyla yayınlanan çalışmaları[7], özgün bir siyasi tarih çalışması olmakla birlikte konuyu büyük ölçüde ilgilendiren, Firuze Kaşani Sabet'in "Frontier Fictions: Shaping The Iranian Nation 1804-1946" adlı kitabı[8] Afşin Maraşi'nin "Nationalizing Iran: Culture, Power and the State: 1870-1941" başlıklı doktora tezi[9], Eliz Sanasaryan'ın "Religious Minorities in Iran" adlı kitabı[10] bu kapsamda önemli çalışmalar olarak okunmalıdır. Kendisi de bir İran Ermenisi olan David Nejde Yagubyan'ın "Ethnicty, Identity and the Development of Nationalism in Iran" başlıklı doktora tezi[11] milliyetçilik teorileri üzerine geniş bir bölümden sonra İskender Han Sethanyan, Hagop Hagobyan, Sevak Saginyan, Nejde Hagopyan gibi İran Ermenilerinin geniş biyografileri etrafında bir milliyetçilik incelemesidir.

Behruz Moazemi'nin "The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran: 1796-1979" başlıklı tezi[12], daha çok İran'daki geleneksel din-devlet ilişkilerinin 1979 devrimiyle sonuçlanmasını inceleyen bir çalışma ise de burada da İran'da uluslaşma sürecine ilikin önemli tespitlere ulaşılmış olması itibarıyla konu açısından önemli bir çalışmadır. Şahruh Ahavi'nin Türkçe'ye de çevrilmiş olan "Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period" isimli 1980 tarihli kitabı ise Moazemi'nin eserinin konusunu daha çok Pehlevi dönemine odaklanarak incelemektedir. Bu eserde de, İran'da dönemin milliyetçi-modern

---

[7] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in the Twentieth-Century Iran, (Londra 2003) ve Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and The Struggle For Power in Iran, (Londra 2000).

[8] Firoozeh KASHANI-SABET, Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804-1946, (Princeton, 1999)

[9] Afshin MARASHI, Nationalizing Iran: Culture, Power and the State: 1870-1941, (Los Angeles 2003).

[10] Eliz SANASARIAN, Religious Minorities in Iran, (New York 2000).

[11] David Nejde YAGHOUBIAN, Ethnicty, Identity and the Development of Nationalism in Iran, (California, Berkeley 2000).

[12] Behrooz MOAZAMI, The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran: 1796-1979, (New School Üniversitesi, 2003)

ulus inşasının din ve din adamı sınıfı ile ilişkileri açısından önemli bilgiler bir araya getirilmiştir.[13]

Pek çok insan zararlı etkilerinden dolayı acı çektiği zaman bile ulusal bölünmeleri, ulusal karakteri ve milliyetçiliği doğal bulmuştur. Muhalif sesler olmasına rağmen akademik çevrelerde dahi akademisyenlerin çoğu yer ve zamana göre ulusun değişen şekillerine işaret ettikleri zaman bile, ulusu insana dair bir sabit olarak ele almış ve buna bağlı olarak dünyayı yıkıma uğratan savaşları uluslar, ulusların çıkarları ve saldırgan içgüdüleri bağlamında açıklamaya çalışmışlardır.[14]

Milliyetçiliğin güncel anlamda bir incemele konusu olmasını gerektiren bir yön de konunun sadece üst disiplin olarak siyaset bilimi konusu olmayıp doğrudan uluslararası ilişkiler alanını ilgilendirdiğinin yaşadığımız siyasi dünya ile her gün ispat ediliyor olmasındandır. Örneğin İran'ın nükleer teknoloji ve nükleer silah meselesi, İran iç siyaseti bakımından bir belirleyen haline gelebilmekte, konunun, İran'ın millî çıkarlarını korumada kendine yetebilmesi kapsamında milliyetçilikle birlikte okunmasını zorunlu kılmaktadır.[15]

Smith, 1986'da, iki kutuplu sistemi ve nükleer bloklaşmayı klasik ulus devlet kavramını zayıflatan bir durum olarak görüyor, bloklar içindeki devletlerin kendi başlarına hareket edemeyişlerine işaret ediyordu.[16] Nitekim soğuk savaş sonrasında en sıcak bölgesel gelişmeler milliyetçilik esasında şekillenmiştir. 1990 sonrasında İran'ın Orta Asya ve Kafkaslar bölgesine yönelik politikasına ilişkin pek çok incelemede etno-dinsel boyut kaçınılmaz olarak gündeme gelmiştir. Bilindiği gibi, İran meselâ, kendi Azerbaycanlı nüfusuyla kuzeybatısındaki bağımsız Azerbaycan'daki etnik akrabaları

[13] Şahruh AHAVİ, İran'da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri, (İstanbul 1990).
[14] Anthony D. SMITH, Ulusların Etnik Kökeni (Ankara 2002), 29.
[15] Wyn Q. BOWEN ve Joanna KIDD, ""The Iranian Nuclear Challenge", International Affairs, 80, 2, (2004), 257."
[16] Anthony D. SMITH, Ulusların Etnik Kökeni (Ankara 2002), 29.

arasındaki bağın ve Türkmen nüfusuyla onların Türkmenistan'daki etnik akrabalarının arasındaki bağın İran'ın toprak bütünlüğüne yönelik bir yayılmacı tehdide dönüşebileceğinden korkmuştur.[17] Azerbaycan ve Türkmenistan'la ortak bir takım enerji faaliyetlerinin yolunu aramasını da yalnız ekonomik kaygıların bir yansıması olarak yorumlamak eksik olacaktır.

1990 sonrasında yaşananlar, öncelikli bir meşguliyet olan ülkesel bütünlük meselesi yanında, etrafında yeni devletler bulmasıyla birlikte, İran için kendi çok etnikli yapısından kaynaklanan tehditlerin büyümesi anlamına gelmiştir. Başlıca mülteci merkezlerinden olan İran, 1980'ler ve 1990'larda 4 milyon kadar mülteciye ev sahipliği yapmıştır. Bu mülteci akını İran'ın batı sınırındaki (Irak) ve doğu sınırındaki (Afganistan) çatışmalardan kaynaklanmıştır.[18] Daha yakın zamanda İran kuzeyden de, (Azerbaycan'dan ve az da olsa Tacikistan'dan) mülteci almıştır. Bölgesel çatışmalar İran için öncelikli bir tehdit kaynağıdır ve bunun nedeni de İran'ın merkezî konumudur. İran'ın dış politikasında geliştirdiği temel stratejilerin gerisinde bu tehdit algılamaları yatmaktadır. Bu stratejiler; her türlü izolasyonu engelleme, siyasi-askeri-ekonomik sağlamlık ve manivela kabiliyetini artırmak için proaktif bir diplomasi uygulama gibi önemli prensipleri içermiştir ve içermektedir.[19]

Görüldüğü üzere, mültecilikten, ekonomiye, güvenlikten bilime kadar -birbiriyle de bağlantılı- geniş bir alan milliyetçilikle doğrudan ilgili olmayı sürdürmektedir. Ancak İran gibi çeşitli yönleriyle diğer ulus devletlerden ayrı özellikler taşıyan, alana ilişkin çoğu sınıflandırmada tarihi şartlar gerekçesiyle tasnif dışı bırakılan bir ülke için, milliyetçilik araştırması zor bir iştir. 1979'a

---

[17] Hasene KARASAC: ""Actors of the New Great Game, Caspian Oil Politics", Journal of Southern Europe and Balkans, 4, 1, (2002), 22-23."

[18] İran'daki Afganistanlı mültecilerle ilgili bir çalışma olarak Bkz. Susanne SCHMEIDL: ""Human Security Dilemmas: Long Term Implications of the Afghan Refugee Crisis", Third World Quarterly, 23, 1, (2002), 7-29." Genel anlamda 1990'lar sonu itibarıyla İran'ın mülteci sorunu ve mülteci politkası ile ilgili olarak Bkz. Bahram RAJAEE: ""The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran", The Middle East Journal, (Kış 2000), 54, 1, 44-63."

[19] Mohiaddin MESBAHI: ""Iran and Central Asia: Paradigm and Policy", Central Asian Survey, 23, 2, (Haziran 2004),122."

kadar İran'ın bir monarşik imparatorluk olduğu değerlendirmesi bir tarafa, monarşinin ortadan kalkmasından sonra da çok etnili bir imparatorluk olduğu değerlendirmeleri bile günümüzde akademik düzeyde yazılabilmektedir. İran'ı bu anlamda özgün kılan bir yön de 20. yüzyıl başında dağılan diğer imparatorlukların tersine, ülkesel bütünlüğünü büyük ölçüde sürdürmüş olmasıdır. Bununla birlikte, İran, sıkça ve gelişigüzel ifade edildiği gibi "hiç işgale uğramamış" bir memleket de değildir. Son tahlilde, tarihi ve bugünü, İran'ı incelemekte önümüze bir yığın kavramsal zorluk çıkarmaktadır.

Hangi milliyetçiliklerin inceleme konusu olabilecekleri, ya da hangi etnik hareketlerin milliyetçilik bağlamında değerlendirilebileceği, bir kavram olarak "İran milleti" ve İran milliyetçiliğinin tanımı, tahlili ve yorumu, bunun diğer milliyetçiliklerle ilgisi, Şiiliğin ve İslam'ın İran'daki milliyetçiliklerle ilişkisinin değerlendirilmesi, bu bakımdan öncelikli sorunlardır.

Tez, Giriş ve Kavramsal Çerçeve dışında, üç bölümden oluşmaktadır. Kavramsal Çerçeve'de, millet, milliyetçilik, kabile/aşiret, millî-devlet vb. kavramlar üzerinde durulmaktadır. Bu bölüm sadece kavramları açıklamak ve konuya ilişkin teorik tartışmaları aktarmak üzere değil aynı zamanda bu kavramları İran özelinde yendien ele almak amacıyla da gerekli görülmüştür. Birinci Bölüm, İran tarihini, milletleşme perspektifinden ele almaktadır. Burada cevap aranan sorular "bugünkü İran coğrafyasında yaşayan insanların ne zaman ve nasıl bir millet olduğu"dur. Bu hususun ayrı bir başlıkta değerlendirilmesinin gerisinde genellikle "millet" ve "milliyetçilik" kavramlarının birbirine karıştırılmaları gerçeği bulunuyor. Milletleşme ile milliyetçiliğin gelişmesi birbirleriyle ilişkili ancak iki ayrı siyasal-toplumsal aşamadırlar. Bunlardan birinin, diğerinin asgari şartı olarak görülmesi ya da milliyetçiliğin milletleşme üzerine inşa edilebilirliği gibi hususlar her bir ülke için ve genel milliyetçilik teorileri tartışmaları kapsamında tartışılmaktadır. Ancak siyasal anlamda milliyetçiliğin İran'daki gelişimi İran milletleşmesinden bağımsız yanları oldukça fazla olan bir süreçtir.

Tezin gövdesini oluşturan ikinci bölüm de işte bu nedenle "İran'da Milliyetçilik" başlığına sahiptir. Burada İran'da milliyetçiliğin gelişimi yanında İran'daki farklı milliyetçilik algılamaları değerlendirilmektedir. "İran milliyetçiliği", İran'daki milliyetçiliğin başlangıcı bağlamında ele alınırken, Fars milliyetçiliği bu milliyetçilikle kısmen bağlantılı olarak, ancak ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır. Aynı bölümün geri kalanı, İran'da yaşayan Fars dışı milletlerin milliyetçiliklerine ayrılmıştır. Azerbaycan Türkleri'nin İran içindeki özel konumu, Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin daha fazla yer tutmasının kaçınılmaz sonucudur. Türkler dışında, Kürt, Arap ve Beluç milliyetçilikleri de yine bu bölümde analiz edilmektedir. Analize konu bu milliyetçiliklerin dışında da İran'da yaşayan milliyetçilikler bulunmaktadır. Bununla birlikte, bölgesel politik yansımaları olan, aynı zamanda İran iç siyasetinde sonuçlar doğurabilen etnik-millî hareketler inceleme konuları olarak seçilmiştir. Meselâ İran, Ermeni milliyetçiliği açısından önemli bir ülkedir. Hem Ermenistan'da ve Karabağ'da hem de ABD ve diğer Avrupa ülkelerinde çok sayıda İran Ermenisi yaşamaktadır. Ancak gerek İran'daki Ermeni nüfusun azlığı, gerekse İran'daki Ermeni milliyetçiliğinin İran siyasetine ve bölgeye etkileri bakımından inceleme konusunun dışında tutulmuştur. Zaman zaman kendine özgü niteliklerde milliyetçi çıkışları da olan Türkmensahra Türklerinin hareketleri ise Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği bahsine bitişik olarak değerlendirilmiştir. Bu seçimin haklılığını gösterecek biçimde Keddie, şunu ifade etmektedir: "Arap, Kürt, Azerbaycan veya Beluç şehirlerinde Fars şövenizminden bahsedenlere sıkça rastlarsınız."[20] Bu, İran'ın diğer bölgelerinde aynı söylemin olmadığı ya da aynı şikâyetin Tahran'da ya da İsfahan'da olmayacağı anlamına gelmemekte, ancak "etnik şikâyetlerin" coğrafyası bakımından fikir vermektedir.

Tezin üçüncü bölümü, bu milliyetçiliklerin bölgesel politik yansımalarına ilişkindir. Bu kapsamda, ikinci bölümde ele alınan

[20] Nikkie KEDDIE, Modern Iran: Roots and Results of Revolution, (ABD, 2003), 313.

milliyetçiliklerin İran'ın siyasal-coğrafi çevresine ne tür etkileri olduğu ve olabileceği üzerinde ayrıntılı olarak durulmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Habermas, küreselleşmenin millî devletlerin geleceğine nasıl bir etkileri olacağını inceleyen çalışmasında, "bugün, her ne kadar bazı devletler eski imparatorlukları (Çin), şehir devletlerini (Singapur), teokrasiyi (İran), kabile örgütünü (Kenya) andırsa veya daha ziyade aile hanedanlığına (El Salvador) ya da çok uluslu şirketlere benziyor olsa da Birleşmiş Milletler örgütü bir milli devletler kulübüdür" demektedir. Zira modern devleti millî devlet haline getiren, bir "milletin" sembolik şekilde inşa edilmesidir. Millî şuur, modern hukuk biçimleri içinde inşa edilmiş olan teritoryal devlete vatandaşlar arası dayanışmayı tesis edebilecek zemini temin etmektedir.[21]

Smith de, milliyetçiliklerin geniş çaplı terör ve yıkım yaratma kapasitesine rağmen millet ve milliyetçiliğin modern dünya düzenine tek gerçekçi sosyo kültürel çerçeveyi sunduğunu iddia etmektedir. Ona göre bugün millet ve milliyetçilik rakipsiz durumdadır; ayrıca milli kimlik de yaygın olarak çekici ve etkili olmaya devam etmekte, pek çok kişi onun kültürel tatmin, köksalmışlık, güvenlik ve kardeşlik ihtiyaçlarını karşıladığını hissetmektedir.[22]

Bu doğru tanımlamalar, uluslararası sisteme ilişkin bir genel çerçeve ortaya koyarken, şunu da bizlere hatırlatmaktadır ki, millî devletler (ulus-devletler) mutlak anlamda milliyetçilikleri temsil etmezler. Bu sistemde devletleri millî yapan güç ilişkilerinin yarattığı zorunlu rekabet ve işbirliğidir. Dolayısıyla "millî devlet" kavramının ilk çağrışımı olarak belli bir milliyete dayanma hele bir etnisiteye dayanma uluslararası sisteme ilişkin değerlendirmelerin konusunun biraz uzağında kalmaktadır.

---

[21] Jurgen HABERMAS, Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti, (İstanbul 2001), 78-81.
[22] Anthony D. SMITH, Küreselleşme Çağında Milliyetçilik, (İstanbul 2002), 182.

Nitekim milliyetçiliklerin her bir örnekte birbirinden faklı terorik açıklamalara ihtiyaç gösterecek kadar çeşitlilikler ve özellikler taşımaları, kapsayıcı bir anlama çerçevesinin geçerliliğini zorlaştırmakta hatta imkânsızlaştırmaktadır.[23] Özellikle Sami Zübeyde tarafından dikkat çekilen bu husus, milliyetçiliğin bir bütün halinde siyaset bilimi açısından incelenmesi ve anlaşılması çabalarını anlamsızlaştımamakla birlikte, milliyetçiliklerin "sui generis" yönlerine ilgi gösterilmesini zorunlu kılar.

Milliyetçilik ifadesi şu anlamlara gelecek şekilde birkaç biçimde kullanılmaktadır:

1.Bütün olarak millet ve millî devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,

2.Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak,

3."Millet" ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm,

4.Milletler ve millî irade hakkında bir kültürel doktrin ile millî emellerin ve millî iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji,

5.Milletlerin amaçlarına ulaşacak ve millî iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasî hareket.[24]

Pek çok açıdan, ideolojik bir hareket olarak milliyetçiliği kavramak, örgütsel bir kültür olarak millete göre daha kolaydır. Smith milliyetçilik konusundaki yaklaşımları "modernistler" ve "primordialistler" (ilkçiler) olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre, modernistler, milletin toplum ve tarih mozaiğinde bulunan doğal ve gerekli bir unsur olmadığını; kapitalizm, bürokrasi ve seküler faydacılık gibi modern gelişmelerin ürünü yani tamamen modern bir olgu olduğunu öne sürmektedirler. Milliyetçiliğin çağdaş koşullarla bütünüyle uyum sağlamış olamamasından dolayı, millet bugün yaygın bir şekilde var olsa bile aslında kökleri ne insan doğasında ne de tarihte olan, gerçekten de koşullara bağlı bir olgudur. Bu grubun iddiasına göre millet ve

[23] Umut ÖZKIRIMLI, Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış (İstanbul 1999), 262.
[24] Anthony D. SMITH, Millî Kimlik (İstanbul 2004), 119.

milliyetçilik neredeyse kesine yakın bir şekilde 18. yüzyılın ikinci yarısında başlamış olup, Antik Çağ'daki ya da Ortaçağ'daki bunlara benzer gibi görünen şeyler tamamen rastlantı veya istisna olarak anlaşılmalıdır [25]. Bu yaklaşım, yöntem bakımından da, tarım ve sanayi toplumları dönemlerini esas alır ve millet-milliyetçilik çalışmaları açısından hareket noktasını modernliğin koşulları ve süreçleri içinde tanımlar.[26]

"Primordialistler" yani "İlkçiler" ise etnik toplulukların ve ulusların, tarihin doğal birimleri ve insan deneyiminin bütünleştirici unsurları olduğunu vurgularlar. Bunun sosyo-biyolojik versiyonu, etnisitenin kan bağının uzantısı olduğunu ve kan bağının da hayatta kalma mücadelesinde kolektif amaçları gerçekleştirmede normal bir araç olduğunu vurgular. "Primordializm" terimi ilk olarak Edward Shils tarafından kullanılmış, daha sonra Clifford Geertz tarafından 1950'lerde geliştirilmiştir. Van Den Berghe, Masters ve Walker Connor gibi isimler de bu kavramlaştırmaya yeni bakış açılarıyla katkıda bulunmuşlardır.[27] "Primordialist / ilkçi" ifadesinin sebebi, dil, din, ırk ve etnisitenin karmaşık siyasal süreçlerden önce gelmesi ve bu siyasal oluşumların üzerine inşa edilebileceği bir temel oluşturmasıdır. İlkçiler de kendi aralarında gruplara ayrılabilir.[28] Anthony Smith'in çalışmalarında ilkçiler temel olarak "doğalcı, kültürel ve biyolojik" başlıkları altında sınıflandırılmaktadırlar. Virginia Tilley de ilkçi yaklaşımları "biyolojik, kültürel ve psikolojik" olarak sınıflandırmıştır.[29]

Milliyetçiliğin spesifik örnekleri birbirinden farklılık arz etmektedir. Milliyetçilik tartışmalarının temelinde milliyetçi ideoloji ya da milliyetçilerin görüşlerinin varlığı teorik zorluğun sebebi olarak görülür. Bununla bağlantılı bir diğer tartışma konusunun da milliyetçiliğin, milletlerin kendi bakış açıları

---

[25] Anthony D. SMITH, Ulusların Etnik Kökeni (Ankara 2002), 30.
[26] Anthony D. SMITH, Ulusların… a.g.e., 30.
[27] Edward SHILS, ""Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties", British Journal of Sociology, 8, 2, (1957), 142"den naklen Umut ÖZKIRIMLI, Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış (İstanbul 1999), 76.
[28] Anthony D. SMITH, Ulusların…a.g.e., 34.
[29] Umut ÖZKIRIMLI, a.g.e., 78.

ve özgün tarihi tecrübeleri ile okunmasından kaynaklandığı iddiasıdır. Milletler ve milliyetçilikler diğer milletler ve milliyetçiliklerle çevrili oldukları için milliyetçilikler birirlerinden farklı özellikler taşıyabilmektedirler. Öte yandan çatışmalar, "öteki" odaklı milliyetçilikleri doğurur.

Milliyetçilik konusundaki erken çalışmalar 19. yüzyıl sonunda Marksist ve Sosyalistlerin milliyetçi hareketlere yönelik eleştirel çalışmaları olmuştur. İkinci Dünya Savaşı yılları itibarıyla da "aidiyet" merkezli sosyolojik milliyetçilik kuramları etkili olmaya başlamıştır.

Khan, milliyetçiliğin genellikle, iyi ve kötü, kabilevi ve modern, yurttaşlık ve etnisite gibi ikili kavramlar etrafında anlaşıldığını, böylelikle de milliyetçiliğin en önemli yönünün ihmal edildiğini iddia etmektedir. Ona göre bu en önemli yön ise, milliyetçiliğin hem mevcut bir devlet yapısında güç paylaşımı mücadelesi hem de bu mümkün olmadığında kendi devletini kurma mücadelesi olduğudur.[30]

Eric Hobsbawm'a göre milliyetçilik modern bir olgudur. Milletlerin ilk işaretleri 17. yüzyılın sonlarında görülmüşse de "ideolojik biçimde belirli bir millet ve/veya etnik topluluğu sevmek" olarak tanımlanabilecek "milliyetçilik"ten ilk defa 18. yüzyılda bahsedilmiştir. Hobsbawm'a göre millet öncelikle siyasal bir kavramdır. "Kolektif egemenlikleri, siyasal ifadesini bir devlette bulan yurttaşlar topluluğudur". "Siyasal ve ulusal birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğine inanan milliyetçiler tarafından yaratılmış bir varlıktır." Yine, Hobsbawm'a göre "yeterli sayıda insandan oluşan herhangi bir topluluğun mensupları kendilerini bir milletin mensupları olarak görüyorlarsa millet mevcut demektir."[31]

[30] Adeel KHAN: ""Baloch Ethnic Nationalism in Pakistan: From Guerilla War to Nowhere?", Asian Ethnicity, 4, 2, (Haziran, 2003), 281."
[31] Eric. J. HOBSBAWM, Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth and Reality, (Cambridge, 1990), 18-19.

Gellner'e göre ise, milliyetçilik, her ne kadar halde varlığını sürdürse de, kadim, örtülü, uyuyan bir gücün uyanışı değildir. Gerçekte, sosyal örgütlenmenin yeni bir biçiminin sonuçlarından biridir.[32] Weber ve Durkheim'ın toplumları gelişim evrelerinde inceleyen çizgisini sürdüren Gellner, milliyetçiliğin temelde siyasal birim ile millî birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilke olduğunu; milliyetçi duygunun ya bu ilkenin çiğnenmesinin yarattığı kızgınlık ya da onun gerçekleşmesinden duyulan tatminden kaynaklandığını, milliyetçi akımın ise bu tür bir duygudan hareketlendiğini iddia eder. Milletleri insanların yarattığına dikkat çeken Gellner, milliyetçiliği; insanlık tarihini, avcı-toplayıcı, tarımsal ve modern-endüstriyel olarak sınıflandırarak açıklamaya çalıştığı için fazla işlevselci olmakla eleştirilmiştir. Bu fikrin vardığı açıklamalardan biri de milliyetçiliğin ancak milliyetçilik çağında olabileceği çıkarımıdır.[33]

Smith'e göre, mit ve bellek, millet kavramını oluşturan unsurlar arasında "sine qua non" niteliğindedir. Belleksiz kimlik olamaz, mitsiz ortak amaç olamaz; kimlik, amaç ya da kader millet kavramının zaruri ögeleridir.[34]

Milliyetçilik tartışmalarına öncekilerden farklı bir boyut getiren en önemli çalışmalardan biri Benedict Anderson'un "Hayali Cemaatler" teorisidir. Anderson, hem Marksist hem de liberal teorilerin bu alanda "görünüşü kurtarmak" için girişilmiş gecikmiş bir Batlamyusçu çabayla dumura uğramış oldukları ve gerekenin Kopernikçi bir ruh hali içinde yeniden bir perspektif düzenlemesi olduğu görüşündedir. Milliyetçilik kadar milliyetin de özel bir kültürel yapım türü olduğunu iddia ederek şöyle der: "Milliyetçilik; liberalizm faşizm gibi olgularla değil de akrabalık, din gibi olgularla bir arada düşünülürse her şey daha kolay olabilir. O halde antropolojik bir ruhla ulus hakkında şu tanımı öneriyorum: Millet, hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde

[32] Ernest GELLNER, Nations and Nationalism, (Oxford 1983), 48.
[33] Ernest GELLNER, Uluslar ve Ulusçuluk, (İstanbul 1992), 19-79.
[34] Anthony D. SMITH, Ulusların a.g.e., 22.

hayal edilmiş cemaattir." Öte yandan Anderson, Gellner'i, milliyetçiliğin sahte maskeler takındığını kanıtlama endişesi içinde olmakla; "icat"ı "hayal" ve "yaratım"la birlikte değil, "uydurma" ve "sahtekârlıkla" birlikte düşünmekle eleştirmektedir. Burada Anderson, milliyetçilik araştırmalarının bir tür entelektüel milliyetçilik karalamasına dönüşmesine karşı olduğunun mesajını vermektedir.[35]

Objektivist, Avrupa merkezci ve milliyetçi historiografi anlayışının, sömürge sonrası (post-kolonyal) değişerek, "millet"i kesin ve gözlemlenebilir bir gerçek olarak değil, bir tür ortak imge/hayal, toplum yapılanması ve öz disiplin olarak görme eğilimi artmıştır.[36] Ancak burada belirtmeliyiz ki, ne Anderson ne Breuilly ne de Brass milliyetçiliğin ve milli bağlılıkların sahte, gerçeklikten yoksun olduğunu iddia eder. Anderson'un "hayal edilmiş cemaatler" tezinden yola çıkarsak; milletin hayal edilmiş olması, onun sahte olduğunu göstermez.[37]

Milliyetçilik tartışmalarının yoğunlaşması ile literatürde "etniklik" ve "etnisite" üzerine de bir başka tartışma odağı oluşmuştur. Bu odaklaşma, milliyetçiliğin etnik ve teritoryal olarak sınıflandırılmasıyla da yakından ilgilidir. Etniklik konusunu milliyetçilik bağlamında en çok inceleyen Smith, "etnik" ile "millet" arasındaki ilişkiye dair değerlendirmelerinde şu ifadeleri kullanmaktadır: "Etnik geçmişlerinde köklerini arayan milletlerin tutkularını yok farzeden bir sürekli dünya düzeni kurulamaz ve bu geçmişi tamamıyla ihmal eden hiçbir millet ve milliyetçilik çalışması meyve veremez."[38]

Kedourie'ye göre, "etnisite" ve "etnik" kavramları, çoğul denen toplumlarda, kültür, dil ve fiziksel özellikler bakımından, genelde çoğunluk olan ötekinden farklı olanları ifade etmek için seçilmiştir. Ona göre, ABD

[35] Benedict ANDERSON, Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, (İstanbul 1995), 18-21.
[36] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: ""Going Public: Patriotic and Matriotic Homeland in Iranian Nationalist Discourses", Strategies, (2000), 13, 2, 175.
[37] Umut ÖZKIRIMLI, a.g.e., 246.
[38] Anthony D. SMITH, Ulusların… a.g.e., (Ankara 2002), 26.

çoğul bir toplumdur ve 1960'larla birlikte özellikle siyah güç ve benzeri ideolojilerle yazarlar bu konu üzerine eğilmeye başlamışlardır.[39]

Etnisite araştırmalarının ABD'de rağbet görmesi ve sıklaşmasından sonra konu "erime potası" noktasında yoğunlaşmış, ancak Glazer ve Moynihan'ın "Beyond the Melting Pot (Erime Potasının Ötesi)" adlı çalışması erime potası tezinin çöküşüne yol açmıştır. Çalışmada, New York'ta yaşayan Zenciler, Porto Rikolular, Yahudiler İtalyanlar ve İrlandalılar'ın etnik kimliklerinin sürdüğü ortaya çıkarılmıştır.[40] ABD'de bundan sonra etnik ve etnisite kavramları etrafındaki akademik araştırmalar artarak sürmüştür. Ancak buradaki karmaşanın temel sebeplerinden birisi "etnisite"nin ABD'ye farklı ülkelerden hatta farklı kıtalardan gelen ayrı ayrı milletleri ifade etmek için de kullanılmış olmasıdır. Bu, esasen örtülü biçimde millet ve etnisite kavramlarının eşitlenmesi anlamına gelmiştir. Etnik milliyetçilik, etnomilliyetçilik ve etnopolitik (etnik siyaset) kavramları da bu karışıklığın üzerinde tartışılmıştır.[41]

Ahmadi, etnik, etnisite, etnik milliyetçilik gibi kavramların sosyologlar ve antropologlar tarafından değil siyaset bilimciler tarafından konu edinildiğini; "etnomilliyetçilik" ve "etnopolitik" kavramlarının millî devlet ve devlet sorunları üzerine düşünen siyaset bilimciler olan Walker Connor ve Joseph Rothschild tarafından literatüre sokulduğunu iddia etmektedir. Ahmadi'ye göre bu kavramlar çoğunlukla Batılı olmayan ülkelerin iç sorunlarını açıklamak için kullanılarak etnik ve etnisite araştırmalarındaki kavram karmaşasının düzeyini yükseltmiştir. Connor'a göre, etnik grup ırk ve kültür birliği ile biçimlenmiş temel bir insan kategorisidir. Bir etnik gruba "milliyet" karakterini veren ise öz şuurdur. Millet kavramına böyle bir açıklama getiren Connor, milliyetçiliği devlete bağlılık olarak açıklayanları eleştirmekte,

---

[39] Elie KEDOURIE, ""Ethnicity, Majority and Minority in the Middle East", (Der.) Milton J. Esman ve Itimar Rabinovich, Ethnicity, Pluralism and State in the Middle East, Ithaca: Cornell University Press, 1988, 25.
[40] Nathan GLAZER, Daniel P. MOYNIHAN, Beyond the Melting Pot, (Cambridge MA), 1963.
[41] Hamid AHMADI, a.g.e., 24.

milliyetçilikle ilgili akademik çalışmalarda yapılan en temel hatanın milliyetçilikle millete bağlılığı değil de devlete bağlılığı eşitleyen yaklaşımlar olduğunu iddia etmektedir. Hamid Ahmadi, etnikliğin, Lübnan'da bir din meselesi olduğunu, bununla birlikte, İran'da, Pakistan'da ve bir ölçüde de Afganistan'da bir dil meselesi olduğunu belirterek şöyle demektedir: "buna göre, Şiiler Lübnan'da bir etnik grupken Afganistan ya da Pakistan'da değildirler."[42] Bu, Atebeki'nin Azerbaycan Türkleri'nin Kafkasya'da bir millet, İran'da ise bir etnik grup olduğu çıkarımıyla örtüşmektedir.[43]

Ahmadi, tezinde, Theda Skocpol, Reinhard Bendix ve Barrington Moore gibi tarihselci sosyologların metodunu takip ettiğini ifade ederek, "İran örneği işlenirken Batı'nın kabilecilik, etnisite, etnik gruplar ve etnik milliyetçilik yaklaşımlarının yeterli kavrama araçları sağlayamadığını" belirtmiştir. Çalışmasını, dinsel-dilsel grupların farklılıklarının siyasallaşmasında etkili olduğunu düşündüğü; devlet, elitler ve uluslararası güçlerden oluşan üç boyutlu bir çerçevede ele almaktadır.[44] Ancak Ahmadi'nin çalışması sadece İran'daki Türk, Kürt ve Beluçların milliyetçiliklerini incelemektedir. Öyleyse, şu sorulmalıdır: Acaba aynı araçlar yani "devlet, elitler ve uluslararası güçler" şeklindeki üçayaklı yapı İran ve Fars milliyetçiliklerini, ulus inşasını ya da ırkçı Panfarsizmi açıklayabilir mi?

İran'ın Şiiliğin merkezi olma biçimindeki özel dinî konumu; siyaseti, dolayısıyla ulus inşası ve ilgili bütün siyasal süreçleri etkilemiştir. Özellikle 1979 devrimi sonrasındaki çalışmalar, "İran'ın dinsel bir topluma sahip oluşu" şeklindeki toptan yorumlara neden olmuş, bu yöndeki yorumlar, İran tarihinin de aynı yöntemle okunmasını beraberinde getirmiştir. Devrimin nasıl dinselleştiği sorusuna cevap bulmak üzere yola çıkan sol ve liberal yaklaşımların İran ve devrim yorumlarında aynı metodu izledikleri görülür.

[42] Hamid AHMADI, a.g.e., 41.
[43] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 24-26.
[44] Hamid AHMADI, a.g.e., 3.

Mesela Fischer, 1980 tarihli çalışmasında[45] Şiiliğin İran toplumunu öncelikle dinsel bir biçimde şekillendirdiğini bu bakımdan siyasal gelişmelerin de bu mecrada akmasının kültürel bir zorunluluk olduğunu iddia etmektedir. Şiizme ve İslamî radikalizme atıfla yapılmaya çalışılan bu açıklamalar İran tarihindeki bir kısım olayları açıklarken bir kısmını açıklayamamaktadırlar. Mesela, 1979 devrimini açıklayabilen bu youmlar, 20. yüzyıl başındaki Meşrutiyetçi hareket gibi dinî karakter taşımayan daha önceki kitlesel ya da entelektüel hareketleri açıklayamamaktadırlar.[46]

İran'ın devrim ihracı meselesini Panislamizm ve milliyetçilik bakımından inceleyen makalesinde Haggay Ram, Eric Hobsbawm'a atıfla İran İslâm devrimciliğinin ideolojisini Şiilikle ve "intizar" kavramıyla ifade edilen "Mehdi" bekleyişi ile açıklamaktadır. Ram, bu bekleyişin pasif değil, aktif bir bekleyiş olarak yorumlanışını da Şeriati'nin yazılarından örneklemektedir. Ram'ın çalışmasında İslam-Milliyetçilik ilişkisi, İran özelinde Şiiliğin tarihsel süreç içinde Arap ve Türklere karşı kimlik oluşumunu belirleyici bir unsur olarak geliştiği yorumundan hareket edilmekte, 1992 yılındaki Abu Musa adasının ele geçirilmesi operayonu bir örnek olay olarak bu gelenekle açıklanmaktadır. Milliyetçiliğin İran'ın modern dönemin tamamı boyunca siyasî varlığını sürdürdüğünü ve zaman zaman (siyasî gereklilik ortaya çıktığında) İslamîleştiğini belirten Ram'ın bakış açısı, bu bakımdan Moazemi'nin "kültüralizm" sınıflandırmasıyla örtüşür.[47]

Keddie de, Şeriati'nin Ali Şiası ve Safevi Şiası olarak yaptığı ayrımı, 1979 devrimini hazırlayan şartlar kapsamında önemli bulmakta ve Şeriati'nin "vesayet, imamet, ismet, velayet, taklid, adl, gaybet, intizar" kavramlarına

[45] Michael J. FISCHER, Iran From Religious Dispute to Revolution, (Cambridge 1980).
[46] Behruz Moazemi, Moaddel'in "Şii ideolojinin devrimci yönünün sınıf, etnisite ve cinsiyet farklarını ortadan kaldırdığı yönündeki benzer çıkarımı da eleştirmektedir. Behrooz MOAZAMI, The Making of the State, a.g.e., 14-16.
[47] Haggay RAM: ""Exporting Iran's Islamic Revolution: Steering Path Between Panislam and Nationalism", Terrorism & Political Violence, (Yaz 1996), 8, 2, 7-24."

ilişkin tablosunu aktarmaktadır.[48] Ancak Ram'ın yorumu da fischer'in yorumu gibi sınırlıklıkları bulunan bir çerçevedir. Esasen, milletleşme ve milliyetçiliğin tarihi gelişimlerini incelemekten çok günümüz İran'ından kalkılarak yapılmış milliyetçilik yorumları olarak açıklayıcı olmaktan uzaktırlar.

İran üzerine yapılmış antropoloji, siyasi tarih ve siyaset sosylojisi çalışmaları bir şekilde aşiret, kabile ve bunların idare ile ilişkileri hususlarına temas eder. Sebebi, sadece toplum örgütlenmesinin gelenekselliğinden değil, geniş İran coğrafyasında 21. yüzyılda bile varlıklarını sürdüren bu sosyal birimlerin, modernleşme de dâhil ülke tarihinin yaşadığı bütün değişimlerde açıklayıcı olabilmesindendir. Ancak bunu daha iyi anlamak için Moazemi'nin kullandığı "etno-kabilevî monarşizm"den faydalanmak gerekir. Moazemi, 1501-1925 arasındaki dönemi, etno-dilsel kabilelerin/aşiretlerin siyasal yönetimleri ile geçen dönem olarak ifade etmektedir. Arap-İslam hâkimiyetinden sonra İran'daki ilk bağımsız devlet dediği Safeviler ve 1925 yılına kadar süren Kacar devrinde İran'ı Türkçe konuşan aşiretlerin yönettiğini, Zend hanedanının bunun istisnası olduğunu yazmaktadır. Zendlerin ise Lor aşiretlerinin bir birliği olduğunu, ülkenin başkentini "Pers" anavatanı olan Şiraz'a taşıdıklarını ifade etmektedir.[49]

Bir etnik birimi tanımlama girişiminde R. Naroll kabileyi, "öğrenilmiş ve paylaşılan hayat tarzı bir 'altkültür'den çok, bütün bir kültür oluşturan topluluk" olarak tanımlamaktadır.[50] Patricia Crone ise kabilenin "ilkel" özelliğine "biyolojik bağ" kavramıyla işaret etmektedir.[51] Snyder ise kabile ve kabileciliği ırksal anlamda olmayan etnisite ile denk kavramlar olarak görmektedir. Snyder, etnik gruba bağlılığı karşılamak üzere kullanılan "etnomilliyetçilik"

[48] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 202-209. Şeriati Safevi Şiasını, kişinin sorumluluk bilincini azaltıp dini gelenekselleştiren, hatta etnosantrikleştiren bir Şia yorumu, Ali Şiasını ise bunu değiştirmek için yeniden dönülmesi gereken yol olarak değerlendirdiği kitabı Türkçe'ye de çevrilmiştir. Bkz: Ali ŞERİATİ, Ali Şiası Safevi Şiası, (İstanbul, 1990).
[49] Behrooz MOAZAMI, The Making of the State, a.g.e., 5-7.
[50] Raoul NAROLL, ""Ethnic Unit Classification", Current Anthropology, 4, (1964), 5'ten naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 29.
[51] Patricia CRONE, ""The Tribe and the State", J.A. Hall (Der.), States in History, Oxford, 1986, 48-49"dan naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 30.

kavramını reddetmekte, "bir etnik veya dilsel gruba bağlılık" olarak "kabilecilik"i (ya da kabilevîliği-tribalizmi) daha uygun bulmaktadır. Ma Shu Yun ise millet ve kabile kavramlarının sadece coğrafi bakımdan farklılık gösterdiğini, Batı'da millet olanın Afrika'da kabile olduğunu ispat etmeye çalışmıştır.[52]

Lois Beck, İran'daki aşiretlerle ilgili çalışmasında, aşireti/kabileyi "üyeleri arasında tek bir kültürel hususiyete sahip olduğu inancı ve ortak bir gelişme tarihi olan sosyopolitik valık" şeklinde tanımlayarak, kabul edilen bu tekliğin siyasi işlevlere hizmet edip kültürel farklılıkları maskelediğini iddia etmektedir.[53]

Kabilenin merkezi güçten yalıtılmışlığı ve kabile ve devletin birbirleriyle zıtlık içinde oldukları tespiti kabile/aşiret kavramıyla ilgili olarak sosyal bilimciler arasında yaygın biçimde kabul görmüş bir tespittir. Devlet, düzenin ve üretimin kaynağı olarak görülürken; kabilevî toplum, isyanın kaynağı olarak görülmüştür.

Bassam Tibi, aşiret/kabile ve etni kelimelerinin Ortadoğu bağlamında eşanlamlı kelimeler olarak kullanılamayacaklarını ifade etmektedir. Tibi'ye göre, "Ortadoğu'yla ilgilenen sosyal bilimciler, homojen bir milletten mahrum olan ulus devletlerde ulus altı bölünmeleri tasvir etmekte bir araç olarak etnisite kavramına başvurmaktadırlar. Avrupalı tarihçiler kendi tarihlerinin modern öncesi dönemlerindeki gruplamalar için etnisite, Avrupa dışı toplumlarınki için ise alçaltıcı bir ifadeyle kabile/aşiret kavramlarını kullanmışlardır. Böylelikle "kabilevîlik" Avrupalı olmayan fakat Afrikalı ya da Arabik bir fenomen olarak görülmüştür. Genel olarak sosyal bilimciler ve

[52] Ma Shu YUN, ""Ethnonationalism, ethnic Nationalism and Mini Nationalism: A Comparison of Connor, Smith and Snyder", Ethnic and Racial Studies, 13, 4, (1990), 533-534"ten naklen, Hamid AHMADI, a.g.e., 31.

[53] Lois BECK, Tribes and State in Nineteenth and Twentieth Century Iran, Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Der) Tribes and State Formation in the Middle East, Berkeley: University of California Press, 1990" içinde 197.

özellikle de Ortadoğulular da Avrupa merkezli bu çağrışımdan uzak durmak için kabile/aşiret terimlerini kullanmamaya başlamışlardır."[54]

Hamid Ahmadi İran'daki aşiret/kabile olgusunu anlatmak üzere şunları ifade etmektedir. "İran'daki kabileler akrabalık bağı temelinde oluşmamışlardır; bunların oluşumunda sosyopolitik düşünüş daha önemli bir etkiye sahiptir. Kültürel ve siyasi olarak İran'daki kabileler kendi içlerinde ve aralarında pek çok anlaşmazlığa ve düşmanlıklara sahiptirler. Bunlar mutlaka devletten izole olmadıkları gibi devletle mutlak bir çatışma veya mücadele içinde de olmayabilirler. Bir taraftan İran tarihinin uzun süreli devletlerini kurmuş kabileler mevcutken diğer taraftan devlet tarafından oluşturulmuş kabileler de mevcuttur. İran tarihinin geneli için şu söylenebilir ki, kabileler/aşiretler Kralın (Şahın) temsilcileri olmuş ve konumları karşılıklı bir desteğin göstergesi olmuştur."[55] Ahmadi'ye göre, ülkenin önemli bölümü belli siyasal güce sahip kabilelerin elinde olduğu için 20. yüzyılın ortalarına kadar İran'ın durumunu en iyi ifade edebilecek kelime kabilevîliktir. "Esasen İran'ın sınır bölgeleri ve komşu coğrafyalarında da kabileler yerleşiktir. Azeri Türkleri, Kürtler, Lorlar, Bahtiyariler ve Araplar Batı'da; Azeriler, Kürtler ve Türkmenler kuzeybatıda, kuzeyde ve kuzeydoğuda, Beluçlar ise güneydoğuda."[56] Ancak Ahmadi çalışmanın bir başka bölümünde İran'daki kabile yapılarını sayarken ilgili bölümlerde ısrarla bir etnik kimliğin adı olarak kullandığı "Azeri" kelimesini kullanmamaktadır. İran'da Kürt, Beluç ve Azeri milliyetçiliği gibi siyasi fenomenlerden çok Kürt, Beluç, Arap, Türk veya Türkmen kabilevi kimliklerin olduğunu iddia etmektedir.[57]

---

[54] Bassam TIBI: ""The Simultaenity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-States in the Middle East", Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Der) Tribes and State Formation in the Middle East, Berkeley: University of California Press, 1990" içinde 138.
[55] Hamid AHMADI, a.g.e., 51.
[56] Hamid AHMADI, a.g.e., 52. Ahmadi bu dağılımı yaparken, etnisite ve aşiret/kabile terimlerinin kavramlaştırılmasında gösterdiği hassasiyeti göstermemekte ve Azerbaycan Türklerinden aynı cümle içinde hem 'Azeri' hem de 'Azeri Türkleri' olarak bahsetmektedir.
[57] Hamid AHMADI, a.g.e., 169.

Öte yandan Tapper, İran'da Kürt, Azerbaycan Türkü ve Beluç gibi önemli dilsel grupların tek bir aşiret etrafında birleşmiş olmayıp farklı aşiretler etrafında teşkil olduklarını belirtmektedir. Buna göre, İran Kürtleri Zengane, Kelhur (kısmen Şii), Mukri, Ardalan ve Şakak aşiretleri etrafında örgütlenmişken Azeri Türkleri ile iç içe olarak karışmış Şadlu, Şakaki, Karaçurlu ve Dumbuli gibi aşiretler de bulunur. Azerbaycan Türkü nüfus kısmen aşiretler etrafında örgütlenmiştir ve bunlar Afşar, Kacar ve Şahseven aşiretleridir.[58] Beluçistan'da ise Yarahmadzay, İsmailzay, Marri, Narui, Mubaraki, Rigi ve Barakzay aşiretleri mevcuttur.[59] Ancak Azerbaycan Horasan ve Beluçistan eyaletlerinde Kürt, Kürdistan eyaletinde Azeri, kuzeydoğuda Türkmen aşiretleri arasında Beluç nüfus bulunmaktadır.

Albert Hourani, İran'daki geniş aşiret grupları için şu değerlendirmeleri yapmıştır: "…gerçek akrabalık bağlarıyla bir arada tutulmazlar. Okur-yazar olmayan toplumlarda çok az sayıda insan dört nesil önceki atalarını bilir ya da az sayıda insan bunlarla ilişkilerini şahsen tanıdıklarıyla veya sıkça gördükleriyle olan ilişkilerinin ötesine taşır.[60]

Hamid Ahmadi, Richard Tapper'ın Ortadoğu ve Orta Asya'daki aşiretlerin soya dayalı gruplar olarak görülmesinin Anadolu, İran ve Afganistan'daki çoğu heterojen ve karmaşık şeflikler olan aşiretleri kapsamayan bir yaklaşım olacağı görüşüne katılmaktadır. Buna göre, Safevi hanedanını kuran muhtelif Türkmen aşiretler karmaşık siyasi aidiyetler ve kültürel ideolojilerin harmanlanmasıyla bir araya gelmişlerdi. Burada Tapper'ın aşiretlerin farklı soy ve dillere dayanmaları durumunda bile zaman içinde bir dayanışma geliştirebileceklerine dair tespitine işaret edilmektedir.

---

[58] Richard TAPPER, The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan, (Londra 1983), 18-19. Tapper'ın İran'daki aşiretlerle ilgili kapsamlı çalışması olarak Şahseven Türk aşiretlerini konu alan eseri öne çıkmaktadır. Bkz: Richard TAPPER, İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi, (Ankara 2004).

[59] Selig S. HARRISON, In Afghanistan's Shadow: Baluch Nationalism and Soviet Temptations (New York 1981) Carnegie Endowment for International Peace, 9.

[60] Albert HOURANI: ""Tribes and States in Islamic History" Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Der) Tribes and State Formation in the Middle East, Berkeley: University of California Press, 1990, 304."

Yine Rudi Lindner'in güney İran'daki Basseri ve Beluçistan'daki Marri aşiretleriyle ilgili çalışmasında aşiretlerin kan bağları kadar ortak çıkarlar etrafında da örgütlendiği tezinden de yararlanılmaktadır.[61] Ancak Hamid Ahmadi'nin aşiretler arasındaki kanbağının bir mit olduğu iddiası, İran'daki aşiret/kabile olgusunun birer ortak milliyet ya da etnisite haline gelmesi korkusunun telaşıyla tezin temeli haline getirildiği anlaşılmaktadır. Oysa farklı aşiretlerin/kabilelerin ortak dil ve kültüre sahip oldukları ya da olabilecekleri, yine bu aşiretlerin birbirleriyle akraba oldukları ya da olabilecekleri de bilinmektedir. Nitekim İran'da aşiretlere etnik grup denmesine antropolojik ve sosyolojik olarak karşı çıkılabilir fakat etnik gruplar, azınlıklar ya da milletlerin, aşiret, aşiret konfederasyonu ya da daha küçük birimlerin bir araya gelmesiyle oluşabileceği göz ardı edilemez.

Kabile kavramını; İran toplumunu tarihini anlamada bir araç olarak görmek yararlı olabilir. Ancak, Moazemi ve Ahmadi'nin tezlerindeki kabile/aşiret izahları, daha çok İran'daki Türk yönetimlerin devlet kuruculuklarını milletleşme sürecinin dışında göstermeye yönelik bir akademik çaba gibi görünmektedir. Oysa eşzamanlı olarak (16-20. Yüzyıl) dünyanın geri kalan kısmında da devletlerin, hanedanlar ve bu hanedanların temsil ettikleri geniş sülalelerin merkezde yer aldıkları idareler olduğu bilinmektedir. Çoğu yazar tarafından İran'da milletleşmenin ya da İranlılık kimliğinin başlangıcı kabul edilen Safevi döneminde, hatta Kacar devrinde bile, İran ordusunun büyük kısmını, İlhan, Han ve İlbey konumundaki Türk aşiret liderlerinin merkezin emrine verdikleri askerlerin oluşturduğu bilinmektedir.[62] Kabile ya da aşiret kavramlarına başvurulması, kabilelerin etnik kimlikleri ya da millî aidiyetleri ile ilişkilendirildiğinde yeni tartışmalar

[61] Hamid AHMADI, a.g.e., 57-58. Ahmadi, "ortak siyasi çıkar" tezini güçlendirmek üzere Frederick Barth'ın Hamse konfederasyonunu konu alan çalışmasında vurgulanan "herhangi bir anlaşmazlık durumunda bir grubun aşiretten ayrılarak yeni bir birim oluşturabilmesi ya da başka bir aşirete katılabilmesi" olgusuna da atıfta bulunmaktadır. Bkz. a.g.e., 63.

[62] Javad SAFINEJAD, Jam'iyat-e Ashayer-e Iran az 1128 ta 1220 H.Gh (Az Ahd-e Shah Sultan Hussein Safavi ta Fath Ali Shah) (The Tribal Population of Iran from Shah Sultan Hussein to Fath Ali Shah Qajar 1715-1835) Farsça metin, (Meşhed: Astan Quds Razavi, 1988)'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 229.

başlamaktadır. Bu bakış açısında yönetici bir aile soyuna dayanmayan Pehlevi rejimi adeta modern Millî İran'ın miladı haline gelmektedir ki, gerçekte Rıza Şah'ın tam da bu asaletin meşruiyetine binaen "Pehlevi"liği icad ettiği bilinir.

İran'da milliyetçiliğin gelişimi ve bu milliyetçiliğin devlet sistemi düzeyinde Fars milliyetçiliğine dönüşümüne ilişkin bölümde inceleneceği üzere Fars milliyetçiliği doğrudan doğruya Batı'daki ırkçı Pancermenist ve İndo-Aryanist düşünce tarafından şekillendirilmiştir. Bu bakımdan Fars milliyetçiliğinin kaynağında ırkçılığı görmekteyiz. Fars milliyetçiliği, Avrupa'daki ırkçı düşünceden ilham almamış, İndo-Aryanizmin tarih kurgusu nedeniyle doğrudan bu fikrin elinde büyümüştür. Bu özelliği, Fars milliyetçiliğini doğu toplumlarındaki diğer örneklerden ayırır. Fars milliyetçiliğinin karşılaştırılabileceği tek doğulu örnek Hindistan'da bulunabilir. İran'ın bugün pek çok açıdan çevresinden farklılık arz eden siyasal özelliklerinin gerisinde bu tarihi gerçeğin olduğunu söyleyebiliriz.

Fars milliyetçiliğinin temelini oluşturan İndo-Aryanizmin İran'a ilgisi, ırkçı teorinin en önemli köşe taşlarından olan ırksal tiplojileri ve eşitsizlik kuramını geliştiren Gobineau ile başlamıştır. Kont Joseph Arthur de Gobineau L'Essai sur l'inégalite des races humaines (İnsan Irklarının Eşitsizliği Üstüne Bir Deneme) adlı dört ciltlik kitabında, ırkçı düşüncelerini, Boulainvilliers'in Fransız halkını oluşturan soylu Cermen ırkı ile Kelt ırkları hakkındaki görüşlerini benimseyerek başlatır. Boulainvilliers'in düşüncelerini Fransa dışına taşıyıp, tüm dünyayı ve tüm tarihi kapsayacak biçimde genelleştirme çabası gösterir. Bu çabası, zamanının Avrupa toplumlarının kolonici yayılmasıyla uyumludur. Irkçı düşünüşün böyle genişletince Cermen ırkın Frank soyluluğu ile başlayan düşünceleri, beyaz ırkın öteki (renkli) ırklara üstünlüğü sonucuna ulaşacaktır. Ona göre insanlık tarihinin yazgısı başlangıçta saptanmıştır. İnsanlık tarihini kavramak için kendi zamanına dek yapılan çalışmalar, ona göre dinsel ve metafizik çalışmalar olup tarihin asıl ögesinin ırkların fizik, moral ve entelektüel eşitsizliği olduğunu

kavrayamamışlardır. Gobineau Buda'nın kan karışmasına karşı kendini korumak için kast sistemini yaratmış olan ırkına bir ihanet olduğunu düşünmekteydi. Ona göre ulus kan karışımının bir ürünüydü ve insanlık için tehlikeli idi. Yurtseverlik bir Cermen erdemi değildi. Cermen erdemi "ırkseverlik" idi. Soyluluklarını koruyan Cermenler ile Sami ve Romalı dışkılar arasındaki fark buradaydı. Avrupa tarihi ise, kuzeyin karışmamış Cermen ve Frank ırkları ile güneyin Aryan ırka Sami ve Zenci kanının karışmasıyla doğan Latin ve doğunun Aryan ırka Moğol kanı karışmasıyla doğan Slav ırklarının savaşıydı. Gobineau, Çin kültürünün bile sarı ırk tarafından yaratılmış olamayacağını iddia etmekte ve bunun ancak Hindistan'dan göçen Aryan ırkından Ksihatriyalar tarafından kurulmuş kastlarla olduğuna inanmaktaydı. O, eski Yunanlıları, eski İranlıları, Kuzey ve Batı Avrupa halklarını Aryan sayarak Aryan kavramının kapsamını beyaz ırk kavramınınkine yaklaşacak kadar genişletmiş oluyordu.[63]

Gobineau'nun çalışması ırklar üzerine sıradan bir entelektüel teorik girişim olarak kalmayıp dünya tarihine etki edecek bir fikrin zemini oldu. Tam zamanında atılmış bir tohum gibi siyasal alana yayıldı ve bu düşüncelerin yayılması için kurulan Gobineau Dernekleri Almanya'da hızla şubeler açmaya başladı. Ünlü kompozitör Wagner ile ırk öğretisinin Gobineau'dan sonraki en ünlü sözcüsü olan Chamberlain da bu derneğin üyesi idiler. Derneğin çalışmaları Alman ırkçılarını ve ileride Nazileri etkilemiştir. Bu gelişim çizgisi Gobineau-Wagner-Chamberlain-Rosenberg-Hitler adlarıyla anılmaktadır. Yine bu çizgi, ırkçılık düşüncesinin emperyalizme alet edilmesinin en önemli adımı olarak zikredilir.[64]

Irkçılık düşüncesi ile milliyetçilik düşüncesini karşılaştıran ve bunların ilişkisini inceleyen pek çok çalışma vardır. Bu konu Anderson tarafından şöyle bir nihaî tahlille açıklanmaktadır: "Meselenin esası şudur. Milliyetçilik tarihsel mukadderatın terimleriyle düşünür, oysa ırkçılık zamanın

[63] Alâeddin ŞENEL, Irk ve Irkçılık Düşüncesi, (Ankara 1993), 86-88.
[64] Alâeddin ŞENEL, a.g.e., 89.

başlangıçlarından bu yana iğrenç bir çiftleşmeler dizisiyle aktarılan ebedi bulaşıklıklar rüyası görür: Tarih dışıdır. Zenciler, o görünmez katran fırçası sayesinde sonsuza kadar zenci kalacaklardır; İbrahim'in tohumu Yahudiler, ne pasapot taşırlarsa taşısınlar, hangi dilde konuşur, okur, yazarlarsa yazsınlar sonsuza kadar Yahudi'dirler. Irkçılık rüyalarının kökenleri ulus değil, sınıf ideolojilerinde, en çok da yöneticilerin kutsallık, "mavi" ya da "beyaz" kan iddialarında, aristokratlar içi "üremelerde" yatar. O halde modern ırkçılığın farazi aile babasının bir küçük burjuva milliyetçisi değil, Joseph Arthur, Kont Gobineau olması şaşırtıcı değil. Irkçılık ve anti-semitizmin ulusal sınırları aşan bir tarzda değil de temelde ulusal sınırlar içinde ortaya çıkması da… Başka bir deyişle bunlar dış savaşları değil, içerideki baskı ve egemenliği gerekçelendirirler.[65]

Bu bakımlardan tezde, eklektik bir yöntem zorunlu hâle gelmektedir. Ahmadi'nin Sckopol, Bendix ve Moore'dan ilhamla tasnif ettiği üçayaklı yapının üç ayağının da (devlet, elitler, uluslararası güçler) milliyetçiliği ortaya çıkaran dinamikler olarak Kürt, Azerbaycanlı ve Beluç milliyetçilikleri için geçerli olmadığı değerlendirilmektedir. Meselâ Kürtçülük, devlet ve elitler unsurlarından oldukça bağımsız olarak gelişmiş görünmektedir. Aynı durum Beluçlar için de geçerlidir. Uluslararası güçlerin her üç milliyetçilikte de etkisi yadsınamaz ancak bu da milliyetçiliğin siyasal etki ve gücü nedeniyle neredeyse dünyadaki bütün milliyetçilikler için geçerli bir olgudur ve İran'a özel bir anlam penceresi aralamamaktadır.

Veziri'nin Anderson'dan ödünç aldığı "hayali millet" yaklaşımı, Fars milliyetçiliğinden çok İndo-Aryanist devlet inşasını açıklamaktadır. Ancak Veziri, bunu milliyetçilik adıyla ele almaktadır. Kitabının son cümlelerinden anlaşılan odur ki o, "İranlılık" kimliğinin hayal edilmiş bir kimlik olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Özellikle Fars ırkçılığının ulus-devlet inşasındaki rolü konusunda kapsamlı bir inceleme olan eseri, İran araştırmalarının

[65] Benedict ANDERSON, Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması, (İstanbul 1995), 167-168.

başlangıç okuma listesinde ilk beşte olabilecek kadar önemlidir. Ancak İran'daki bütün milliyetçilikleri anlamak bakımından yeterli değildir.

Shaffer'ın çalışması doğrudan Azerbaycan üzerinedir. Alanın kitap boyutundaki ilk örneklerinden olan eser, İran'daki farklı milliyetçilik algılamalarına değinmemekte, ancak Azerbaycan'ın özellikle yakın dönemine dair önemli bir siyasi tarih anlatımı ortaya koymakta ve bunu "kimlik" oluşumu perspektifinden gerçekleştirmektedir. Ancak burada da Azerbaycan'ın İran içindeki özel anlamı ve yeri ihmal edilmiştir. Shaffer'a gelen öznellik eleştirilerinin öncelikle İran'daki Azerbaycanlı kimliğini ayrıştırmasından değil yukarıdaki eksiklikten kaynaklanmasının daha doğru olacağı değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
İRAN'DA MİLLETLEŞME

Bu bölüm, "İran" ve bu terimi karşılamak üzere Batı literatüründe kullanılan "Persia" kavramlarının, devamlılık arz eden ve belli bir siyasi yönetim altında örgütlenmiş, ortak tarihe sahip bir milletin varlığının sorgulanabilir olduğunu vurgulamak üzere yukarıdaki başlık altında ele alınmıştır. Bölüm, İran coğrafyasının 1501'den 1911'e kadar olan siyasi tarihinden kesitler de içermektedir.

İran'ı "Persia" biçiminde adlandırmak Batı'nın Doğu'yu yeniden keşfi ile gerçekleşmiştir. Persia, eski Yunanlıların bölgenin tamamına Persepolis'e dayanarak verdiği isimdir.[66] Batılı araştırmacıların, Avrupa'daki siyasi gelişmelerin etkisi ve Avrupa hanedanlarının birbirleri ile süren mücadelelerin, sömürgecilikle kesiştiği kavşaktan itibaren ırklar ve diller üzerine yoğunlaşmaları, Schlegel, Sir William Jones, Gerald Rendall, J. C. Adelung, A. L. Von Schlozer, Jacob Grimm, Max Müller, V. Rask, J. G. Herder, F. Bopp, Arthur de Gobineau gibi isimlerin 19. yüzyıl sonundaki çalışmaları, Aryanizm, İndo-Aryanizm gibi kavramları siyasal ideolojiler haline getirmiştir. Fars Milliyetçiliğine ilişkin bölümde açıklanacağı üzere, bu aynı zamanda ırkçılığın ve Batı'nın milliyetçilik anlayışının doğuşudur.[67]

Bugünkü İran'ı "Persia" biçiminde adlandırmanın gerisinde, Oryantalizmin bir siyasal bakış açısı olarak güçlenişini görmek gerekir. İngiliz ve Alman literatürü, "Arya" ve "Persia" kavramlarını terminolojik keşifler olarak dönemsel çıkarları esasında kullanmış, bunların da dünyanın geri

[66] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 2.
[67] Mostafa VAZIRI: Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity (New York 1993), 16-30.

kalanı tarafından tarihî gerçeklikler biçiminde kabul edilmesini sağlamışlardır. Nitekim İngiltere 20. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde İran'ı tamamen "Persia" olarak anma eğilimindedirler. Pek çok devlet dokümanında, devlet adamlarının beyanatlarında ve hatıratlarında, resmi adı İran olan ülkeden "Persia" olarak bahsedildiği dikkat çekmektedir.[68] 1930'lara gelindiğinde Rıza Şah, dönemin Alman İndo-Aryanizminin etkisi ve stratejik düşüncelerle Batılılardan ülkesini "İran" olarak anmalarını isteyecektir.[69]

Bugünkü İran coğrafyasında binlerce yıldır, çeşitli devletlerin kuruldukları, yaşadıkları ve yıkıldıkları bilinmektedir. Özellikle Batılı kaynakların İran tarihi ya da Persian History olarak doğrusal biçimde gördükleri tarihi devir içinde, burada kurulmuş bütün devletler sıralanır. Zayende Rud ve Ciroft medeniyetleri ile başlatılan bu çizgi İran İslam Cumhuriyeti'ne kadar getirilir. Proto-Elam, Elam, Mana, Med, Ahameniş, Seleukid, Part, Sasani, Emevi, Abbasi, Tahiri, Alavi, Saffari, Samani, Büveyhi, Gazneli, Selçuklu, Harzemşahlı, İlhanlı, Muzafferi, Celayirli, Timuri, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi, Afşar, Zend, Kacar, Pehlevi ve İslam Cumhuriyeti'nin isimleri ardı ardına sıralanır. Bunlara zaman zaman ortaya çıkmış bölgesel hanlık ve yönetimlerin ilave edildiği de olur. Bu sunuş, İran'ın canlı siyasal tarihin varlığını hep sürdürdüğü ve devletlerin daima varolduğu bir coğrafya olma özelliğini, aralıksız devam eden bir İran devlet geleneğinin varlığı biçimindeki yanlış algılamaya da dönüştürmektedir. Bu yanlış algılamanın bir adım ötesinde ise sözkonusu devletlerin Fars devletleri ve bu tarihin Fars tarihi olduğu çıkarımı yer alır.

İran tarihinin bu biçimde yorumlanmasıyla, bugünkü Farsların ataları kabul edilen eski medeniyetler bütünüyle Persler olarak görülür ve bölgede; toplum ya da yönetim olarak vaolmuş bütün Fars dışı usurlar dışarıdan

---

[68] Ian SPELLER: ""A Splutter of Musketry? The British Military Response to the Anglo-Iranian Oil Dispute 1951", Contemporary British History, 17, 1, (İlkbahar 2003), 62-63."

[69] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 2. Şah'ın talebi yazılı olarak 1935 yılında beyan edilmiştir. İngiltere, Perisa isiminde en çok ısrar eden ülke olmuştur. Bkz: http://www.iranchamber.com/geography/articles/persia_became_iran.php

gelmiş yabancı güçler olarak kabul edilir. Bu, iddia edilen "İran tarihinin" binlerce yıl süren bir yabancı istilasından olduğu değerlendirmesini de zorunlu olarak beraberinde getirir. Batılı kaynakların ve Aryanist İran kaynaklarının Araplar, Türkler ve Moğollar için; "Arab invaders", "Turkish-Turkic invaders", "Seljuk invasion", "Mongol invasion", "Turkmen tribal invasion", "Kizilbash invasion" gibi ifadeler kullanmaları İran'ın modern dönemde yaşadığı Britanya, Rusya ve ABD müdahale işgallerini de gölgelemekte, bu güçlerin yabancı istilacılar olduğu fikrini akıllardan uzak tutmaya yaramaktadır.[70]

İran tarihine dair bu algılama, bütün İran tarihi çalışmalarına yansımıştır ve tarih anlatımında başlangıç / milad kabul edilen evrelerde kendini daha net göstermektedir. İran tarihi araştırmalarının başlangıç olarak genellikle iki süreci geçerli kabul ettiği görülür. Çalışmaların bir bölümü Milattan önceki bölge medeniyetlerini (genellikle Ahamenişleri) geri kalanların çoğu ise Şiiliğin başlangıcını temel alır. Oysa Şiiliğin İran'la özdeşleşmesi bölgede uzun süren Arap-İslam ve Türk idarelerden sonra, yine Türk Safevi yönetiminde gerçekleşmiştir. Bu "milat" tercihinin nedeni İran'ın 500 yıldır Şiiliğin merkezi olmasıdır. Bu tarih yaklaşımı, tarihin günümüz şartları ile değerlendirildiğini gösterir. Zira bundan 600 yıl önce bugünkü İran coğrafyasında Şiilik merkezî bir konumda değildi.

Safevi devletinin bugünkü İran'ın temellerinin atıldığı evre olarak kabul edilmesi, ancak bugünkü İran'ı bir Şii devleti olarak görmekle mümkündür. Oysa bu tezdeki milliyetçilik tartışmaları, bunun ne kadar mümkün olduğunu sorgulamamıza neden olmaktadır. Safeviler öncesinde Memluk ve Osmanlı doğusundan Afgan ve Çağatay batısına kadar geniş bir coğrafyada bugünkü İran coğrafyasını da tamamen kapsayan Akkoyunlu devletinin milat kabul

[70] Örnek olarak Bkz. Sandra MACKEY, The Iranians: Persia, Islam And The Soul Of A Nation, (New York 1998), 40-85. Elton L. DANIEL, History of Iran, (Westport-ABD, 2000), xiv, 12-13, 26-27, 64-65. Bu bakış açısını yansıtan ve 20. yüzyıl başında hzırlanmış İran tarihi eserleri olarak Bkz. E. G. BROWNE, A Literary History of Persia Cilt.I-IV, (Cambridge-1956), Zaka ul Mulk FOROUGHI, Tarih-e İran, (Tahran 1901, 1917), Gordon CHILDE, The Aryans: A Study of Indo-European Origins, (Londra 1926).

edilmemesi başka türlü izah edilemez. Oysa örgütlenme yapısı, komşu devletlerle (özellikle Osmanlı ve Özbeklerle) siyasi ilişkileri bu iki devletin birbirinin tam ardılı olduğunu ortaya koyar.

Bununla beraber, efsanelerdeki mitolojik bir ülkeyi ifade eden "İran" adının varlığından bağımsız olarak, bugünkü İran coğrafyasına hâkim merkezi idareyi temsil etmek üzere, ilk yapının Safeviler olduğu genel kabul görür. İran'ın modern devlet inşasının 17. yüzyıl Safevi Şahlarıyla gerçekleştiği, Safevi Hanedanı'nın da gücünün zirvesine Şah Abbas döneminde (1587-1629) ulaşmış olduğu ifade edilmektedir.[71] Ancak Safevi Devleti'nin kuruluşu incelendiğinde zorunlu olarak Karakoyunlu ve Akkoyunlu tarihi okunacaktır. Akkoyunlu Devleti'ne kıyasla kısa süren hâkimiyetlerine rağmen Türkmen Karakoyunlu Devleti'nin (1374-1468) Azerbaycan merkez olmak üzere (bugünkü Ermenistan dahil), bütünüyle Doğu Anadolu'yu, Bağdat dahil Irak'ı ve günümüz İran'ının neredeyse Batı yarısını kontrol ettiği hatırlanmalıdır.[72] Akkoyunlu Devleti'nin ise; dönemin siyasi, sosyal, dinî, askerî hatta diplomatik yapısını anlamanın asgarî şartı olduğunu belirtebiliriz. Akkoyunlu Devleti, Üç-Ok Oğuzlarının Bayındır boyu etrafında örgütlenmiş Türkmen oymaklarının bir anlamda siyasi birliğidir. İzleri bugün bile Türkiye, Azerbaycan ve İran'da görülen; Afşar, Ağaçeri, Ahmedlu, Alpagut, Emirlü, Arapkirlü, Baharlu, Bayat, Bayramlu, Biçenlü, Buldukani, Bozdoğanlu, Çekirlü, Çepni, Çemişkezekli, Çiganli, Döger, Duharlu, Dulkadir, Hacılu, Hamza Hacılu, Haydarlu, İnallu, Candaroğlu, İvaz, Harbendelu, Mamaşlu, Miranşahi, Musullu, Pazuki, Pürnek, Karamanlu, Koca Hacılu, Rebi'a, Sa'dlu, Şamlu, Tabanlu ve Yurtçı adlı Türkmen oymakları Akkoyunlu Devleti toplumunu ve ordusunu oluşturmuşlardır. Akkoyunlular, batıda Osmanlı ve Memlûklerle, doğuda ise Çağatay topraklarıyla, Güney Türkistan ve Afganistan'la sınırdaş olacak kadar büyük bir coğrafyada hâkimiyet

[71] Bahram SOHRABI: ""Early Swedish Travellers to Persia", Iranian Studies, 38, 4, (Aralık 2005), 631."
[72] Bkz. Faruk SÜMER, Kara Koyunlular, (Ankara 1984).

kurmuşlardır.[73] Safevilik, Akkoyunlu Devleti döneminde, bugünkü Güney Azerbaycan'ın Erdebil şehri merkez olmak üzere, bir Sünnî sufî tarikat biçiminde ortaya çıkmış, yine bir Türkmen olan Safevî silsilesinden Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi, buradaki faaliyeti ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begüm ile evlenmesiyle devlet içine girmiştir.[74] Şeyh Cüneyd, Safevi devletini kuracak olan Şah İsmail'in dedesidir. Öte yandan Uzun Hasan da Şah İsmail'in öz dayısıdır.[75] Safevilik'in bir tarikat iken bir hanedan ve devlet haline gelmesi araştırmacıların bir kısmı tarafından İran'ın mili devlet haline gelişi olarak da değerlendirilir. Bu yorumda, bugünkü İran'ın Şiilikle özdeşleşmiş kimliği etkili olmaktadır. Ancak İran'ın Şiileşmesinin Anadolu heterodoks İslam anlayışının ve bu anlayışa dâhil Türkmenlerin Şah İsmail etrafında birleşmeleriyle gerçekleştiğini biliyoruz. Öte yandan Walther Hınz İran'ın Millî devlet oluşu sürecini Akkoyunlular devriyle başlatmıştır. Batılı ya da İranlı, İran tarihi araştırmacılarının üzerinde yeterince durmadıkları, Tebriz ve Diyarbakır merkezli bu Türkmen devletlerinin (Akkoyunlu ve Karakoyunlular) güç ve etkilerini anlamak için, ABD'nin bugün Bağdat'taki durumuna bakmak bile yeterlidir.

Bu bilgilerden çıkarılacak en açık sonuç, bugünkü İran coğrafyasında toplumu siyasal anlamda örgütlendirmiş ilk kitlenin bu Türkmen Aşiretleri olduğudur. 16-17. yüzyıl Avrupalı gezginleri Şah Abbas dönemi dâhil Safevi döneminde saray dilinin Azerbaycan Türkçesi olduğunu yazmaktadırlar. İsveçli gezgin Oxenstierna 1617 yılında yaptığı seyahatine ilişkin yazdıklarında, "O dönemde Safevi sarayında konuşulan dilin Türkçe'nin Azerbaycan'da kullanılan şekli olduğunu, kendisinin de 1616'da İstanbul'da Türkçe ve Farsça'yı çalışmış olduğunu, bu iki dili de bilmekle, Şah'ın güvenini kazanabildiğini" belirtmektedir.[76] Safevilerin İran tarihine etkilerinin milletleşme kavramından çok "Şiiliğin kurumsallaştırılması" ve

[73] Akkoyunlu Devleti Hakkında Bkz. İlhan ERDEM, Kâzım PAYDAŞ, Ak-Koyunlu Devleti Tarihi, (Ankara 2007).
[74] Elton L. DANIEL, a.g.e., 83.
[75] Şeyh Cüneyd ve Akkoyunlu devrinin siyasi olayları hakkında Bkz. Walther HINZ, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi, (Ankara 1992).
[76] Bahram SOHRABI: a.g.m., 634."

"devletleştirilmesi" kavramları ile okunması daha doğru bir yorum olacaktır.[77] Elbette bu kurumsallaşma, kimlik oluşumunda dinin ve mezhebin yerini öne çıkarmış ve İran milletleşmesini mezhepselleştirmiş ya da mezhebin milletleşme sürecindeki etkisini artırmıştır.

1. Safevi Devleti:
Şiiliğin Kurumsallaştırılması veya Devletleştirilmesi

Müslüman Arap toplumunun, siyasi nedenlerle İslam'ın içinde yarattığı mezhep ayrılığı, Arap soy ve kabile asabiyesiyle birleşince İslâm dünyası bir taraftan genişlerken diğer taraftan da bölünmeye mahkûm olmuştur. Bölünme, siyasi boyuttan dinî-itikadî boyuta ulaşmıştır. Konumuz açısından önemli olan Şiiliğin üç farklı çizgisi Abbasiler döneminde şekillenmeye başlamıştır. Bunlardan birisi kuzey Yemen'de günümüzde de varlığını sürdüren ve "beşçilik" olarak da bilinen Zeydiyye ya da Zeydiliktir. Bu isimle anılma sebepleri Şiiliğin beşinci imamı kabul edilen Hz. Muhammed'in torununun torunu olan Zeyd Bin Ali'yi takip etmelerindendir. Şiiliğin en yaygın ikinci kolu olan İsmailiye ise "yedicilik" olarak da bilinen bir diğer alt mezheptir. Şiilikteki altıncı İmam Cafer-üs Sadık'ın oğlu İsmail bin Cafer'i imam tanıyanların mezhebidir. Sadece yedi imamı geçerli bilip tanıdıkları için yediciler olarak anılırlar. Özellikle Fatımiler devrinde resmi hükümleri olmuştur.[78] Şiiliğin bugünkü en geniş kitlesini oluşturan mezhep ise Oniki İmamcılık olarak da bilinen Caferiliktir. Literatürde "Onikicilik" olarak da bilinen bu mezhep, Cafer-üs Sadık'ın daha ılımlı olan oğlu Musa el Kazım'ın imametine ve imametin silsilenin 12. sırasındaki Muhammed el Mehdi'ye kadar ulaştığına inananların mezhebidir. Mezheplerin ortaya çıkışları bir tarafa, Abbasi, Büveyhi ve Fatımi idarelerindeki tartışmalar da dâhil olmak üzere bugünkü İran coğrafyası yüzlerce yıl bu tartışmaların merkezi

[77] Ali ASHTIANI: ""Cultural Formation in a Theocratic State: The Institutionalisation of Shiism in Safavid Iran", Social Compass, (1989) 36, 4, 481-492."
[78] Abdülbakıy GÖLPINARLI. Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, (İstanbul 1987), 87-90.

olmamıştır. Mezhepler alanındaki bu siyasi gelişmelerin daha çok bugünkü Irak topraklarında ve Bağdat merkez olmak üzere cereyan ettiği hatta zaman zaman daha batıda, Suriye ve Mısır topraklarında yoğunlaştığı bilinir. Oniki İmam Şiiliğinin Abbasilerle (Büveyhiler eliyle) ittifak ettiği, Emevi inançlarının ve siyasetinin sadece Şiileri rahatsız etmediği, Sünni inancın en yaygın mezheplerinden Hanefiliğin kurucusu olan İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Abbasiler devrinde hapsedildiği ve işkenceye maruz kaldığı gibi önemli tarihi bilgiler ne Batı'da ne de İslam dünyasında fazlaca bilinmez. Ama konumuz açısından bilinmesi gereken asıl bilinmeyeni Nikki Keddie şu biçimde ifade etmektedir: "Şu vurgulanmalıdır ki; bazı Müslümanlar ve Batılı Oryantalistler arasında yaygın olan, Şiiliğin İran'a özgü olduğu düşüncesi, 1501 tarihine kadar temelsizdir. Bu tarihten önce Şii İranlılar bulunmaktaydı ancak Şiilerin büyük kısmı İranlı değildi ve İranlıların çoğunluğu da Sünni idiler."[79]

Arap dünyasında mezhep konusunda yoğun bir kargaşa yaşanırken, aynı dönemde bugünkü İran, Türkiye ve Suriye topraklarında daha sonra On iki İmam Şiiliğine etkide bulunacak farklı gelişmeler yaşanmaktaydı. Abbasi zamanından itibaren Oniki İmam Şiiliği ile Sünnilik arasında yaşanan ilişkiler, 14. ve 15. yüzyıldaki bazı mistik dinî hareketlerin temelini oluşturdu. Bunlar arasında Esterabad (Bugünkü doğu İran'da) doğumlu Naimi'nin (Fazlullah Esterabadi) kurduğu Hurufilik, bir Sünni tarikat olarak doğan ve sonradan Osmanlı Yeniçeri Ocağı'nın resmi tarikatı olacak Bektaşilik gibi akımlar sayılabilir. Türk kültüründen, Sünni ve Şii inanç unsurlarından hatta kimine göre Hıristiyanlıktan bile bir takım ögeler-motifler içeren bu tarikatlar, 14. ve 15. yüzyıllar boyunca bugünkü Türkiye, Azerbaycan, Suriye ve İran coğrafyalarında, bu coğrafyalar resmi olarak Sünni idarelerde olmalarına rağmen gelişmekteydi. Oniki İmam Şiiliği ile Sünnilik arasındaki zaman zaman gerçekleşen siyasî işbirliği ve karşılıklı etkileşim, ağırlıklı olarak Türkmen olan muhtelif göçer-çiftçi aşiretlerin dinî-siyasî motivasyonu haline gelmekteydi. Bu yapılar, 1501 yılında Safevi liderliği etrafında devletleşti.

[79] Nikkie KEDDIE: ""Iran, Understanding The Enigma: A Historians View", Middle East Review of International Affairs, 2, 3, (Eylül, 1998), 8-9."

Orijinal olarak Erdebil merkezli dingin bir Sünni tarikat olan Safeviliğin siyasî liderliği, 15. yüzyıla gelindiğinde Anadolu'daki Kızılbaş Türkmen aşiretlerin katkısı ile militan bir Oniki İmam Şiileşmesinin merkezi oldu.[80] Bugünkü İran coğrafyasına 11. yüzyıldan itibaren hâkim olan diğer yöentimler gibi Türk olan Safeviler, hızla kendilerinden önceki devletlerin hâkim olduğu sınırlara kadar uzandılar.[81] Safeviliği Şiileştirerek devletleştiren Şah İsmail, Tebriz'e hâkim olduktan sonra Şiiliği kurumsallaştırmak üzere Arap coğrafyasına yönelerek buradan Şii dinî kaynakları ve Şii din adamları aradı, bunları Tebriz'e getirdi. İnanmış ve katı bir Şii Türkmen olan Şah İsmail, bu Şii ulemayı dinî meşrulaşma, devletin ve Şahlığın kutsallaştırılması yönünde kullandı.[82] Bir taraftan da askeri alanda Türkmen aşiretlerini[83], bürokratik alanda ise Selçuklular devrinde de istifade edilmiş olan Fars bürokrasisini Şahlığı altında bir araya getirdi.

İran'da milletleşmenin miladı olarak kabul edilmesi tartışılırsa da, Safevi devleti tarihi, bugünkü İran'ın siyasi ve sosyal bakımdan şekillendiği önemli bir tarihi süreci ifade eder. Batılı kaynaklar İran tarihini bugünkü İranlılarla akrabalıkları dahi ispat edilmemiş pek çok halkın tarihi ve bunların kurdukları devletlerin siyasi tarihleri ile başlatsa da, bugünkü İran'ı inceleyen tarafsız çalışmaların ülke tarihini 16. yüzyıldan itibaren ele alarak İran coğrafyasındaki ortak kader anlayışının başlangıcını esas kabul ettikleri görülür.

Şah İsmail Safevi, 16. yüzyılın tam başında Tebriz'i aldıktan sonra Bağdat'tan Herat'a kadar geniş bir coğrafyayı egemenliği altına alacak ve

---

[80] Safevi devletinin kuruluş ve gelişmesini dönemin epik vakanüvist özelliklerini de yansıtarak anlatan Şah İsmail dönemi Safevi tarihne dair birinci kaynaklardan biri olan Rumlu Hasan'ın Ahsenü't Tevarih'i için Bkz. Hasan RUMLU, Ahsenü't Tevarih: Şah İsmail Tarihi, (Ankara 2004).

[81] Bernard LEWIS, The Multiple Identities of the Middle East, (Londra 1998), 65.

[82] Karşılaştırmalı bir çalışma olarak konunun ayrıntıları için Bkz. Taha AKYOL, Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet, (İstanbul 1999), 111-142.

[83] Bkz: Faruk SÜMER, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü, (Ankara 1992), 15-56.

235 yıl sürecek bir hanedanın siyasi hayatını başlatacaktır.[84] Oniki İmamlı Şiiliği ülkenin ve devletin resmi dini haline getiren Şah İsmail'in mezhep konusunda çok katı bir tutumu olduğu ve ülkenin tamamını zaman zaman zor da kullanarak Şiileştirdiği bilinmektedir. Pek çok araştırmacı, bu katı tutumun ve Şiilik merkezli devlet kuruculuğunun gerisinde Anadolu'daki Sünni Osmanlı devletine bakış açısının olduğunu ifade eder.[85] Aynı şekilde, Osmanlı devletinin, Akkoyunlu devrinde Şeyh Cüneyd'in Trabzon'a kadar erişen siyasî-askerî etki ve gücünden duyduğu endişe ve inşa ettiği karşıtlığın da etkisi göz ardı edilemez.[86]

Şiiliğin bir devlet dini haline geldiği Safevi devri, 1501'den 1760'a kadar sürmüştür. Safevi yönetiminin dış politikası, içeride ortak kimlik algılamasının gelişmesine neden olmuştur. Bu kimlik siyasal ve dinsel boyutları ağır basan bir kimliktir. Devletin kuruluş aşamasında Kızılbaş Türkmenlerle Fars bürokrasisi arasında yaşanan ihtilaflar, çevre ülke ve medeniyetlerle süren uzun mücadelenin etkisi ile öncelikli bir tehdit olmaktan çıkmıştır. Bununla birlikte, aşiretlere dayalı siyasal örgütlenme biçimi varlığını korumuştur. Merkezi şehirler başta olmak üzere, edebiyat, mimari, güzel sanatlar alanlarında özgün ve güçlü bir kültür de büyük ölçüde Safevi devrinde oluşmuştur. Düşünce ve bilim hayatındaki gelişmeler de dikkate alındığında, bugün İran'a atıfla anılan medeniyet mirasının önemli kısmının Safevi devrinin ürünü olduğuna şüphe yoktur. Bununla birlikte, Safevi devrinde, modern dönemlerde kullanıldığı anlamıyla bir "İran milleti"nden söz etmek mümkün değildir. Nitekim Safevi kaynaklarının devleti "İran", toplumu da "İran milleti" olarak zikretmediği bilinmektedir.

Safevilerin, 16. yüzyıl başından itibaren mücadele içinde oldukları iki klasik komşu güç merkezi olan Osmanlı ve Özbek devletlerine, 17. yüzyılla beraber kuzeyde Moskova merkezli Rus yönetimi, doğuda ise literatürde

[84] Dilip HIRO, a.g.e., xvii.
[85] Dilip HIRO, a.g.e., xxxviii.
[86] Walther HINZ, a.g.e., 19-23, Taha AKYOL, a.g.e., 57-58.

Gurkani ve Muğal olarak bilinen Babür devleti bakıyesi Hint Alt kıtasındaki Türk-Moğol devleti de eklendi.[87] Şah Büyük Abbas olarak bilinen I. Abbas'ın etkin yönetiminden sonraki Safevi Şahları yönetim zafiyetleri, Avrupa ticaret yollarının değişimi ve yukarıdaki mücadelelerin etkisi ile ülkesel kontrol sıkıntıları yaşamaya başladılar. 1698'de Kirman'da Beluç aşiretleri, 1717'de Horasan'da Afgan Peştun aşiretleri, Mezopotamya bölgesinde ise Arap aşiretleri kontrol elde ettiler. Gılzay Peştunlarının bölgesel kazanımları Safevi devletinin bütünüyle varlığını tehdit eden bir boyuta ulaşmıştır. Bu şartlarda Afşar Türkmenler yeni bir siyasal güç merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Nadir Şah Afşar, 1730'dan itibaren Afgan-Peştun kontrolüne son vermiş, 1738'den sonra Kandahar, Gazne ve Lahor'a kadar olan bölgeyi kontrol altına almıştır.[88] Nadir Şah devri Osmanlı-İran ilişkilerinde göreli bir iyileşmenin yaşandığı devirdir. Nadir Şah, ilk üç halifenin Şiilerce de kabulünü bir ulema heyetine kabul ettirmiş öte yandan da mezhep ayrılığını ortadan kaldırmak üzere Osmanlı devletine resmen başvurmuştur. Bu çabası karşılık bulmasa da Nadir Şah mezhep taassubunu devlet düzeyinde ortadan kaldırmıştır. Onun bir özelliği de devletinin etrafında bulunan ve kendisinden önceki idarelerin hasmı olan Osmanlı, Özbek ve Babürlü yönetimlerin Türklüğünden memnuniyet duyması ve bunu her fırsatta dile getirmesidir.[89]

Böylelikle 19. yüzyıla kadar sürecek olan Afşar hanedanı dönemi başlamıştır. Nadir Şah'ı, Adil Şah, İbrahim Şah ve Şahruh takip etmiştir. Afşar hanedanı döneminde eski Safevi corafyasında kontrol yeniden sağlanmış, hatta yeni toprak kazanımları da olmuştur. Ancak 1750'den itibaren ortaya çıkan ve Safevi mirasının sahibi olma iddiasındaki bir Lor-Bahtiyari aşiret ittifakı olan Zend sülalesinin hâkimiyetiyle ülkenin kontrolü yeniden el değiştirmiştir. 40 yıl kadar süren Zend yönetimi süreklilik arz eden Türk idarelerin içinde istisna teşkil eden bir Lor, dolayısıyla Farsî yönetim fasılasıdır. Zend yönetimi döneminde ülkenin güneyini yönetmekte olan ve

[87] Sandra MACKEY, a.g.e., 85.
[88] Elton L. DANIEL, a.g.e., 94-96.
[89] Mehmet SARAY, Türk-İran İlişkileri, (Ankara 1999), 68-73.

Anadolu'dan Azerbaycan'a oradan Afganistan'a kadar geniş bir alana yayılmış Türkmen Kacar aşiretinin Kovanlu obasından Ağa Muhammed Han Kacar, 1794 itibarıyla son Zend Şahı Lotf Ali Han Zend'i mağlup ederek Kacar devletini kurmuştur.

2. Kacar Devleti:
Milletleşme ve Modernleşme

Kacar devri, çeşitli açılardan yenilikleri ve değişimleri beraberinde getirecektir. Devletin, aşiret merkezli yapıdan dönüşerek merkezîleşmesi, Avrupa ile yoğun ilişkilerin başlaması, modernizmin girişi, üretim tarzının değişmeye başlaması, matbuatın başlangıcı, askerî alanda yenilikler olması bu hanedanın idaresi altında gerçekleşmiştir. Sohrabi'ye göre, "İran'ın Avrupa ile ilişkileri 17. yüzyıl öncesindeki gelişmelerle şekillenmiştir". Avrupa ekonomisinin gelişmesi, Asya'nın, özellikle de Hindistan ve İran'ın lüks mallarına olan Avrupa ilgisi ekonomik ilişkilerin başlangıcını oluşturmuştur. 31 Aralık 1600'de Londra Doğu Hindistan şirketinin kurulması ve iki sene sonra da Dutch (Hollanda) Doğu Hindistan şirketinin kurulması bu anlamdaki en önemli adımlar olmuştur. Ancak Sohrabi'ye göre Avrupa ile İran arasındaki siyasi yakınlaşmanın asıl sebebi "Persia" (İran bir bütün olarak kastedilmektedir) ve Avrupa'nın Türk düşmanlığı yatmaktadır.[90] Ancak yoğun ve Avrupa siyasal sistemini ilgilendiren ilişkiler 18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başında gelişmiştir. Gerek Kacar devletindeki gerekse eş zamanlı olarak Avrupa ve Osmanlı'daki gelişmeler, bu dönemin İran'ın milletleştiği devir olarak okunmasını mümkün kılar. Ancak bu, büyük ölçüde Kacar devrinin son dönemlerinde, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında yaşanmış bir dönüşümü ifade eder.

[90] Bahram SOHRABI: a.g.m., 631."

Kacar dönemini "İran'da milletleşme" bağlamında ele alışımızın bir nedeni de ülkenin ilk kez İran olarak anılmaya başlandığı dönem olmasıdır. Coğrafi anlamda İran platosunda 7. yüzyıldan, aşiretler arası savaşların başladığı 15. yüzyıla kadar tek bir kral ya da tek bir hanedan hükmetmemiştir. İlhanlılar bunun tek istisnasıdır. Bundandır ki Venedikli seyyah-kâşif Makro Polo, 13. yüzyıl sonunda bölgeye seyahatinde "Persia" dediği memlekette 8 ayrı adla 8 krallık olduğunu yazmıştır. Vaziri, safevi devrinde bile bütün dış yazışmalarda "İran" teriminin kullanılışının toplam on iki defa olduğunu bunların da siyasi bir anlamda kullanılmadıklarını belirtir. Osmanlı padişahlarının Akkoyunlu ve Safevi şahlarına yazdıkları mektuplarda da "Acem Şahı", "Acem ülkesi" ifadeleri yanında az da olsa "İran toprağının Şahı" ifadesinin kullanıldığı belirtilir. Safevi devrinde "İran" teriminin kullanılışı konusunda Japon araştırmacı Haneda Koiçi, üç biçimden bahseder. Birincisi toprağı diğerlerinden ayırmak için kullanım, ikincisi temelleşmemiş olmakla beraber millet fikrini çağrıştıran memleket için kullanım, üçüncüsü ise millet için kullanım. Ancak Zend ve Kacar devrine gelindiğinde "memalik-e mahruse-ye İran" ya da "velayet-e mahruse-ye İran" terimlerinin kullanılmaya başlandığı görülür.[91]

Kacar devrinin sonu, iki önemli gelişmeye sahne olacaktır. Bunlardan biri Meşrutiyet devrimi diğeri de Avrupalı (Avrupa'ya özgü) milliyetçiliğin ortaya çıkışıdır. İran'ın farklı coğrafyaları birleştiren bir terim olarak kullanılması, dolayısıyla, coğrafi bir düzenlemeden, tedricen sosyopolitik bir anlamla kullanılmaya başlanması aşağıda anlatılacağı üzere bu dönemde gerçekleşmiştir.

[91] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 94-95.

i. Başlangıç Dönemi

İlk Kacar Şahı olan Ağa Muhammed Han Kacar, Zend'lerin son temsilcisi Lotf Ali Han'ı mağlup ettikten sonra hâkimiyetini genişletmiş ve Kafkasya'ya yönelmiştir. 1795'te Gürcü Kralı II. Erekle (Herakles)'den Nadir Şah devrinde olduğu gibi bu kez kendisine bağlı bir yönetim olmasını istemiştir. Erekle'nin bu çağrıyı reddederek Rusya ile bir anlaşma yapması üzerine, Gürcü ordusunu mağlup edip Tiflis'i ele geçirmiştir. Kaynaklar, Ağa Muhammed Han'ın Şah ünvanını 1796'daki bu galibiyetle aldığını aktarmaktadır. Çar Katerina, Derbent'i almak üzere bölgeye bir ordu gönderecek ancak ondan sonraki Çar Paul'ün geri adımı ile Kacar Şahı bir galibiyet daha kazanacaktır. Kafkaslar'daki bu Müslüman-Hıristiyan mücadelesi sürerken Ağa Muhammed Şah, hizmetinde bulunan üç kişi tarafından öldürülecektir. Ancak Ağa Muhammed Han öldürülmesinden önce yerine yeğeni sonradan Baba Han olarak da anılacak olan ve Şiraz'da valilik yapan Feth Ali Han'ı tayin etmiş ve gerekli düzenlemeleri yapmıştır. Feth Ali Han Kacar devletinin Şahı olduktan sonra, Kürt Şakaki'lerden Sadık Han Şakaki'nin tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır. Ancak Ağustos 1798'de Şakaki Feth Ali Şah tarafından mağlup edilmiştir. Şahlığına yönelik ikinci tehdit ise öz kardeşi Hüseyin Kulu Han'dan (Hoseyn Goli Han) gelecektir. Feth Ali Şah 1803'te de bu kalkışmayı ortadan kaldırmıştır.[92]

Ancak Şah'ın içerideki meşguliyeti ile eş zamanlı olarak Rus Çarı I. Alexander, yeni bir yayılma kampanyası başlatmıştır. Gürcü asıllı Rus Prens Çiçiyanov'un da etkisi ile ilk olarak Tiflis'i ele geçiren Rus Çarlığı, daha sonra Azerbaycan'ın kapısı kabul edilen Erivan'a yönelince Rus-İran Savaşı olarak bilinen savaşların en uzun süreni başlamıştır. Rusya ile girilen mücadele, İran'ın Batılı diplomatik ilişkiler sisteminin tam ortasına düşmesini de beraberinde getirecektir. Zira dönem Avrupa'da Napolyon dönemidir. Napolyon, Çar Paul ile birlikte Hindistan'ı ele geçirmek isteyince, İngilizler

[92] Elton L. DANIEL, a.g.e., 97-102.

Hindistan'dan Kaptan John Malcolm'u İran'a göndererek Kacar İran'ı ile 1801 tarihinde bir anlaşma imzalayacaklardır. Anlaşmaya göre, İngilizler İran'a askerî teçhizat ve teknik eleman yardımında bulunacak, İran da, Afganistan veya Fransa'nın, Hindistan veya İran'a yönelecek bir saldırısına karşı koyacaktır. Ancak bu anlaşma yürürlükte iken İngiltere, Rusya ile bir uzlaşmaya varınca, İran da Fransa ile 1807 tarihinde Finkenstein Anlaşmasını yapmıştır. Bu anlaşma uyarınca İran ordusundaki ilk modernleşme girişimi de başlayacak, Fransa'nın İran'a gönderdiği General Gardane, İran ordusunda yeni metodlarla eğitimi uygulamaya koyacaktır. Ancak, aynı yıl Napolyon'un Avrupa'daki zaferlerinden sonra Fransa ile İngiltere arasında Tilsit Barışı'nın gerçekleşmesi nedeniyle bu kez İran İngiltere ile 1809 tarihinde ittifaka girmiştir. Bunu iki ülke arasında yapılan iki ittifak Antlaşması takip ettikten sonra, Fransa'nın İran ile bağları kopmuştur.[93]

Esasen Asya'daki Anglo-Rus yarışı Çar Büyük Petro ve hatta ondan öncesine kadar götürülebilir. Bu rekabet, 1780'lerden itibaren bir tarafta Katerina'nın Osmanlı topraklarına ilişkin bölme düşüncesi, diğer tarafta da İngilizler'in doğmakta olan yeni İngiliz Hindistanı ve yeniden yapılandırılmış Doğu Hindistan kolonisi fikirlerinden kaynaklanmıştır. Rekabet, Çarlık Rusyası'nın Türkistan ve Çin topraklarına 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saldırgan biçimde yayılmasıyla zirve noktasına ulaşmıştır. İngilizler, bu Asya topraklarının sömürgeleştirilmesini Hindistan ve Basra Körfezi'ndeki sömürge menfaatlerine çok ciddi tehditler olarak gördükleri için, bu andan itibaren İran topraklarına yönelik herhangi bir askeri yayılmanın kendileriyle bir askeri karşılaşmayı göze almak anlamına geleceğini açıklamışlardır.

[93] İran'ın 19. yüzyıldan itibaren Batı devletleri ile girdiği güç dengesi ilişkisi uzun yıllar devam etmiştir. 19. yüzyılda İngiltere ve Rusya'ya karşı Fransa'yla ilişkilerini geliştiren İran, 20. yüzyılın başında ise Rusya'ya karşı İngiltere'nin diplomatik desteğini alacaktır. Yine 1960'lı ve 1970'li yıllarda Pehlevi rejimi ABD'ye olan bağımlılığını azaltmak amacıyla Avrupalı ülkelerle ilişkilerini çeşitlendirme yollarını aramıştır. 1979'daki devrimin ardından da ABD baskılarına karşı Batı Avrupalıların ve Rusya'nın desteğini sağlamak istemiştir. AB ülkelerinden İngiltere, Fransa ve Almanya'nın kendilerine özgü İran politikaları ABD-İran ilişkileri bağlamında yeniden gündemdedir. Bkz: Burak TANGÖR: ""Transatlantik Dayanışma Bağlamında Batı-İran İlişkileri", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 278."

Rusya'da üst düzey stratejistler doğrudan askeri yayılmayı savunsalar da sonuçta Rus yönetimi daha az tehlikeli olan ve İngiltere'yle savaş riskini ortadan kaldıran sosyo-ekonomik nüfuz seçeneğini tercih edecektir.[94]

1804-1813 arasında süren Rus-İran savaşı sonunda 1813 yılında Gülistan Anlaşması imzalanmış ve Rusya, Aras nehrine kadar olan toprakların sahibi olmuştur.[95] Böylelikle Derbent'ten Zencan'a kadar uzanan Azerbaycan coğrafyası bölünmüş, Kacar devleti, bugünkü Gürcistan'daki Megrelya, Abhazya, İmeretya ve Gurya bölgelerinden; bugünkü Azerbaycan'daki Bakü, Şirvan, Derbent, Karabağ, Gence, Şeki, Guba ve Talış hanlıklarından vazgeçmiştir. Bunun yanında Hazar'daki İran gemileri de Rus Çarlığı tarafından sınırlandırılmıştır.[96]

1813'te gerçekleşen Rus-İran barışı 13 yıl sürmüş ve 1826'da iki ülke yeniden karşı karşıya gelmişlerdir. 1828'de sona eren bu ikinci savaşta, İngilizler'in İran'a kısmî desteğine rağmen Ruslar Tebriz'in güneyine kadar inmişlerdir. İran yeni kaptırdığı toprakların bir kısmını geri alsa da, toplamda Rusya galip gelmiştir. Savaşın ardından Güney Azerbaycan'daki Miyane şehrinde yapılan Türkmençay Antlaşması ile önceki kayıplar kesinleşmiş, bunlara Erivan ve Nahcivan hanlıkları ile Ordubad da eklenmiştir. Rusya'ya kapitülasyonlar verilmiş, Hazar'da Rus hâkimiyeti kesinleşmiş, Rusya'ya İran'ın istediği her hangi bir yerine konsüler elçi gönderme hakkı tanınmış, iki devlet arasında şartlarını Rusya'nın belirleyeceği ekonomik anlaşmalar yapılması kararlaştırılmıştır.[97]

---

[94] Younes Parsa BENAB: ""History of Iran: The origin and development of imperialist contention in Iran; 1884-1921 A case study in under development and dependency", http://www.iranchamber.com/history/articles/origin_development_imperialist_contention_iran1.php, 21.10.2005"

[95] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 37-38.

[96] Bkz: Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition, (New York 1995), "İran ba Gafgaz", Esnad ez Revabet, Edare-ye Enteşar Esnad, Defter Motaleat Siyasi ve Beynolmileli, Tahran 1372 H.Ş., Mehmet SARAY, a.g.e., 77-78.

[97] Svante CORNELL: ""Small Nations And Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus", (Richmond, 2001), 37."

ii. Batı Etkisinin Artması

19. yüzyılın başındaki Kacar İranı, üretim ve dolayısıyla sosyal hayat alanında değişikliklere de sahne olmuştur. Tarıma dayalı bir ekonomik ve sosyal yapısı olan ülkede daha önceki isyan ve siyasi hareketler de kırsal hareketler olarak gelişmiştir. Ancak ülkenin kuzeyinde ve daha çok kuzeybatısında artan pirinç ve ipek üretimi, kapitalist ilişkileri beraberinde getirmiş, modern sınıf bölünmelerinin başlangıcı da bu dönemde olmuştur. Bu dönemde yaşanan askeri yenileşmenin bir boyutu da Feth Ali Şah'ın oğlu, Azerbaycan valisi Abbas Mirza'nın veliaht prensliği döneminden itibaren Batı'ya askerî öğrenci göndermesidir. Abbas Mirza'nın ölümünden sonra da yenilikler onun Baş Veziri Kaim Makam Farahani ile sürmüştür. Geleneksel Fars bürokrasisinin bir örneği olan Kaim Makam Farahani, askeri eğitim alanındaki yenilikler yanında Farsça'nın yaygınlaşması ve resmileşmesi yönünde de adımlar atmış ve Farsça'nın hem idare hem halk tarafından anlaşılır bir edebiyatının oluşmasına katkıda bulunmuştur.[98]

Abbas Mirza'nın ölümü nedeniyle Feth Ali Şah'ın ikinci veliaht olarak tayin ettiği Muhammed Şah Kacar, kardeşi Ali Mirza'nın 40 gün süren tahtı işgal girişimine son verip İran'ın yeni Şahı olmuştur. Muhammed Şah Kacar, Kaim Makam Farahani'yi Başbakan ilan etmiş ancak daha sonra 1835'de idam ettirmiştir. Şahlığı döneminde Herat'ı yeniden almak için iki defa buradaki İngilizlerle savaşmış ancak başarılı olamamıştır. Bu mücadelesinde Fransa'nın desteğini almak için Fransa Kralı Louis Philippe'e bir subay göndermiş ve bu talebe karşı Fransa iki askerî eğitimciyi Tebriz'e göndermiştir. Ancak Herat'a yönelik iki girişim de başarısız olmuştur. Muhammed Şah Kacar 38 yaşında ölünce yerine 17 yaşında olan Nasıreddin Şah geçecektir. Nasıreddin Şah, genç yaşta, ülkenin altı bölgesindeki isyanlarla yüzyüze kalmıştır. Tehlikeleri Başbakan Emir Kebir'in de

[98] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 39-40.

katkılarıyla ortadan kaldırmıştır. Emir Kebir, geleneksel Fars bürokrasisinin devamını gösteren bir diğer örnektir.[99] Babası, Kaim Makam Farahani'nin aşçısı olan Emir Kebir, sonradan Nasıreddin Şah'ın kızkardeşi ile evlenmiştir. Emir Kebir'in bir özelliği de 100 yıl süren Osmanlı-İran savaşını sonlandırmak üzere Osmanlı devletine, Griboedov'un öldürülmesi üzerine de özür için St. Peterburg'a, Rus Çarına elçi gönderilmiş olmasıdır. Keza, Erzurum Anlaşması'nı imzalamış olması da onu önemli bir figür haline getirmiştir. Bu diplomatik faaliyetler, Emir Kebir'in Batı tarzı diplomasi ile yakınlaşmasına da yaramıştır. [100]

Emir Kebir, geleneksel olarak Şii din adamlarının saraydaki etkisini sınırlandırmaya yönelik bir politika izlemiştir. Onun tutumunu seküler gören tarihçiler bile bulunur. Emir Kebir, 111 kadıyı cezalandırmış, hukuk sistemini hükümetin kontrolü altına almaya yönelik adımlar atmıştır. Ancak bu dönemin en önemli gelişmelerinden biri de Bâbîlik ve Bahaîliğin zuhur etmesidir. Mehdi inancının bulunduğu Şii toplumunda zaman zaman Mehdi'nin yakında ortaya çıkacağı söylentileri yaygınlaşmış, zaman zaman da bundan yararlananlar olmuştur. 1819 yılında Şiraz'da doğmuş Arap asıllı ancak Farslaşmış bir tüccar olan Seyyid Ali Muhammed, 1844'te kendisine Bâb adını vererek emirler yayınlamıştır. Kendisini ilahi bir görev ve yetki ile Mehdilik ve Kaimlikle tanıtan Bâb, taraftarlar toplamış, hükümet güçleri ile çatışmıştır. Bâb öldürülse de İran içindeki bu akımlar devam etmiş, dönemin vezirlerinden Mirza Bozorg Nuri'nin oğlu Bahaullah da 1853'te Bahailiğin peygamberi olmak iddiasıyla bir manifesto yayınlamıştır.[101] İran'daki din-devlet ilişkileri bu Bâbî-Bahaî akımların etkisinde biçimlenmek zorunda kalmıştır. Nitekim Bahaî ayaklanması karşısında zorunlu olarak izlenen siyaset, din adamları sınıfının ülkedeki etkisine yönelik Emir Kebir'in

[99] Sandra MACKEY, a.g.e., 131.
[100] Elton L. DANIEL, a.g.e., 109.
[101] Mehmet Metin ÖREN, İran Türkleri Hürriyet Hareketleri, Ankara, 1997, 18-19.

adımlarının yönünü değiştirecek ve din adamlarının etkisi yeniden artacaktır.[102]

Avrupa'nın tıpkı Osmanlı topraklarında olduğu gibi İran'da da nüfuz sahaları araması, 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Batılı devletler, İran'da ülkesel ve ekonomik çıkarları için nüfuz ararken, Batı Avrupa'da hızla yayılan fikirleri de İran'a taşımışlardır. Eğitim, bilim, teknoloji, hukuk sistemleri, ekonomi etkinin somutlaştığı önemli alanlardır.[103]

İran'da millî kamuoyu yaratma girişiminin ilk örneği olarak Nasıreddin Şah'ın toplumu eğitme, (terbiyet) toplumu ülke ve dünyadan haberdar etmeye yönelik kampanya ve siyasetinden meşhurdur. "Ruzname-ye Vegayi-i İttifagiye" adlı gazetenin 1851'den itibaren yayına başlamasıyla Nasıreddin Şah, halka pedagojik bir politika ile yaklaşmış, bunu yaparken bir taraftan da millî kimlik gelişimini sağlamaya çalışmıştır. Aile bağının vatan bağına akmasını/dönmesini sağlamaya çalışmıştır. Dönemin resmî askerî dergisi "Mirik" de askerler arasında aynı işlevi görmüştür. Yine gayrı resmi yayınlardan "Ahtar"ı da bu açıdan hatırlamak gerekir. Bu yayınların hepsinde "vatan" kavramı bir aile gibi yansıtılmış; aile, taife, ihtişa ve aşire benzetmeleri yapılmıştır. Şah'lar ise bu ailenin babaları olarak ifade edilmiştir. Nasıreddin Şah'ın eğitim ve sosyal hayata ilişkin adımları da, (Darül Fünun'un açılması, Meclis-e İyanet be Fukara, Meclis-e Hıfzel Sıhha, İdare-i Nazmiye ve Emniyet-i Amme, Mecma-ye Ademiyet, Encumen-e Uhuvvet gibi merkezlerin kurulması vb.) İran'daki milletleşme sürecinin önemli aşamaları olarak değerlendirilmektedir.[104] 19. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde de benzerleri açılan bu gibi kurumları "modern millî kurumsallaşma" örnekleri olarak görebiliriz.

---

[102] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 132. Bâb'ın idamından sonra 1852'de 3000 Bâbî daha idam edilecek, ancak hareketin fikirleri canlılığını koruyarak Ezelî ve Bahaî hareketlerine katkıda bulunacaktır. Elton L. DANIEL, a.g.e., 108-109.

[103] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 135.

[104] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: ""Going Public: Patriotic and Matriotic Homeland in Iranian Nationalist Discourses", Strategies, (2000), 13, 2, 181-182."

Yunus Parsa Benab'a göre her üçüncü dünya ülkesinin modern tarihinde siyasi ve ekonomik bağımsızlık ve hürriyet yolundaki mücadele, birbiriyle mantıksal olarak ilişkili olan iki olgunun arasındaki dinamik etkileşim tarafından şekillendirilir: Emperyalistlerin üçüncü dünya üzerinde hegemonya kurmaya çalışmaları ve bu yabancı müdahaleye karşı kaçınılmaz olarak gelişen millî hareket. Benab, İran'ın 1884-1921 yılları arasındaki tarihini, Asya'daki Anglo-Rus mücadelesi bağlamında bu durumun bir örneği olarak görmektedir. Ona göre, Bolşevik devrimine kadar İran, bir asırdan daha fazla bir süre Asya'daki Anglo-Rus güç rekabetine konu olmuştur. Çarist genişleme siyaseti ve İngiliz manipülasyonu; İran'ı, Çin, Tayland, Afganistan, Mısır ve Etiyopya gibi varlığını sürdürebilen bağımsız bir siyasi varlıkken, tedricen, kaotik bir azgelişmiş Asya memleketi örneğine dönüşmüştür. İran'ın toprak bütünlüğü ve ulusal egemenliğini hedef alan İngiltere ve Rusya, Anayasa Devrimi'ne yönelik karşı devrimler gerçekleştirmek üzere İran'ı 1907 yılında nüfuz sahalarına bölmüşlerdir. Bunlar, anayasacı fikirlerin Hindistan ve Orta Asya'ya yayılmasından korkarak Anayasacıların ilerlemeci programlarına muhalefet etmiş, engellemeye çalışmışlardır. Ancak, Çarlık'ın düşüşü ve Bolşeviklerin zaferiyle 1907-1917 arasındaki "antant" dönemi sona ermiştir.[105]

İran tarih yazımında Kacar döneminin genel olarak kötülendiğini ve karalandığını görmekteyiz. Bu bakış açısına göre Kacar döneminde İran toplumu yozlaştırılmış ve ahlaksızlaştırılmış, böylece sömürgeci güçlere açık hâle getirilmiştir. İran-Rus savaşlarından sonra dikte edilen 1813 ve 1828 Gülistan ve Türkmençay Antlaşmaları, 1856 Anglo-İran savaşı ve adaletsiz Paris Antlaşması (1857) sonrasında İran bağımsızlığını tamamen yitirmiş ve Aglo-Rus güç mücadelesinin arenasına dönüşmüştür. Bu yaklaşım, dönemin Avrupa güç dengesini, sömürgecilik sistemini, Osmanlı devletinin aynı süreçte yaşadıklarını ve Batı'nın bir bütün halinde yaşadığı hızlı kalkınma ve dönüşümün ve bunun Asya'daki yansımalarını göz ardı etmektedir. Modern İran araştırmalarında Türk Kacarlar, aşiretler eliyle ülkeyi bir anlamda idare-i

[105] Younes Parsa BENAB: a.g.m.

maslahat eden bir yönetim gibi takdim edilir. Mesela, aynı eserinde Kacar devrini modernleşmenin ilk adımları ve ulus inşasının başlangıcı olarak gören Moazemi, bir taraftan da, Kacarlar'ı aşirete dayalı bir siyasi-idari yapı olarak tahfif ederken, Pehlevi yönetimini ise ülkede devlet kuruculuğunu başlatan, aşirete dayanmayan, Farsça konuşan bir siyasi-idari yapı olarak övmekten kendini alamadığı görülüyor.[106]

iii.Uluslararası Siyasi-Ekonomik Şartlar ve Meşrutiyete Giden Yol

Emir Kebir'in aynı zamanda eniştesi de olan Nasıreddin Şah tarafından görevden alınarak hapsedilmesi ve sonra öldürülmesi, yeni Başbakan Ağa Han Nuri'nin dönemini başlatacaktır. Nuri'nin icraatları için "Emir Kebir'in reformlarının geriye sarıldığı icraatlar" yorumu yapılır. Dönemin bölge, hatta dünya siyaseti açısından en belirleyici olayı olan Kırım Savaşı'nda Nuri'nin savaşın taraflarından olmamakla birlikte Rusya'yı desteklemesi İngiltere ile ilişkilerini de bozmuştur. Nuri, 1853'te İngiltere ile anlaşılarak vazgeçilen Herat'ı bir kere daha almaya teşebbüs etmek üzere Şah'ı ikna etmiş ve bu kez hedefe ulaşılarak 1856 Ekim'inde Herat yeniden İran toprağı olmuştur.[107] İngilizler derhal karşılık vermiş, ancak bu kez Herat'tan değil Basra Körfezi'nden saldırarak Harg Adasını işgal etmişlerdir. 1857'de de Buşehr'e çıkarma yapmışlardır. İngilizler İran'ın bir kaosa sürüklenmesi ve Rusya'nın ülkenin tamamını kontrol etmesinden korkarak bu askerî kazanımlarla yetinmiş ve Herat'ın İran kontrolünden çıkması karşılığında anlaşmışlardır. Ağa Han Nuri bir süre daha görevine devam ettikten sonra Nasıreddin Şah tarafından görevden alınmış ve Şah hükümet

[106] Behrooz MOAZAMI, The Making of the State, a.g.e., 58-59. Burada Moazemi Kacarlar için "muhtmelen Tatar ve Türk kabilelerin bir karışımı" ifadesini de kullanmaktadır. Oysa, Kacarlar'ın, Orta Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları Yozgat civarından Akkoyunlu devrinde gelmiş Bozok boyundan Türkmenler oldukları bilinmektedir. Bkz. Faruk SÜMER, Kara Koyunlular, (Ankara 1984), X. Sümer, Bozoklar'ın Dulkadırlılar'la ilişkileri, Safevi devrindeki faaliyetleri ve devlet kuruluşuna katkılarından da bir diğer eserinde sıkça bahseder. Bkz. Faruk SÜMER, Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri'nin Rolü, (Ankara 1992), 71-79, 178-187.

[107] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 50.

işlerini daha yakından takip etmeye başlamıştır. Bununla birlikte, açlık, ipek üretimindeki düşüş gibi nedenlerle ülke ekonomisi sıkıntıya girmiş, bunu, ülkede rahatsızlık yaratan Ruslar'ın Türkistan'daki işgalleri izlemiştir. Taşkent, Hokand, Semerkand, Buhara gibi önemli Türkistan şehirleri, 1866'ya kadar tamamen Rus kontrolü altına girecektir.[108]

Başbakanlığa Mirza Hüseyin Han Moşiruddovle'nin[109] getirilmesinden sonra, İran'da reformlar artmıştır. Moşiruddovle'nin reformist uygulamaları onun Tiflis ve İstanbul'da görev yaparken şahit olduğu reformlardan etkilenmesinin bir sonucu olarak değerlendirilir.[110] İstanbul'da görev yaptığı yıllar (1858'den itibaren) Osmanlı'da Tanzimat'ın zirvede olduğu ve İngiltere'nin Rusya karşısında Osmanlı toprak bütünlüğünü desteklediği, ancak idari, adli vb. reformları teşvik ettiği dönemdir. Moşiruddovle, seküler bir İran milliyetçiliğini savunan Feth Ali Ahundzade ve meşhur Melkum Han'la da dostluğunu geliştirerek bunların fikirlerinin etkili olmasına imkân verecektir. Bu dönemde 1870 yılında Nasıreddin Şah'ın Osmanlı toprağı olan Bağdat ve kutsal Irak şehirlerini ziyaret etmesi[111] ve bu ziyarette kendisine reformist Mithat Paşa'nın mihmandarlık etmesi, Şah'ın Osmanlı'daki gelişme ve yeniliklerle tanışmasını beraberinde getirmiştir. Bunlardan etkilenen Şah, döner dönmez Moşiruddovle'nin görev ve yetkilerini artırmıştır. Bu reformlar, daha çok ekonomik ağırlıklı olmuş ve Rusya'dan çok İngiltere'nin olumlu tepkisi ile karşılaşmıştır. 1872 yılındaki Reuter imtiyazı, İngiltere'nin bu dalgadaki ilk ve en büyük kazanımıdır. Yahudi asıllı Almanya doğumlu Baron Julius De Reuter adındaki İngiliz'in şirketine 70 yıllığına İran'ın bütün madenlerini ve yeraltı kaynaklarını çıkarma, yol, trenyolu, baraj ve köprü inşaatlarını yapma gibi haklar verilmiştir. Ancak Rus rahatsızlığı ve halkın

[108] Elton L. DANIEL, a.g.e., 73.
[109] İran'da Başbakanlar için göreve gelmelerinden itibaren rütbe nişanı biçiminde lakaplar verildiği görülür. Müşir-ul Devlet / Devlet Mareşali de Mirza Hüseyin Han'a verilen lakaptır.
[110] Afshin MARASHI, Nationalizing Iran, a.g.e., 39-40.
[111] Nasıreddin Şah'ın ziyaretinin ayrıntıları için Bkz. Mehmet SARAY: Türk-İran İlişkileri, (Ankara 1999), 86-89.

artan tepkisi ile 1873 yılında bu imtiyazdan vazgeçilmiştir. Bu vazgeçişle beraber Moşiruddovle de görevden alınmıştır.[112]

Ancak 1870'lerden itibaren Pandora'nın kutusu açılmış ve İran'daki imtiyaz yarışı başlamıştır. Keddie, Anglo-Rus rekabetinin İran'daki durumunu "imtiyaz avı" olarak tarif ederek, "İran'daki imtiyaz avcılığı, genelde spekulatörlerin ve maceracıların kısa yoldan kâr elde etmek üzere oynadıkları bir oyundu" demektedir.[113] Bu cümlelerin de ifade ettiği üzere, o dönemde İran resmen bir sömürge olarak işgal edilmiş olmamakla birlikte, Basra Körfezi'ne doğru genişleyen Rus sömürgeciliğiyle emperyalist Hindistan ve Basra Körfezi'ndeki çıkarlarını korumaya çalışan İngiliz stratejisinin arasında bir tampon devlet haline gelmiştir.[114] Rusların bu dönemdeki temel stratejisi, Britanya ile ticarî ve siyasal hegemonya yarışını kazanmak üzere üç kolonyel aracı kullanmaya yönelikti: 1. sömürge tekelleri 2. İran Kazak Tugayı 3. finans kapital. Manzaranın geneline bakarak şunu ifade edebiliriz ki, coğrafyası İran'ı o çağın iki büyük imparatorluğu olan Rusya ve Britanya'nın yoluna çıkarmıştır. Britanya İran'a baktığında en zengin ve değerli kolonisi olan Hindistan yolunun üzerinde duran bir millet görüyordu. Ruslar ise savunmasız güney sınırlarının karşısında duran büyük arazi parçasını kontrol etme şansını görüyordu.[115]

İran Kazak Tugayı, 1889 yılında, Nasreddin Şah döneminde artan halk tepkisine karşı Kacar sarayını korumak üzere Rus subayların getirilmesiyle kurulmuştu. Bu subaylar Şah dâhil hiçbir İran makamından emir almıyor, Saint Petersburg'daki Savaş Bakanlığı'na doğrudan bağlı olarak çalışıyorlardı. Tugay görece modern ve etkili bir güce dönüştüğünde İran'da maaşını aksama olmadan alan tek askeri kurum hâline gelmişti. Bu da, İran'a

---

[112] Elton L. DANIEL, a.g.e., 114.
[113] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 53, 61.
[114] İngilizler, İran'ın Nadir Şah Afşar devrinde sadece 200 yıl önce Hindistan'ı fethettiğini bildikleri için bu konuyu stratejilerinin merkezine yerleştirmişlerdi. Bkz. Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: ""South Azerbaijan and Iranian Turks, Report to the Center for Strategic International Studies", (Washington DC), 6"
[115] Stephen KINZER, a.g.e., 45.

ait olmakla beraber Rus komutanlara sadık olan Kazak Tugayını Çarlık Rusyası için önemli bir araç hâline getirmişti.[116] Moazami, Kazak Tugayının kurulmasını Osmanlı reform modelinin takip edilmesi olarak yorumlamakta ve İran modernleşmesinde önemli bir aşama olarak değerlendirmektedir.[117]

İran'ı ticaret tarifesi uygulamaktan mahrum eden, Çarlara, İran'dan her türlü tavizi ve önceliği koparma şansı veren Türkmençay Antlaşması'nı takip edecek biçimde, İran ticaretindeki Rus/Çarlık tekelini güçlendiren olgulardan biri de Trans-Hazar demiryolu olmuştur. General Annenkof'un emriyle 1888'de inşa edilen Asya'nın bu ilk demiryolu, yaklaşık 300 mil boyunca ve neredeyse tamamen İran sınırına paralel olarak ilerliyordu. İran'da demiryolu yapılmasının çıkarlarına ters olduğuna karar verdiği andan itibaren Rusya, 10 yıl içinde böyle bir yolun yapılmayacağına dair hüküm içeren ve bittiğinde de 10 yıl uzatılacak olan bir antlaşmayı Şah'tan koparmayı başarmıştı. Rusya demiryolu politikasıyla sağladığı avantajla, İran'ın en büyük ticarî ortağı oldu ancak bu ticaret tamamen Rusya'nın lehineydi. Daha sonra Pers Ödünç Bankası'nı kurarak İran'ı Çarlık finans kapitalinin yörüngesine oturtmaya çalıştı.[118]

İngiltere ise, İran'ı "güçlendirmek" adı altında ve İran'ın Rus nüfuzuna direnerek İngiliz çıkarları aleyhinde bir güç olmasını engellemek amacıyla şu politikaları uyguladı:

- 1888'de, o zamanlar Dicle nehri üzerinde vapur işletmekte olan İngiliz Lynch Kardeşler Şirketi'ne, Ahvaz bölgesine kadar Karun Nehri üzerinde işletme hakkı verildi.[119]
- 1888'de Imperial Bank of Persia'ya para basma tekelini de veren bir anlaşma yapıldı.

---

[116] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[117] Behrooz MOAZAMI, The Making of the State, a.g.e., 25.
[118] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[119] Bu adım ülkedeki genel ulaşımın yabancı kontrolüne geçişinde önemli bir aşamadır. Bkz. Elton L. DANIEL, a.g.e., 114.

- İran'daki İngiliz yatırımlarını artırmak ve teşvik etmek üzere, Nasreddin Şah'tan hayat ve servet fermanı aldı. Mayıs 1888'de kazandığı bu ticarî araç, İngiltere'nin yatırımcılarını muhtemel bir halk ayaklanmasına karşı güvence altına alıyordu.

- 1890'da bir İngiliz vatandaşı, İran'daki tütünün üretim, satış ve ihracatının tekeli haline getirildi.

- 1889 yılında çıkarılan bir yasayla, İngiliz vatandaşlarının anlaşmazlıklarına İngiliz konsolosluğu mahkemesinin bakması kabul edildi.[120]

Özellikle İngiliz ticarî faaliyeti bazı açılardan verimlilik getirmiş olsa da genel olarak Rus ve İngiliz sosyo-ekonomik nüfuzu İran toplumunun bağımsız ekonomik kalkınması bakımından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu nüfuz, 18. yüzyılda çok önemli olan İran üretim tezgâhlarının, hâkimiyetlerini Avrupa'da üretilmiş mallar lehine kaybetmelerine sebep oldu. Öte yandan hammade ihracı da yerini yavaş yavaş bu mamül malların ihracına bırakıyordu. 19. yüzyılın son çeyreği İsfahan, Kaşan, Tebriz, Yezd, Kerman ve Meşhed'teki sınaî faaliyetin düşüşüne tanıklık etmiştir. Bu dönemde sadece geleneksel fabrikaların zarar görmeyip, modern orta sınıfın oluşması yönündeki muhtelif çabaların da kısmen Rusya ve İngiltere'nin müdahaleleri sebebiyle başarısız kaldığı belirtilebilir.

Bu dönemde, iki yabancı bankanın hâkimiyeti (İngilizlerin "Imperial Bank of Persia"sı ile Ruslar'ın "Banque d'Escompte"u), İranlı tüccarların bağımsız ve millî bir banka sistemi kurmalarını da engellemiştir. Ticaretin artması, yerli üreticinin azalması ve İranlı işadamlarının bağımsız bir banka kuramamaları, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bağımlı bir burjuvazinin doğmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Rus ve İngiliz şirketleri İran'ın önemli ticaret

[120] Younes Parsa BENAB: a.g.m. İngilizlerin 1872 öncesindeki tavizlerini de unutmamak gerekir. 1860'lar boyunca, İngiliz Hindistanı hükümetinin adına hareket ederek, Hint-Avrupa Telgraf Şirketi lehine tavizler kopardı. Bununla amaçlanan ise Bağdat'tan İran'a, oradan Basra Körfezi'ne ve deniz dibinden de Hindistan'a uzanan, İngiltere ile Hindistan arasındaki telgraf iletişimi sistemini İran'la tamamlamaktı. Yine, 1871'de İran'ın güney bölgelerinde İranlı tüccarlardan alınan yol ücretleri ve iç transit vergileri için İngiletereye muafiyet imkânı tanındı.

şehirlerinde ofisler açmış ya da temsilcilikler atamışlardır. Zamanla İranlı büyük işadamları, İngiliz ve Rus şirketlerinin bayileri hâline dönüşmüştür. İranlı elitler ise, İngiliz ve Rus güçleri arasında bir denge siyaseti takip ederek İran'ın bağımsızlığını sürdürebileceğini düşünmüşlerdir. Ancak, İranlılar ve İran için düşünülen bu siyaset, sonuç olarak amacına hizmet etmemiş, sadece iki büyük güce sağlanan hakların eşitlenmesi sonucunu doğurmuştur.[121]

İran'ın Meşrutiyete giden siyasi serüveninin başlangıcı kabul edilen Tütün İsyanı, bu gelişmelerin bir sonucudur. Nasıreddin Şah'ın İngiliz Vali Gerald Talbot'a İmparatorluk Tütün Şirketi'ni kurma hakkı tanıması ile tütünün İngiliz tekeline geçmesi, 1891-1892'deki Tütün İsyanı'nı başlatacaktır.

Bu arada ülkedeki reformist sekülerlerde de, dinî gruplarda da eş zamanlı olarak iyi tanımlanmamış bir milliyetçi fikir şekillenmesinin olduğu görülür. Bu şekillenmenin içinde Talibov Tebrizî (1834-1911), Ağa Han Kirmanî (1853-1896) ve Ahundzade'nin (1812-1878) rolleri önemlidir. 19. yüzyıl Batı emperyalizmine karşı Millî bağlılıkları geliştiren bu seküler milliyetçi hareketlenme Tütün İsyanı'nın estirdiği rüzgârdan da destek almıştır. Ancak dikkat çekici olan husus Tütün İsyanı'nın din adamları tarafından başlatılmış olmasıdır. Nitekim, Tütün İsyanı sadece Batı karşıtlığını tetiklemekle kalmayıp din adamları içerisinde de bir milliyetçi mekanizmanın doğmasını da beraberinde getirecektir.[122] İran'ın Anglo-Rus nüfuz mücadelesinin arenası olması ve bu güçlerin sosyo-ekonomik hâkimiyeti altına girmesi, İran'da bir tür millî öfkeyi beraberinde getirmiş, entelijansiya ile Şah yönetiminin arasını açmıştır. Mesela, Mirza Ağa Han Kermani, Mirza Talebov Tebrizi ve Hacı Zeynel Abidin Meragi adlı İranlı aydınlar, Nasreddin Şah'ın yurtdışı gezilerini gereksiz ve pahalı bularak cesurca eleştirebilmişlerdir. Sonuçta, dış müdahale, toplumsal siyasal

[121] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[122] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 184-185.

hareketin gelişimi, Rusya'dan İran'a giren sol fikirler ve genel halk memnuniyetsizliği Meşrutiyetçi Anayasa devrimiyle sonuçlanan bir dizi isyana sebep olmuştur.[123]

Bununla birlikte, Kacar devrinin 19. yüzyılın sonuna kadarki döneminin, Batı'daki örnekleriyle örtüşen bir "milletleşme" olarak görülmesi oldukça güçtür. Bunun en önemli nedeni merkezileşmenin tam olarak sağlanamamış olmasıdır. Mesafelerin uzaklığı, altyapı eksikliği (ve bazı bölgelerde yokluğu), göçebe nüfusun varlığını yoğun olarak sürdürmesi, etnik-dinî çeşitlilik, kendine yeten kapalı kasaba toplumları merkezin kontrolünü güçleştirmekteydi. Konuyu merkez-çevre bağlamında değerlendiren Maraşî, bu etkenlerin önemine ve çevredeki kitlelerin otonomilerine dikkat çekmektedir.[124] Ancak 20. yüzyıla çeyrek kala İran'da siyasal sistem ve toplumun kendisi de hızlı bir değişime sahne olmuşur.

iv. Anayasacı Meşrutiyet Hareketi
İranlılık Kimliğinin Resmileştirilmesi

1896'da Nasıreddin Şah, Tahran yakınındaki tarihi Rey şehrinde bulunan Şah Abd-el Azim türbesinde Şahlığının 50. yılını kutlamak üzere düzenlenen merasimde vurularak öldürülmüştür. Suikastçı eski bir Ezeli Bâbî olan ve Cemaleddin Afgani ile birlikte hareket eden Mirza Reza Kirmani'dir. Nasıreddin Şah'ın yerine yine veliahtlığını Azerbaycan valisi olarak sürdüren Muzafferüddin Şah geçecektir. Muzafferüddin Şah, Kacarların bir diğer önemli figürü olan Abdül Hüseyin Mirza Fermanferma ile birlikte Nasıreddin Şah'ın son Başbakanı Eminüddövle'yi görevden alıp yerine, sonradan Atabek-e Azam olarak anılacak olan Eminüssultan'ı geçirmiştir. Eminüssultan, İran üzerindeki ekonomik baskı ve etkinliği artan İngiltere'den yüzünü Rusya'ya dönmiş ve büyük miktarda borç almıştır. Bu borçlar

[123] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[124] Afshin MARASHI, Nationalizing Iran, a.g.e., 36-37.

Osmanlı'daki Düyun-u Umumiye örneğini hatırlatan yeni bir ekonomi-politik bağımlılığı doğuracaktır. 1901-1902 yıllıarında yeni borçlar için başlayan görüşmeler, gümrük sistemini değiştirerek Rusya'nın nüfuzunu İngiltere lehine (özellikle çay ithalatı konusunda) değiştirecektir. Ancak İngilizler, tütün konusunda yaşadıkları tecrübenin endişesiyle daha sağlamcı hareket etmiş, Atabek'i İngiliz elçisi Hardinge ile irtibatlı olmaya mecbur etmişlerdir.[125]

Görüldüğü üzere İngilizler, İran'ı küresel ve bölgesel politikalarının kilit devleti olarak görmeye devam etmektedirler. Bu anlamda İran'a ilişkin politikalarını Hint alt kıtası ya da Irak-Arap Ortadoğusu politikalrından bağımsız düşünmek mümkün değildir. Meir Litvak, İngiltere'nin 1850-1903 yılları arasında Hindistan'daki sömürge yönetiminden Irak'taki kutsal Necef ve Kerbela şehirlerindeki Şii ulemaya aktarılan Oudh (Avadh) mirasının hikâyesini incelediği makalesinde, İngiltere'nin İran'a verdiği önemi ortaya koymaktadır. Litvak, aktarılan fonun Osmanlı yönetiminin Irak'ta kendileri aleyhine bir Şii ayaklanması tertiplemek üzere kullanılacağını hissetmesi riskine rağmen, İran üzerinde nüfuz oluşturabilmek maksadıyla kullanılmak istendiğini İngiliz belgeleriyle açıklamaktadır. O dönemde İran'da meşrutiyet hareketlerinin başlaması ve ekonomik durumun kötüleşmesi, nispeten apolitik olan Atabet ulemasını (Necef ve Kerbelâ uleması) İran siyasetinin merkezine taşıyacaktır. İran'ın ekonomik bağımlılığını kontrol için ülkeye gönderilen İngiliz Arthur Hardinge, Hindistan'dan gelen fonun İngiliz menfaatleri için kullanılması konusunda en açıksözlü olan kişi olmuştur. Tebriz ve İsfahan'daki isyanlardan sonra Hardinge, İran Sadrazamı'na, "Necef Ulemasının en önemlilerinden olan Muhammed Fazıl Şarabiyani'ye bu tür gelişmelerin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermenin bir yolunu bulacağı" sözünü vermişti. Hardinge, bu girişimlerle ve sözkonusu fonu Necef ve Kerbelâ Ulemasına tahsis etmekle amaçlarının, "önde gelen ulemayı bir kaldıraç olarak kullanıp, İran'ın Ruslarla yeni bir borç anlaşması imzalamasını

[125] Elton L. DANIEL, a.g.e., 118.

engellemek ve İran'ı dostça olmayan davranışlardan kaçındırmak" olduğunu yazmıştır.[126]

Bu arada Batı'da petrolün önemi anlaşılmaya başlanmış, hatta İngiliz donanması kömürden petrole geçmiştir. [127] Muzafferüddin Şah'ın tarihî bir taviz olarak, 1901 yılında, Avustralyalı William Knox d'Arcy'nin başında bulunduğu bir İngiliz sendikasına, Rus nüfuzundaki kuzey bölgeler hariç bütün İran'da gaz-petrol bulma ve üretme hakkı vermesi, 20. yüzyıl İran siyasetini şekillendirecek bir diğer gelişmedir.[128] Bunu takiben, 1909 yılında Anglo-Persian Oil Company kurulacak ve İngilitere, 1914 yılında da savaş hallerinde kendisini garantiye alacak yeni hükümlerle İran petrolüne sıkı sıkıya sarılacaktır.[129]

Anglo-Rus tezgâhı, bazı önemli uluslararası olaylar ışığında da incelenmelidir. Birincisi, 1905'te Rus-Japon savaşında yaşadığı gurur kırıcı mağlubiyet, Rusya'yı İran politikasını gözden geçirmeye zorladı. İçerideki istikrarsızlık yanında, azalan askeri ve ekonomik kaynakları da Rusya'nın İngiltere ile mücadeleyi yeniden gözden geçirmesini zorunlu kılıyordu. Diğer taraftan Almanya'nın yavaş yavaş Ortadoğu'ya girmeye başlaması da gerek İngiltere, gerekse Rusya bakımından dengelerin değiştiği anlamına geliyordu. Bu sebeplerle Rusya ve İngiltere anlaşmazlık noktalarını bir tarafa bırakarak, birbirlerinin konumlarına saygı göstermek kaydıyla İran'ı "nüfuz sahaları"na bölmeye karar vermişlerdi. 31 Ağustos 1907'de imzalanan Anglo-Rus sözleşmesiyle, İran üç bölgeye bölündü. Rusya Kuzey tarafı aldı.[130] Bu bölge, yukarıda Rusya'nın İran'la sınırından başlayıp Hazar Denizi boyunca devam

---

[126] Meir LITVAK: ""A Failed Manipulation: The British, The Oudh Bequest and the Shii Ulama of Najaf and Karbala", British Journal of Middle Eastern Studies (2000), 27(1), 72-74."

[127] Dönem, İran'da petrolün ilk defa bulunduğu dönemdir. İngiltere 1901 yılında ilk olarak İran'da petrol arama imtiyazı elde etmiştir. 1908'de güneyde petrol çıkarılmış ve 1913'e gelindiğinde de bu petrol Abadan'da kurulan bir rafineriye boru hattıyla götürülmeye başlanmıştı. 1933 yılında, Anglo-Iranian Oil Company İran'la 60 yıılık bir petrol çıkarma antlaşması müzakere ederek, daha sonra Abadan'daki tesisleri dünyanın en büyüğü haline getirecektir. Bkz: Ian SPELLER: a.g.m., 40."

[128] Younes Parsa BENAB: a.g.m.

[129] Elton L. DANIEL, a.g.e., 119.

[130] Meir LITVAK: a.g.m., 75."

ediyor, aşağıda ise Kasr-ı Şirin'den İsfahan'a oradan Yezd'e uzanarak İran-Afganistan sınırında bitiyordu. İngiliz bölgesiyse Basra Körfezi'ne paralel uzanarak doğuda Hindistan İmparatorluğu'na temas ediyordu. Ortada bir tarafsız bölge olmakla birlikte, herkes buranın İngiliz çıkarlarına açık olduğu konusunda hemfikirdi.

1904-1905 yıllarında gizli ve yarı gizli faaliyetlerle örgütlenen Anayasa taraftarları, İngiltere ve Rusya'nın artan baskı ve kontrolü ile eşzamanlı olarak 1905-1906 yıllarında sokağa çıkmışlardır. Encümenler etrafında örgütlenmiş olan ve içlerinde Gayrımüslim, Ezelî-Bâbî, Bahaî ve Seküler faalleri de barındıran bu gruplar, Tütün İsyanı'nı düşünerek din adamı sınıfı ile de iyi ilişkiler geliştirmiştir. Muhammed Tabatabai ve Abdulah Behbehani, bu ittifakın ilk katılımcılarından olan din adamlarıdır.[131] 1905'te Şah Abd-el Azim Türbesi bir olaya daha sahne olmuş ve Tabatabai ve Behbehani liderliğindeki 2000 gösterici burada, Başbakan Alauddövle ve Belçikalı Maliye Bakanı Naus'un görevden alınmalarını, tutukluların şer'i mahkemelerde yargılanmalarını istemişlerdir. Şah bu talepleri karşılamasa da "adalethane" olarak bilinen ve kısmen bu isteği karşılayacağını düşündüğü kurumları ihdas etmiştir. Bununla birlikte 1906'da Cemaleddin Vaiz İsfahani'nin tutuklanıp bir Meşrutiyetçi öğrencinin öldürülmesinden sonra, Tabatabai ve Behbehani yeni bir gösteriyi bu kez Kum'da gerçekleştirmişlerdir. Bu eylem daha sonra Tahran'da esnafın da desteğini alıp 20.000 kişinin katıldığı büyük bir gösteriye yol verecektir. Tahran'daki isyanla beraber, Meşrutiyetçilerin hareketi Millî bir çap kazanacak ve Meclis isteği ifade edilecektir. Kısa süre sonra Aynüddovle istifa etmiş ve Meclis'in kurulması kararlaştırılmıştır. 30 Aralık 1906'da Muzafferüddin Şah ölüm döşeğinde iken, Kanun-e Esasi'yi, yani ilk İran anayasasını imzalayacaktır. Ancak Muzafferüddin Şah'ın yerine geçen Muhammed Ali Şah başlangıçta Aynüddovle'den duyduğu rahatsızlık

[131] Afshin MARASHI, Nationalizing Iran, a.g.e., 59.

nedeniyle Meşrutiyetçileri desteklese de sonradan Reform, Meclis ve Anayasa fikirlerine soğuk olduğunu göstermiştir.[132]

Bu arada, Meclis'te Azerbaycan milletvekillerinin merkezde olduğu ve Tebrizli genç Seyyid Hasan Takizade'nin öncülük ettiği hareket, Meşrutiyetin ağırlık merkezini oluşturmaya başlamıştır. Bu grup, uluslararası ticaretle ilgilenen, İstanbul ve Kafkas Azerbaycan'ı ile irtibatta olan bir gruptur. Eş zamanlı olarak bazı Tebrizliler de küçük bir Sosyal Demokrat Parti kurmuşlardır.[133]

1907 ve 1908 yıllarında Rus Çarı, yeni Şah olan Muhammed Ali Şah'a neredeyse Anayasa'yı tanımamasını telkin etmiş ve bu konuda onu cesaretlendirmiştir. Ancak bu gerçekleşmeyince Kazak Tugaylarına, Meclis binasını bombalama ve meşrutiyetçilerin güçlü kalesi olan Tebriz'e "saldır" emrini vermiştir.[134] Kazak Tugayı'nın Meclisi dağıtıp sarayın bütün ülkede kontrolü ele geçirmesini sağlamasına rağmen Tebriz'de Meşrutiyetçiler kontrolü elden bırakmamışlardır. Settar Han'ın önderliğindeki Azerbaycanlı Meşrutiyetçiler, Şah'ın emriyle evlere ve binalara çekilen beyaz bayrakları indirmiş, aylarca şehri kontrol altında tutmuşlardır. Settar Han'a bu idarede Azerbaycanlı bir diğer direnişçi Bağır Han eşlik etmiştir. Settar Han ve Bağır Han'ın hareketi, Azerbaycan'ın İranlılığını vurgulayan daha önceki Azerbaycanlı Meşrutiyetçilerden bir farklılşamaya da yol açmış, bu direniş döneminde sadece Azerbaycanlılık vurgulanmıştır. Azerbaycan'ın anavatan olarak anılması ve Türkçe "Ana Dili" gazetesinin yayınlanması da bu dönemdedir.[135] Tebriz merkezli hareket, İngiltere ve Rusya'nın ortak kararı ile 1909 yılında bastırılmıştır.[136] Ancak burada atlanmaması gereken ayrıntı Azerbaycan kökenli Meşrutiyetçi entelektüellerden önemli isimlerin

[132] Elton L. DANIEL, a.g.e., 120-122.
[133] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 69.
[134] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[135] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 41.
[136] Elton L. DANIEL, a.g.e., 125.

Azerbaycan ve Türklük merkezli bir milliyetçiliğe değil, İran milliyetçiliğine temel oluşturacak adımları atmış olmalarıdır.

1905-1911 Meşrutiyet hareketi, İran halkının tarihinde önemli bir dönüm noktasıydı. Bu hareket, halkın yönetime katılabildiği "anayasal hükümet" kavramını getirdi. Günümüz İran siyasetini anlamak için bile bu anayasacı-meşrutiyetçi hareketin gelişim tarihine bakmak gerekir. Zira o dönemdeki tartışmanın izleri bugünün reformcu-muhafazakâr tartışmalarında bile görülebilmektedir.[137] İranlı Meşrutiyetçiler, zaferlerinden sonra bu kolay kazanılmış zaferi iç ve dış tehditlere karşı koruyacak önlemleri alamadılar. Ayrıca, İngiltere'nin Rusya'yı dengelemek üzere Meşrutiyetçilere destek vermesi sebebiyle ciddi miktarda İranlı Meşrutiyetçi İngiltere'yi "tabii müttefik" olarak gördü. Meşrutiyetçiler, Şahçıların taktik güçlerini hafife aldılar. 1907'de İngiltere ve Rusya İran'ı nüfuz sahalarına bölmek istedi ve Muhammed Ali Şah da bunu, meşrutiyetçi hükümetini yıkıp yerine tam monarşiyi yeniden getirmek için bir fırsat olarak gördü.[138]

İran Meşrutiyeti, sadece idarî bir yenilik değil, sosyal hayata da geniş çapta etkileri olan ve İran milliyetçiliğinin başlangıcı bakımından da önem taşıyan bir aşama olmuştur. "Teceddüd" ya da yenileşme, dönemin aydınları tarafından devlet ile millet arasındaki ilişkinin tesisi ve tamiri olarak görülmüş, millî kimliğin, devletle birlikte yeniden şekillendirildiği yorumları yapılmıştır.[139] Meşrutiyet devrinde İran'da "İran milliyetçiliği" fikrinin temelleri gelişmiş, İranlılık için kök ve tarih referansları kullanılması, bu dönemin sonunda başlamıştır.

---

[137] Adam TAROCK: ""The Struggle for Reform in Iran", New Political Science, 24, 3, (2002), 449."
[138] Younes Parsa BENAB: a.g.m.
[139] Maşallah ACODANİ, Meşrute-i İrani, (Tahran, 2004), 165-207, Afshin MARASHI, Nationalizing Iran, a.g.e., 61.

İKİNCİ BÖLÜM
TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE İRAN'DA MİLLİYETÇİLİKLER

Bu bölümde İran'da milliyetçiliğin Avrupa tarzı bir milliyetçilik olarak nasıl ortaya çıktığı, bunun Fars Milliyetçiliğine dönüş süreci, Musaddık örneğindeki "İran Milliyetçiliği" yanında literatürde "etnik milliyetçilikler" olarak kabul edilen alt milliyetçilikler de tarihi gelişim seyirleri ile ele alınmıştır.

1. Birinci Dünya Savaşı ve Avrupa Tarzı İran Milliyetçiliği

İngiltere'nin 1910'da güney İran'daki kendi güvenliğini garanti altına alan ultimatomu vermesi ve Tebriz Hareketinin bastırılması için Daşnak Yeprem Han'ın, ülkenin polis şefliği karşılığında merkezle işbirliği yaparak, Bahtiyari grupların da desteğiyle ülkenin kuzeyinde, Rus korumasında 1911 itibarıyla kontrolü ele geçirmesi dönemin önemli olaylarıdır.[140] Gelişmeler, bu dış güçler tarafından tahta 20 yaşında çıkarılan Ahmed Şah Kacar idaresindeki sarayın ve dolayısıyla merkezin ne kadar güçsüz ve zorda olduğunu ortaya koymaktadır. 1912-1913 yılları, hükümetin sürekli el değiştirdiği yıllardır. Bu dönemde İran, Amerikalı hazine danışmanı Morgan Shuster, Muhammed Ali Şah'ın kardeşi Şua-us Saltene, Selar-ud Dovle isimlerinin hâkimiyet mücadelelerine sahne olacaktır. Bu mücadeleden Bahtiyari asıllı bir demokrat olan Samsam-el Saltene Başbakan olarak çıkmıştır. Ancak Samsam'ın hükümeti de uzun sürmemiş ve Sa'd el Dovle'nin meydan okumasıyla karşılaşmıştır. Bahtiyari aşiretleri Samsam'a destek olsa da kesin başarı elde edememişlerdir. Bu arada Kirmanşah'ta Kazak Tugayı ile Kirmanşahî Kürtler arasında, Erdebili'de de "Şahseven" Türk aşiretleri ile

[140] Homa KATOUZIAN, State and Society in Iran: The Eclipse Of The Qajars and The Emergence Of The Pahlavis, (Londra, 2000), 60, Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 39-40.

Kazak Tugayı arasında çatışmalar çıkmıştır. Kazak Tugayı Erdebil'deki çatışmada yetersiz kalıp Tebriz'deki kuvvetlerden destek istemiştir.[141]

İran'da bu iç karmaşa sürerken Birinci Dünya Savaşı patlamıştır. Teknik olarak İran, savaşa katılmamış "savaşan taraf" olmamıştır. Bununla beraber Osmanlı devleti'nin merkezi devletler yanında savaşa girmesi Azerbaycan'ı Osmanlı-Rus harbinin alanına çevirmiştir. Zira 1915 itibarıyla Rus birlikleri Kazvin'de karargâh kurmuş ve Tahran'ı zaptetme gücüyle beklemektedir. Öte yandan İngiltere de İran'ın petrol bölgesi Huzistan/Ahvaz bölgesini bir üs olarak kullanarak Osmanlı Irak'ına girmektedir. Alman ajanları da İran'da taraftar toplayarak Rus ve İngiliz çıkarlarına zarar vermek üzere faaliyettedirler. Bunlardan en meşhuru Alman Lawrence'ı olarak bilinen Wilhelm Wassmuss'tur. Wassmuss, Buşehr'deki İngiliz konsolosluğunu tehdit etmiş, buranın iletişim bağlarını kesmiş ve bölgedeki İngiliz karşıtı aşiretleri ayaklandırmayı başarmıştır. İngilizler bu aşiretlerin karşısında Bahtiyarilerden oluşan bir Güney İran Piyade birliği kurmuş ve İran da adeta savaş alanına dönmüştür. [142] Dahası, İran bölgeler esasında parçalanmaya doğru gitmiştir. Kuzeydeki Gilan'da "Cengeli" olarak nam salan bir harekâtı başlatan Kuçek Han, 1917'de bölgede kontrolü ele geçirmiştir. 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında 1918 tarihinde imzalanan Brest Lİtovsk Antlaşması'yla Rus birlikleri Azerbaycan ve Kafkaslar'dan çekildiğinde Osmanlı birlikleri halen bölgededir.[143]

1918'den 1921'e kadar İngiltere İran'daki kontrolünü konsolide etmeye çalışmıştır. 1918'de İngilizlerle irtibatı olan Kuçek Han Gilan'daki pozisyonundan vazgeçmiş ve bölgede İngiliz birliklerinin konuşlanmasını da kabul etmiştir. Bundan kısa süre sonra da İngiliz taraftarı olan Vosuguddovle (Vusûk ed Devlet) İran Başbakanı olacaktır. İngiltere hükümeti ve özellikle Lord Curzon, İran üzerindeki kontrolü bir anlaşma ile garanti altına almak

[141] Homa KATOUZIAN, a.g.e., 61-62.
[142] Elton L. DANIEL, a.g.e., 127-128.
[143] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 74-75.

istemiştir. Amaç İran'ı bir çeşit potektora haline getirmektir. Bunun farkına varan Bolşevik Rusya, İran'ın bütün borçlarını affetmiş ve Hazar'daki balıkçılık hakları hariç tüm eski imtiyazlardan vazgeçeceğini açıklayarak bir dostluk anlaşması önermiştir. Ancak İngiliz taraftarı hükümet buna yanaşmamıştır. Anglo-Persian Treaty olarak bilinen 1919 tarihli anlaşma bu şartlarda, gizli görüşmelerle imzalanmıştır. İngiltere ABD ve Fransa'yı da bu anlaşma konusunda İran'da huzursuzluk çıkarmamaları için küçük tavizlerle ikna etmiştir.[144]

Ancak 1919'dan itibaren bu anlaşmaya karşı milliyetçi bir tepki yükselmiştir. Hükümet anlaşmayı protesto edenlere karşı sert tedbirler uygulamıştır. Buna rağmen, tepkiler 1920 yılı boyunca da sürmüştür. Tepki özellikle demokratik bir halk hareketi halini aldığı Azerbaycan'da merkezileşmiştir. 1905-1911 Tebriz Meşrutiyetçilerinden olan Şeyh Mehemmed Hıyabani önderliğindeki Azerbaycanlılar bir Demokrat Parti kurmuşlardır. Nisan 1920 itibarıyla bu hareket, merkezin Azerbaycan'daki görevlilerini dışarı çıkaracak kadar güçlenmiştir. Hareket hem demokratlığı hem de Azerbaycan Türklerindeki yeni Millî uyanışı yansıtan bir karaktere sahiptir.[145] Eş zamanlı olarak çıkan Gilan, Horasan ve Azerbaycan hareketlerinin içinde merkez için en tehlikeli olanı Azerbaycan'daki Hıyabani hareketi olmuştur. Azerbaycan milliyetçiliğine ilişkin yeniden değineceğimiz Hıyabani, iyi eğitimli bir din adamıdır ve 1915'te Güney Azerbaycan'a kadar gelen Osmanlı Türk ordusu tarafından, Panislamist fikirleri reddetiği gerekçesiyle, Kafkasya'ya sürülmüştür. Tebriz'e döndüğünde, Türkçe-Farsça "Teceddüd" gazetesini çıkarmış ve İran Demokrat Partisinin Azerbaycan kolunun adını değiştirerek ayrılığı vurgulayacak biçimde Azerbaycan Demokrat Partisi adını vermiştir.[146] Hıyabani hareketi de Kazak Tugayı tarafından bastırılmıştır.

---

[144] Anlaşma hakkında geniş bilgi için Bkz: Homa KATOUZIAN, a.g.e., 99-108.
[145] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 76-77..
[146] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 41.

İngiliz General Ironside, O zaman Kazak Tugayı'nda komutan olan Rıza Şah'la Kazvin'de görüşmüştür. Ironside, Rıza Şah'a ve onun yanındaki dört komutana, yönetimi ele geçirmeleri için destek olmaktaydı. Bu ilişkilerin aracıları da İngiliz yanlısı bir siyasetçi olan Seyyid Ziya ve Mr. Riporter adında bir Hindistan vatandaşıydı. Mr. Riporter ve ailesi, daha sonra Rıza Pehlevi ve Muhammed Rıza Pehlevi dönemlerinde karar alma süreçlerinde çok önemli rol oynayacaklardır. General Ironside'ın Rıza Şah'tan iki talebi olmuştur. Bunlardan birincisi, Kacar hanedanının devrilmemesi, ancak Rıza'nın bu hanedanın Genelkurmay Başkanı ve Başbakanı olarak görev yapmasıdır. İkinci talebi ise, Azerbaycan'ın ülkeye öncülük etmesine asla izin verilmemesidir. İngiliz kolonyalizm dönemi diyebileceğimiz o dönemde, Azerbaycan'ın daima millî direnişin merkezi olması, İngiltere'nin endişesinin asıl kaynağıdır.[147]

General Ironside'ın birinci talebi Rıza Şah tarafından yok sayılmışsa da ikinci talebi özenle uygulanmıştır. Pehlevi soyadını alarak kendisini ve yönetimini İslâm öncesi Sasani Krallığı'yla ilişkilendiren Rıza Şah, İran'daki Fars olmayan bütün unsurlara ve özellikle bütün Türklere karşı adeta savaş açmıştır. Sadece ülkenin adını değil, milletin adını da Aryenlerin ülkesi anlamında, "İran" sözüyle ifade etmiştir. Böylelikle, kısa süre içinde, ülkenin tarih ve kültürüne ilişkin olumsuz olarak ne varsa Azerbaycanlılara ve diğer etnik unsurlara, yani Kürtlere, Araplara, Lorlara, Beluçlara isnat edilmeye başlanmıştır. Şahlık tarafından kurulan kulüpler, dernekler vs. örgütlenmelerde, adeta kendilerinin "Aryan Milletlerin Cenneti" olan memleketlerinde bütün ekonomik ve sosyal meselelerin sebebinin de Aryan olmayanlar olduğuna dair propaganda yapılmıştır.[148]

Tamamen İngiliz organizasyonu olan bir darbenin aracısı durumunda olan Seyyid Ziya ve darbeyle İran Şahı ilan edilen Rıza Şah, bütün iktidarları boyunca İngiliz çıkarlarının hizmetinde olmuşlardır. Önerdikleri anlaşmayı

[147] Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: a.g.e., 5"
[148] Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: a.g.e., 8"

imzalamayan Kacar Ahmed Şah'ı tahttan indiren İngiltere, 1933 tarihli petrol anlaşmasının temellerini ancak Rıza Şah'la hazırlayacağını bilmiştir.[149]

i. Rıza Şah, Ulus İnşası ve Fars Milliyetçiliğine Geçiş

İran'daki Pehlevi hükümranlığı 1921 yılındaki darbeden itibaren başlamıştır. Aynı yıl Rıza Han'ın Tahran'daki yeni iktidarı, Meşhed'de bir jandarma idaresi kurmuş olan Muhammed Taki Han Pasyan'dan, siyasi, ideolojik ve askeri anlamda tehdit algılamaktaydı.[150] Bu durum, ancak 1926 yılında askeri-monarşik diktatörlüğün konsolide edilmesiyle ortadan kalkmış olan, Rıza Han'la ülkedeki farklı siyasi eğilimler arasındaki mücadeleyi göstermektedir.[151]

Kacar hanedanına son veren Rıza Han esasen asil bir monarşi ailesinden gelmiyordu. Sıradan bir asker olmak üzere genç yaşta Kazak tugaylarına başvuran Rıza'ya önce seyis yamağı görevi verildi. Daha sonra üniforma da aldı ve yükselmeye başladı. O dönem Kacar idaresinden duyulan rahatsızlıkları gözlemledi. İngilizler, kuvvetli bir merkezi hükümet istiyorlar ve Rıza'yı da kullanılabilecek bir alet olarak görüyorlardı. Alayın kontrolünü ele geçirip Rus subayları kovmaya ve Şah'ın başbakanını kendi seçtikleri biriyle değiştirmek için bir darbe tezgâhlamaya karar verdiler. Yukarıda da belirtildiği üzere adayları eski bir gazeteci olan Seyid Ziya idi. Seyid Ziya'nın ihtiyaç duyacağı askeri gücü sağlamak için Rıza'ya yaklaştılar.[152] Zaten istekli olan Rıza da 20 Şubat 1921 gecesi Tahran çevresinde asker konuşlandırdı. Sabah da şafaktan önce Başbakan ve bütün kabine üyelerini tutukladı. Rıza, Kacar Şahı Ahmed'ten Seyid Ziya'nın

---

[149] Arşiv belgeleri ile ayrıntılarına kadar artık apaçık ortada olan darbe ve buna tepkiler hakkında Bkz: Homa KATOUZIAN, a.g.e., 214-267.
[150] Muhammed Taki Han'ın ve silah arkadaşı İsmail Han Bahadır'ın Horasan'daki mücadelesi hakkında Bkz: Mehmet Metin ÖREN, a.g.e., 69-77.
[151] Stephanie CRONIN: ""An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqi Khan Pasyan in Mashad, April-October 1921", Middle Eastern Studies, (Ekim 1997), 33, 4, 693-750."
[152] Dilip HIRO, a.g.e., 32-33.

Başbakan, kendisinin de Kazak Tugayının kumandanı olarak atanmasını talep etti. Böylelikle Rıza Han'lı dönem başlayacaktır. İngiltere parası ile yapılan bu operasyondan 1926 yılına kadar Rıza, merkezin gücünü daha da zayıflattı ve nihayet 1926'da kendisini Şah ve Şahlığın adını da Pehlevi olarak ilan etti.[153]

Yusufzade Rıza Şah'ın ulus inşasını öncelikle Arap-İslam dünyasından kimlik bakımından ayrışmayı vurgulama isteğiyle açıklamaktadır. Ona göre Sirus ve Daryuş'un mirasına yöneliş bunun delilidir. Şah'ın mollaları sembolik olarak törenlerde bulundurması ise kraliyete dinî meşruiyet sağlandığını göstermekten başka bir anlam taşımamaktadır.[154]

Hamid Ahmadi'ye göre ise Rıza Şah, Avrupa'nın seküler modern milliyetçilik anlayışının etkisinde ve modern eğitimli bir grup İranlı entelektüelin teşvikiyle, geleneksel din ve kabile bağlılıklarının yerine devlete bağlılığı getirmeye çalışmıştır.[155] Bu bakış açısı, Rıza Şah'ın millî bütünlüğü sağlama istek ve faaliyetinin, yerel gruplardaki sosyal ve kültürel farklılıkları siyasallaştırdığı şeklinde bir okumayı da beraberinde getirmektedir. Bu yorumun iki ön kabulü vardır: Birincisi, merkezileşme ve modernleşme öncesinde millî ya da etnik kimliklerin siyasal bir yönünün olmadığı (hatta kimi durumlarda bu kimliklerin dahi var olmadığı) ön kabulüdür. Diğeri ise Rıza Şah'ın merkezden çevreye yönelik faaliyetlerinin tamamen bütünleşme amaçlı olup etnik bir risk/tehdit algılamasından kaynaklanmadığı ön kabulüdür. Oysa Rıza Şah'ın uygulamaları Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kuruludur. Rıza Şah, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren popülerleştirilmeye çalışılan yeni tür Aryanist ve Panfarsist milliyetçiliği benimsemiştir. Yıllarca sekreterliğini yapacak olan Ferecullah Behremi (Debir-e Azam lakaplı) gibi etrafında

---

[153] Stephen KINZER, a.g.e., 58-61.
[154] Pejman YOUSEFZADEH: ""The Future Of Iranian Nationalism", 7.3.2003, http://www.techcentralstation.com/070303C.html"
[155] Hamid AHMADI, a.g.e., 226-227.

bulunan genç Panfarsistler onun Fars merkezli milliyetçi programlarının uygulnmasına katkıda bulunmuşlardır.[156]

Rıza Şah, Farsça'yı ülkenin resmi dili olarak ilan etmiş, yerel dillerin okullarda kullanımını ve Farsça dışındaki dillerde kitap ya da gazete yayınlanmasını yasaklamıştır.[157] Bu gibi adımlarında Almanya'nın 1930'lardaki ideolojik yöneliminden ve İran'a artan ilgisinden de etkilendiği bilinmektedir. Esasen Rıza Şah, 1930'larda Avrupa'da ortaya çıkan faşist hareketlerden etkilenmiştir. Mussolini, Franko ve Hitler'in -tıpkı kendisi gibi- "zayıf ve disiplinsiz" ulusları temizlemek ve birleştirmek yolunda olduklarını düşünürdü. Azınlık gruplarının özelikle de Azerbaycan Türkleri ve Kürtlerin kimliğini yok etmek için ezici bir kampanya başlattı. Kendi fikirleri ile halkını yüceltmek amacıyla Kamu Rehberliği Cemiyetini kurdu. İran'ı ziyaret eden Nazi ileri gelenlerinin başındaki Hitler Gençliği Başkanı Baldur von Schirach yükselen Alman-İran ittifakından övgüyle bahsediyordu. Şah'ın gazetelerinden birinde şöyle yazıyordu: "Alman ulusunun ana gayesi ulusal gururu yükselterek, yabancılara düşmanlık yaratarak ve Yahudiler ile yabancıların zimmetlerine para geçirmelerine ve vatan hainliklerine engel olarak eski ihtişamına ulaşmaktır. Gayelerimiz tamamen aynıdır."[158] Terrill'e göre de, Rıza Şah Avrupa faşizminden aşırı derecede etkilenmişti.[159] Hitler Almanyası da gerek ideolojik gerekse jeopolitik bakımdan bu durumdan yararlanmak istemiştir. İran'ı Nazi görevlilerinin Ortadoğu operasyonları için güvenli bir liman haline getirmiştir. Hitler'in Ortadoğu Büyükelçisi Fritz Grobba, İran'a büyük önem vermiştir. Ortadoğu Yahudilerine ve bu bölgedeki İngiliz varlığına karşı operasyonların yürütülmesinde İran önemli rol oynamıştır. Grobba Hitler'in en yakın danışmanlarından olup Aryan Irk fikir ve programları açısından da önemli bir isimdir.[160]

---

[156] Homa KATOUZIAN, a.g.e., 273.
[157] Hamid AHMADI, a.g.e., 268-269.
[158] Stephen KINZER, a.g.e., 63.
[159] Bkz. W. ANDREW TERRILL, Regional Fears of Western Primacy and the Future of U.S. Middle Eastern Basing Policy, (ABD, 2006).
[160] Keith EUBANK, Summit at Teheran, (Newyork, 1985), 161-197. Ayrıca Bkz. Edwin BLACK, ""Denial of Holocaust Nothing New In Iran: Ties To Hıtler Led to Plots Against British

Yine bu fikrî gelişimin bir işareti olarak Mart 1936'da Alman Ekonomi Bakanı Dr. Hjalmar Schacht; İran'a bir ziyaretinde, "İranlılar'ın pür aryan olmaları nedeniyle Anti-Semit Nüremberg kurallarının onlara uygulanamayacağını" açıklamıştır. Üçüncü Reich'da aynı politikanın Kürtlere ve Ermenilere de teşmil edildiği bilinmektedir. Almanlar, "Hossank" adıyla bir Ermeni Nasyonal Sosyalist örgütü kurmuşlar ve Almanlarla beraber savaşmak üzere Ermeni birlikleri oluşturmuşlardır. Bu birliklerin içine Kızıl Ordu hapishanelerinde mahkum olmuş olanlar, Almanya'nın işgal ettiği bazı Doğu Avrupa ülkelerindeki Ermeniler ve Kuzey Amerika'dan gönüllüler yer almışlardır.[161]

Rıza Şah döneminde ülkenin sanayi, ulaşım (demiryolu), iletişim (radyo) gibi alanlarda hızlı gelişmeler göstermesi yanında petrol gelirlerindeki artışın da etkisiyle merkezileşme hızlanmış ve ulus inşası da paralel olarak ilerlemiştir. Yeni ekonominin tam kontrolü için Rıza Şah, dört temel ürünün (pirinç, tütün, çay ve ipek) üretiminde tam kontrol sağlamaya yönelmiştir. Bunlarda tam devlet kontrolünü sağlaması, Rıza Şah'ın sivil halka olan bağımlılığını azaltarak merkezileşmeye katkıda bulunmuştur.[162]

Rıza Şah, İran'ın genelinde, muhtelif kabile/aşiret gruplarını silahsızlandırmış, bu aşiretlerin "han" ya da "serdar"larından güçlü olanlarını da sürmüş ya da hapsetmiştir. İktidarının ilk onyıllarında aşiretlerin konfederasyonel yapılarını parçalayarak askeri ve siyasi güçlerini zayıflatmış, dolaylı idarelerden vazgeçip doğrudan merkezi yönetimi sağlamaya çalışmıştır.[163]

And Jews", San Francisce Chronicle, 8 Ocak 2006, http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?f=/c/a/2006/01/08/INGODGH99Q1.DTL "

[161] Bernard LEWIS, The Multiple Identities of the Middle East, (Londra 1998), 44-45.

[162] Hamid AHMADI, a.g.e., 269-270..

[163] Hamid AHMADI, a.g.e., 270.

Modernleşme ve Rıza Şah'ın hükümetlerinin ırksal doktrinel yönelişi, Pehlevi elitine de din sınıfı karşıtı bir his vermiştir. Bunda, Kacar devrinin sonundan itibaren başlayan reformculuğun seküler yönünün etkisi olduğu muhakkaktır. Seküler bir tarih yazımı ile eski devirlerden başlayan bir İran milleti yaratma isteği, Batılılaşma süreci ile beraber gelişerek din sınıfı karşıtlığını olgunlaştırmıştır. Rıza Şah'ın yakınında bulunan Takizade, Kazımzade-İranşehr, Ali Ekber Siyasi, Ali Deşti, Mustafa Adl, Emir Alam ve Muhammed Said gibi Batı'da eğitim görmüş entelektüel çevre, İranlılık ideolojisinin ve kimliğinin inşasının sözcüleri olmuşlardır. Rıza Şah döneminde içindeki Fars-İranlı kimliği inşası unsurlarıyla eğitim, devletle toplum arasındaki iletişim vasıtası olmuştur. Kamu eğitiminin yaygınlaşması, "İranlılık mirası"nın bir doktrin olarak geniş kitlelere ulaştırılması yönünde kullanılmıştır.[164]

Kacar devrinde, 19. yüzyılın sonu itibarıyla, ilk anayasa taslağı hazırlandığında, Farsça'nın "ortak" dil olması kayıt altına alınmış ancak diğer dillerin de korunması kuvvetli biçimde vurgulanmıştı. Ancak Rıza Şah, "ortak" dili, "resmi" dil haline getirerek nüfusun %65'ini oluşturan Fars olmayan grupların haklarının aleyhine hareket etmiştir.[165]

Sonuç olarak denilebilir ki, Aryan ırk kavramı Avrupa'da 19. yüzyıl başında hipotezleştirildiyse de İran'da uygulama imkânı bulması 20. yüzyıl başında olmuştur.[166] 1924'ten sonra da İran'da ulus-devlet projesi Farslığı temel alan bir İranlılık olgusu çerçevesinde kurumsallaştırılmıştır. Pehlevi döneminin İranlılık anlayışı, Şia'nın ve İslâm'ın daha uzağında, İslâm öncesi Fars-İran anlayışına daha yakın bir İranlılığı ulusal kimliğin merkezi haline getirmeye çalışmıştı.[167] Rıza Şah için İran Millî bütünlüğüne yönelik en büyük tehlike potansiyelini Azerbaycan Türkleri oluşturmaktadır. Onun döneminde

[164] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 194-195.
[165] Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: a.g.e., 3"
[166] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 195-196.
[167] Arif KESKİN, ""ABD-İran Gerginliği Çerçevesinde İran'da Etnik Milliyetçilik", Stratejik Analiz, 72, (Nisan, 2006), 68."

Azerbaycan'ın Farslaştırılması yönündeki adımların gerisindeki ilk sebep budur. Rıza Şah'ın Türkler'den nefret etmesinin bir nedeni de, kendisinden önceki hanedanın, Kacar hanedanının, bir Türk hanedanı olmasıydı. Rıza Şah'a muhalefet edebilmiş olan Dr. Musaddık dâhil bütün ünlü siyasetçiler bu hanedandan çıkmıştır.[168]

Rıza Şah'ın milliyetçiliği, İran'da geleneksel olarak varolan ve Farsça "mihan peresti" olarak ifade edilen yurt sevgisinden farklı olmuştur. Avrupa'da 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında gelişen, en katıksız halini Faşit İtalya ve Nazi Almanya'sında bulan ırkçılık, aslında Rıza Şah'ın anlayışını "milliyetçilik"ten daha doğru anlatmaktadır. Bu milliyetçilik iki boyutlu olmuştur. Entelektüel boyut, pratik boyut. Entelektüel boyutun gelişimi Meşrutiyet ve onu hazırlayan şartlara kadar götürülebilir. Milliyetçi fikirlerin Avrupa tarihinin okunması ile geliştirilmesi, eski İran tarihinin yine Batılı kaynaklarla okunması ve gerisinde bir tür kendini kınama / ayıplama olan abartılı bir öz önem psikolojisi entelektüel boyuta katkıda bulunan unsurlardır. Ancak resmi bir ikrar olana kadar bu tür Fars milliyetçiliği sadece entelektüeldir. Yöneticilerin değil, memnuniyetsiz modern entelektüellerin bir ideolojisi durumunda varlığını sürdürmüştür. Kültürel düşüş, ekonomik gerilik ve siyasi önemsizlikten doğan bir öfke ve utanma haliyle motive olmaktadır. Avrupa emperyalizmine karşı bir çıkışla başlamış, ancak Avrupa'nın güç ve kültürü ile büyülenmiştir. Fars kültür mirasının belli unsurlarında –mesela zaman zaman klasik Fars şiirinden- bir utanç duyarken, antik İran'ın belirsiz ancak romantize edilmiş onurundan övünç duymuştur. Uygulamada, Türkçe konuşan nüfusun Farsça konuşan nüfustan fazla olmasına bakılmaksızın Arap karşıtı ve Türk karşıtı bir İran tarih anlayışı propagandası yürütülmüştür. Rıza Şah döneminde, İran Arapları neredeyse inkâr edilmiş, yok sayılmışlardır. Resmi ayrımcılık bütün milletlere karşı uygulanmıştır.[169]

[168] Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: a.g.e., 4"
[169] Homa KATOUZIAN, a.g.e., 324-328.

ii. Fars Milliyetçiliğinin Dışsal Kökleri

Farslar, günümüzde İran denildiğinde akla gelen ilk toplum, Farsça da ilk dildir. Modern Farsça'nın anavatanının bugünkü İran olup olmadığı ve günümüz Farslarının tarihteki Perslilerle ya da Partlarla akraba olup olmadıkları tartışmalıdır. Bu coğrafyaya nereden (Kafkasya'dan mı, Orta Asya'dan mı, Hindistan'dan mı vb.) geldikleri konusunda belirsizlikler bulunan Ahamenişlerin sadece bugünkü İranlıların değil genel anlamda Farslar'ın ataları sayılmaları dahi tartışmalı bir tarih konusudur. Öte yandan Farslar'ın İran'a hâkimiyeti ve Farsça'nın günümüz İran coğrafyasında yaygınlaştığı dönemler olarak Samaniler'in ve Büveyhiler'in iktidarları kabul edilebilir.[170]

Samaniler'in Buhara merkezli olarak VII. yüzyılın sonlarına doğru güçlenmeye başlaması, Fars-Tacik dilli grupların yavaş yavaş batıya, bugünkü İran coğrafyasına doğru kaymasına yol açmıştır. Fars dil ve kültürü bölgeye bu şekilde, dışarıdan girmiştir.[171] Samaniler'in idarede Arapça'yı bir tarafa bırakıp Farsça'yı resmi dil olarak ilan etmeleri, bölgedeki Fars etkisinin hâkimiyete dönüştüğünün göstergesi olmuştur.[172] Tahirî, Safarî, Büveyhî ailelerinin idaresinde de Farslar ve Fars dili hızla yayılmaya başlamıştır. Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde de Fars bürokrasisi ve Fars dilinin etkisi devam etmiştir.[173] Hanefi Sünni bir idare olan ve literatürde ön Tacikler olarak da anılan Fars Samaniler, İsmaililiğe müsaade etmemiş, ancak Oniki İmam Şiiliği'ne karşı olumlu bir tutum sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Arapça'dan Farsça'ya eserler çevrilmiş, Rudaki, (Rûdegî) Dakiki gibi Fars Şairleri de bu dönemde yaşamışlardır. Samani idaresi, Gazneli ve Selçukluların önünü açacak olan Türk siyasal-askerî etkisinin güçlendiği dönemdir.[174]

---

[170] Aygün ATTAR, İran'ın Etnik Yapısı: Yakın Dönem ve Günümüzde, (Ankara, 2006), 167.
[171] Yalçın SARIKAYA, ""Fars Şövenizminin Gelişimi ve İran'da Türklük: Araştırmacı Yazar Mühendis Ali Rıza Sarrafi ile Röportaj", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 183-184."
[172] Elton L. DANIEL, a.g.e., 73.
[173] Aygün ATTAR, a.g.e., 166.
[174] Elton L. DANIEL, a.g.e., 74.

Abrahamian, 19. yüzyıl sonunda İran'ın ortasındaki platodaki nüfusun ağırlıklı olarak Fars olduğunu ancak belli miktarda Fars olmayan göçebe toplumlardan (Kaşkayi Türkleri, Bahtiyari Lorları, Afşarlar, Araplar ve Mamasani Lorları) bulunduğunu yazmaktadır. Kuzeyde Hazar'a kıyıdaş bölgedeki köylerin çoğunlukla Gilek, Mazenderani ve Talış olmakla birlikte Azeri ve Fars yerleşmeleri bulunduğunu, bunların yanında Kacar, Türkmen ve Kürt aşiretlerin de olduğunu belirtmektedir. Kuzeybatının ağırlıklı olarak Azeri olduğuna, az sayıda Kürtçe, Ermenice, Asurice konuşan köylerin de varlığına ayrıca Türk soylu Şahseven, Afşar ve Karadağlı aşiretlerinden göçebelerin de bulunduğuna işaret etmektedir. Batı ve güneybatıda yarı yerleşik ve yerleşik olmayan grupların karışık olarak bulunduğunu, bunların daha çok Kürt, Lor, Bahtiyari ve Arap olduklarını yazan Abrahamian'a göre güneydoğu ağırlıklı olarak Beluç olup bir kısım Arap, Afşar ve Afganlılar mevcuttur. Kuzeydoğuda ise Fars, Türkmen, Kürt, Şahseven, Afşar, Tacik ve Timuriler vardır.[175] Bu etnik kompozisyonun bugün de büyük ölçüde varlığını sürdürdüğünü belirtebiliriz.

Atebeki, İran'daki Fars merkezli İranist tarih yazımının başlangıcına dair ipucu verecek biçimde; "Osmanlı İmparatorluğu çöküp Türkler için büyük bir anayurt yaratma fikri Türk milliyetçileri tarafından propaganda edilince, bu kapsamda İran Azerbaycanı'na da başvurulunca, Berlin'deki küçük bir İranlı entelektüel grubun buna en şiddetli tepkileri verdiğini", "İran'ın toprak bütünlüğü ve egemenliğinin en hızlı savunucuları olduklarını" ve "bu kişilerin sonradan İran'a dönerek hükümette önemli görevlere gelip İran'ın İslam öncesi kültürüne dayanan, İran kültürünün devamlılığını işleyen tarih yazımını resmileştirdiklerini" yazmaktadır.[176] Fars milliyetçiliğinin gelişiminde yukarıda belirtilen Alman İndo-Aryanizmini daha iyi anlamamıza yarayan bu

[175] Ervand ABRAHAMIAN: ""Oriental Despotism: The Case Of Qajar Iran" International Journal of Middle East Studies, 5, 1 (1974), 15."

[176] Atabeki'nin Rıza Şah dönemindeki merkeziyetçi Fars milliyetçiliğini incelediği bölümde Berlin'de Haziran 1922'den itibren yayınlanmaya başlayan İranşehr dergisini, bu derginin Azerbaycan'a özel ilgisine ve Azerbaycan'la ilgili Yeni Mecmua'da çıkan yazıya tepkileri hatta, bu kapsamda, Alman İranist J. Marquart'ın cevabi yazısını anlattığı görülür. Bkz: Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 3, 55.

değerlendirmenin, aslında Atebeki'nin isimlendirmediği ancak İran bedenine uymayan resmî Fars milliyetçiliğinin suçunu Osmanlı Türkçülüğüne atmaya da matuf olduğunu belirtmek gerekir. Oysa Atebeki aynı kitapta, hatta bir önceki paragrafta, İran'a etnisite ve milliyet fikirlerinin 1905-1909 Meşrutiyet Hareketi süreci ile girdiğine işaret etmektedir. Dahası, etnisite ve milliyetçilik bir yana, Batı'daki ırkçı düşüncenin İran'a ilgisi, Türkçülüğün Osmanlı aydınlarının bir siyasal konusu olmasından çok daha önce başlamıştır.

Irkçı düşüncenin Batı'daki gelişiminin bilinmesi, bugünkü Fars milliyetçiliği ve Panfarsizmin anlaşılması bakımından hayati önem taşır. Bu iki açıdan böyledir: Birincisi, ırkçılık düşüncesinin doğuş ve gelişme coğrafyası olması bakımından, ikincisi ise Avrupa İndo-Aryanizminin İran ve Hindistan'la ilgisi bakımından. Dilin gelişimini ırk fikri ile irtibatlandırmaya yönelik kavramsallaştırma, büyük ölçüde, Avrupalı düşünürlerin faaliyet ve bilgi birikiminin mantıksal sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle, dil-ırk ilişkisinden yola çıkılıp toplumlar arasında dil ve ırka göre keskin sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu düşünce serüveninin temelini ise şüphesiz, sömürgecilik tecrübesi oluşturmuştur. Avrupa, sanayide hızlı bir ilerleme kaydederken dış dünya ve özellikle Afrika bu gelişimin açık ara gerisinde kalmıştır. Avrupalılar'ın bu farkı kendi Mısırlı ve Yunanlı geçmişleri ile izah etmeleri, beraberinde giderek ırkçılaşan ve siyah insanla aynı "insan familyasından" olma fikrinden duyulan rahatsızlığı da getirmiştir. Bu keskin ırkçılık, Afrika ve Amerika sömürgeciliğinin yerleştiği 1650'den sonra daha da hızlanmıştır.

Mustafa Veziri; Avrupa düşünürlerinin İbrani köklere, Mısır ve Yunan kültür köklerine referanslarını, Mısır ve Babil'in esasen tam Semitik olmayıp yarı Hint-Avrupalı gören Ernest Renan'ın görüşleriyle, yeni bir düşünce evresine girildiğini açıklamaktadır. Buna göre, Mısrî etkinin giderek reddedilmesi, sir William Jones'un 1786'da Sanskritçenin Yunan ve Latin dilleri ile yakın gramer bağları olduğu iddiasıyla birleşince Avrupa antikitesi ya da Avrupa'nın kökleri konusunun odağı Hindistan-İran coğrafyası olmuştur.

Yani odak, Afrika değil, Asya olmuştur. Bu Avrupa siyasal düşüncesine şekil verecek yeni modelin, "Aryan" modelinin başlangıcıdır.[177]

Jones'un iddialarının ardından Friedrich von Schlegel Paris'te Sanskritçe çalışarak ilk kez dil-ırk benzerliğini ortaya koymuştur. Schlegel, Mısır medeniyetinin Hintli misyonerlerce kurulduğunu iddia etmiş, 1808 yılında yayınladığı "Über die Sprache und Weisheit der Indier" (Hintlilerin Dili ve Bilgeliği) adlı eserinde; bir tarafa Sanskritçe ve Farsça'yı diğer tarafa da Yunanca ve Almanca'yı koyarak ırk teorisini açıklamaya çalışmıştır. Bundan sonra Hindistan 19. yüzyıl Avrupalı düşünürleri için bir kıble haline gelmiştir. Schopenhauer Hindistan'ın çocuğu ve bir Budist olduğunu beyan etmiş, Neitszche kendini Farsça'ya bağlayıp Zerdüştî olduğunu açıklamış, Hegel de bütün bilgeliğin temelinin Hindistan'da olduğunu iddia etmiştir.[178] Keddie de İndo-Aryanizmin İran'da 19. yüzyıl ortasından 20. yüzyıl ortasına kadar etkili olduğunu ve bu ideolojinin ırk ve dili birbirine karıştırarak ırklar arasında bir üstünlük sıralaması yaptığını ifade etmektedir. Keza, Türk, Moğol ve Arap yönetimleri ve etkileri nedeniyle bu teorinin İran için ne kadar geçersiz olduğunu daha net ifade etmek üzere İran'ın nüfusunun yarısının Farsça konuşmadığını yazmaktadır.[179]

Aryan modelin, Avrupa düşüncesinde Anti-Semitizmi de beraberinde getirdiği bilinmektedir. Irk düşüncesinde deri rengine ilişkin kabuller de değişmiş ve eskiden Avrupalılar gibi (Kafkasyalı) Kaukasoid ırktan kabul edilen beyaz Avrupa Yahudileri dil nazariyesiyle bu sınıfın dışında kalmışlardır. Böylece ırkçılık Yahudi karşıtı bir karakterle gelişmiştir.[180]

---

[177] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 20-21.
[178] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 22.
[179] Nikkie R. KEDDIE: ""What Recent History Taught Iranians", The Muslim World, (Ekim 2004), 94, 424."
[180] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 22-23. Veziri, zamanla bu ırkçı görüşlerin eski Hıristiyan ve geleneksel doğmalarıyla meczedilerek ideolojileştiğini de ifade eder. Dillerin Nuh'un oğlu Ham, Sam ve Yafes'ten geliştiği, Sam'ın üç oğlu olan Aram, Asur ve Eber'den de Aramice, Asurice ve İbranice'nin geliştiği fikri bu ideolojinin önemli dinsel tutamaklarındandır. Vaziri, İngilizler'in Ortaçağda asalet göstergesi olarak kendilerini Yafes'e, Yafes'i de Sam'a yakın gördüklerinden Avrupa içinde en az Anti-semit toplum olduklarını ifade eder.

Sarrafi ise biraz daha farklı bir bakış açısıyla İngiltere merkezli bir Fars Milliyetçiliği izahı yapmaktadır. Ona göre, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik Devriminden sonra, Moskova'nın, önündeki tek engel olarak İngilizler'i gördüklerini, İngilizler'in de öteden beri Hindistan yollarına ulaşım endişesiyle, İran'ı ele geçirmek istediklerini belirterek Fars Şövenizminin bu nedenle İngilizler tarafından geliştirildiğini iddia etmektedir. Buna göre; İngilizler, bütün İran bölgelerini ancak özellikle de Azerbaycan'ı ezmek ve Türkiye'nin Kafkaslar'daki etkisini sınırlamak üzere, Hindistan'da yaşayan Parsiyan-ı Hind, yani Hind Farsları'ndan istifade ettiler. Zerdüşti olan ve esasen İranlı olup İslâmiyet'in İran'a gelişinden sonra Hindistan'a göç etmiş bu toplum üzerinden Panfarsizm fikrini geliştirdiklerini iddia etmektedir. Erdeşir, Şapur gibi bugünkü Farsça'da da kullanılan isimler taşıyan ancak Gucarat dilinde konuşan Hind Farsları, eski yurtlarının İran olduğuna, inanmaktaydılar.

İslâmiyet'in ve Türklüğün İran'a büyük zarar verdiği ve ülkeyi berbat ettiği yönündeki bugün bile Fars milliyetçileri arasında yaygın olan düşünceler bu dönemde geliştirildi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde de benzeri düşünceler olmakla beraber, özellikle İngilizler'İn İran'daki kontrollerini tesisinden itibaren bu, resmi bir hükümet ideolojisi halini almıştır. Bu esasta, ilk olarak (Anadolu'dan Hindistan'a kadar olan coğrafyayı kontrol edebilecek) merkeziyetçi bir hükümet kurdurulmuş, ikinci olarak da Kacarlar Türk soylu oldukları için bunlar uzaklaştırılıp yerlerine Fars asıllı bir yönetim oluşturulmuştur. Bundan itibaren de Panfarsizm ve Paniranizm, İran'ın resmi ideolojisi olmuştur.[181]

[181] Yalçın SARIKAYA, "Fars Şövenizminin Gelişimi…". a.g.e., 177-178." Hindistan'da Farsça edebiyatın gelişimi ve bunun Fars milliyetçiliğine etkileri hakkında ayrıca Bkz. Aygün ATTAR, a.g.e., 96-100.

iii. Fars Milliyetçisi Retorikten Örnekler

Prof. Dr. Gerhard Doerfer, “İran ve Türkler” başlıklı çalışmasında, Fars düşüncesinde Türk’ün yerini anlatmak üzere şunları ifade etmiştir: “Kendilerini aşırı derecede kendi kültürlerine kaptırmış olan Farslar’ın, VIII. yüzyılda dikilmiş Orhon yazıtlarından da, bunların olağanüstü güzellikte edebiyat eserleri olduğundan da haberleri yoktu. Bir kısmını Kâşgarlı Mahmud'un yazıya geçirdiği eski Türk destanlarını bilmiyorlar, pek zengin Uygur edebiyatını hiç tanımıyorlardı. Pek çok Fars’ta Türklere karşı nefret duygusu bugüne değin süregelmiştir. Örneğin, Fahrüddin Şâdmân'ın Teshir-i Temeddün-i Frengi başlıklı kitabında bu nefret şu sözlerde dile gelir: “Avrupalılar ne yalın ayak, aç ve göçebe Araplara, ne de düzenledikleri baskın ve katliamlardan sonra atlarından inip bir süre dinlenince bizim halı desenlerimizin ve bahçe şenliklerimizin büyüsüne kapılan... daha sonra da Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin, Sadî'nin şiirleriyle ehlîleşen içkici, kana susamış Türk ve Moğollara benzerler.”[182]

İran’da Panfarsist İran Milliyetçiliğinin tarih ve dil yazımındaki en önemli hedefi Azerbaycan ve genel olarak İran’daki Türklük olmuştur. Farsların propagandasına göre Azerbaycan’ın yerli dili 11-13. Yüzyıllardan itibaren gerçekleşen Türk akınlarıyla (Selçuklardan Moğollara) yerini Türkçe’ye bırakmıştır. İran basınında ve resmi tarih tezinde Azerbaycan Türkleri’nin Moğollarca Türkleştirildikleri iddiasının, Azerbaycan Türklerinin kendilerini Farslarla kandaş (hemhun) saymalarını sağlayacağı düşüncesi ile geliştirilmiş bir siyasal tez olup, İran milliyetçiliği ile Fars milliyetçiliğini meczetmiş yazarların bu konuda açık verdikleri de bilinmektedir. Bir taraftan Azerbaycan Türkleri’nin ülkenin Farslarla beraber ortak sahibi olduğunu iddia edenlerin, diğer taraftan da Moğolların ülkeye gelişini İran’ın bünyesini hedef alan “kuduz” saldırısı olarak niteledikleri görülmektedir.[183]

---

[182] Prof. Dr. Gerhard DOERFER: “”İran’da Türkler”, Türk Dili, TDK Yay, (Kasım 1987), 431, 241.”

[183] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 186.

Azerbaycan'ın bu Türk akınlarından önceki dilinin İrani dillerin bir kolu olan "Azeri dili" olduğunu savunanların başında Azerbaycandan bir tarihçi ve dilci olan Ahmed Kesrevi gelmiştir. Ahmed Kesrevi'nin "Azeri ya Zeban-e Bastan-e Azerbaycan" adlı bu eserindeki görüşler Batılılar tarafından yoğun ilgi ve kabul görmüş, İngiliz oryantalist ve diplomat Sir Denis Wright eseri "The Royal Asiatic Society" kanalıyla İngilizce'ye çevirerek yayımlamış, yine batı kaynkalı İslâm Ansiklopedisi de 1930 sonrasındaki baskılarında Kesrevi'nin görüşlerinden yararlanmıştır.[184] Mustafa Veziri, Kesrevi'nin "Tarih-e Hicde Sal-e Azerbaycan" (Azerbaycan Tarihinin Seksen Yılı), "Tarih-e Meşrute-ye İran" (İran Meşrutiyeti Tarihi) gibi kitaplarının Browne ve Berard'ın eserlerinden sonra yazıldığına işaret ederek Kesrevi'nin bunlardan kaynak göstermeksizin intihalini ima etmektedir. Dahası çalışmaları akademik olmamakla ve İranlılık kimliği propagandası içermekle eleştirmektedir.[185]

Kesrevi'de örnekleşen modern Fars milliyetçilerinin esas amacı diğer etnik grupların Farslaşmasına yönelik olmuştur. Fars milliyetçilerine göre Azerbaycan Türkleri sonradan Türkleşmiş olan "Türkçe konuşan" bir halktır. Bu anlamda, Sovyetler Birliğinin "Türk Dilli Halklar" görüşü ile İran Pehlevî idaresinin teşvik ettiği bakışının benzerliği dikkat çekmektedir.[186] Kesrevi'nin çalışmasının ortaya çıktığı dönemin, uluslararası siyasi şartların da İran'daki Türk Kacar idaresinin aleyhine işlediği bir dönem olması burada yeniden hatırlanmalıdır. Yönetimde zafiyet gösteren Kacar idaresi, ülkenin fiili idaresini Fars kökenli bürokratik geleneğe ve dönemin Fars Başbakanlarına bırakmış durumdadır. 1919 yılında Fars Vosuguddovle (Vüsuk-ul Devle) hükümeti, İran'ın İngiltere'nin sömürgesi olduğunu ilan eden anlaşmayı resmen kabul edince, Kacar Şahı Ahmed Şah, kabinenin istifasını istemiştir. 1920 yılında istifa eden bu kabinenin yerine yine aynı gelenekten, Muşiruddovle kabineyi kurmuştur. Bu tarihten itibaren ise İngilizler'in İran'daki

[184] Hamid AHMADI, a.g.e., 148.
[185] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 159-160.
[186] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: ""İran Türklerinde Kimlik Meselesi", Bilig, 30, (2004), 56"

Kacar hâkimiyetine son verme planları işleme konulmuştur. 1921 yılındaki darbeden sonra, 1925 yılında Savaş Bakanı Rıza Han'a Pehlevi Hanedanını kurma imkânının verilmesi bu İngiliz planının hayata geçmesi ile mümkün olacaktır. Fars merkezli yeni bir İran ulusu inşası, Paniranist tarih yazımı, İngilizler'in sayesinde oluşturuldu. Bugün Batıdaki İran araştırmalarının çoğunda bu bakış açısı hâkimdir. Paniranist ve Panfarsist ideolojinin temel tezleri ve görüşlerinin Ahmed Kayvanpur, Muhammed Cavid Meşkûr ve Cemaleddin Firak tarafından da geliştirildiği belirtilebilir.[187]

Fars milliyetçiliğinin başlangıç ideologlarından Taki Arâni, *Azerbaycan yâ Yek Mesele-ye Heyâti ve Memâti-ye İran* (Azerbaycan yahut İran'ın Ölüm ve Kalım Meselesi) adlı yazısında Azerbaycan halkının "doğu vahşileri" ve "kan içen Moğollar" tarafından Türkleştirildiklerini yazdıktan sonra Azerbaycan'da Türkçe'nin yok edilmesi ve Farsça'nın yaygınlaşması için İran devletine şöyle bir teklifte bulunmaktadır: "...Özellikle Maarif Bakanlığı'nın o bölgeye çok sayıda Fars dili öğretmeni göndermesi ve ucuz fiyata hatta bedava olarak Farsça kitap, gazete ve makale yayması gerekmektedir. Azerbaycan gençlerinin de fedakârcasına Türkçe konuşmaktan vazgeçmeleri gerekiyor."[188]

Bir diğer Panfarsist ideolog Mahmut Afşar, Yegânegi-ye İraniyan ve Zebân-e Farsî (İranlıların Birliği ve Fars Dili) yazısında Türkçe'nin İran'da yabancı bir dil olduğunu söyleyerek onu çağrılmamış misafir ve rahatsız edici bir unsura benzetmekte ve Azerbaycan'ın herhangi bir okul veya üniversitesinde Türkçenin 5 dakika olsun bile okutulmasına karşı olduğunun altını çizmektedir.[189] Cevat Şeyhulİslâmi ise Zebân-e Farsî Neşân-e Vâlâ-ye Melliyet-e İranî (Fars Dili İranlılığın Üstün Simgesi) adlı makalesinde şöyle yazıyor: "...Yerel diller içerisinde, Türkçe'nin Azerbaycan'da (Türkiye ile sınırı

[187] Aygün ATTAR, a.g.e., 171.
[188] İrec AFŞAR: Zeban-e Farsi Der Azerbaycan I, II, (Tahran, 1989), 126-133'den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 56"
[189] İrec AFŞAR: Zeban-e Farsi Der Azerbaycan I, II, (Tahran, 1989), 288-289'dan naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 56"

olan eyalette) haddinden fazla yayılması ve Arapça'nın Huzistan'da (Irak ile sınırı olan eyalette) çok fazla yaygınlaşması gözardı edilmeyecek iki büyük tehlikedir. Çünkü bu iki yerel dil, Kürtçe'nin aksine olarak, eskiden İran'ı parçalamak isteyen Panturanist ve Panarabistler tarafından suiistimal edilmiştir." Yazar sonra Türkçe ve Arapça'nın konuşulduğu bölgelerde Farsça'nın yayılması için çok ilginç bir teklif ileri sürmektedir: "Azerbaycan, Zencan ve Huzistan'ın küçük çocuklarını Avrupa'daki gençlerin mübadelesi sisteminde olduğu gibi, Farsça konuşan saygın Fars ailelerinde bir iki yıl misafir olarak kabullenmekle, Farsça'nın bu yaş grubu (12-16) içerisinde yayılmasına yardım edilmelidir."[190] Rıza Şah'ın başbakanı, öğretmeni ve İran'da modern Panfarsizmin kurucularından olan M. Ali Furûgi ise, Ankara'da Büyükelçi olduğu dönemde Şah'a ve İran Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta İran'da alfabenin değişmemesi gerektiğini şu nedenlerle açıklamaya çalışıyordu: "Son zamanlarda Türkler alfabelerini değiştirip Latin alfabesine geçtiler. Dolayısıyla da onların İran Türkleriyle olan kültürel ilişkileri kesilmiş oldu. Eğer İran'da da Latin alfabesine geçersek onların ilişkileri yeniden kurulur ve bu da İran için büyük bir tehlike oluşturur." Mektubunun diğer kısmında ise İran'daki azınlıkları tehlikeli unsurlar olarak değerlendirmekte ve şunlar ifade edilmektedir: "İran'da Yahudi, Ermeni ve Asurî gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır. Ancak Türkler, Kürtler ve Araplar büyük nüfusa sahip tehlikeli azınlıklardırlar. En tehlikelisi ise Türklerdir ve devletin bunu her zaman göz önünde bulundurması gerekir."[191]

1930'lar boyunca Fars mlliyetçiliğinin başta Azerbaycan ve Türkçe olmak üzere Fars dışı unsurların maddi ve kültürel varlıklarını hedef alan yaklaşımı devam etmiştir. 1934 yılında, Azerbaycan eğitim bürosu başkanı olan Taki Rehber adındaki kişi, Türkçe'nin bölgedeki varlığını ve gücünü kabul ederek bir dizi tedbir içeren bir genelge yayınlamıştır. Taki Rehber, burada şunları da ifade etmiştir: "Bu bölgeye geldiğimde üzülerek şahit oldum

[190] İrec AFŞAR: Zeban-e Farsi Der Azerbaycan I, II, (Tahran, 1989), 441-467'den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 56"
[191] Cevad HEYET: ""Nasyonalizm ve Bastangerayi Der İran", Varlık, 126-3, 2002,16"dan naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 57"

ki, 5. ve 6. sınıf mezunları yanında lise öğrencileri bile birbirleriyle Türkçe konuşmaktadırlar. Bu, onların başka yerlerde de Farsça konuşmadıklarını göstermektedir."[192]

Panfarsist tarih ve dil anlayışını İran'a mâletme yönündeki çabaların daha yakın zamandaki örnekleri de hatırlanmalıdır. Tarih yazımında ve öğretiminde bugünkü Panfarsizmin ileri sürdüğü tezler ve uyguladığı metotlar, modern dönemde İran yönetimleri tarafından kesintisiz benimsenmiştir. Safevi devletinin Pers devlet geleneğinin bir devamı olduğu, Safevi hanedanının Pers ve Sasani İmparatorluklarını yeniden cacnlandırmayı ve bunların tarihi misyonlarını sürdürmeyi hedeflediği tezi hâlen işlenmektedir. Afşar ve Safeviler'in Türkmen olmalarının Türk olmaları anlamına gelmeyip bunların Osmanlı'ya karşı İran'ın toprak bütünlüğünü korumayı başarmış idareler olduğu tezi de Panfarsist tarih öğretiminde başvurulan görüşlerdendir.[193]

Panfarsist bir İran tarihi yorumunu siyasal görüş haline getirmiş olan ve çalışmalarına ileriki bölümlerde değindiğimiz Kave Ferruh'un 2000'li yıllarda bile aynı tezlere sarılması, Fars milliyetçiliği çizgisindeki ideolojik devamlılığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ferruh, Safevilerin Türk kabul edilmesine telaşla karşı çıkarken aslında kendi tezlerini zayıflatan şu soruları sormaktadır:[194]

1. Safeviler neden Persia adına savaşmışlardır?
2. Şah Abbas neden 1598'de başkenti İsfahan'a taşımıştır?

---

[192] Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 210. aktarılan bilgilerden, o dönemde Azerbaycan'daki okullarda "Türkçe sohbet yasaktır (Tekallum be Zeban-e Torki Memnu)" afişlerinin asılı olduğu Taki Rehber'in ise siyasal bir yaklaşımla bunları kaldırtıp öğrencilere "sizin Türkçe pratiğine değil, bilmediğiniz ve geleceğiniz açısından önemli olan Millî dilimizde, Farsça'da pratiğe ihtiyacınız var" denilmesini istediği anlaşılmaktadır.

[193] Kaveh FARROKH: ""Pan Turanianism Takes Aim At Azerbaijan: A Geopolitical Agenda", http://www.rozanehmagazine.com/NoveDec05/aazariINDEX.HTML, 22."

[194] Kaveh FARROKH: a.g.e., 23."

3. Neden Fars mimarisi, edebiyatı, müziği ve sanatı bu kadar aktif olarak teşvik edilmiştir?
4. Safeviler neden Sünnilik yerine kendilerini İstanbul'un Sultanlarından ayıracak biçimde Şiilik üzerinde ısrarcı olmuşlardır?

Bu sorular, Safevilerin Türklüğüne dair bilimsel anlamda hiçbir kuşku doğurmayan gerçekleri yeniden ele alma imkânı vermektedir: öncelikle Safeviler Persia adına savaşmamışlar, Safevi Devleti adına savaşmışlardır. Onları Osmanlı devleti de dâhil dönemin batılı diğer devletleri İran ya da Persia olarak anmış olabilir. Bilindiği üzere Osmanlı hanedanı da Devlet-i Âli-ye Osmanî (ya da Devlet-i Al-i Osmanî) adına savaşmış, ancak Avrupa'dakiler başta olmak üzere diğer devletler Türkiye ya da Turkıya (Turchia) adını tercih etmişlerdir. Şah Abbas'ın başkenti İsfahan'a taşımasına gelince; bu, Azerbaycan merkezli Safevi Devleti'nin bütün bir İran coğrafyasına hâkim olmasından ve devletin savunma derinliğinin değişmesinden ileri gelmiştir. İstanbul'un fethinden sonra başkentin İstanbul olması Osmanlı'yı ne kadar Bizans yapmışsa, bu da Safevi'yi o kadar Persia yapar. Ferruh'un "Fars mimarisi, edebiyatı, müziği ve sanatı" diye ifade ettiği kültür unsurlarının içine ne girer bilinmez ancak, Türklerin Fars, Ermeni, Bizans, Balkan, Hint, Rus ve Arap kültürlerinden etkilendiği, bu etkilenmeye mukabil güçlü bir Türk etkisini de bu kültürlere aktardığı zaman zaman da iki ayrı kültür arasında taşıyıcı bir rol oynadığı bilinmektedir. Kuzey Hindistan'daki ya da Güney Türkistan'daki Hint etkisinin, Babür'ü ya da Gaznelileri Hintli yapmadığı; Bizans etkisinin Osmanlı'yı Rum yapmadığı gibi, Safevi, Kacar ve Afşar'daki Fars etkisi de bu devletleri Fars yapmaz. Safevilerin Şiiliği ise bir sır olmayıp devletin Anadolu ve Azerbaycan'ın Kızılbaş Türkmenleri tarafından kurulduğu, Osmanlı ile mezhepsel ve jeopolitik düzeyde bir zıtlaşmanın varlığı da bütün tarihçilerce teslim edilmektedir.

İran Panfarsistlerinin önde gelen simalarından olan Nasrullah Purcevadi, 1987'de yayınlattığı İran-e Mazlum adlı makalesinde "...Konya'ya

ilk yolculuğum olmasına rağmen her şey benim için tanıdıktı. Yalnız mezar sahibi değil, hatta oranın binası, oradaki bütün eşyalar özellikle de çiniler, tabelalar ve duvarları süslemiş olan kumaşlar benimle benim dilimde konuşuyorlardı. Fakat mezarlığın dışında her şey benim için yabancı gözüküyordu. Konya halkının dili ve yazısı 750 yıl önce yaşamış Mevlana'ya ne kadar yabancı idiyse benim için de bir o kadar yabancıydı. Türkler de benim gibi Mevlana'yı kendilerinden biliyorlardı, ama benim aksime onlar Mevlana'dan değillerdi..." diyerek Konya yolculuğunu bu şekilde anlattıktan sonra Cevat Hey'et'in "Tarih-e Zeban ve Lehceha-ye Torki" adlı kitabını sert bir dille eleştirmiştir. Ona göre Hey'et'in amacı Azerbaycan okullarında Farsça'nın yerine Türkçe'nin okutulması ve ders kitaplarının Türkçe yayınlanması gerektiğini İran İslâm Devletine kabullendirmektir.[195] Purcevadi, Cevat Hey'et'in kitapta yazdıklarını istediği gibi tahrif ederek onu ve onun gibi düşünenleri Pantürkist, bölücü ve Kuzey Azerbaycan ve Türkiye yanlısı olarak göstermeye çalışmıştır: Büyük tepki ve teşviklere neden olan bu makale, İran'da Panfarsistlerle Türkçe'nin resmileşmesini isteyenler arasındaki çatışmaları şiddetlendirdi. Purcevadi, dergisinin bir sonraki sayısında Bâz Hem Derbâre-ye İran-e Mazlûm (Yine de Mazlum İran Hakkında) adlı makalede Cevat Hey'et'i İran'ın bütünlüğüne karşı çıkmakla ve Anayasa'yı bozmakla suçlamış ve daha sonra hem Cevat Hey'et'in cevabını hem de onun lehinde ve aleyhinde yazılmış mektupları nakletmiştir. Purcevadi ikinci yazısında, Hey'et'i Türkçe'nin İran'da resmi bir dil olmasını amaçlamakla suçlar.[196]

Dr. Cevat Hey'et "İran-e Mazlum" makalesine yazdığı sert cevapta, Purcevadi'nin cümleleri istediği gibi değiştirdiğini anlatıp onları düzelttikten sonra suçlamaları şöyle yanıtlamıştır: "Batı hayranlığının moda olduğu Şah döneminde Tahran mağazalarının %50'den fazlasının adı yabancı kökenli

[195] Nesrullah PURCEVADİ: ""İran-e Mazlum", Neşr-e Dâneş, 5, (Tahran, 1987/1366), 2-10"den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 61"

[196] Nesrullah PURCEVADİ: ""Bâz Hem Derbâre-ye İran-e Mazlum", Neşr-e Dâneş, 6, (Tahran, 1987/1366), 46-57"den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 61"

olduğu hâlde Türkçe bir isim yasak olup bir kitapta Türkçe bir kelime görülseydi Şah memurları tarafından basılışı durdurulurdu ve o kelime çıkarılmayıncaya kadar yayınlanmasına izin verilmezdi. Pehlevi rejimi komünizm ve Sovyetlerden daha çok Türk ve Türkçe düşmanı idi. O yüzden de içinde İran'ı hedef alan bir tek kelime bile bulunmayan Türkçe kitapların yakıldığı dönemde Tûde Partisi'nin komünizmle ilgili kitapları serbest bırakılmıştı... Yazar (Purcevadi), Türkçe'yi komünizm ve Pantürkizmin yayılma aracı gibi göstermeye çalışıyor ve çelişkili bir şekilde beni bir yerde Pantürkist, diğer yerde ise komünist olarak adlandırıyor ve makalesinin 10. sayfasında da bana Müslüman İranlı diye hitap ediyor. O ve onun fikirdaşları Pantürkizmin anlamını bilmediklerinden dolayı Türkçe'yi seven veya onun edebiyatını bilen herkese Pantürkist diyorlar. Onlara göre Pantürkistle Türkolog aynı anlamı taşımaktadır."

Cevat Hey'et'in cevabının hemen ardından M. S. İmzalı bir Türk de, "Farslar Moğol Neslindendir" adlı bir yazıda Purcevadi'yi sert bir şekilde eleştirir. İkinci mektup yine M. S. imzalı bir Türk tarafından yazılmıştır. Purcevadi'yi savunan yazısında müellif, kendisinin Türk olduğunu ve gençliğinde Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin taraftarlığını yaptığını fakat bugün pişmanlık duyduğunu yazmaktadır. Ona göre Azerbaycan halkı bir kez bu sürece sokulmuştur ve bugün çok daha dikkatli olması gerekir. Kasım Türkan, Çin ve güneş yurdundan Avrupa'nın kalbine dek başlıklı yazısında "Biz Türkler tarihler yaratan muhteşem bir milletiz. Güneş yurdu ve Çin'den Avrupa'nın merkezine kadar bir kemer gibi yer küresini çevrelemişiz. Bizim çok eski bir dilimiz ve zengin bir kültürümüz vardır" diye Cevat Hey'et'in kitapta yazdıklarının tamamen gerçeklere dayandığını ve ona karşı düşüncelerin şovenizm ürünü olduğunu belirtmiştir. A. S. Avrin adlı başka bir yazar Azerbaycanlıların aslen Türk olmadıkları fikrini savunduğu mektubunda Cevat Hey'et'i Türk-Fars savaşı başlatmakla suçlamakta ve şöyle yazmaktadır: "...İnkâr edilmez bir gerçek şu ki, bundan bir kaç yüzyıl önce Azerbaycan'ın yerel dili Farsça ve Azerîceyle karışık bir Türkçe'ye çevrilmiştir. Fakat bu Türkçe, müellifin Varlık dergisinde yazdığı ve resmî

yerlerde konuştuğu galiz Türkçe değildir". Avrin, mektubunun devamında, Panfarsizmin hizmetinde olan A. Kesrevî, A. Kâreng, M. Edip Tûsi, N. Nâtik, M. Murtezevî, M. Nevvabî, Sadık Kiya, İ. Rıza, Y. Zuka ve Rahimzade Melek gibi Türk düşmanlarının eserlerinden faydalanmadığından dolayı Cevat Hey'et'in "Tarih-e Zeban ve Lehceha-ye Torki" kitabını bilim dışı ve siyasi amaçlarla yazılmış bir eser olarak değerlendirmeye çalışmıştır. Cevat Hey'et'in "Türk dilinin adının Azerbaycan kelimesiyle değiştirilip onun Azerbaycan'la sınırlandırılması hükümetin hilesi ve yaygın bir hatadır. Geçen 50 yılda hükümet adamları ve gerici âlimler Azerbaycan'ı tamamıyla farklı bir millet ve onun dilini de Türkçe'yle hiçbir ilişkisi olmayan ayrı bir dil olarak göstermeye çalışmışlar" sözünü şiddetle eleştirerek böyle sözlerin bilimsel bir kitapta değil, siyasî partilerin beyanatında söylenmesi gerektiğini yazmıştır. Ona göre, Varlık dergisini okumayan hiçbir Azerbaycanlı "göçebe Oğuz kabilelerinin masalları arasındaki tanınmamış Dede Korkut adını tanımaz. Bu gibi yabancı adları Rüstem, Gûderz, Giv, Bijen vs. gibi tanınmış adlarla değiştirmek ayrılıkçılıktan başka bir şey değildir."[197]

Fars milliyetçiliğinin tarih öğretimindeki kabul ve hedeflerini gösteren bir örnek de ABD'deki İranlı çocukara yönelik "Pictoral History of Iran: Ancient Persia" adlı kitaptır.[198] Amini Sam adında ABD'de yaşayan bir İranlı tarafından hazırlanan resimli kitap, Persia olarak ifade ettiği İran'ın tarihini M.Ö. 15.000 yılından başlatmakta ve İslâm devrinin başladığı 652 yılında bitirmektedir. Giriş kısmında, kitabın, tarihi, Aryanlar, Medler, Ahamenişler, Partlar ve Sasanilerle başlayan "Büyük Pers İmparatorluğu" hakkında olduğu; "Pers İmparatorluğunun dünyanın gördüğü en büyük imparatorluk olduğu", "bugün Türkiye, Mısır, İsrail, Ürdün, Suriye, Irak, Afganistan ve Pakistan'a ait olan topraklara hâkim olduğu" ilan edilmektedir. Tarih haritalarında "adlarının anlamı kibar ve asil olan Ayranların M.Ö. 2300 yılında gelişleri" temsil edilmekte, Zedüştilik, Avesta gibi figürler resimlendirmelerle çocukların

[197] Nesrullah PURCEVADİ: ""Bâz Hem Derbâre-ye İran-e Mazlum", Neşr-e Dâneş, 6, (Tahran, 1987/1366), 46-57"den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 62-63"

[198] Amini SAM, Pictoral History of Iran: Ancient Persia, (ABD 2001)

hafızalarında övülmekte, bunların İran'ın geçmişinin gurur verici unsurları olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır. Nevruz ritüelleri ateş kutsayıcılığı ile bir arada sunulmaktadır. İran mitolojisi, Şehname referansıyla tarihi gerçeklik olarak anlatılmakta, Kava'nın, Feridun'un, Araş'ın kahramanlıkları, Manuçehr'in, Zab'ın, Nozar'ın Turanlılara karşı savunması vb. hikâyeler resimli olarak İranlı çocuklara İran tarihi olarak anlatılmaktadır. Şehname'de olduğu gibi bu resimli kitapta da büyük kısmı İran-Turan savaşları kaplamaktadır. Bu bakımdan İran içinde ya da dışında, Fars milliyetçiliğinin "İran tarihi" anlayışının değişmediği görülür. Buna benzer bir örnek de İran İslam Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı'nın resmi olarak yayınladığı yardımcı okuma kitaplarında görülür. Muhammed Şokri Fumeşi tarafından yazılan ve Eğitim Bakanlığı (Vezaret-e Amuzeş ve Perveriş) tarafından basılan "Şapur-I (Yekom)" adlı kitap, pek çok benzerinin sadece bir örneğidir. Kitapta Sasani tarihi övülmekte ve kurucu I. Erdeşir'in oğlu Şapur'un hayatı anlatılmaktadır. İslam öncesi tarihe ilişkin bu kitabın, İslamiyet sonrası, Tahirî ve Samanî Fars yönetimlerinin önemli figürlerini anlatan benzerleri de vardır.[199]

İran milliyetçiliğinin Fars milliyetçiliği ile iç içeliğini gösteren önemli örneklere tarih kitaplarında da rastlanır. İran'daki tarih, özellikle siyasi tarih konulu kitaplarda, Fars soylu olmayan idarelerin dönemlerine ilişkin olumsuz ifadeler yer alır. Diğer taraftan da Fars bürokrasisi övülür. Perviz Efşari'nin "Kacarlar Sülalesi Sadrazamları" başlıklı çalışmasında, "Araplar'ın ve Türkler'in İran'a yabancı güçler olarak hâkim olup cahil oldukları için daima İranlı (Fars) vezirlerden yararlandıkları" iddiası yer almaktadır.[200] İran'da entelektüel Fars milliyetçilerindeki Arap ve İslâm karşıtı duygu ve düşüncelerin halka yansımış boyutları olduğu da ifade edilir. İran İslâm Cumhuriyetinin bile heykelini diktiği Firdevsi'nin Şehnamesinde Müslüman Arap ordularının galibiyetine isyan eden ve üzülen Perslerin tasvir edildiği bu anlamda hatırlanmalıdır. Kinzer'e göre, "Arap istilasına kadar Persler yabancı kültürleri asimile etme konusunda uzun yıllara yayılan bir tecrübeye

[199] Bu kitaplardan örnekler için Ekler'e bakınız.
[200] Perviz EFŞARİ, Sedrazamha-ye Silsile-yi Gacariye, (Tahran 1376 H.Ş.), 11.

sahiptiler. O kültürleri kendilerine göre şekillendirirler ya da bazı kısımlarını alıp bazı kısımlarını reddederlerdi. Araplar'dan sonra ise İslâm'ı benimsemeye zorlanmışlardı. Kuran'ın Allah'ın Kelamı, Muhammed'in ise onun peygamberi olduğunu kabul etmekten başka çareleri yoktu. Fakat yüzyıllar boyunca İslâm'ı Arap istilacılardan farklı yorumladılar. Şiilik denilen bu tefsir, İslâm tarihini kendine özgü bir şekilde okumaya dayanır ve İslâm'ı çok eskilere dayanan İran'a has inanışları güçlendirmek için ustaca kullanır."[201]

İran dışındaki İranlıların rejime muhalefetleri, İran'ın bir diğer devlet ile karşı karşıya gelmesi durumunda renk değiştirmektedir. Bu muhalefet, çoğu kez İran milliyetçiliğinin ve İranlılık kimliğinin gölgesinde kalmaktadır. İran Millî futbol takımının ABD Millî futbol takımı ile oynadığı Dünya Kupası maçında adeta örneklenmiştir. Senedciyan'ın sadece bu örnekte İranlı sürgünlerin tutumunu incelediği çalışmasında, rejim muhalefetinin işaretlerini İran, İngiltere ve dünya kamuoyuna ulaştırmaya çalışan küçük bir gruba rağmen geniş taraftar kitlesinin İran Millî futbol takımını milliyetçi sembol ve sloganlarla destekleyişini ortaya koymaktadır. Bu grup, maçın siyasallaşması ve tribünün bölünmesinden rahatsız olanların da tepkisine yol açmıştır. Ancak bu maçta ve benzer örneklerde kullanılan Panfarsist semboller İran milliyetçiliğinin Fars milliyetçiliğiyle buluştuğu kavşağı yeniden hatırlatır.[202]

Bugün yurtdışında faaliyet gösteren muhalif İran partileri ve gruplarının tamamına yakını -etnik hareketler istisna- İran milliyetçisi bir söylemi benimsemişlerdir. Bunların bazılarının Fars merkezli-Panfarsist söylemleri mevcuttur. Örneğin İngiltere merkezli İran Millî Birlik Cephesi (Cebhe-ye Ettifag-e Millî ve Mihani İran) programında bu özellikleri barındıran bir kuruluştur. 1997 yılında Kıbrıs Rum kesiminde, Dr. Muhammed Reza Barzegar Befroei, Ali Barzegar Befroei, Ferhad Moşiri, Afşar Şater Hoseyni,

[201] Stephen KINZER, a.g.e., 38.
[202] Manuchehr SANADJIAN: ""They Got Game: Asylum Rights and Marginality in the Diaspora: The World Cup and Iranian Exiles", Social Identities, 6, 2, (2000), 156."

Muhammed Bağbani, Eynullah Mezaheri tarafından kurulan bu parti, "İran'ın birliğini ve dinsel faşizmden kurtulmasını hedeflediğini" açıklamaktadır. Halk egemenliği, milliyetçilik ve insan hakları fikirleri üzerine kurulu olduklarını beyan etmektedirler. Manifestolarının 7. maddesinde, "Farsça'nın ülkenin birliğinin sembolü olduğu ve her bir İranlının bu dili konuşması ve bu dilde eğitim alması gerektiği belirtilmiştir."[203]

Yakın zamana kadarki retoriğinden örneklerini sunduğumuz Fars milliyetçiliğinin kökleri konusunda muhtelif görüşler ileri sürülür. Bunlardan birisi, bazen Fars milliyetçileri bazen de bunun karşısında yer alanların başvurduğu "Şehname"nin aslında ilk Fars milliyetçisi metin olduğu görüşüdür. Veziri, çalışmasında "Firdevsi: Bir Ahiret Adamı mı, Bir Şövenist mi?" başlığıyla ilginç bir değerlendirme yapmakta ve şu değerlendirmeye ulaşmaktadır. "Şehname'nin modern öncesi dönemler de dâhil olmak üzere Hafız, Rumi ve Sadi'den daha fazla okunduğu söylenemez. Şehname'nin değer ve ağırlığını modern milliyetçiliğin olduğu yerden bakarak değerlendirmek hatalı olur. Şu açıktır ki Şehname fenomeni, yeni milliyetçiliğin ihtiyaçlarıyla örtüşmüştür; ancak şimdi İrani kategorideki hanedan devamlılığını teorileştiren tarihçi ve Oryantalistlerin temel savları tartışılmalıdır ki İranlılık kimliğinin tarihselliğinin inşa edilmiş olduğu anlaşılabilsin."[204]

Dışsal köklerine ve 19. yüzyıl sonundaki gelişimine rağmen açık olarak ifade edilmelidir ki bu resmi Fars milliyetçiliği Rıza Şah zamanında inşa edilmiştir. Rıza Şah'ı getiren gücün aynı kararlılıkla tahttan indirmesi süreci ise otoriter Fars milliyetçiliğinin yerini (geçici de olsa) büyük ölçüde kitlesel İran milliyetçiliğine dönüştürdüğü sosyo politik dönemi başlatacaktır.

---

[203] The Manifesto of the Jebhe Ettehad E Melli Va Mihani Iran, http://en.ufin.org/Constitution.htm, 10.02.2007. Bu örgütün Almanya, Fransa, Kıbrıs ve İskoçya'da şubeleri bulunmakla birlikte, etkin ve geniş tabanlı bir örgüt olduğunu söylemek güçtür.

[204] Mostafa VAZIRI: a.g.e., 119-126.

2. Yeniden İran Milliyetçiliği ve Musaddık

Rıza Şah 1930'lar boyunca güç dengesine dayalı olarak İran'ın toprak bütünlüğünü korumaya çalıştı. 1940'ların sonunda, geleneksel olarak İngiltere'ye dayanan Şah, Stalin'in Sovyetlerini dengelemek için Almanya'yı üçüncü bir güç olarak devreye soktu. Şah; Hitler'in 1939'da Avrupa üzerine akan askeri gücünden etkilenmiş, ancak bunun karşı taraftaki yansımalarını hesap edememişti. Almanya 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdığında Rıza Şah'ın dikkatle uygulanan üçayaklı sistemi de çökecekti. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla, İngiltere-Rusya ittifakı, İran'ın tarafsızlığını havada bırakıp müttefik ihtiyaçlarının güzergâhı hâline getirdi ve güvence altına aldı.[205] 25 Ağustos 1941'de İngiliz donanması Basra Körfezi'nin İran tarafındaki Horremşehr'e doğru yol aldı. Öte yandan Sovyet Kızılordusu da Güney Azerbaycan'ı işgal etti. 127.000 kişilik ordusu büyük devletlerin savaş makinaları karşısında adeta soluveren Şah, müttefiklere bağlanmadan ayakta kalamayacağına kani oldu. Zira Tahran'ın İngiliz ve Rus birliklerce kuşatılmasıyla birlikte ordusu dağılmış, hafif silahlar, merkezin otoritesi için her zaman bir tehdit olmaya hazır aşiretlere dağıtılmıştı.[206]

İngiltere'nin İkinci Dünya Savaşındaki politikasının bir boyutu olarak Şah Rıza Pehlevi'nin 1941 yılında tahttan el çektirilmesi sürecine ilişkin önemli bir ayrıntıyı Kinzer aktarmaktadır: "Korkulan kuvvetli adam tahttan çekilmeye zorlandıktan sonra Britanyalılar önce Kacar hanedanına itibar kazandırmayı düşündüler. Londra'da yaşayan ve taht üzerinde hak iddia eden kişinin Fars dilini bilmediğini öğrenince de Muhammed Rıza'nın tahta çıkmasına müsaade etmeye karar verdiler. Taç giyme töreninin hemen ardından onu Britanya taraftarı bir politikacı olan Muhammed Ali Furugi'yi başbakan olarak ataması için yönlendirdiler. Furugi aracılığı ile İran'ı etkili bir şekilde yönettiler. Güçlerini korumak için ülkenin üç bölgeye ayrıldığı eski

[205] Daniel YERGIN, Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü, (Ankara 1999), 520.
[206] Sandra MACKEY, a.g.e., 185.

formülü canlandırdılar. (Birinci Dünya Savaşı sırasındaki uygulama kastedilmektedir.) Sovyet askerleri kuzeyi kontrol ederken Britanyalılar petrol sahaları ile Abadan'daki rafineriyi ve Hindistan yolunu içine alan güney bölgeleri ellerinde tuttular. İranlıların ise, işgalcilerin gözetimi altında Tahran ile ülkenin geriye kalan orta kısmını idare etmesine izin verildi."[207]

Tıpkı Ahmed Şah'ın babası Muhammed Ali Şah'ın yerine tahta geçirilmesi gibi, bu kez de Rıza Şah kendisini getiren güçler tarafından tahttan indirilip yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçirilmişti. Şah'ın eli zayıf olmakla birlikte Ocak 1942'deki Üçlü Pakt Anlaşması ile (Tripartite Treaty)[208] büyük devletler Pehlevi Hanedanının devamlılığını sağlamakla ona meşruiyet kazandırmaktaydılar. İkincisi, Rıza Şah döneminde dağılan ordu İngiliz desteğiyle yeniden kontrol altına alınmıştı. Ancak bunlardan daha önemlisi, ABD'nin savaşa girmesiyle İran yeni bir denge unsurunun işaretleri almıştır. Bazı İranlı siyasetçiler, Millspaugh'u mali danışman olarak ülkeye gelmesi için ve ABD yatırımları için teşvik etmişler öte yandan ABD'li Norman Schwarzkopf'u da Jandarma birliklerinin başına getirmişlerdir. ABD ise, savaş sonunda önemli bir petrol ithalatçısı olacağını bildiğinden Körfezdeki bu gelişmeden memnuniyet duymaktaydı. ABD'liler diğer siyasetçileri bir kenara bırakıp Şah ve onun ordusu üzerinden gitmeye karar verdiler. Şah da bu güveni sağlamlaştırmak için elinden geleni yaptı. Şah Üçlü Pakt Antlaşmasını 1907 İngiliz-Rus Antlaşması gibi "İran'ın toprak bütünlüğünü ve egemenliğini korumak" şeklinde boş hükümleri olan güvenilmez bir Antlaşma olarak görmekteydi. Savaş bittiğinde, 1943 Tahran Konferansı sonucunda ulaşılan bu kez ABD-İngiliz-Sovyet açıklamasıyla İran'a savaştaki katkılarından dolayı ekonomik yardım yapılması da kararlaştırılmıştı. Üçlü Paktın hükümlerinden biri de İngiliz ve Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesiydi. Ancak Sovyet Rusya ve bir ölçüde de İngiltere, çekilmekte isteksiz davranmakta ve

[207] Stephen KINZER, a.g.e., 86-87. Türk Kacar hanedanının varisinin tek kelime Farsça bilmediği bilgisini Mackey de aktarmaktadır. Bkz. Sandra MACKEY, a.g.e., 185.
[208] Bu anlaşma 1940 yılında Almanya, Japonya ve İtalya arasında imzalanan Üçlü Pakt'la karıştırılmamalıdır. Literatürde ikincisi daha yaygın olarak bilinir.

İran'daki geleneksel nüfuz alanlarını korumay çalışmaktaydılar. İki devlet, ABD'nin artan nüfuzundan da rahatsızlık duyuyorlardı.[209]

Bu arada, Avrupa'daki siyasi durum, Tahran Konferansında imzalanan belgelerin ve bunların getirdiği barış ortamının önemini gölgelemekteydi. Sovyet topraklarının Faşist Almanlardan temizlenmesi, Kızılordunun Avrupa sınırlarına dayanmış olması, SSCB'nin yayılmacı eğilimlerini güçlendirmişti. İran enerji kaynakları da Sovyet yayılmasının hedefleri arasına girmişti. İran'ın güneyinde İngilizler'in 1943 yılında 10 milyon tondan fazla petrol çıkarmaları Sovyetler'in de iştahını kabartmıştı. 1943 Haziran'ında Tahran'daki Sovyet sefiri Smirnov, Azerbaycan Sovyeti lideri Mir Cafer Bağırov'a müracaat ederek İran'ın kuzeyindeki petrol ihtiyatının tespiti için birkaç petrol mühendisi ve jeolog gönderilmesini istemişti. Bu talep üzerine Sovyetler'den askeri mühendis adı ile gönderilen uzmanlar, Güney Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Astarabad ve Kuzey Horasan'daki petrol ve gaz ihtiyatlarının da İngilizlerin güneyde sahip olduklarından aşağı kalmayacağını rapor etmişlerdi. Bu arada Tahran da 1943 ortalarından itibaren Güney Azerbaycan'daki askeri tedbirlerini ABD'lilerin yardımıyla artırmaktaydı. Güney Azerbaycan'da dünyadaki gelişmeleri takip edenler de Yugoslavya'da yaşananları hatırlayarak Sovyetler'in güçlendikçe ABD ile bir mücadele içine girmekte olduğunu görüyorlardı.[210]

Stalin'in başında bulunduğu Sovyet Rusya, Azerbaycan Sovyeti'nden ve oradaki Komünist Parti Sekreteri (Yani dönemin Sovyet Azerbaycanı Başkanı) Bağırov'dan "İran'ın kuzeyindeki Komünist faaliyetleri teşvik edip güçlendirmesini" istiyordu. Stalin gerekirse burada bir dost hükümet kurup petrol çıkarlarına yaklaşmak niyetinde Tude ve Azerbaycan solcularının örgütlenmesini istiyordu. Raine, beklenen hareketi milliyetçi bir Azerbaycan hareketine dönüştürenin Stalin'in isteklerini göz önünde tutan Bağırov

[209] Elton L. DANIEL, a.g.e., 143-144.
[210] Cemil HESENLİ, Güney Azerbaycan: Tehran-Bakı-Moskva Arasında: 1939-1945, (Bakü 1998), 87-89.

olduğunu ve Bağırov'un başka yol olmadığı tezini kabul ettirmesiyle, Azerbaycan Demokrat Partisi'nin faaliyete başladığını yazmaktadır.[211]

İngiltere ve Rusya'nın tavırlarından endişelenen Tahran giderek daha fazla ABD'ye mecbur kalmaktaydı. 1944 yılında İran Başbakanı Muhammed Said, ABD ile bir petrol imtiyazını görüşürken Sovyetler de anında bir imtiyaz anlaşması talep etmişlerdi. Said'in Sovyet Rus talebini reddetmesi üzerine Sovyetler, uzun zamandır geliştirdiği Tûde hareketini devreye soktu. Tûde taraftarları hükümet aleyhinde gösteriler yaptılar. Gösteriler hükümet bunalımını ve Said'in devrilmesini beraberinde getirecek kadar etkili olmuştu. Ancak Meclis, 1944'te ülkede yabancı güçler varken hiçbir imtiyaz anlaşması yapılmamasını kararlaştırmıştı. İşte bu kararı teklif olarak sunan kişi Dr. Muhammed Musaddık'tır.[212]

Bu arada, Kasım 1945'te Azerbaycan Demokrat Hükümeti Sovyet askeri desteği ile Tebriz'in ve genel olarak Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmiş, Seyyid Cafer Pişeveri önderliğinde Azerbaycan Muhtar Hükümeti'ni ilan etmiştir.[213] Bundan birkaç gün sonra da yine Sovyet desteği ile Mahabad Kürt Hükümeti ilan edilmiştir. Yalta ve Potsdam Konferanslarında da çekilmeye yanaşmayan hatta Azerbaycan'daki birliklerinin sayısını artıran Sovyetler'in bu tutumu Soğuk Savaş'ın ilk krizi olarak değerlendirilir.[214] Kriz İngiltere'yle ABD'yi ortak bir politika izlemeye yönlendirmiş ve Truman'ın kararlılığı Stalin'in geri adım atmasını beraberinde getirmiştir. Bunun yanında, birbiriyle mücadele içindeki bu güçlerin hepsine "yakın" oynayan Fars siyasetçi Kavam'ın (Kavam-üs Saltene)'nin etkisi de unutulmamalıdır.

---

[211] Fernande Scheid RAINE: ""Stalin and the Creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran 1945", Cold War History, 2, 1, (Ekim 2001), 2-10." Fernande Beatrice Scheid Raine'nin çalışması Yale Üniversitesinde 2000 yılında kabul edilen doktora tezinin bir bölümüdür. Bkz: Fernande Beatrice SCHEID, Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yale Üniversitesi, (Mayıs 2000)

[212] Elton L. DANIEL, a.g.e., 145.

[213] Azerbaycan Demokrat Hükümeti ve Pişeveri ile "Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği" başlıklı bölümde daha ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

[214] Konuyu arşiv belgelerine ve dönemin diğer birincil kaynaklarına dayanarak anlatan kapsamlı bir eser olarak Bkz. Cemil HASANLI, Soğuk Savaşın İlk Çatışması: İran Azerbaycanı, (İstanbul 2005)

Sovyetler, Mayıs 1946'da çekilmeyi kabul ederken Kavam'ın Başbakanlığı da gerçekleşmiştir. Kavam, Sovyetler'i teskin edici bir politika takip etmiş, Sovyetler'in çekilmesi karşılığında İran'ın kuzeydeki petrollere ilişkin taviz elde etmesine imkân tanımıyan yasayı gündeme getirmiştir. Ancak yeni seçilen Meclis 22 Ekim 1947'de yasayı reddetmiştir. Kavam, Sovyetler'in hiçbir karşılık almadan çekilişinin suçluluğu ile Sovyet yanlısı bir tutum izlemeye başlamış, Tûde yanlılarına destek olmuş ve İngiliz taraftarı siyasetçileri tutuklatmıştır. Bu kez de ABD ve İngiltere Kavam'dan rahatsızlık duymuş ve güneydeki aşiretleri harekete geçirmişlerdir. Kavam yeniden Tûde ve Sovyet taraftarlarını satmış ve ABD ve İngiliz desteğinde merkezin Azerbaycan ve Mahabad ayrılıkçıların yönetimlerine askerî harekât yapılmasını kabul etmiştir. Bu harekât, başarıya ulaşmış ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti ortadan kaldırılmıştır.[215]

Meclis'in petrol yasasını reddi ardından Şah'ın Kavam'ı uzaklaştırması, kuzeydeki sorunların çözülmesi ve Şah'ın Tahran Üniversitesi'nde kendisine düzenlenen bir suikastten kurtulması, Muhammed Rıza Şah'ın otoritesini güçlendirmiştir. Şah, idam yasasını ilan ederek dinî militanlar, komünistler ve diğer muhaliflerinin üzerine gitmiş, idamlar gerçekleştirmiştir. Otoritesini daha da güçlendirmek üzere Senato kurmayı ve Parlamentoyu Şah'ın isteği halinde feshedilebilir duruma getirmeyi başarmıştır. Şah'ın artan otoritesi muhalefeti de güçlendirmiştir. O dönemde muhalefet üç grupta toplanmaktaydı: solda özellikle işçi ve öğrencilerin desteğiyle hızla büyüyen Tûde, sağda ise seküler gelişmelerle dış güçlerin etkisine itiraz eden dinî gruplar vardı. Bu grupların en önemlisi, sonradan Ayetullah Ebul Kasım Kaşani'nin liderliğinde birleşecek olan Fedayin-e İslam grubuydu. Bunların arasında ise liberal, monarşi karşıtı ve milliyetçi Millî Cephe (Cebhe-ye Millî) bulunmaktaydı. Millî Cephe'ye Musaddık başkanlık etmekteydi. Musaddık 1949 yılında, Şah'ın 16. Meclis seçimlerine fesat karıştırmasını protesto eden bir gösteri düzenledi. Muhalefetin bütün

[215] Elton L. DANIEL, a.g.e., 147.

tepkilerine rağmen Meclis Şah'ın istediği gibi şekillendi. Bunun üzerine Musaddık, Şah'ı köşeye sıkıştıracak bir faaliyeti başlattı.[216]

1950 itibarıyla, Anglo-Iranian Oil Company'nin İran petrollerinden 170 milyon Pound kâr elde ettiği, bunun da %30'unu İngiliz hükümetinin vergi olarak aldığı belirtilmektedir. 1933 imtiyaz antlaşması uyarınca İran hükümeti %15-20 oranında bir telif hakkına sahipti. 1950 itibarıyla İran petrol sahaları 32.1 milyon ton ham petrol üretirken, ABD hâkimiyetindeki Suudi Arabistan yataklarından 26.2 milyon ton petrol elde edilmekteydi. Bununla birlikte, Suudiler 112 milyon dolar doğrudan ödeme alırken İran sadece 44,9 milyon dolar almaktaydı. Bu adaletsizlik İran tarafında rahatsızlık yaratarak antlaşmanın yeniden müzakeresini gündeme getirmiş, sonuç olarak 1949'da Anglo-Iranian Oil Company ile İran hükümeti arasında Tamamlayıcı Petrol Antlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma İran'ın payını %30'a çıkarmaktaydı. Ancak bundan kısa bir süre önce Suudi Arabistan'la oradaki Arabian-American Oil Company arasında kârın %50, %50 paylaşımını öngören bir uzlaşmaya varılmıştı. İran tarafı Kasım 1950 başında bu gelişmeden haberdar olmuştu ve Tamamlayıcı Petrol Antlaşması da henüz İran Meclis'inde onaylanmamıştı. Nitekim İran tarafı yarı yarıya paylaşım dışında hiçbir seçeneği düşünmeyeceklerini açıklamıştır. Böylelikle petrolün millîleştirilmesi meselesi de gündeme gelmiştir.[217]

Musaddık, AIOC'la yapılan 1933 tarihli petrol anlaşmasının değiştirilmesini ve petrolün millileştirilmesini istedi. Bu çıkış, Millî Cephe'ye Tûde ve dinî grupların da desteğiyle sokakları doldurma yolunu açtı. Şah ise bu gelişmeden endişelenerek General Ali Razmara'yı Başbakanlığa getirdi. Razmara Millî Cephe'yi bölmeye ve muhalefeti geri adım atmaya zorladıkça Millî cephe güçlendi. Şah'ın ve İngiltere'nin kuklası durumuna düşen Razmara Musaddık başkanlığındaki bir Meclis komisyonunun 19 Şubat 1951 tarihli petrolün tam millîleştirilmesi yasasını reddedince 7 Mart'ta bir Fedayin

[216] Elton L. DANIEL, a.g.e., 149.
[217] Ian SPELLER: a.g.m., 41."

mensubu Razmara'yı suikastle öldürdü. Ülkede yeni bir karmaşa başlarken Meclis de 15 Mart'ta Millîleştirme Yasası'nı onayladı.

Bu dönemde Abadan, milliyetçilerle Komünist Tûde'cilerin grev ve gösterilerinin ortasında kalmıştı.[218] 12 Nisan'da üç İngiliz'in de öldüğü ciddi bir kargaşa meydana geldi. Ertesi gün, İngiliz Genelkurmayı, Kraliyet Kruvazörü HMS Gambia'yı ihtiyati önlem olarak bölgeye göndermeyi düşünse de İran birliklerinin kalkışmanın üstesinden gelmesiyle bundan vazgeçildi.[219] İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere, İran'ın petrol üssü Abadan'da petrol faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Ancak Abadan'da sık sık grevler ve isyanlar olmaktaydı.[220] 1946'daki bir genel grev petrol üretimini durdurup Anglo-Iranian Oil Company kadrosunu riske sokunca, İngiltere bölgeye bir Hint tugayı ve Basra Körfezinin Irak sektörüne de bir Kraliyet Kruvazörü yerleştirmişti.[221]

Bu dönemde İran'ın petrol sahaları Ortadoğu'nun en büyüğü ve Abadan'daki rafineri de dünyanın en büyüğüydü. Abadan ve genel olarak İran'ın güneyindeki yataklar İngiltere'ye önemli miktarda petrol tedariği imkânı verirken, Anglo-Iranian Oil Company'nin kârı da İngiliz hükümetine ciddi bir gelir sağlamaktaydı. İngiltere Abadan rafinerisini stratejik önemde bir malvarlığı olarak görüyordu. Bu sebeple millileştirme İngiliz tarafında şaşkınlık yaratmış ve hakaret olarak algılanmıştır. İngiliz yönetimi kriz sırasında askerî müdahaleyi tartışmış ancak bu yol yerine meseleyi önce Uluslararası Adalet Divanı'na daha sonra da BM'ye götürme kararına varmıştır. Bununla birlikte bu girişimlerinde de başarılı olamamıştır. Sonuçta, İngiltere Anglo-Iranian Oil Company bünyesindeki çalışanlarını geri çekmiş, İran, rafinerinin kontrolünü ele almıştır. İngiltere'nin millileştirme kaynaklı bu prestij kaybı Ortadoğu'daki başka kayıplara ve nihayet 1956'da Süveyş

[218] Daniel YERGIN, a.g.e., 526.
[219] Ian SPELLER: a.g.m., 41."
[220] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 120.
[221] Ian SPELLER: a.g.m., 41."

Kanalı'nın millileştirilmesi krizine de ilham olacaktır.[222] Musaddık yeni kurulan petrol şirketleri heyetinin başkanlığına Tahran Üniversitesi Mühendislik Fakültesi'nin Dekanı olan ve 1979 devriminden sonra İran'ın ilk Başbakanı olacak olan Azerbaycan kökenli Mehdi Bazargan'ı getirmiştir. Bazargan Abadan'a gidip "İran Millî Petrol Şirketi" levhasını merkezi ofise asacaktır.[223]

İngiltere 1951'de 400.000 askerden ibaret bir kuvvete, dünyanın ikinci büyük donanmasına ve İran'ın zayıf ordusuna hava üstünlüğü sağlamaktan çok daha fazlasını yapabilecek bir hava kuvvetlerine sahipti. Gerek Dışişleri Bakanı gerekse Savunma Bakanı Abadan'ın güvenliğini sağlamak için askerî müdahaleden yanaydı. Bütün bu şartlara rağmen 1951'deki krizde askerî müdahalede bulunulmayıp 5 yıl sonra Mısır'a müdahale edilmesi ilginç ve öğreticidir. Abadan krizi, 2. Dünya Savaşı sonrası İngiliz dış politikası bakımından da anahtar bir mesele olmuş, ancak Süveyş Krizi kadar dikkat çekmemiştir.[224]

Abadan petrol krizinin merkezinde Dr. Muhammed Musaddık yer almaktaydı. Yaşlı ancak karizmatik bir lider olan Musaddık'ın, gerek İngiliz Büyükelçisi gerekse Dışişleri Bakanlığı tarafından deli ve çılgın olduğu ifade edilmişse de gelişmeler böyle olmadığını ortaya koymuştur.[225] Musaddık "İran ülkesi ve ulusuna" dayalı milliyetçi söylemi ve Meclis'teki üstün performansı sayesinde, 19 Nisan 1951'de Başbakan olmuştur. Bahsekonu millîleştirme yasası Başbakanlığının 12. gününde çıkarılmış ve 1933 imtiyazını iptal etmiştir.[226]

Başbakan olduktan sonra akıllı ve katı bir politika izleyen Musaddık, silahlı kuvvetlere de hükmetmenin yolunu aramıştır. 1952'de asıl gücü elde etmek için kendi Savaş Bakanını tayin etmek istemiş ancak Şah bunu

[222] Ian SPELLER: a.g.m., 39."
[223] Daniel YERGIN, a.g.e., 526.
[224] Ian SPELLER: a.g.m., 40."
[225] Dilip HIRO, a.g.e., 34.
[226] Ian SPELLER: a.g.m., 41."

reddetmiştir. Bu reddin ardından istifa eden Musaddık'a destek olan Millî Cephe ve Tûde yanlıları, Musaddık lehinde gösteriler düzenlemişlerdir. Şah baskılara boyun eğmiş ve Musaddık yeniden ve bu kez daha güçlü olarak Başbakan olmuştur. Musaddık kendisine yönelik darbe hazırlığında olan General Zahedi'yi deteklediğini belirterek İngiltere ile diplomatik ilişkileri kesmiştir. Savaş Bakanlığı'nı kendi uhdesine alıp Şah'ın ikiz kız kardeşi Eşref'i sürgüne göndermiştir.[227] Musaddık'ın ülkenin hâkimi durumuna gelmesi, İngilizler'i, ABD'yi ve Şah'ı gerçekten endişelendirmiştir. Musaddık karşıtı cephe, reformların seküler yönlerini kullanıp din adamlarını, askerin maaşındaki azalmayı kullanıp orduyu harekete geçirmenin yollarını aramıştır. Sonuçta, yeni ABD Başkanı Eisenhower ve Dışişleri Bakanı Dulles'ın işaretiyle Musaddık'ı devirme operasyonu kararlaştırılmıştır. Şah'ın ikna edilmesinden sonra, İngiliz MI-6 ve Zahedi desteğindeki operasyon sırasında Şah da Hazar kıyısına dinlenmeye çekilmiştir. Ancak Musaddık operasyonu haber alarak karşı tedbirler almış ve operasyon çökmüştür. Bunun üzerine Şah yurt dışına kaçmış, ve Tûde taarftarları sokağa dökülerek cumhuriyet ilan edilmesini istemiştir. Tûde'nin sokakta güçlenişini gören Musaddık ordu ve polise sokakları boşaltmaları talimatını vermiştir. Bu tedbirlerin alınmasından sonra CIA'nın para vererek harekete geçirdiği Kaşani'nin provakatörleri Tahran kapalı çarşısında Şah taraftarı bir gösteri gerçekleştirmiştir. Bu gösteriyle eş zamanlı olarak da General Zahedi, Musaddık'ın konutunu kuşatmaya almıştır. Musaddık 1967'deki ölümüne kadar ev hapsinde tutulmuş, Zahedi ise Başbakan olmuştur.[228]

İran'da "İran milliyetçiliği" olarak ifade edilebilecek siyasî fikrin gelişiminde İran'ın petrol varlığı etrafındaki gelişmelerin önemli rolü olmuştur. 20. yüzyıl başında Rus Çarlığı ve İngiltere'nin İran ve İran'ın kaynakları üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesi, İngiltere'nin üstünlüğü ile sonuçlanmış, İngiltere İran petrolü üzerinde önemli imtiyazlar elde etmişti. Bu imtiyazlar zaman zaman İran tarafında rahatsızlıklara ve itirazlara sebep olmuştur. Bu

[227] Elton L. DANIEL, a.g.e., 152.
[228] Elton L. DANIEL, a.g.e., 154-155. Stephen KINZER, a.g.e., 187-236.

rahatsızlıklar, 20. yüzyılın ikinci yarısında, Musaddık hareketinin ve modern İran milliyetçiliğinin de tohumlarını atmıştır. Musaddık'ın liderliğindeki Millî Cephe Hareketi, izleri günümüze kadar gelen İran milliyetçiliğinin bir örneğidir. Gerek bu hareket, gerekse Musaddık'ın fikirleri ve uygulamaları, baba Rıza Şah'ın Fars milliyetçiliğiyle irtibatlandırılamaz. Buradaki temel karakter, emperyalizm karşıtlığı ve milli onura dayalı bir yurtseverlik olarak tanımlanabilir. Musaddık'ın alaşağı edilmesinden 1979'a kadarki devrede ise Muhammed Rıza Şah yeniden Fars milliyetçiliğine dayalı bir devlet otoritesini bu kez daha totaliter usullerle uygulayacaktır.

Muhammed Rıza Şah'ın 1953'ten 1979 Devrimine kadarki dönemde izlediği siyaset milliyetçilik bağlamında okunduğunda, bunun tam olarak "Farslık merkezli İran milliyetçiliği" olduğu belirtilmelidir. Şah'ın 1963'te gerçekleştirdiği toprak reformları, genel icraatları da kapsayıcı biçimde kendisi tarafından "Ak Devrim" olarak isimlendirilmiştir. Şah "Ak Devrim" kapsamındaki icraatlarını propaganda ettiği ve muhtelif dillere çevrilmiş kitabında Fars merkezli bakış açısını da ortaya koyan referanslar kullanır. Aryamehr (Aryanların Işığı), Şehinşah Majeste Muhammed Rıza Pehlevi imzalı kitabın daha önsözünde Azerbaycan'da 1945-46'da yaşanan olaylara atıfla şu ifadelere yer verilmiştir: "Azerbaycan'ın kurtarılışı esnasında İran isminin toprak üzerine kanla yazılışına şahit olmuştum. Orada sadık neferler savaş meydanında canlarını verirken, geride Azerbaycan'ı düşmana teslim etmekten bahsedenler vardı."[229] Kitabın genelinde İran tarihine her referansın iki noktada olduğu görülür. Çoğunlukla Şii temalı olan İslâm tarihi referansları azdır. Ancak geri kalan tarih referanslarının tamamına yakını İslam öncesi ve ağırlıkla Ahameniş ve Sasani dönemine ilişkindir. "İran ırkı" teriminin kullanıldığı kitapta, Kuruş (Cyrus), Zerdüşt, Avesta, Ahuramazda, Serhas, Dinkerd, Purandoht, Azermidoht, Gordaferid, Rudabe, Tahmine, Ferengis, Gordiye gibi isim ve kavramlara bilim, sağlık, bayındırlık ve toprak reformu gibi konuların anlatımında bile ilham kaynakları olarak başvurulduğu görülür.

[229] Bu ve diğer örnekler için Bkz: Muhammad Reza PEHLEVİ, Ak Devrim, (İstanbul 1968).

3. Panfarsizm, Paniranizm ve İslâm

Fars milliyetçiliğinde, Arap-İslâm imgesi açık biçimde olumsuzdur. İran'ı (ve elbette hayal edilen büyük İran'ı) bir vatan olarak yaşlı bir "anne"ye benzeten 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı İran basını, bugün dahi İran'da net biçimde görülen Arap-İslâm karşıtı duygu ve düşüncenin izlerini taşır. Buna göre İran adındaki yaşlı ananın bedenine Abbasi devrinden beri hastalık girmiştir. Araplar'ın hükümet işlerinden uzaklığı ve dünyevi zevklere düşkünlükleri İran'ın hastalığının başlangıcıdır.[230]

Farideh Farhi İranlılık kimliği ile ilgili çalışmasında İranlılık kimliği için bir dönem dilin bir dönem dinin öncelikli belirleyici özellik olabildiğini yazmaktadır.[231] Öte yandan, Emir Taheri'ye göre 1979 devrimi ne bir İslâmi devrim, ne bir Fundamentalist devrim ne de bir İslâmi Fundamentalizm devrimiydi. Zira ona göre 1978 itibarıyla İran Müslüman bir ulus devletti. İslâmi ilkelerle çatışması durumunda işlemeyen bir yasama sistemi vardı. Gayrı Müslimler sivil ve askeri kamu hizmetlerinde istihdam edilmezlerdi. İran her yıl Mekke'ye en kalabalık hacı grubunu gönderirdi. Kutsal Meşhed şehrini her yıl 10 milyon insan ziyaret ederdi. Ortaokullarda, her çocuk klasik Arapça ve zorunlu din dersi görürdü. Devlete ait olan radyo ve televizyon her gün saatlerce dini içerikli programlar yapardı. Bir kısmı Doktora derecesi de veren

---

[230] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 185. İran'da vatanı bir anneye benzeten yazı ve karikatürlerden örnekler içeren, İran milliyetçiliğinin gelişimine ilişkin bir çalışma olarak Bkz. Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e.. İran'ın 19. yüzyıl sonundaki ve 20. yüzyıl başındaki durumuna ilişkin olarak yapılan bir diğer benzetme de Osmanlı devletine ilişkin olarak Batı'da ifade edilmiş "hasta adam" benzetmesini hatırlatan ancak bu kez idarecilerin hastalıklarına atıfta bulunan benzetmedir. Muhammed Musaddık'ın ve son Şah Muhammed rıza Pehlevi'nin hastalıklarının siyasal yansımalarına da atıfta bulunan ancak özellikle Muzafferuddin Şah devrindeki "Hasta Adam" imgesinin İran diplomasi tarihindeki yerine ilişkin olarak Bkz. Amir Arsalan AFKHAMI: ""The Sick Men Of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History", Iranian Studies, 36, 3, (Eylül 2003), 339-352."

[231] Farideh FARHI: ""Crafting A National Identity Amidst Contentious Politics in Contemporary Iran", Iranian Studies, (Mart 2005), 38, 1, 10."

80'den fazla dini yüksek öğrenim birimi vardı. İran, İslâm dünyasında en çok kitap basılan ülkelerden biri durumundaydı.[232]

Targhi, İslâmın ikinci önemli kaynağı olan hadislerden, Molla Ahmed Naraki'den, Sühreverdi'den, Bahauddin Amili'den, Şeyh Bahai'den "vatan ve "vatan sevgisi" kavramlarına, bu kavramların İran toplumundaki etkilerine işaret etmekte, bunu "subjektifliğin millileştirilmesi" şeklinde izah etmektedir. Ona göre her bir kimse için farklı bir vatan algılaması vardır. Aslında "vatan" kavramı ile kastedilenler de birbirinden farklıdır. Ancak sonuç olarak "ruhun ülkeselleşmesi" şeklinde bir ifadeye ulaşmaktadır ki bu ifade, İran'da millî kimlikte "vatan" boyutunu açıklaması bakımından önemlidir.[233] Kinzer ise, Musaddık'ı ve mücadelesini konu alan eserinde, İran'ın tarihinde bugününü şekillendiren büyük temalar olduğunu ifade ederek bunları şöyle sıralamaktadır: "Bunlardan birincisi Arap istilacılar tarafından ülkeye kabul ettirilen İslâm ile İslâm öncesi zamanların zengin mirası arasında hâlâ devam eden ve çoğunlukla hayal kırıklığı ile sona eren sentez yapma çabası; diğeri İranlıların çoğunluğunun ait olduğu Şii İslâm geleneğinin harekete geçirdiği liderlik ihtirası; üçüncüsü yine Şii inanışlarıyla şekillenmiş şehitlik duygusu ve toplumsal acıda kök bulan hayata trajik bakış ve sonuncusu da çok eskiden beri yabancı istilacıların hedefi olmasıdır."[234]

İran milliyetçiliği, toplumun şuur altına, Sasaniler'in Yunanlılar'ı, Ebu Müslim Horasanî'nin Emevileri ve Büveyhiler'in Abbasileri yenmesini İran'ın zaferleri ve millî umudun kaynakları olarak sunmuştur.[235] Bu düşünceler, İranlılar'ın ülkelerinin tarih boyunca saldırıya maruz kalmış ancak bir şekilde bunun üstesinden gelmiş bir millet olma bilincine ulaşmasını sağlamayı da hedeflemiştir. Şiiliğin devlet otoritesinin gücü bağlamında İran'a, İsrailinkine benzer bir avantaj sağladığını görmek gerekir. Ülke ve devlet, bireyin

---

[232] Amir TAHERI: ""Fascism in Muslim Countries", American Foreign Policy Interests, 26, 2004, 22."
[233] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 178-179.
[234] Stephen KINZER, a.g.e., 34.
[235] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 186.

hayatının en önemli unsurlarından birinin de temsilcisi olmaktadır. Bu, günümüz İran'ının bir İslam Cumhuriyeti olmasından kaynaklanmamaktadır. İran'ın seküler dönemlerde bile bu özellikten yararlandığını söyleyebiliriz. Çünkü İran toplumuna sadece bireysel ve toplumsal hayata ilişkin içeriğiyle dinin değil, belki bundan daha fazla, mezhebin, ülkenin durumunu yegâne kılan bir özellik olduğu yüzyıllardır işlenir. Farsça'da ve genel olarak İran'da din yerine "mezhep" dinsel yerine "mezhebî" ifadelerinin kullanılıyor olması ise bunun ilginç bir göstergesidir.

İran'da 1979 devriminin fikri altyapısında Paniranizmin izlerini bulmak mümkündür. Buradaki açık bir Panfarsizm değildir. Musaddık hareketinin Şah karşıtı karakteri, İran vatanseverliği ve Şii İslâmcılığın devrimci bir kanalda birleştirildiğini söylemek daha doğru olur. Emperyalizm karşıtlığının enternasyonalizm karşıtlığı ile bir araya gelebilmesi burada milliyetçiliğin varlığına işaret eder. İslâm anlayışının İran'a özgü yönlerinin oldukça önde olması da buna işaret eder. Devrimin ideolojik temelleri ile İran'da bir nevi yurtseverliğin köşe taşlarından olan İran Meşrutiyeti'nden beri biriktirilen siyasal kültür arasında önemli bağlar vardır. Meşrutiyet dönemi ulemasından ve meşrutiyet taraftarı Allame Naini, modernist dindarların fıkıh alanında öncülü kabul edilirken, felsefe ve marifet alanında Ayetullah Mutaharri, tabii bilimler alanında Mehdi Bazargan, sosyoloji alanında Dr. Ali Şeriati isimleri akla gelmektedir. Devrimden sonra yeni bir içerik kazanan dinî aydınların siyasal söylemi üzerinde etkili olmuş belli başlı isimler olarak; Talegani, Mehdi Bazargan, Allame Tabatabai, Dr. Şeriati, Ayetullah Mutaharri, Ayetullah Humeyni, Dr. Abdülkerim Suruş, İkbal ve Celal El Ahmet'ten bahsedilir.[236]

[236] Cihan AKTAŞ, Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal Kültürel ve Toplumsal Değişim, (İstanbul 2004), 84. Bu noktada 1979 Devrimindeki fikri etkisi yadsınamaz olan Şeraiti'nin Hürriyet Hareketi ve Halkın Mücahitleri'nin ortak milliyetçiliği hususuna işaret edenlerden biri de Keddie'dir: Bkz. Nikkie R. KEDDIE: ""What Recent History Taught Iranians", The Muslim World, (Ekim 2004), 94, 425."

Ancak 1979 Devrimi'nin düşünsel altyapısındaki İran milliyetçiliği anlayışının, devrimci güçler arasındaki diğer grupların sahip olduğu milliyetçilik anlayışlarıyla aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. 1979'a katkıda bulunmuş grupların sol olanları daha çok emperyalizm karşıtı bir İran yurtseverliği retoriği kullanmışlar[237], liberal görüşleri olan monarşi karşıtlarının özellikle bir din devleti arzulamayanları ise daha güçlü milliyetçi vurgular kullanmışlardır. Ancak İran'a atıfla inşa edilmiş her milliyetçilik anlayışında olduğu gibi bunların her birinde de Şiiliğin ve yer yer de Farsçılığın açık ya da örtülü etkileri olmuştur.

Moşaver, Devrimin gerçekleşmesinde payı olan ancak rejimin şekillenmesiyle saf dışı edilen kuvvetler arasında genellikle vurgulanan "sol"la beraber "milliyetçilere" de işaret etmektedir. Ona göre bu milliyetçiler, toplumun devrime destek olan muhtelif ve birbiri ile yarış içindeki güçlerinden biridir.[238]

1979 Devriminde İran milliyetçiliğinin yerinin ne olduğu sorusuna farklı cevaplar verilmektedir. Bir yoruma göre, 1979 Devrimi, Anti-Amerikanizm, Şiilik ve İran milliyetçiliğinin oluşturduğu üçayaklı bir temele sahipti.[239] Emir Taheri, İran'da Humeyni'yi getiren devrimi ya da başka Müslüman ülkelerdeki benzer devrimleri anlayabilmenin en iyi yolunun bu fenomenleri birer faşizm olarak çalışmak olduğunu iddia etmektedir.[240] Ancak onun kastettiği de ideolojik anlamda ırkçı faşizm değil bir yöntem olarak faşizmdir.

---

[237] Komunistler ve diğer Marksist gruplar, "Emperyalizmin uşağı bir yönetim istemedikleri" sloganıyla hareket etmişlerdir. Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 71."

[238] Ziba MOSHAVER: ""Revolution, Theocratic Leadership and Iran's Foreign Policy: Implications for Iran-EU Relations", The Review of International Affairs, (Kış 2003), 3, 2, 286."

[239] "Ali M. ANSARI: "Continuous Regim Change from Within", The Washington Quarterly, 26, 4, (2003), 58."den naklen Brian L. BROWNE: ""Iran: A Path to Greater Stability", National Defense University, National War College, Strategic Logic dersi için seminer, (ABD, 2003), 3."

[240] Bkz. Amir TAHERI: ""Fascism in Muslim Countries", American Foreign Policy Interests, 26, 2004, 21-30."

1979 devrimindeki ABD karşıtlığının hem sembolik hem de diplomatik-siyasî anlamda önemli bir yansıması 4 Kasım 1979'da Tahran'daki ABD büyükelçiliği'nin basılması ve büyükelçilik çalışanlarının rehin alınması olmuştur. Bugün "Büyük 13 Aban Sergisi" adıyla Tahran'da tipik bir ABD karşıtlığı müzesi halinde muhafaza edilen, duvarları devrimci ve ABD karşıtı sloganlarla, grafitiyle donatılmış olan ABD büyükelçiliği binası, İran devriminin en önemli sembollerinden biri hâline getirilmiştir.[241] Farsça "gerogan giri" denen bu olay ve buna ait semboller de İranlılar için Şii mitleri ve milliyetçi vurgularla, bir kahramanlık destanı hâline getirilmiştir. Farhi, İran'da 1979 itibarıyla, İslâm öncesi savaş hattının çizilmiş olduğunu, İslâm öncesi sembolizmi ve otokrasinin bir tarafta, halkın ve İslâm'ın ise diğer tarafta olduğunu yazmaktadır.[242] Ancak ABD büyükelçiliği baskınında Panfarsist olmayan milliyetçi motivasyonlar öne çıkmıştır.

İran'ın kaderine Humeyni'nin sağ olduğu yıllardan günümüze kadar artan ve azalan, ancak hiç yok olmayan bir etkisi olan Rafsancani, devrim sonrasında devletin ve devlet mekanizmasının siyasal örgütlenmesinin mimarlarındandır. Rafsancani'nin ünlü "Mikonos" davası patlak verdikten sonra, bir Cuma hutbesinde sarfettiği sözler oldukça manidardır. Rafsancani'nin bu hutbede Almanya'ya seslenerek "ikimiz de Aryan ırkındanız, bu yaptığınız reva mı" şeklinde bir argümana başvurduğu belirtilmektedir.[243]

Bu durumda "İslâmi" İran'ın "Hüccet-ül İslâm" Cumhurbaşkanı'nın, umduğu "fayda" uğruna "ırk" temelli söylem ortaya koymaktan bile geri durmadığı görülmektedir. Tahran'ın bu yaklaşımının jeopolitik bir yansımasının yine Almanya'dan geldiğini görebiliriz. 20-21 Ocak 2003'te Tahran'da düzenlenen 10. Orta Asya ve Kafkaslar Konferansında konuşan Alman Dış İlişkiler Konseyi üyesi Alexander Rar, AB'nin bölgede mutlak bir

[241] Mark BOWDEN: ""Among the Hostage Takers", The Atlantic Monthly, (Aralık 2004), 78."
[242] Farideh FARHI: a.g.m., 16."
[243] Sami OĞUZ ve Ruşen ÇAKIR: Hatemi'nin İran'ı, (İstanbul, 2000), 116.

Amerikan görüşünü desteklemediğini, farklı bölgesel blokların mesela, İran-Rusya-Ermenistan bloğunun ve Rusya-Çin-İran bloğunun varolduğunu belirtmiştir.[244]

Gerek Musaddık hareketi, gerek 1979 Devrimi hareketi hatta daha yakın zamanda ortaya çıkan yenilikçi dinî aydınların hareketi içinde bile İran milliyetçiliğinin belirleyici önemine dikkat edilmelidir. İslâm devriminden sonra Millî Mezhebîler (Milliyetçi Dindarlar) olarak tanınan grup hareketlerinin kurucusu olarak dinî yenilikçilik açısından Abduh ve Afgani'den esinlenmekle birlikte vatanına bağlılığı ve millî çıkarları İslâm Birliği'ne önceledeğini düşündükleri, 19. yüzyılın sonlarında İngilizlere karşı tütün direnişini gerçekleştiren (1890) Ayetullah Müderris'e işaret etmektedirler. Millî Mezhebîler, İranlılığımız Müslümanlığımızdan ayrılamaz diyen Musaddık'ın, Müderris'in ardılı olduğunu düşünürler ve ikisini de benimserler. Bu grubun siyasal ve fikrî uzantıları zaman zaman soğuk savaş yıllarından kalma milliyetçilik anlayışı ve Batı karşıtlığıyla İran'ı dış dünyadan yalıtmayı amaçlamaktan başka bir anlam taşımayan anakronik bir tutum içinde olmakla da suçlanmaktadırlar.[245] İlginç olan ve aslında dikkat edilmesi gereken bir diğer husus milliyetçi gelişim seyrinin (Tütün hareketi - Meşrutiyetçilik - Musaddık - 1979 Devrimi) Hatemi iktidarının temsil ettiği ifade edilen "reformist" çizginin fikri arka planı için de geçerli olmasıdır. Hatemi reformizmi[246] ve dinî aydınları inceleyen çalışmalarda da bunun özellikle

---

[244] Tenth International Conference Central Asia and Caucasus, (Sonbahar 2003-Kış2004), Amu Darya, 8, 16-17, 118.

[245] Cihan AKTAŞ, Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal Kültürel ve Toplumsal Değişim, (İstanbul 2004), 87-89. Dinî aydınlar olarak ifade edilen yazar ve düşünürler arasında Abdülkerim Suruş yanında, Müctehid Şebüsterî, Mustafa Melikyan, Muhsin Kediver, Hasan Yusufi İşkeveri sayılabilir. Bkz. Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 77." 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılan Mustafa Moin'in seçim dokümanlarında kullanılan Millî-Mezhebî ifadesi ve başvurulan tarihi referanstan örnekler için Ekler'e bakınız.

[246] Hatemi'nin reformizmi, birkaç yıl boyunca dış politikayı da kapsayan bir fikri değişim ve yenileşme olarak okunmuş, ABD ile ilişkilerin düzeleceği, Hatemi hareketinin İran'ı dünyaya açacağı ve içerideki değişimlerin dışarıya da yansıyabileceği gibi yorumlar, uluslararası düzeyde yer ve kabul bulmuştur. Bkz. Manochehr DORRAJ: ""Iran's Democratic Impasse", Peace Review, 13, 1, (2001), 103-107."

vurgulandığı dikkat çekmektedir.[247] Dolayısıyla 1997'den itibaren İran siyasetine kısmen egemen olan, ancak ne büyük beklentiler içindeki İran toplumunun geniş kesimlerini, ne de rejimin merkezinde yer alan Humeynist güçleri ikna ve memnun edebilen bu hareketin çekirdeğinin de İran milliyetçiliğinin siyasal çıkış arayışları ile geliştiğini görmek gerekir.

1990'larda yaşanan küresel ve bölgesel siyasî gelişmeler, milliyetçiliğin yeniden yükselişini de beraberinde getirmiştir. İran'da yaşanan "İran için İslâm mı? İslâm için İran mı" tartışmaları 1990'larda yeni boyutlar kazanmış, yönetici elitler arasında İrancılık ve İranlılık fikrinin yeniden gelişmesi söz konusu olmuştur. Elbette bu dönemde de, bir din devleti olması ve devletin devrimci bir karakter taşıması yanında İran'daki milliyetçilik eksenli tartışmaları özgün kılan bir diğer önemli unsur da tarihsel, demografik, sosyal ve siyasî açılardan İran'ın Şiiliğin merkezi konumunda bulunmasıdır. Bu etken 1990'larda, "İrancılık" fikrine "İran İslâmı" gibi bir yaklaşımı kolayca işleme imkânı da vermiştir.

1990'larda İran milliyetçiliğinin yükselişine bir delil olarak, şiirleri devrimin ilk yıllarında yasaklanmış olan Sadi Şirazi'nin yeniden ihya edilmesinden bahsedilmektedir. Keza, Hatemi'nin "İranlılığımızdan gurur duyuyoruz", "İslâm, İran maharetinin gölgesinde çiçek açmıştır" gibi ifadeleri de bu yükselişe işaret etmektedir. Bir başka ve daha çarpıcı örnek ifade ise rejimin Rehberinden gelecek, Hamaney bir konuşmasında, "İslâm'ın gerçek dilinin Arapça değil Farsça olduğunu" belirtecektir.[248]

Günümüz İran'ında Amerikan aleyhtarlığı din sınıfını ve Humeynistleri iktidarda tutmaya yarayan çok önemli bir siyasî unsurdur. Neredeyse yüz yıl boyunca İran milliyetçiliği, kendisini dönemin küresel güçleri (önce Britanya, sonra ABD) tarafından kontrol edilen diktatörlüklere karşı mücadelenin

[247] Mahmoud ALINEJAD: ""Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Sphere", Islam and Christian-Muslim Relations, (2002), 36."
[248] Bayram SİNKAYA: Conflict and Cooperation in Turkey-Iran Relations: 1989-2001, Ankara, 2004, ODTÜ, (Yayımlanmamış Master Tezi), 31-32.

merkezi olarak kabul etmiştir.[249] ABD'ye olan güvensizlik İran milliyetçiliğinin temeli değilse de önemli unsurlarından biridir. Bugünkü İran siyaseti, bazı yorumcular tarafından resmedildiği gibi monolitik, totaliter polis devleti olmaktan daha çok, oldukça karmaşık, çok yönlü ve dinamik bir yapı arz etmektedir. Pek çok anlamda, İslâmî rejim İranlılar'ın büyük çoğunluğunun köklü siyasî ve ekonomik sorunlarına çözüm getirememek noktasına gelmiştir. Ilımlılar ve gelişmeciler, teokrasiye karşı Batılı ve İranî değerlerin bir sentezini savunarak mücadele etmektedirler. Bu reformcular entelektüel anlamda ilham kaynağı olarak Batı'yı görmektedirler. Bir yoruma göre de ABD'nin iç politikasını çok sevmekte, dış politikasından nefret etmektedirler.[250]

Tahran'da Azadi Meydanı'nda (Meydan-e Azadi) bulunan ve hem Tahran'ın hem de İran'ın sembollerinden sayılan Şahyad abidesi (Şahyad Aryamehr), bugün İslâm Cumhuriyeti tarafından İslâm Devrimi'nin sembolü olarak sahip çıkılan bir abide niteliğindedir. Eserin adı Borc-e Azadi, yani Azadi (Hürriyet) Kulesi olarak değiştirilmiştir. Oysa bu eserin Muhammed Rıza Pehlevi tarafından "Pers İmparatorluğu'nun kuruluşunun 2500. yıldönümü sebebiyle 1971 yılında yaptırıldığı bilinmektedir.[251]

İran İslâm Cumhuriyetinin tarih anlayışının İslâm öncesi kültürü de kapsadığını gösteren delil niteliğinde olaylar yakın dönemde yaşanmıştır. Bunlar arasında National Geographic dergisinin Basra Körfezini "Persian Gulf" olarak adlandırmamasına yönelik tepki, Alexander adlı filme gösterilen tepki ve 300 Spartalı filmine gösterilen tepki çarpıcı örneklerdir.[252] 2004

---

[249] Adam TAROCK: ""Iran Between Religious Hardliners and Hawks in America", Central Asian Survey, (Haziran-Eylül 2003), 22, 2-3, 133."

[250] Brian L. BROWNE. ""Iran: A Path to…".a.g.e., 4.

[251] Eserdeki Sasani, Zerdüşti unsurlarını eserin mimarından nakleden bir mimarlık araştırması olarak Bkz. Talinn GRIGOR: ""Of Metamorphosis: Meaning of Iranian Terms", Third Text, (2003), 17, 3, 207-225."

[252] ABD'de İran rejiminden kaçtığı için bulunan İranlılar, "300" filmine tepki göstermişler ve bu basına da yansımıştır. Yapımcı Warner Brothers şirketinin anında gelen savunması, tepki gösteren İranlılar'ı tatmin etmemiştir. Bkz: "The Battle Against 300: Hollywoods Barbaric

yılında National Geographic adlı derginin hazırladığı bir atlasta Körfezin "Arap Körfezi" adıyla (Persian Gulf ifadesinin yanında ve parantez içinde) yer alması, İran içinden ve dışından pek çok İranlının itirazına neden olmuştur.[253] Bu tür tepkilerin özellikle iletişim kanallarındaki çeşitlilik ve internet sayesinde kolay organize olabildiğini biliyoruz. Ancak bu itirazların önemli bir kısımının İslâm Cumhuriyeti resmi kanalları olması işin ilgi çekici yönüdür.

2004 yılındaki bu resmi krizde 1960'lardan itibaren "Arabian Gulf" ismini yaygınlaştırmaya çalışan Arap devletleri ve bunlara bağlı kişi, kurum ve kuruluşlar bir tarafta, İran ve İran'a yakın olan devlet, kişi ve kuruluşlar bir tarafta yer almışlardır. Bu aynı zamanda, İran içindeki ve dışındaki İranlılar arasında "Persian", "İranian", "Farsi" ve "Persia", "Iran", "Fars" terimleri üzerine yeni bir tartışma başlatmıştır. Fuad Kâzım, terimle ilgili yazısında, 2600 yıldır bugünkü İran'ın Persia olarak bilindiğini, İran'ı İranlıların "İran" olarak adlandırmasının Finlilerin ülkelerine "Suomi", Hindistanlılar'ın "Bhara" demesi ya da Almanlar'ın "Deutschland" demesi gibi olduğunu yazmıştır. Ona göre, 1935 yılında Şah'ın "Persian" yerine "Iranian" tabirinin kullanılmasını emreden, içeriye ve dışarıya dönük kararına kadar bu terim kullanılmıştır. Bu kararda da Nazi Almanyasının Aryanizmi kullanıyor olmasının etkili olduğu ifade edilir.[254]

Terim krizinin siyasal izleri 2006 yılında da devam etmiştir. Fransa'nın Arap ülkeleriyle ilişkilerini gözeterek Eğitim Bakanlığı'nın kullandığı resmi atlaslarda Arap Körfezi ifadesini kullanma kararı aldığı hatırlardadır. Buna karşılık İran Dışişleri Bakanlığı Fransa'nın tavrını kınayarak derhal girişimde bulunmuştur.[255]

Depiction of Ancient Persia Angers Iran, the Minnesota Daily, 19.3.2007, http://www.mndaily.com/articles/2007/03/19/71153."

[253] "Persia, Iran, and the Persian Gulf: A Brief History of Names", http://www.payvand.com/news/04/dec/1153.html, 19 Aralık 2004

[254] Fouad KAZEM: ""Persia, Iran, and the Persian Gulf: A Brief History of Names", http://www.payvand.com/news/04/dec/1153.html, 12.19.2004."

[255] "Omission of Persian Gulf Name Angers Iran", http://www.worldpress.org/Mideast/2616.cfm, 28 Aralık 2006.

İran'ın bu resmi tutumunun, rejimin tam karşısında olan, İran'ın laik bir demokratik cumhuriyet rejimine sahip olmasını isteyen grup ve (yasal olmayan) partilerin tutumlarıyla bire bir örtüştüğü görülmüştür. Marze Por Gohar[256] Partisi adıyla faaliyet gösteren, sembol olarak da (Şahçılar bütün gruplar gibi) Devrim öncesi İran devlet arması olan aslanlı güneşi kullanan siyasal grup, kendi web sayfasından National Geographic karşıtı kampanyanın organizasyonuna destek vermiştir. Marze Por Gohar grubu, Los Angeles merkezli olarak "İran'ın Toprak Bütünlüğünün Savunulması Komitesi" adında bir komite oluşturmuştur. Bu komitenin çatısı altında "Marze Por Gohar Party (MPG)", "Kashm (Keşm) Organization", "Council of Iranian American Jewish Organizations (CIAJO)", "Student Movement Coordination Committee for Democracy in Iran (SMCCDI)", "National Iranian Television (NITV)", "Jam-e-Jam Television", "SOS Iran Television (X-TV)", "Pars Television", "Azadi Television, Radio Sedayeh Iran (KRSI)", "Sobheh Iran Daily Newspaper", "Asreh Emrooz Daily Newspaper", "Iranian Information Center 08" gibi çoğu İran dışında kurulu ve İran dışından yönlendirilen merkezler bulunmuştur.[257] Bu merkezlerin bir diğer özelliği de seküler bir İran hedefleyen muhalif grupların organizasyonları olmalarıdır.

İran İslâm Cumhuriyeti'nin pek çok resmi yayınında, tanıtıma yönelik yazılı ve görsel belgelerinde Fars milliyetçiliği, hatta Aryan ırkçılığı izlerine rastlamak mümkündür. Örneğin İran resmi haber ajansının tanıtım sayfalarında Loristan eyaletinin halkı için "Asil Aryan ırkından" ifadesi kullanılabilmekte[258], Türkiye'de, Türkçe tanıtım için hazırlanmış broşürlerde, neredeyse "Türkler'in medeniyeti Farslar'dan öğrendiği" gibi uç yorumların önünü açan ifadelere yer verilebilmektedir.[259]

---

[256] Bu isim İran'da gayrıresmi Millî marş olarak kabul edilen "Ey İran" adlı Paniranist marşın ilk sözlerinden alınmıştır. Türkçe, "cevheri bol toprak" demektir.
[257] "National Geographic Society Retreats", http://www.marzeporgohar.org/index.php?l=1&cat=24&scat=&artid=501, 27.12.2004
[258] http://www.irib.ir/worldservice/turkishRADIO/iran/Lorestan.htm, 28.9.2006
[259] 2005-2006 yıllarında İran İslâm Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği tarafından Ankara Zafer çarşısında düzenlenen tanıtım fuarında konuklara dağıtılan broşürlerde, Türkler'in İslâm'ın

Özellikle faaliyetleri İran dışında yoğunlaşan Fars milliyetçileri, laik bir İran'ı hedeflemeleri ve bugünkü Tahran rejimine muhalefetlerini katı biçimde sürdürmelerine rağmen, başta ABD merkezli olarak zaman zaman ortaya çıkan Federalizm toplantılarına ve etnik gruplara vurgu yapan etkinliklere tepki göstermektedirler. 2005 yılında gerçekleşen "Another Case for Federalism?" başlıklı konferans Fars milliyetçilerinden tepki çekince organizasyonu gerçekleştirenler bunun asla "ayrılıkçı" düşünceleri teşvik eden bir girişim olmadığını açıklamıştır. Sürgünde olan ve Bush'un Ortadoğu'ya müdahalelerini en fazla destekleyen, en milliyetçi İranlılardan Emir Taheri; İran'ın etnik meselelerine karışmanın geri tepeceğini, içeride, bazı grupların üzerine "dışarı ile ihanet bağlantısı kurmak" suçlamaları ile gidilmesini beraberinde getireceği ve Tahran'ın yeni bir saldırgan tavrının önünü açacağı uyarısında bulunmuştur.[260]

Milliyetçilik "Demokrasi-İslâm" ekseninde gerçekleşen pek çok tartışmanın da su yüzüne çıkmayan en önemli konularından biridir. Demokrasi tartışmalarının, rejimin ve kurumların meşruiyeti tartışmalarının, laiklik ve sekülarizm kavramları etrafındaki konuşmaların, liberalizm ve hürriyet konularının tartışıldığı ve konuşulduğu çevreler iki sınıfta incelenebilir. Bunlardan birinci sınıfı İslâm Cumhuriyeti'nin dairesi içindekiler diğerini de bu dairenin dışındaki İranlılar oluşturmaktadır. İran'da yaşayan İranlılar için bu dairelerden ilkinin dışında kalmak mümkün değildir. Ancak her iki sınıf için de milliyetçiliğin önemli bir problematik olarak vardır. Rejime ilişkin ancak rejimin içinden gelen en ileri eleştirilerin merkezinde liberal milliyetçi İranlılar bulunmaktadırlar. Bu isimler, İran dışındaki muhalif İranlılarla bağlarını korumakta, "İran'ın geleceği" endişesini siyasi

---

yüceliği ile Farslar sayesinde tanıştıkları, Farsça'nın Türkçe üzerinde çok büyük etkisi olduğu, Fars edebiyatının Türk edebiyatını büyük ölçüde şekillendirdiği açıklamaları yapılmaktadır. Burada öncelikle İran kimliği ile Fars kimliğinin özdeşleştirilmesi, bunun yanında İran'daki Türk etkisi, İran'daki Türk devletleri, İran'daki Türkçe, Türkçe'nin Farsça'ya etkisi gibi konuların hiçbirine değinilmediği dikkat çekmektedir.

[260] John R. BRADLEY: ""Iran's Ethnic Tinderbox", The Washington Quarterly, 30, 1, (Kış 2006-2007), 188."

faaliyetlerinin merkezine koymaktadırlar. Elbette Cebhe-ye Millî geleneğinin büyük ölçüde şekillendirdiği bu kişiler için İranlılık kimliği ile Farslık ve Paniranizm arasında doğrudan bir bağlantı mevcuttur. Öldürülen Foruhar ve sonrasında Şirin Ebadi'de temsil edildiğini düşünebileceğimiz bu anlayış, Anayasal demokrasi istemekte ve "İslâm'da değil, Anayasa'da reform" şiarına inanmaktadır.[261] Bu çizginin temsilcilerinin gerek nükleer kriz gerekse İran'ı dünya gündemine taşıyan diğer konularda ifade ettikleri görüşlere bakıldığında onları bir taraftan rejimin içindeki muhalif seslerle bir taraftan da uçtaki Panfarsizmle bir araya getiren ortak noktalar olduğu görülecektir.

Hepsinden önemlisi, Batı Asya'nın önemli bir gücü olan İran'ın, Orta Doğu'da, beyan etmiş olduğu bir stratejik gündemi ve bununla bağlantılı stratejik hedefleri mevcuttur. Şah Rıza Pehlevi döneminde Körfez'in hâkim gücü olma hedefine kilitlenmiş olan İran'ın bu amacı, İslâm Cumhuriyeti döneminde de değişmeden sürmüştür.[262] Öte yandan, paradoksal biçimde, geçmişin ideolojileştirilmesiyle, modern politika, İslâm öncesi ve İslâmi İran arasındaki dönemsel ayrımı daha da derinleştirmiştir. Son yirmi yıldır İslâm Cumhuriyeti'nden duyulan memnuniyetsizlikle, sarkaç diğer tarafa yönlenmiş durumdadır. Özellikle "Diyaspora"da (İran dışındaki İranlılar'da) antik geçmiş, bir kez daha, molla karşıtı, İslâm karşıtı ve Arap karşıtı duyguların başvurduğu ana depo haline gelmiştir.[263]

4. İslâm Cumhuriyetinde Etnisite Politikası

İran İslâm Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren, resmi düzeyde, etnik kimliklerin ya da milliyetlerin İslâm'ın birliği altında bir arada yaşamaları ve milliyet ya da İran'daki ifadesiyle kavmiyet (govmiyet) farklılıklarının ülkenin

[261] Ali GHEISSARI ve Vali NASR, ""Iran's Democracy Debate", Middle East Policy, XI, 2, (Yaz 2004), 104."
[262] M. Ehsan AHRARI: ""Iran China and Russia: The Emerging Anti-US Nexus", Security Dialogue, 32, 4, (2001), 454."
[263] Farideh FARHI: a.g.m., 16."

birliğini bozmaması gerekliliğini işlemiştir. Devrimin ilk yıllarında, Azerbaycan ve Kürt bölgelerinden iki farklı mahiyette ciddi etnik tehdit algılamıştır. Bunlardan ilki, yani Azerbaycan'daki milliyetçi hareket, Helg-e Moselman olarak blinen MHCP'de bütünleşmiş bölgeselliğe vurgu yapan bir hareket olmuştur. Ayetullah Şeriatmedari etrafında bütünleşen ve Azerbaycan Türkleri'nin özellikle Azerbaycan eyaletlerinde yaşayanlarını temsil eden bu hareket, içerisinde; ortak paydaları Şah karşıtlığı olan, geniş bir siyasi yelpazenin temsilcilerini barındırmıştır. Temel saik, Azerbaycanlı Türklük ve hürriyet fikirleri ise de bu hürriyet anlayışının bütünüyle Azerbaycan'ın bağımsızlığını hedeflediği ifade edilemez. Hareket, tamamına yakını Şii olan Azerbaycan Türkleri'ni temsil etmekle beraber, Şiizme dayanan bir siyasî-dinî hareket de değildir. Merkez, bu hareketi sadece bölgesel bir güvenlik sorunu değil devrimin başarıya ulaşmasını engelleyecek ve İran'ın tamamına yansıyacak bir sorun olarak değerlendirmiştir. Bu bakış açısının doğru bir durum tespiti olduğu tarihen sabittir. MHCP hareketi, Humeynist kadronun tedbirleri ve İran-Irak savaşının etkileriyle en azından siyasal düzeyde Tahran'ın kontrolü altına alınmış ve yerel talepler reddedilmeksizin belirsizliğe ertelenmiştir. Bu süreçte, merkez, daha çok mezhep kardeşliğini ve kader birlikteliğini, bundan biraz daha az düzeyde İslâm kardeşliğini ve mütemadiyen İran'ın Millî bütünlüğünü vurgulamıştır. Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği'ne ilişkin bölümlerde MHCP hareketi daha ayrıntılı ele alınmıştır.

Kürtler ve Kürdistan konusu da Devrimin ilk yıllarında ciddi bir sorun olarak yaşanmıştır.[264] Ancak bu sorun, Azerbaycan sorunundan farklı olarak merkezi etkileyecek bir genel sorun değil daha çok bölgesel bir güvenlik sorunu olarak değerlendirilmiştir. Bir taraftan İran-Irak Savaşı'nın yaşandığı alanda bulunması nedeniyle bir taraftan da mezhep farklılığının etkisi ile Tahran'ın bölgedeki tedbirleri daha sert olmuştur. İleride ele alınacağı üzere Kürtçü hareketin silahlı olması ve güvenliği tehdit etmesi de bu sert karşılığı beraberinde getirmiştir.

[264] Elton L. DANIEL, a.g.e., 184-186.

3 Aralık 1979'da yürürlüğe giren ve 28 Temmuz 1979'da önemli düzenlemeler eklenen İran Anayasası'nda, etnik-mezhepsel konular bu düzenlemelere konu olmamıştır. Anayasanın etnik (ve etnisiteyi ilgilendiren yönleriyle mezhepsel) hususları içeren bölümleri şu şekildedir:[265]

-12. madde (İran'ın resmi dininin İslâm ve mezhebinin Caferilik olduğunu, Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli ve Zeydiye gibi diğer İslâm mezheplerinin de tam saygınlığı haiz olduklarını, bu mezheplerin mensuplarının kendi fıkıhlarına göre dinî merasim icrasında serbest olduklarını, dinî eğitim öğretimleri ile ahval-i şahsiyeleri ve mahkemelerde buna ilişkin davalarda resmen tanınmış olup bu mezheplerden herhangi birinin çoğunlukla olduğu yörelerde şuraların yetki sınırı içindeki mahalli kararlar diğer mezhep mensuplarının haklarına riayet edilmek kaydı ile o mezhebe uygun olacağı hükümlerini içerir.)

-13. madde (Yalnız Zerdüştî, Musevi, Hıristiyan İranlıların kanun dairesinde dinî merasimlerini icrada serbest olan azınlıklar olup ahval-i şahsiyeleri ile dinî öğretimlerinde kendi yollarınca davranacakları hükümlerini içerir.)

-15. madde (Resmi ve ortak dil ile yazının Farsça olduğu, senetler, resmi metinler ve ders kitaplarının bu dil ve yazı ile olması gerektiği, ancak mahalli ve kavmi dillerden basında ve kitle iletişim araçlarında yararlanma ve okullarda bunun edebiyatının öğretilmesinin Farsça'nın yanında serbest olduğu hükümlerini içerir.)

-16. madde (Kur'an, İslamî ilimler ve mearif dilinin Arapça olmasından ve Fars edebiyatı ile tamamen karışmış olmasından dolayı, Arapça'nın ilk dönemden sonra ve orta dönemin sonuna kadar her sınıf ve dalda öğretilmesi zorunluluğu hükmünü içerir.)

-19. madde ("Milletin bütün fertleri hangi kavim ve kabileden olursa olsunlar, eşit haklardan yararlanırlar ve renk, ırk, dil ve benzeri etkenler ayrıcalık sebebi olamaz" hükmünü içerir.

[265] Bkz: İran İslam Cumhuriyeti Anayasası: Yeni Düzenlemelerle (İstanbul 1996)

-64. madde (Meclisteki milletvekili sayısını düzenleyen bu madde, Zerdüşti ve Musevilerin birer Asuri ve Keldani Hıristiyanların birlikte bir, Kuzeydeki ve Güneydeki Ermeni Hıristiyanların da birer –toplam iki- temsilci seçebilecekleri hükmünü içerir.

Savaş yılları, İran'da ekonomik sıkıntıların baş gösterdiği, kısmî yalnızlaşmanın yaşandığı aynı zamanda rejimin kurumlarının ve kontrolünün tesis edildiği yıllardır. Zengin bir petrol ülkesi olan İran, bu yıllardan itibaren kaynaklarının önemli kısmını savaş ve propagandaya ayırmıştır. Muhalefetin çeşitli unsurları saf dışı bırakılmış ve savaş propagandası toplumu, merkez ve Millî bütünlük etrafında birleştirmeye yönelmiştir. HMÖ, Monarşistler, Komunistler ve diğer sol gruplar "batıl" ve "terörist" yapılar olarak kabul ve takdim edilmiş, sert usullerle cezalandırılmışlardır. Bugün İran dışında yaşayan İranlıların çok büyük bir kısmı bu yıllardaki uygulamaların sonucu ülke dışına çıkmıştır. Etnik unsurların siyasal hareketleri ise bu kaçışın içerisinde küçük sayılabilecek bir paya sahiptir.

Rafsancani'nin yöentim mekanizmasındaki rolünün artırmasıyla beraber, İslâmî örgütlenme ve söylem İran milliyetçiliğine daha fazla yaklaştırılmış, pragmatizm, Panislâmizmi frenleyen; İran milliyetçiliğini bürokrasiye, kurumlara yerleştiren bir tutum olarak ortaya çıkmıştır. Siyasal tartışmalar zorunlu olarak rejim sınırları içerisinde toplanmış, dolayısıyla siyasal sistem merkez açısından daha güvenli hale getirilmiştir. Eğitim ve sanayi alanında önemli bir hareketlenme yaşanmış ve toplum savaş sonrası şartların beraberinde geitrdiği yeniden yapılanma ve buna bağlı siyasal rahatlama içine girmiştir. Ancak etnik / millî hareketler varlıklarını yerel ve entelektüel düzeyde korumuşlardır.

1990 sonrasında, iki kutuplu dönemin sona ermesiyle beraber, başta Balkanlar, Doğu Avrupa, Kafkasya, Orta Asya ve Doğu-Batı çatışmasının faaliyet alanı olan Ortadoğu, Kuzey Afrika, Afganistan gibi bölgelerde milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışı, bunların toprak kazanım ve kayıplarını

içermesi, İran'ı da etkilemiştir. Kuzeyinde ortaya çıkan yeni devletler, ABD'nin 1991'deki Irak müdahalesi, İran için yeni tehdit algılamalarını beraberinde getirmiştir. Birinci Körfez Savaşı özellikle Kürtler ve Kürtçülük meselesi bakımından, Sovyetler'in dağılması ise özellikle Azerbaycan ve Türkmen meseleleri bakımından bu tehdidin düzeyini artırmıştır. Karabağ sorunu Güney Azerbaycan'ın ilgi ve dikkatini yeniden etnik-millî konulara yönlendirmiştir. Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'da ABD müttefiki bir ülke olarak siyasî, ekonomik, kültürel ve askerî adımlar atması, İran tarafından tehdidi uluslararasılaştıran bir boyut olarak görülmüştür. İran'ın kuzey-güney siyasal eksenini oluşturacak biçimde Moskova ile ilişkiler geliştirmesi, etnik-millî konulardaki ortak endişelerin ve bunun jeopolitik rekabete yansımasının bir sonucudur.

İran'ın bu dönemde Türkiye başta olmak üzere bölgede izlediği istikrarsızlaştırma ve meşgul etme politikasının o kritik yılları görece zararsız atlatmasını sağladığı belirtilebilir. PKK terör örgütünün bu dönemde İran'dan gördüğü destek, Batılı destekçilerin siyasal ve askerî desteğinden geri kalmamıştır. Yine aynı dönemde siyasal İslâmî hareketlerin birer örtülü operasyon birimi olarak kullanılmaları da İran'a aynı rahatlama imkânını vermiştir.

Bunlara rağmen İran halkının önemli bir kesimi devletinin izlediği iç ve dış siyasetten rahatsızlık duymayı sürdürmüş, rejimi, din adamları ve Humeynist militarizmin tekelinde hoyratça kullanılan bir araç olarak görmüştür. Toplumsal beklentiler, 1990'ların ikinci yarısında bir takım entelektüel tartışmalara yansımış, varlığı öteden beri bilinen ve rejimin niteliğine ilişkin tartışmaların bir tarafı olan; ancak İslâm Cumhuriyeti fikrinin dışına çıkmaktan özellikle kaçınan bir siyasi çizgide temsil imkânı bulmuştur. Bu çizgi, 1997 yılında Muhammed Hatemi'yi İran'ın Cumhurbaşkanı yapmıştır.

Hatemi'nin toplumun (özellikle modernleşme konusundaki) beklentilerinin çok sınırlı bir alanını karşılayan uygulamaları, etnisitelere ve milliyetlere de yansımıştır. Basın-yayın ve örgütlenme bakımından devletin sıkı kontrolü sürse de, özellikle Kafkaslar'daki ve Türkiye'deki gelişmelerden etki alan Güney Azerbaycan'da siyasal bilinç düzeyi hızla gelişmiştir. Güney Azerbaycan Türklerinin milliyetçi unsurları, toplumlarının; özellikle de gençlerinin hürriyetçi, solcu, demokrat hatta İslâmcı kesimlerini siyasal açıdan etkileme yolunda en önemli adımları 1990'ların sonundan itibaren bulmuşlardır.

Milliyetçi etki sadece Azerbaycan Türkleri üzerinde değil, bir diğer sıcak sınır bölgesi olan Kürt ve Arap bölgelerinde de yansıma bulmuştur. Irak'ın kuzey ve güney bölgelerinin Saddam kontrolü dışında kalması ve burada Kürt ve Şii yerel otoritelerinin kuvvetlenmesi bunun öncelikli sebebidir.

Bu değişimin farkına varan yönetim, Tahran'da 2002 yazında sembolik bir "Milletler Evi" (Hane-ye Akvam) açmıştır.[266] Esasen bölgelerdeki yerel milliyetçi değişimden çok Tahran'daki entelektüel millî grup ve kişileri etkilemeyi hedef alan bu adım, bölgelerde "makyaj" olarak değerlendirilmiştir. Resmi olarak, milliyetlere, Anayasanın 15 ve 19. maddeleri çerçevesinde hak ve taleplerini konuşma, tartışma imkânı verilmesi için bu merkezin açıldığı ilan edilmiştir. Resmi olarak tanınan ve izin verilen kuruluşlar için geçerli olsa da Devrimin başından itibaren görmezden gelinen bu resmî haklar ilk defa birileri tarafından konuşulmuştur. Hosrohavar, bu adımın araçları olan Cemiyetha-ye Mogîm-e Merkez (Merkezde yerleşik toplumlar) ve İnstitüha-ye Tehgigati-ye Akvam (Kavimler Araştırma Enstitüleri) ile klasik bölgesel milliyetçiliklerinin Tahran'da yaşayan iki kültürlü iki dilli kişi ve gruplar aracılığıyla kontrol edilmesi imkânını yarattığını ima etmektedir. Ona göre

[266] Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 80."

özellikle Tahran'daki Kürt ve Türk öğrencileri etkileyen bu gelişme, bunların eyaletlerdeki klasik hareket ve liderlerden uzaklaşmalarını sağlamıştır.[267]

Ancak Türkçe-Farsça olarak çok sayıda öğrenci dergisi ve gazetesini çıkaran Azerbaycanlı milliyetçi gençler için bunun geçerli olmadığı, ilerleyen yıllarda anlaşılacaktır. Özellikle 11 Eylül sonrasında Tahran'ın içerideki özgürlüklere yönelik yeni sınırlamalarına rağmen, Azerbaycan'ın hem şehir hem de köy alanlarında Türkçü gençlerin faaliyetlerinin artması, keza, Araplar arasında, daha çok bombalama şeklinde cereyan eden eylemlerin yoğunlaşması bunun açık birer delilidir. Azerbaycan hareketi, ilgili bölümde değinileceği üzere geniş katılımlı, dinamik bir sivil genç hareket niteliğinde gelişmiş ve 2006 Baharında günlerce süren protestolarla bütün bir İran'ı hayrete düşürmüştür. Kürtçülük, Irak Kürtleri ve ABD'nin desteği ile PKK-PJAK mecraında terör faaliyetlerini artırmış, Arap milliyetçiliğini temsil eden El Ahvaz hareketi ise ciddi bir bölgesel tehdit halini almıştır.

Onlarca Türkçe kitap ve derginin yayımlanması ve devlet tarafından bir Türkoloji seminerinin yapılması İran'da Panfarsistlerin sert tepkisine neden olmuştur. Dr. Cevat Hey'et'in 1985 ve 1986 yıllarında yayınlattığı Tarih-e Zeban ve Lehcehâ-ye Torki (Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi) kitabı resmî teşekkür mektuplarıyla Cumhurbaşkanı S. A. Hamaney ve Başbakan M. H. Mûsevi'nin beğenisini kazanıp Türk dili ve kültürüne büyük bir hizmet olarak değerlendirilse de Panfarsistler tarafından İran'ın parçalanması yolunda atılan tehlikeli bir adım olarak nitelendirilmiştir.[268]

1979 devriminin enternasyonelci boyutu, geleneksel olarak İran devletine verilmiş olan "İran vatanının savunması" görevine kısa süre de olsa ara vermiştir. Modern dönemde İran'ın toprak kaybetmediği tek savaş olan İran-Irak savaşı İran'ın millî kimlik oluşumuna yayılmacılık boyutu, geleneksel

[267] Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 81."
[268] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 60"

İran'ın savunması fikrine de İslâm kutsallığı eklemiştir. 1982 yılında ilk defa Irak'a giren İran'ın bu adımı toprak kazanımı amaçlı değil, tampon bölge oluşturma amaçlıydı. Ancak "Kudüs'e giden yol Bağdat'tan geçer" gibi sloganlar yeni İran'ın dış politika ve ulusal kimlik hedefine işaret etmekteydi.[269] Bu vurgular içeride rejimin pekiştirilmesini sağlamak ve etnik hareketleri en aşağı seviyeye indirmek üzere kullanılmış ve yarar getirmiştir.

5. "Diğer" Milliyetçilikler

Günümüzde İran'da üç temel dil ailesinden muhtelif dil, lehçe ve şiveler konuşulur. Bunlar, Türkî, İranî ve Semitik ailelerdir.[270] Bu dil aileleri içinde sınıflandırılmamış olan Kafkas dillerini konuşan halkların bile, çok az da olsa İran'da bulundukları bilinmektedir. Yine, Hint dilleri konuştukları belirtilen Rom, Çingene, Brahoi, Cat, Hintli ve Urdular'ın da İran'da bulunduğunu biliyoruz.[271] İranî ya da Farsî diller konuşan halklar Tatlar, Talışlar, Gilekler, Mazendaranîler (Teberiler olarak da bilinirler) Lekler, Guranlar, Semnaniler, Raciler, Sengseriler, Aştiyaniler, Lorlar, Farslar, Larlar, Sistaniler, Beluçlar, Tacikler, Afganlar ve Kürtler olarak sınıflandırılırlar. Kürtlerin konuştukları birbirinden farklı diyalektler ve bu diyalektlerin İranî diller grubunda sınıflandırılıp sınıflandırılamayacağı konusunda tartışmalar vardır. Keza Hint-Avrupaî olduğuna kâni olunmakla beraber Ermenice üzerine yapılan araştırmalar da kesin bir sonuca varamadığı için sınıflandırmaya dahil edilmese de İran'da sayılarının 200.000 civarında olduğu tahmin edilen bir Ermeni toplumu yaşamaktadır.[272] Türkçe konuşan halklar ise Azerbaycan Türkleri, Türkmensahra-Kuzeydoğu İran Türkmenleri Halaçlar, Kaşkaylar, Horasan Türkleri, Afşarlar biçiminde sınıflandırılırlar.

---

[269] Farideh FARHI: a.g.m., 11."
[270] Elton L. DANIEL, a.g.e., 13.
[271] İran'da Gürcü ve Abhaz-Adige dilleri konuşan sayıları binlerle ifade edilen topluluklar vardır. Bkz. Aygün ATTAR, a.g.e., 222-223.
[272] 1990 sonrasında bu sayının göç nedeniyle daha da düştüğü belirtilse de İran Ermenilerinin Meclis'te kontenjan temsili imkânları vardır.

Sami ailesi dillerini konuşan halklar ise İran Arapları, Asuriler, Yahudiler, Afrikalılar ve Aramiler olarak sıralanabilir.

Yukarıda sıralanan halkların hemen hepsinde etnik özellikler olmakla birlikte bu özelliklerin etnik kimliklere dönüştüğü halkların sayısı daha azdır. Bunlar içerisinde millî kimlik bilincine sahip olanlarda sayı biraz daha azalır. Milliyetçi siyasal tutumu elitler ya da toplum düzeyinde sürdürenlerin sayısı daha da azdır. Farsî dilli Gilekler, bütün İran'da kendi adları ve kendilerine özgü diyalektleriyle bilinirler. Tarihi gelişimleri ve sahip oldukları özgün kültür nedeniyle yerel kimlikleri ile anılırlar. Ancak 20. yüzyıl başındaki Kuçek Han'ın Cengeli hareketi bile Gilekleri milliyetçilik başlığı altında ele almaya imkân vermez. İran tarihinde zaman zaman siyasal çıkarlar etrafında aşiret düzeyinde toplumsal ve yarı askerî örgütlenmeleri olan Lorları ve Bahtiyarileri de gerek dillerinin Farsça ile ilgisi, gerek tarihleri, gerekse özgün kimliklerinin devamlılık arz eden bir milliyetçi siyasal çizgide olmayışı, bu grupların da milliyetçilik bağmanında ele alınmasını engeller.

Bu bölümde ele alınan milliyetçilikler İran'daki Fars dışı etnik ya da millî grupların siyasal anlamda "milliyetçilik" bağlamında değerlendirilebilecek olanlarını içermektedir. Azerbaycan Türkleri, Kürtler, Beluçlar ve Araplar bu açıdan bölüme konu edilmiştir. Bu toplumların milliyetçi hareketleri üzerine yapılmış ayrı ayrı çalışmalar bulunmakla beraber hepsini bir arada ele alan çalışmalar azdır. Bu çalışmalardan biri Arapları ve İran'daki Arap milliyetçiliğini kapsamayan Ahmadi'nin tezidir. Ahmadi, Azerbaycan Türkleri, Kürtler ve Beluçlar üzerine hazırladığı bu tezinde, İran'da yerli ve tarhisel birer varlık olarak milliyetçi hareketlerin bulunmadığını ispat etmeye çalışmaktadır. Ona göre bu üç grubun hareketleri de aşiret hareketleri biçiminde temellendirilebilir. Uluslararası politika konjonktürü ile dış destekli elitlerce ortaya çıkarılmışlardır. Hamid Ahmadi'ye göre İran'daki etnik milliyetçi hareketlerin elitleri sadece üç grupta toplanabilir. Bunlardan birincisi devletin merkezileşmesi sürecinde çıkarları zarar gören kabile / aşiret liderleri; ikincisi, genelde orta sınıftan modern eğitimli elit; üçüncüsü ise

köken olarak etnik gruplardan olmayan ağırlıkla solcu Farslar'dır. Ahmadi, bu görüşüyle adeta Farslar dışındaki gruplardan, millî kimlik duygu ya da düşüncesi ile halktan, yerli ve siyasi hareket, siyasi seçkinler veya liderler çıkmadığını ispat etmeye çalışmaktadır.[273] Ahmadi, İran'daki etnik grupların tarihini reddederek, "tezine konu olan dilsel ve dinsel azınlıkların (Azeriler, Kürtler, Beluçlar) birleşmiş ırksal ve kültürel varlıklar olarak tanımlanmaları halinde etnik gruplar olmayacaklarını" ifade etmektedir. Ona göre, "İran'da Kürtler, Beluçlar, Azeriler, Türkmenler, Araplar ve Farslar 20. yüzyılın çok büyük kısmı boyunca, büyüklü küçüklü aşiretler etrafında örgütlenmiş toplumlardı. Bunların bazı Batılı sosyal bilimcilerin iddia ettikleri gibi akrabalığa dayalı, homojen, izole ve devletsiz toplumlar olup (merkezdeki) devletle sürekli bir çatışma içinde olduklarını söylemek mümkün değildir". Ahmadi, İran tarihinin, 20. yüzyılın başına kadar (İran'da) Kürdistan, Azerbaycan ve Beluçistan'da milliyetçi siyasi hareketlerin varlığına dair çok az işaret olduğunu belirtmektedir.[274] Ancak tez, "Fars merkezli İran" bakış açısıyla kaleme alınmıştır ve reddiyeye dayalı bir tarih yazımı örneğidir. Öte yandan bir önceki bölümde ele alındığı gibi Avrupa tarzı milliyetçiliğin İran'a girmesinden önce Farslar dâhil hiçbir milletin siyasal milliyetçiliğinden söz edilemez.

Elitler eliyle ülkede popülerleştirilen ve siyasallaştırılan asıl kimlik İranlılık kimliği, öncelikli milliyetçilik de Fars milliyetçiliği olmuştur. Siyasal anlamda gelişen Türk ve Arap milliyetçiliklerini ya da Kürtçülüğü daha çok güney İran'ın siyasi tarihinde görülen aşiret hareketlerine, bu cümleden tipik aşiret özellikleri gösteren Lor ve Bahtiyari gruplarına kıyaslamak mümkün görünmemektedir.

İran'daki etnik gruplar ve milliyetçilikler üzerine çalışmaları ile bilinen bir diğer isim Turec Atebeki'dir. Atebeki'nin çalışmaları daha çok Azerbaycan hareketinin tarihi üzerinde yoğunlaşmaktadır. İngilizce "Azerbaijan: Ethnicity

[273] Hamid AHMADI, a.g.e., 302.
[274] Hamid AHMADI, a.g.e., 5-7.

and The Struggle For Power in Iran" (Azerbaycan: Etnisite ve İran'da Güç Mücadelesi), Farsça "Azerbaycan Der İran-e Moaser" (Muasır İran'da Azerbaycan) ve derleme bir eser olan "Kurdistan in Search Of Autonomy" (Otonomi Arayışında Kürdistan) adlı kitapları ile "Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges" makalesi bu anlamda öne çıkan çalışmalarıdır. Huşeng Emirahmedi'nin "A Theory of Ethnic Collective Movements and Its Application to Iran" (Etnik Kolektif Hareketler üzerine bir Teori ve İran'a Uygulanması" adlı makalesi konuya ilişkin bir diğer çalışmadır. Brenda Shaffer'ın "Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity" adlı kitabı İran'daki tüm etnik grupları değil, sadece Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğini konu alan bir kitap olup konuyla ilgilenen çevrelerde yeni tartışmalara neden olmuş bir kitaptır. Shaffer, genellikle akademik kabul görmüş olan İran'daki Şii İranlılık kimliğinin etnik kimlikleri gölgelediği görüşüne itiraz etmiştir. Shaffer'ın Musevi olması İran ve İranlı bazı araştırmacılar tarafından siyasi nesnellikle itham edilmiştir. Bununla beraber, konuya dair yeni bir pencere açmış ve İran'daki Fars dışı milliyetçiliklerin üzerindeki örtünün kaldırılmasında önemli bir adım atmıştır.

i. Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği

Bu bölüm okunurken şu unutulmamalıdır ki, İran için milliyet-kavmiyet meselesi, ülke içerisinde, öncelikle iki milliyetin ya da kimliğin meselesi halinde olagelmiştir. Bunlar Türk ve Fars kimlikleridir. Bir anlamda, İran'daki millî kimlik meseleleri konuşulurken şu açıkça bilinmelidir ki pek çok ülkedeki gibi hâkim etnik-dilsel kimlik ve diğerleri etrafında bir merkez çevre ilişkisinden önce, iki kimliğin birbiri ile yarışı, işbirliği ve ilişkisi mevcuttur. İran siyasi kültüründe ve siyasi tarihinde "Farslar ve diğerleri" değil, "Farslar ve Türkler" vardır. Bu değerlendirme İran'daki diğer etnik unsurları ya da millî kimlikleri ortadan kaldırmamakta, onların bugüne kadar gelen maddi ve manevi varlıklarını da gölgelememektedir. Ancak diğer etnik unsurlar bu iki

milliyetin veya kavmin etrafında ya da karşısında olan alt gruplar hâlindedir. Bu durumun İran'ın modern zamanlarına ilişkin bir gerçeklik olmayıp neredeyse 10-11. yüzyıldan beri bugünkü İran coğrafyasının temel siyasal gerçekliklerinden biri olduğu konusunda şüphe yoktur. Örnekler için Farsça edebi ve siyasi eserlerin incelenmesi yeterlidir. Nitekim durum, 20. yüzyıl başındaki önemli siyasal değişimlerde de mevcudiyetini korumuştur. Kacar devrinde saray çevresinde halen Selçuklu ya da Safevi idaresindeki Türk-Fars çekişmelerinin izlerini görmek mümkündür.[275]

Siyasetin merkezinin doğuya kayması ile Horasan ve çevresinde, batıya kayması ile de Azerbaycan ve çevresinde cereyan etmek dışında bu siyasal ilişki düzleminde değişen bir durum olmamıştır. Bu bakımdan İran'daki Türk-Fars ilişkilerinin günümüzdeki anlamını değerlendirmek için Azerbaycan'ın tarihteki siyasal ve sosyal yerini anlamak gerekir.

I. Azerbaycan'ın İran'daki Özel Önemi ve Yeri

Azerbaycan Türkleri'nin İran'ın ve İran varlığının oluşumundaki rolleri bütün İranlılar tarafından bilinir. Azerbaycanlılar, tarihsel olarak, bu katkıları kendi etnik varlıkları lehine değil, vatanları olarak sahip çıktıkları İran'a yapmışlardır.[276] İran'da milletleşmeyi ele aldığımız birinci bölümdeki bilgilerden görüldüğü üzere özellikle Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devirlerinden itibaren milletleşme süreci İran adı ile olmasa da Türkmen boy ve aşiretleri eliyle gerçekleşmiştir. İran tarihinin genelinde olduğu gibi Kacar devrinde de Azerbaycan'ın özel ve önemli bir yeri olduğu bilinir. Bütün bir Kacar döneminde, (Safevi ve daha eski devirlerde olduğu gibi), Azerbaycan;

---

[275] Amir Arsalan AFKHAMI: ""The Sick Men Of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History", Iranian Studies, 36, 3, (Eylül 2003), 343."

[276] Aylinah JURABCHI: ""Who are Azeris?", The Iranian, http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/, 08.08.2002."

ordu, millî gelire katkı, tarımsal üretim, nüfus hacmi ve Rusya-İran-Osmanlı sınırında bulunması nedenleriyle İran'ın en önemli eyaleti olmuştur.[277]

İran tarihi araştırmacılarının Azerbaycan'ı diğer eyaletlerle karşılaştırdıkları örnekler de Azerbaycan'ın anlamını ortaya koymaktadır. Abdullah Mustofi, Azerbaycan eyaletinin Kerman, Horasan ve Fars eyaletleri ile her zaman ilk dörtte, çoğu zaman bunların arasında ilk sırada olduğunu, Fransız seyyah J. Chardin ise Irak-ı Acem ve Fars eyaletleri ile her zaman zirvedeki üç eyaletten biri olduğunu yazmıştır.[278]

Doerfer'e göre İran'da Mevlâna Celâleddin-i Rûmî ve Hasanoğlu ile doğmakta olan Horasan Türk edebiyatı, pek kısa bir zaman içerisinde sönmüştü. Türkmen edebiyatı ancak XVIII. yüzyılda ve İran dışında gelişmiş, Halaç edebiyatı ise ilk ürünlerini yaşadığımız dönemde vermiştir. Kaşkayi edebiyatı zengin olmakla birlikte pek az tanınmıştır. Fars edebiyatıyla karşılaştırılabilecek bir düzeye ulaşmış olan yalnızca Azerbaycan Türk edebiyatıdır. Kendilerini kültürel bakımdan Türklere üstün görme duygularına bazı Farslarda Türklere karşı gizli bir düşmanlık duygusu da karışır. Bu düşmanlık duygusu 997'den 1925'e değin, yani hemen hemen bin yıl boyunca İran'ın Türk egemenliği altında kalmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bin yıl boyunca İran'da saray ve ordu mensupları ve soylular sınıfı Türklerden oluşmuştur. İşte bu yüzden Pehlevî hanedanı döneminde, yani 1925'ten sonra İran'da Türklüğün kültürel etkinlikleri hemen tümüyle yasaklanmış, Türklerle ilgili her türlü konuda bilimsel araştırma yapmak çok güçleşmişti.[279]

Siyasi ve ekonomik sebeplerle Tebriz 19. yüzyıl boyunca ülkenin en büyük şehri olmuştur. 1890'daki İran seyahatinden sonra zamanın genç

---

[277] James Dee CLARK, The History of the Iranian Province of Azerbaijan, 1848-1914, Aralık 1999, The University of Texas in Austin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), vi.
[278] James Dee CLARK, a.g.e., 17.
[279] Prof. Dr. Gerhard DOERFER: ""İran'da Türkler", Türk Dili, TDK Yay, (Kasım 1987), 431, 242"

İngiliz devlet adamı George Curzon, "Zagros, Elbruz ve Kafkas dağlarını barındıran Azerbaycan'ın, sıradağlar, derin vadiler ve geniş, çayırlı düzlüklere sahip, müstesna bir coğrafyaya sahip olduğunu yazmıştır.[280]

Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan, Kacar devletinin tamamı boyunca ülkenin dört eyaleti içinde ülkenin en önemli ikinci siyasi şehri ve birinci sıradaki ticarî şehri olmuştur.[281] Tebriz'in İran ekonomisi içindeki önemli yerinin tarihi niteliğini ifade etmek üzere Clark, şehrin İran için yüzyıllarca, doğu ile batı arasında alınıp satılan mallar için bir antrepo özelliğine sahip olduğunu kaydetmektedir. Yine, konsolos Abbott'a atıfla, Tebriz'in 1850 itibarıyla bütün ülkenin ticaret merkezi olduğunu, Kuzey ülkeleri ve Orta kuşak ülkelerinin bütün mal ve mamüllerinin Karadeniz yolu ve karayolları ile Tebriz'de toplandığını yazmaktadır.[282] Bugün bile sadece Tebriz'de değil Tahran'daki ticari-ekonomik hayatta Azerbaycan Türklerinin yer ve etkileri İran'a giden herkes tarafından açıkça görülmektedir.[283]

Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin bir kısmının tarih yorumunda, İslâm ve hatta Milat öncesinde bölgede bulunan halklar ve bu halkların tarih ve medeniyetlerinin sahiplenildiği görülür. Zehtabi'nin (Mehemmed Tagi Zöhtabî) "İran Türklerinin Eski Tarihi" adlı kapsamlı kitabı ve Sovyet dönemi Kuzey Azerbaycanlı tarihçilerin etkisi ile milliyetçiliği yurtla bağlantılandırma ve Panfarsist sahiplik iddialarına cevap mahiyetindeki bu tezler tartışılsa da Azerbaycan'ın o dönemlerde de ayrıcalıklı bir yeri olduğu unutulmamalıdır. Bu anlamda Emir ve Afşar'ın şu değerlendirmeleri önemlidir. "Azerbaycan olarak bilinen alan, verimli topraklara ve ılıman bir iklime sahiptir. Bu sebeple yüzyıllar boyunca birçok göçmen kitlenin geldiği bir alan olmuştur. Medler'in kuzeyden Kafkas platosuna doğru gelişinden sonra Medler'den küçük bir grup Azerbaycan'ın güneyinde M.Ö. 705 yılında "Küçük Medler" (Medes

[280] James Dee CLARK, a.g.e., 18.
[281] Touraj ATABAKI: ""Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges", Iranian Studies, 38, 1, (Mart 2005), 26."
[282] James Dee CLARK, a.g.e., 68-69.
[283] Dilip HIRO, a.g.e., 3.

Minor) olarak bilinen bir yerel hükümet kurmuşlardır. 150 yıl sonra, kuzeydoğu Hazar bölgesinden gelen bir başka göçebe kitle aynı bölgede Küçük Medler'in yerini almıştır. Aynı bölge daha sonra Persia olarak anılacak ve Büyük Cyrus olarak bilinen Pers kralı burada M.Ö. 559 yılında Pers İmparatorluğu'nu kuracaktır. Büyük İskender Pers İmparatorluğu'nu fethetmiştir ancak Azerbaycan, onun mirasçılarının hükümranlığına karşı direnmiştir. Onun kumandanlarından Aturpat'ın bu direnişe önderlik ettiği bilinmektedir. Bazı tarihçilere göre Azerbaycan adı Aturpatkan adının Arapça şeklidir. Bu süreçte diğer pek çok Türk topluluğu da Azerbaycan'a gelmekteydi. M.S. 642 yılında, Pers İmparatorluğu İslâmiyet tarafından fethedilmiştir. Bundan kısa bir süre sonra da Orta Aysalı Türk toplulukları burayı fethederek burada kendi hanlıklarını kurmaya başlamıştır. Selçuklular, bölgeyi Doğu Roma'ya kadar tamamen fethetmiş olan ilk Türk yönetimidir. Selçuklular böylelikle Oğuzlar'ı da Azerbaycan'a taşımışlardır. Azerbaycan'a yönelik iki büyük kitlesel göç daha mevcuttur. Bu dönemlerde Azerbaycan bir güç merkezidir; Merağa ve Tebriz şehirleri, belli dönmelerde İran'a başkentlik yapmıştır. Daha sonra Kacar hanedanı döneminde, (1794-1925) Tebriz, veliaht prenslerin şehri olmuş ve bu durum Rıza Pehlevi Kacar hanedanının yerini alana kadar da devam etmiştir.[284] Azerbaycan'ın bu verimli ve çekici özelliği günümüzde de devam etmektedir. Bölge, nüfus yoğunluğu, üretim, ticaret gibi pek çok açıdan hiçbir zaman geride kalmamıştır.

Azerbaycan'ın İran açısından taşıdığı anlam, Rıza Şah'ın tahta getirilmesinden hemen önceki dönem ve onun şahlığı döneminde özellikle dil ve eğitim alanındaki uygulamalarda ortaya çıkmaktadır. İran millî arşivlerinde, bu dönemde Azerbaycan'ın bir bütün halinde Türkçeden uzaklaşıp Farsça'yı benimsemesi için yapılan çalışmaların belgeleri mevcuttur. Örneğin Erdebil'den bir resmi yetkili "milliyetin en büyük bağının dil birliği (ittihad-e zeban) olduğunun bir sır olmadığını, etnik birliğin en büyük aracının da dil birliği olduğunu ve İran toplumunun dilinin de Farsça olduğunu belirterek

[284] Dr. Alireza AMIR, Nazmi AFSHAR: a.g.e., 5"

Azerbaycan'ın taşıdığı potansiyel tehdide dikkat çekmektedir. Bu metinde, Sasani hükümdarı Erdeşir'in ilk icraatının Yunan dilini ortadan kaldırıp Pers dilini tekrar hâkim kılmasına göndermede bulunmaktadır. Yani Azerbaycan Türkçesi ülkeye dışarıdan gelmiş, yabancı bir dil gibi takdim edilmektedir. Bu belgelerde günümüzde kullanılan resmi taktiğin aynısının kullanıldığı, yani "ırksal birliğe rağmen dilsel ayrılığın bulunduğu" tezinin işlendiği görülmektedir. İlgili belgede, Azerbaycan'daki öğretmenlerin eğitim-öğretimde bir şekilde Türkçe eğitime kayıverdikleri, bu nedenle bölgedeki çocukların 6. sınıfta bile Farsça konuşamadıklarından yakınılmaktadır. [285]

İran Türkleri arasındaki bazı millî hareketler bakımından da Azerbaycan öncelikli bir yere sahiptir. Rusya'da 1905 ihtilalinden sonra Azerbaycan'da özgürlük ve millî hükümet kurma fikirleri kuvvetlenmiş ve bu gibi fikirlerin yarattığı hareketler İran'da Meşrutiyet inkılâbına sebep olmuştur. Meşrutiyet tarihinin de gösterdiği gibi, İran'da Meşrutiyet inkılâbı hem düşünce hem de hayata geçirilmesi bakımından en çok Azerbaycanlı yazar, şair ve hürriyetçilerine borçludur.[286]

Bin yıla yakın İran yönetimini elinde bulunduran ve ülke nüfusunun yaklaşık yarısını oluşturan İran Türklerinin siyasi durumu oldukça ilginçtir. Kacarlar döneminde Türklerin İran'daki konumunu anlatan Mehmed Emin Resulzade; İran Türklerinin ne Rusya'da olduğu gibi mahkûm, ne de Türkiye'de olduğu gibi hâkim bir millet olduklarını ve Farslarla hukukta eşit vatandaş hâlinde olup aynı haklara, aynı imtiyazlara sahip olduklarını belirtiyor. Ancak Resulzade'ye göre İran hükümdarlarının Türk olması Türklere özel bir ayrıcalık bahşetmediği gibi, Fars milletinin tazyikine de sebep olmamıştır.[287]

---

[285] Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 208.
[286] Cevat HEYET: ""20. Asırda Güney Azerbaycan Edebiyatı", Varlık, 7-8, (1985), 20"den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 52"
[287] Mehmet Emin RESULZADE: İran Türkleri, (İstanbul, 1993), 17'den naklen, Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 52"

Hamid Ahmadi İran'da etnik milliyetçiliği konu alan tezinde aşiretlerin İran tarihindeki devlet kuruculuğu rolüne işaret ederek "etnik gruplar" ya da "etnisite" kavramlaştırmasına bir başka itiraz dile getirmektedir. Buna göre aşiretlerin kurdukları devletler, aşiretlerin ayrı etnik varlıklar olarak değerlendirilemeyeceğinin ispatıdır. Ancak bu itirazın dayanak noktası olarak işlenen ve İran tarihinde kurulmuş Gazneli (961-1186)[288], Selçuklu (1040-1157), Safevi (1500-1722), Afşar (1729-1747), Zend (1750-1796) ve Kacar(1796-1925) hanedan devletlerinin -sadece 46 yıl süren Zend hanedanı hariç- tamamının Türk "aşiretleri" oldukları göze çarpar.[289] Bu durumu Ahmadi'nin tezi doğrultusunda yorumlayabilmemiz için benzer hanedan örneklerinin Kürt, Beluç, Arap ya da Fars aşiretlerinden de görülmüş olması gerekirdi. Türk aşiret ya da boylarının hanedan kuruculuğu ancak Türklerin İran tarihindeki özgün konumuna ve İran tarihinin bu gözle yeniden yorumlanmasına imkân vermektedir. Burada Ahmadi'nin ısrarla Türk aşiretleri/kabileleri ifadesini kullanmaktan kaçması, ya da çok zorunlu olduğunda bile "Turco-Mongol", "Turkish speaking" gibi muğlâk ifadelere sığınması bilimdışı kaygılara işaret ederek ikilemi daha iyi anlamamızı sağlamaktadır.

Azerbaycan'ın, İran'daki siyasal ve toplumsal hayat açısından taşıdığı anlam 1979 Devriminde bir kere daha görülmüştür. Devrim, modern büyük şehirlerin gençliğinin elleriyle gerçekleşmiş, bunda Tahran'dan da İsfahan'dan da önce Tebriz'in etkisi büyük olmuştur. Devrim sürecinde Kerman ya da Beluçistan gibi geri bölgelerin etkisinin yok denecek kadar az olduğu hatta bu gibi bölgelerin merkezdeki gelişmeden tamamen uzak olduğu bilinmektedir.[290]

---

[288] Gazneli Devletinin kuruluş-yıkılış tarihleri olarak 955-1191 arası da gösterilir. Gazneliler ve sonrasında bugünkü İran'ın Türkleşmesi konusu hakkında Bkz. Osman TURAN, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti (İstanbul, 2003), 102-195.

[289] Hamid AHMADI, a.g.e., 67. Hamid Ahmadi'nin, tezinin bir bölümünde, Zend ve Afşar dönemlerini Kürt aşiretlerinin yönetimi sayması bu konudaki bilgi eksikliğinin düzeyine işaret eden önemli bir hatadır. Bkz: 199.

[290] Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 71."

II. "İran'da Türklük" Meselesi

"İran'da Türklük" deyince akla iki boyut gelmelidir. Birincisi Türkler'in bugünkü İran coğrafyasına gelişleri ve bu coğrafyadaki tarihleri, diğeri ise yakın dönemde ve günümüzde "Türklük" kavramının İran'daki algılanış ve çağrışımlarıdır. Bu konular, hem İran'ı anlamak, hem Türk Dünyasını anlamak hem de Azerbaycan'ı ve İran'daki Azerbaycan meselesini anlamak bakımından önemlidir. Bugünkü İran coğrafyasında Türklerin ilk defa bulunduğu tarih bilinmemektedir ve konu tartışmalıdır. Gerek Batı literatüründe, gerekse Türkiye'de genel eğilim İran'daki Türk varlığını Oğuz-Türkmen göçleriyle başlatmak şeklindedir. Ancak, Anadolu'daki Türk varlığını, Hazar çevresi Türk toplumları tarihini göz ardı eden bu bakış açısını eleştiren görüşler vardır. Sümer medeniyetinden Manna, Med, Guti ve Lullube (Lolobi) ve Saka/İskit gibi medeniyetlere kadar İran coğrafyasındaki pek çok medeniyet ve kavmi Türklerle irtibatlandrıdan araştırmacılar vardır. Bu tartışma Türkiye'deki Türk tarihi tartışmalarını da ilgilendirir. Çünkü Türkiye'de de eski Anadolu uygarlıklarının göç yolları, dilleri ve kültürlerinin Türklerle ilgisi, siyasal yansımaları da olan güncelliğini kaybetmemiş tarih tartışmaları halindedir. Azerbaycan ve İran coğrafyalarındaki Türk varlığını eski çağlara götüren ve bu konuda iki ciltlik eser yazmış olan Zehtabi'nin görüşleri bu bakımdan önemlidir. Bu görüşler büyük ölçüde Sovyet dönemi Azerbaycan tarihçilerinin görüşleriyle örtüşmektedir.[291] Ancak akademik tarih çevrelerinde bu görüşler çürütülmüş olmayıp, Hazar çevresi merkez olmak üzere, Anadolu, Karadeniz havzası, Mezopotamya, İran platosu, Hint kıtasının kuzeyi ile bugünkü Rusya'yı da kapsayan ve Doğu Avrupa'dan Uzak Asya'ya uzanan geniş coğrafi alanın tamamında Türk-Turan kavimlerinin

[291] Zöhtabi'nin eseri, Arap harfleriyle ancak Azerbaycan Türkçesi'nde basılmıştır. Bkz. Mehemmed Tagi ZÖHTABİ-KİRİŞÇİ, İran Türklerinin Eski Tarihi-1: En Gadim Dövrden Eskendere Geder, (Tebriz 1378-H.Ş)., İran Türklerinin Eski Tarihi-2: Eskender Dövründen İslâma Geder, (Tebriz 1379-H.Ş.).

varlık ve medeniyetleri konusunda Batılı, Rus ve maalesef az sayıda Türk araştırmacının eserleri yayınlanmaktadır.[292]

Hint-Avrupacı, siyasal İslamcı ve Panfarsist çevrelerin siyasal iddialarını geçerli kabul ederek, Türklerin eski tarihini inceleyen tüm eserleri bir kenara bırakıp Türkmen ve Oğuzlar'ı İran Türklerinin varlığı bakımından başlangıç kabul etseniz bile karşınıza yaklaşık 1200 senelik bir tarih çıkacaktır. Bu, Abbasiler döneminde başlayan bir süreçtir. Gazneliler günümüz İran topraklarına uzun süre ve kesin olarak hâkim olmuşlardır. Gazneli Devleti'nin yerini Selçukluların almasıyla, Türk Oğuz gruplarının Horasan bölgesinde biriken enerjileri bugünkü İran coğrafyasının tamamına, Azerbaycan'a, oradan Doğu Anadolu'ya doğru akmıştır. Sümer, bugün dahi İran'da soyadlarında izlerini görebileceğimiz ve Selçuklu bakiyesi Oğuz (Türkmen) boylarını şöyle sıralamaktadır: Abdul-Meliki, Acırlu, Afşar, Ağaç-eri, Akkoyunlu, Amele, Aynallu, Bacmanlu, Baharlu, Bayat, Begdili, Bergüşadi, Bulverdi, Calallı, Celail, Celayir, Cihanbeglü, Civanşir, Çağatay, Çarıhlu, Dabanlu, Deler, Develü, Dodurga, Dumbelü, EbulHasani, Ebulverdi, Ecirli, Emranlu, Emvarlu, Farsımedanlu, Geraylı, Gölken, Hacılar, Halac, Hallaç, Hançobanlu, Harakanlu, Huda bendelu, İmur, İnanlu, İzzeddinlu, Kaçar, Kaçar-Afşar, Kaçarlar, Kalkub, Karaçorlu, Karagözlü, Kara Hamzalu, Karakoyunlu, Karapapak, Karşıkuzey, Kaşkayi, Kavallu, Kazak, Keleven, Kelicei, Kengerlü, Kengerlü Govbaz, Kerlü, Kikyalu, Kocavendi, Koyunlu, Köseler, Kurd, Kurdbeçe, Kurdbeglü, Kündeşlü, Lek, Memmedli, Merdî, Muğanlu, Mukaddem, Musullu, Nasır Baharlu, Nefer, Oryad, Rahimlu, Sadlu, Salur, Suçanlu, Sulduz, Şahdullu, Şahseven, Talış, Teke, Tevelli, Timurtaş, Türk-i Celayir, Türki Mafi, Türkmen, Usanlu, Ustacalu, Ustaçlı, Yarcanlı, Yomut, Zeğel, Zerger, Zülkadır.[293]

[292] Karatay'ın çalışması bahse konu bu kaynaklara dayanarak bu meselelere dair sürükleyici bir ufuk turu yaptırmaktadır. Bkz: Osman KARATAY, İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu, (Ankara 2003).
[293] Faruk SÜMER, Oğuzlar (Türkmenler), (İstanbul 1999), 439-450.

Cevat Hey'et Türk dilinin tarihi, Türk kavimleri, Azerbaycan Türkçesinin yeri, Azerbaycan Türklerinin etnik dağılımı ve halk edebiyatından yola çıkarak şu neticeye varmaktadır ki, "şu anda İran'da Türkçe konuşan ahali sadece Türk dilli değil, her bakımdan Türk'tür".[294] Kuzeybatı İran ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan insanların aynı millet olduğuna işaret etmek üzere başvurulan bir örnekte, "İran vatandaşı ve Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı Azerbaycanlılar arasındaki aksan farkını anlatmak için, New York'lu ve Boston'lu Amerikalıların aksan farkı kadardır" ifadesi kullanılmaktadır.[295] Dolayısıyla Kuzey ve Güney Azerbaycan Türkleri bir arada Türkiye Türklerinden sonra dünyadaki en kalabalık Türk toğluluğu olaolma özellikleri ile de İran açısından ayrıca önemlidir.

Bugün İran'da Türk (Tork) denildiğinde akla öncelikle İranlı Azerbaycan Türkü gelir. Borhani, Şirazlı bir Fars'ın Farsçası iyi olmayan Tebrizli bir Türk'ü anlamakta güçlük çekeceğini, ancak İstanbullu bir Türk'ün birkaç Farsça ifadeyi çözdükten sonra hiç zorlanmayacağını yazmaktadır.[296] Günümüz İran'ında devlet televizyon kanallarında ve Fars milliyetçilerinin bir kısmında görülen Azerbaycan Türkleri için "Azeri", "Azeri zeban" gibi adlandırmalar kullanma eğilimi geleneksel isimlendirmenin dışında, siyasal kaygılarla zorlanan ifadeler olarak çoğu kez halk tarafından eğreti bulunmaktadır.

III. İran Türklerinin Coğrafyası: Üç Yoğunluk Merkezi

Azerbaycan, 1918 yılına kadar bağımsız bir devletin değil de bir siyasal-kültürel coğrafyanın adı olduğu için sınırları üzerinde mutabık

---

[294] Cevat HEYET: ""Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü, Varlık, (1993), 87, 5-20"den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 51"

[295] Aylinah JURABCHI: ""Who are Azeris?", The Iranian, http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/, 08.08.2002."

[296] Salman J. BORHANI: ""Are There Any Questions? The Azeris Of Modern Iran", http://www.iranian.com/Opinion/2003/August/Azeri/, 4.8.2003

kalınmamış, Azerbaycan için farklı kaynaklar farklı sınır belirlemeleri yapmıştır. Tarihte Azerbaycan adının bugünkü Kuzey Irak-Türkmenelinden, Dağıstan'a, oradan Tahran-Rey'e ve Hazar denizine kadar olan bölge için kullanıldığı biliniyor. 1991 yılında kuzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasından sonra kuzey Azerbaycan'ın (Ermenistan işgaline maruz kalmış olmakla beraber) sınırları belli olmuştur. Ancak Güney Azerbaycan'ın sınırları tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmaları zorlaştıran hususlar öncelikle coğrafi ancak kısmen de siyasidir. Güney Azerbaycan Türklerinin İran'daki en büyük Türk grubu olmaları ancak Azerbaycan Türkçesi ya da diğer Türk şiveleri konuşan grupların Azerbaycan dışında da bulunmaları bu sebeplerden biridir. "Güney Azerbaycan" söylemine sahip çıkan İran'daki bütün Türkçüler, bu tartışmayı yaşamakta ve kapsayıcı ifadeler bulmaya çalışmaktadırlar. "İran Türkleri" ya da "İran'daki Türkler" ifadelerine iki çeşit itiraz gelmektedir. Bunlardan birincisi, İran İslâm Cumhuriyeti'nin ve geleneksel olarak İran toplumunun zaten kültürel bir kimlik olarak yerel düzeyde Türklüğü tanıdığı, kabul ettiği; bunu ifade için de Torkha-ye İran (İran Türkleri) dediği, ancak bunun Türklere bir faydası olmayıp, Azerbaycan hareketini ileriye taşıyamayacağı inancından kaynaklanan itirazdır. İkinci itiraz daha duygusal bir sebepten kaynaklanır. Azerbaycanlı Türkçüler ülkelerinin hiçbir zaman İran olmadığını belirterek, İran adını, istemeleri halinde Farslar'ın sadece Farsistan (orta İran kastedilerek) için kullanabileceklerini ifade etmektedirler.

Esasen, İran'da Türkler'in yaşadığı bölgeleri üç grupta inceleyen bir tasnif bu konuda gerçeği yansıtacaktır.[297] Nadir Şah'ın 18. yüzyıl ortasında Türkleri bugünkü İran coğrafyasının tamamına siyasal anlamda da hâkim kılmasından itibaren Türkler üç ana bölgede yoğun olarak yaşamaya başlamışlardır. Bu durum, günümüzde de devam etmektedir. Üç bölgeden birincisi, Güney Azerbaycan ya da "Kuzey Batı Türk Yurtları" diye adlandırılan Tahran'ın doğusundan başlayarak güneyde Büyük Çöl'ün (Deşt-

[297] Bu tasnif için Bkz. Ali KAFKASYALI, İran Türkleri Aşık Muhitleri (Erzurum 2006), 23-25.

e Kebir) batı sınırlarını takiben Kum'a, oradan da batıya yönelerek Tefriş, Melayir, Nihavend, Hemedan'ın batısından kuzeybatıya yönelip Bicar, Miyandap (Goşaçay), Soğukbulak (Mahabad), Negade (Sulduz), Türkiye-Irak-İran sınırının kesiştiği noktadan Türkiye sınırı boyunca uzanıp Nahcivan-Ermenistan-Azerbaycan sınırı boyunca Hazar kıyısına ulaşıp, güneyde Talış, Halhal, Rudbar, Kazvin'den Tahran'a ulaşan sınırlar arasında kalan bölgedir.

İkinci bölge, "Kuzeydoğu Türk Yurtları" denilen: Hazar denizinin doğu ucunda bulunan Bender-e Türkemen'den doğuya doğru Türkmenistan sınırı boyunca devam eden ve Afganistan sınırını takip ederek güneye doğru yay çizen Daşlıburun, Çat, Derbend, Deregez, Kelat Nadiri, Serehs, Salihabad, Taybad'dan Büyük Çöl'e (Deşt-e Kebir) inen ve oradan batıya dönerek gölün kıyısını takip ederek Bircand, Firdevs, Kaşmir, Sebzevar, Abbasabad, Şahrud, Damğan'dan kuzeye yönelerek Gorgan'a varan çizginin ihata ettiği ve Horasan Türkleri ve Türkmenlerin yaşadığı bölgedir. Sahra Türkmenleri olarak da bilinen Türkmenler Eski Oğuz Boylarından Salur, İmur, Dodurga Türklerinin bakiyesi olup şimdi Göklen, Yomut ve Teke Türkmenleri adlarıyla anılan Türklerdir. Bugün Gülistan diye adlandırılan eyaletin kuzey kısmında Türkmen (Bender-e Türkmen), Gorgan, Gunbed şehirlerinde ve bir kısımı da Horasan bölgesinde yaşamaktadırlar. Nüfuslarının 2 milyon civarında olduğu ifade edilmektedir. Öte yandan buraya komşu coğrafyada, Horasan'da Geraylı, Timurtaş, Çağatay, Celayir, Karşıkuzey, Afşar, Bayat, Ustaçlı, Ecirli, Kengerli, Karagözlü, Kazak Türk boylarının birleşip kaynaşmalarından oluşan Horasan Türkleri de yaşamaktadır. Ali Rıza Sarrafi, Deregez, Şirvan, Bocnurd, Guçan, Nişabur, Sebzivar, İsferayin, Türbet-e Heydariyan, Meşhed, Ramiyan ve Fenderesk il ilçe ve köylerinin oluşturduğu bu bölge Türklerinin sayısının 3 milyon kadar olduğunu belirtmektedir.[298]

Üçüncü bölge ise "Güney ve Merkez Türk Yurtları"dır. Bu bölgeyi İran'ın güney batısında Basra Körfezi boyunca uzanan Zagros Dağları ile bu

[298] Ali KAFKASYALI, İran Türkleri Aşık Muhitleri (Erzurum 2006), 231-232.

dağların oluşturduğu plato ve yaylalar oluşturur. Aynı zamanda tarihi seyre uygun olarak Kaşkayi Yurdu da denmektedir. Bölgeyi Gomse, Çahar Mahal, Bahtiyari, Burçin, Lerdegan, Ramhormoz, Behbehan, Ağacari, Semirun, Benderlange, Benderhemir, Hacıabad, Darab, İglid, Abade şehirleri çevrelemektedir. Bölgenin merkezî şehri Firuzabad'tır.

IV. Azerbaycan Adı Üzerine

Azerbaycan adının kökeni konusu da, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği tartışmalarının bir parçası olarak gündemin önemli konularından

biri haline gelmiştir. Paniranistler dâhil olmak üzere bir kısım araştırmacıya göre Azerbaycan'ın adı Zerdüştilikten kaynaklanmaktadır. Bu görüşe göre Azer, Farsça Ateş anlamına gelmekte, Azerbaycan'ın adı da buradan kaynaklanmaktadır. Bu görüşü savunanlar, Azerbaycan'ın geçmişte Zerdüştiliğin önemli merkezlerinden biri olduğunu, hatta Zerdüştün Azerbaycan'da doğduğunu, Azergoşnasb gibi önemli Zerdüşti tapınaklarının burada bulunduğunu ve Azerbaycan adının da "ateşler ülkesi" anlamına geldiğini savunurlar. Teberi ve Yagut Hemevi gibi ünlü İslâm tarihçileri ve modern Zerdüşti tarihçilerinden Faravaşi ile bazı batılı İranologların da bu görüşü savundukları belirtilmektedir. Bir diğer görüşe göre Azerbaycan adı İskender'in ordularına karşı savaşan kahramanlardan Atropat'ın adından gelmektedir. Buna göre, Atropat'ın bölgeye uzun süre hâkim olmasıyla burası Atropategan olarak anılmış daha sonra da Arap coğrafyacılar tarafından Azerbaycan olarak ifade edilmiştir. Hamid Ahmadi'ye göre bu isim de "ateşlerce korunan ülke" anlamına gelmekle birinci görüşle örtüşmektedir. Ahmadi, Azerbaycan adının "güçlü ve kutlu baba" anlamına gelen Türkçe bir söz olduğunu savunan Seyyidov gibi tarihçilerin görüşlerine bir cümle ile değinip bunların Sovyet Azerbaycanı'nın Pantürkist çevrelerinin asılsız iddiaları olduklarını ileri sürmektedir.[299]

Paniranist çevreler Azerbaycan adının bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ya da (Kuzey Azerbaycan'ın) topraklarını ifade etmek üzere kullanılmasına da karşı çıkarak oranın tarihi olarak Aran adıyla anıldığını iddia etmektedirler. Bu ısrarın gerisinde ise güncel bir siyasi kaygı; Azerbaycan'ın Kuzey-Güney olarak bölünmüşlüğü düşüncesinin önünü alma endişesi yatmaktadır. [300]

---

[299] Hamid AHMADI, a.g.e., 151.

[300] Hamid AHMADI, a.g.e., 160. Ahmadi, İbn Fakih, İbn Havkal, El Mukaddesi, Yakut El Hemevi gibi Arap coğrafyacıların çalışmalarına atıfla Aras'ın kuzeyinin Azerbaycan değil Aran olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Ahmadi'ye göre 1920'de Hıyabani önderliğindeki Azerbaycan Demokrat hükümetinin, Güney Azerbaycan'ın adını Azadistan olarak değiştirmesi de o tarihte Azerbaycan olarak anılan kuzeyden farklılığa vurgu yapmaktır. Aynı iddiayı temellendirmeye çalışan bir çalışma olarak Bkz: Kaveh FARROKH: a.g.e."

V. Dil, Kimlik ve Azerbaycan

Azerbaycan Türkçesi'nin bugünkü İran coğrafyasındaki yaygınlığı Batılı gezgin, gözlemci ve tarhçiler tarafından da pek çok çalışmada tespit edilmiştir. İngiliz Gezgin James Morier, Tahran'dan Kuzeybatı'ya doğru giden herkesin hemen keskin bir dil sınırını geçeceğini, artık burada akıcı Farsça konuşan birini bulmanın imkânsız hale geleceğini yazmıştır.[301]

Bugünkü İran coğrafyasında, Türkçe konuşanların sayısı, diğer dilleri konuşanların sayısından çok fazladır. Güney ve orta İran Türklerinin konuştuğu şive, ülkenin batısındaki Azerbaycan Türkçesi'nin şiveleri durumundadır. Horasan Türklerinin dili ise, kuzeydoğuda hâkim olan Türkmen Türkçesidir. Bu şive de Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesi arasında bir şive olup Türkiye Türkçesi'ne daha yakındır. Devletin resmi dili de eğitim dili de Farsça olmasına rağmen, Türkçe konuşanların sayısı Farsça konuşanlardan çoktur. İran Türkleri çok zengin bir folklor ve halk edebiyatı malzemesine sahiptir. Türk folkloru araştırmacıları, dilcileri, etnologları, sosyologları ve arkeologları araştırdıkları birçok malzemeyi İran'daki Türk bölgelerinde bulabilirler. İran Türklerinin bu zengin hazineleri tüm Türklerin ayrılmaz medeniyet miraslarıdır.[302]

19. yüzyıl İran tarihçisi Abdul Hüseyn Sepehr, "İran topraklarının bir bölümünün Arapça ve Farsça kelimeler de içeren bir Türkçe konuştuğunu, Azerbaycan'ın ise tamamen Azerbaycan Türkçesi konuştuğunu, Kazvin halkının da Azerbaycan Türkçesi'nden biraz farklı bir Türkçe konuştuğunu, Hamse ve Kürdistan ahalisinin de Türkçe konuştuklarını, Horasan'da

---

[301] James Dee CLARK, a.g.e., 32.

[302] Mahmut SARIKAYA, ""İran, Türkler ve Türkçe", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 199."

Türkçe'nin de Farsça'nın da konuşulduğunu, İran'ın bu saydığı yerler dışındaki bölgelerinde de Türkçe'nin yaygın olduğunu" yazmıştır.[303]

1890'daki seyahatine ilişkin hatıratında Edward Browne, "İran'a Azerbaycan tarafından girdiğinde, dil bakımından Osmanlı Anadolusundan Azerbaycan'a geçişin hiç anlaşılmadığını, Farsça'nın Azerbaycan'ın elitlerince anlaşılan ve kullanıldığını ancak toplumun geneli için (seyahat ya da eğitimle öğrenilen) bir yabancı dil olduğunu, Tahran'da hâkim dilin Farsça olduğunu ancak Kum'da bile Türkçe'nin anlaşılıp kullanıldığını" yazmaktadır.[304] Tebriz'de valilik yaptıktan sonra 1848'de tahta çıkan Kacar Şahı Nasreddin Şah'ın Farsça'yı çok zorlanarak konuştuğu, tahta geçtikten sonra da Farsça değil Türkçe konuşmayı tercih ettiği bilinmektedir.[305]

Hamid Ahmadi'ye göre dil istisna tutulursa başta Şiilik ve kültürel miras olmak üzere "Azeriler" Farslarla (Persians) pek çok ortak özelliğe sahiptir. Ona göre Türk dili, "Azeriler"i Farsça konuşan hâkim nüfustan ayıran bir özellik olduğu halde, kendilerini kültürel ve tarihi olarak İranlı saymalarını engellememiştir. Ahmadi, dil meselesinin daha çok Sovyet Azerbaycanı ve İran Azerbaycanı arasında bir mesele olageldiğini iddia etmektedir. Azerbaycan coğrafyasında konuşulan Türk dilinin istila ile yaygınlaştığı fikri o kadar popülerleştirilmiştir ki bazı Azerbaycanlılar (güney) Farsça'nın Türkçe'ye karşı teşvik edilmesini önermişlerdir. "Türkçe, Farsça, Arapça ve Gilekçe gibi yarım dillerin millî dil Farsça ile değiştirilmesini öneren Kesrevi yanında, İran Komünizminin kurucularından Dr. Taki Arani gibi "Azerbaycanlıların, Moğol istilası ile unuttukları Fars dillerini yeniden öğrenmek istedikleri" iddiasını savunanlar da olmuştur. Modernist muhalif entelektüellerden Hasan Takizade de bunlar arasındadır.[306]

---

[303] Abdol Huseyn SEPEHR: Merat ol-Vaqaye, 153'ten naklen James Dee CLARK, The History of the Iranian Province of Azerbaijan, 1848-1914, Aralık 1999, The University of Texas in Austin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 32.
[304] James Dee CLARK, a.g.e., 33.
[305] James Dee CLARK, a.g.e., 34.
[306] Hamid AHMADI, a.g.e., 147-150.

Hamid Ahmadi, orada varolup Türk istilalarıyla değiştiğini iddia ettiği Azerbaycan'ın yerli dilinin bugünkü Azerbaycan Türk toplumunun asıl dili olduğunun bilimsel bir gerçek olduğu iddiasıyla Farsçılık-Farsçacılık yaparken, özellikle Kuzey Azerbaycan'dan A. M. Memedov, Abdülkerim Alizade, Tovfik Hacıyev gibi eski "Sovyet Bilimler Akademisi" mensubu bilim adamlarının görüşlerini "Pantürkist" olarak değerlendirebilmektedir. Ona göre, Rahim Raisnya gibi Azerbaycan kökenli tarihçiler bile, Azerbaycan'ın milattan önceki tarihinin Türklüğü iddialarının doğru olmayan geçersiz bilgilerden kaynaklandığını belirtmişlerdir.[307]

VI. İran'da Türk Nüfusu

Resmî istatistikler, İran nüfusunun ulusal kompozisyonunu açıklamamaktadır. Nesibli'nin araştırmalarına göre, Azerbaycan Türkleri, İran nüfusunun %40'ını oluşturmaktadırlar. Nesibli, bunun dünyadaki bütün Azerbaycan Türkleri'nin %75'i olduğunu belirtmektedir.[308] İran siyasal toplumsal yapısı üzerine yaptığı çalışmalarla yakın dönemde tanınan İranlı araştırmacı Ferhad Hosrohavar'a göre de İran'da Türkler nüfusun %40'ını oluşturmaktadırlar.[309]

Çöhreganlı ise İran'daki Azerbaycan Türklerinin nüfusuna ilişkin olarak şu bilgileri vermektedir: "İslâm'ın bölgeye gelişinden beri, Azerbaycan Türkleri İran'da güç sahibidirler. 70 yıl öncesine kadar Azerbaycan Türkleri İran nüfusunun %51,5'ini oluşturmaktaydı. Azerbaycan Türkleri'nin nüfusu hızla yükseliyor olmasına rağmen, rejim, bize, nüfusumuzun %25'e düştüğünü söylemektedir. Biz, Azerbaycan Türkleri'nin yaklaşık 32 milyonluk nüfuslarıyla

---

[307] Rahim RAISNYA, Azarbaijan dar Sayr-i Tarikh-i Iran: Az Aghaz Ta Islam, (Azerbaijan in Iranian History: From the Beginning to Islam) Farsça Metin, Tebriz, Nima Yay., 1990, 864-880'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 150.

[308] Nasib L. NASSIBLI: ""Azerbaijan- Iran Relations: Challenges and Prospects", (23 November 1999), http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSIA/Library.nsf/pubs/nassibli"

[309] Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 80."

İran'ın en büyük etnik grubu olduğuna inanıyoruz. Bu rakam, Hazar yakınında yaşayan 2 milyon Türkmen ile beraber 34 milyona ulaşmaktadır. Bunların 20 milyonu Güney Azerbaycan'da, 10 milyonu Tahran'da (başkentin %70'i Azerbaycan Türkü'dür), 2 milyonu Kaşkayi olarak güneyde, 2 milyonu da Horasan'da yaşamaktadır."[310]

Borhani, İran'ın nüfusunun sadece %51'inin Fars olduğunu, Kürt, Arap, Beluç Türkmen ve Azerbaycanlı Türklerin İran'ın iç kesimi dışıdaki alanı tamamen kapsadığını, yüzyıllardır Azerbaycanlı Türklerin İran'daki "azınlıkların" en baskını olduğunu yazar. Ona göre Azerbaycanlı nüfus %20-45 arasındadır.[311]

Encyclopedia Britannica'da ise Azerbaycanlı Türklerin nüfusunun diğer kaynaklara göre oldukça az, Kürt nüfusunun ise diğer kaynaklara göre oldukça fazla olması dikkat çekmektedir. Burada, 69.515.000 olarak verilen ülke nüfusunun % 34,9'u Fars, %15,9'u Azerbaycanlı, % 13'ü ise Kürt olarak gösterilmiştir. Burada verilen oran 11 milyon gibi bir rakama karşılık gelir. Oysa aynı kaynağın verdiği eyalet nüfusları bile bu bilgiyi yanlışlayacak kadar açıktır. Verilere göre Azerbaycanlıların nüfusun tamamına yakınını oluşturduğu eyaletlerle nüfusu 11 milyon olarak belirtilen Tahran'ın tahmini 5 milyonunu birleştirmeniz halinde bile 14 milyon rakamına ulaşılmaktadır. Kaldı ki Azerbaycan eyaletleri dışındaki neredeyse bütün eyaletlerde de Azerbaycanlıların büyük kitleler halinde yaşadıkları bilinmektedir.[312]

Bradley'e göre İran'daki Azerbaycan Türkleri, nüfusun dörtte birini oluşturmaktadır.[313] Bu rakam, 70 milyonluk genel nüfusun 17-18 milyonuna tekabül eder. Kuzeydoğudaki Türkmen nüfus için verilen en düşük

---

[310] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: ""CSIS Caucasus Project Meeting Notes Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?", (8 Ağustos 2002), http://www.csis.org/ruseura/caucasus/020808.pdf."

[311] Salman J. BORHANI: ""Are There Any Questions? The Azeris Of Modern Iran", http://www.iranian.com/Opinion/2003/August/Azeri/, 4.8.2003

[312] Bkz. http://www.britannica.com/wdpdf/Iran.pdf

[313] John R. BRADLEY: a.g.m., 187."

tahminlerle birleştirildiğinde İran'daki toplam Türk nüfus olarak 19-20 milyon gibi bir rakama ulaşılmaktadır.

Elton Daniel de, Azerbaycan Türkçesi ve diğer Türk şivelerinden konuşanların toplam nüfusa oranının en az %27 olduğunu iddia eder.[314] Bu da 18-19 milyonluk bir nüfusa denk gelmektedir.

BM İnsan Hakları Özel Temsilcisi Copithorne'un 2002 yılında hazırladığı raporunda Azerbaycan Türkleri'nin, 12 milyonu ülkenin kuzeybatısında olmak üzere 30 milyon nüfusa sahip olduklarının tahmin edildiği belirtilmektedir.[315]

Kuzey Azerbaycan'da yayınlanmış bir çalışmada, İran resmi kayıtlarından yola çıkılarak; 1996 verileriyle Doğu Azerbaycan, Batı Azerbaycan, Erdebil, Hemedan, Zencan, Kazvin, Save, Astara eyaletlerindeki toplam nüfusun 10.917.074 kişi olduğu ve bu nüfusun büyük kısmının Azerbaycanlı Türk olduğu iddia edilmektedir.[316] Elbette, en az bu sayının içindeki kadar Azerbaycan Türkü'nün de, bu bölgeler dışında (özellikle Tahran'da) yaşadığı, öte yandan bu bölgelerde yaşayan başta Kürtler olmak üzere farklı halkların mevcudiyeti de bilinmektedir.

Güney Azerbaycan ve genelde İran'daki bütün Türkler üzerine araştırmalarından bilinen Dr. Cevat Hey'et ise, Türklerin yoğun yaşadığı bölgeler dışında olan Kerman ve Beluçistan gibi muhtelif bölgelerdeki dağınık Türklerle beraber Türk nüfusunun 30 milyonun üzerinde olduğunu yazmıştır.[317]

---

[314] Elton L. DANIEL, a.g.e., 12.
[315] Question Of The Violation Of Human Rights And Fundamental Freedoms In Any Part Of The World, Report On The Situation Of Human Rights In The Islamic Republic Of Iran, Prepared By The Special Representative Of The Commission On Human Rights, Mr. Maurice Danby Copithorne, Pursuant To Commission Resolution 2001/17, 16.01.2002, 19.
[316] Şövket TAĞIYEVA ve Ekrem REHİMLİ, Semed BAYRAMZADE, Güney Azerbaycan, (Bakü 2000), 67.
[317] Cevat HEY'ET: İran'da Türk Kültürünün Durumu, Varlık, (2004), 133-2, 129-130.

Hamid Ahmadi, 1995 tarihli tezinde Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan eyaletinin nüfusunu 4.114.084 (o dönemde Erdebil dahildir), Urumiye merkezli Batı Azerbaycan eyaletinin nüfusunu da 1.971.677 olarak verdikten sonra 60 milyon olan ülke nüfusunun (1995) 12-15 milyonunun "Azeri" olduğunu belirtmektedir.[318]

Ali Rıza Sarrafi, İran'da devlet kaynaklarının 15 milyon rakamını verdiklerini ancak bunun hiçbir istatistiğe dayanmadığını ifade ederek, doğru rakamın 20-25 milyon arasında olduğunu belirtmektedir. Sarrafi, yaptıkları çalışmada, 17-18 milyon Azerbaycan Türkü'nün, 1 milyon civarında Gülistan ve Horasan Türkmeni'nin ve bir o kadar da Kaşkayi Türkü ile bunlar dışında kalan Halaçlar gibi Türk gruplarının varlığını tespit ettiklerini bu Türk kitlesinin 5-6 milyonunun başkent Tahran'da yaşadığını belirtmektedir.[319]

Öte yandan Türkler'in İran'daki sayısının diğer etnik gruplarınkinden fazla olduğu görüşünü destekleyen uluslararası çalışmalar da mevcuttur. BM 1998 yılı raporlarına göre İran'daki etnik grupların ana dillerine göre nüfus dağılımı; Azerbaycanlılar 23.5, Farslar 22.0, Lorlar 4.28, Kürtler 3.25, Türkmenler 2.0, Kaşkayiler 2.0, Horasan Türkleri 1.5 ve Araplar 1.2 milyon civarındadır.[320]

Brenda Shaffer, çalışmasına "Azerbaycanlı Nüfusu" adıyla bir ek bölüm yazmıştır. Burada, Türkmensahra Türkmenlerini dışarıda tuttuğunu özellikle belirtip Azerbaycanlı Türklerin sayısının genel nüfusun dörtte biri ile üçte biri arasında ve muhtemelen 20 milyon civarında olabileceğini belirtmektedir.[321]

---

[318] Hamid AHMADI, a.g.e., 146.
[319] Yalçın SARIKAYA, "Fars Şövenizminin Gelişimi…". a.g.e., 180-181."
[320] "Raymond FURON, İran, (İstanbul 1943), 11 ve World Languages and the Languages of Iran 1998" den naklen Ali KAFKASYALI, İran Türkleri Aşık Muhitleri (Erzurum 2006), 17.
[321] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 221-225.

Görüldüğü gibi (azaltıcı bir tahminle) 12 milyondan, (abartıcı bir tahminle) 34 milyona kadar uzanan rakamlar verilmektedir. İstatistik değeri olmasa da kabaca bir hesap yapılarak bu rakamların aritmetik ortalaması ile 23 milyon rakamına ulaşılabilir. Bu, İran'ın yaklaşık üçte biri demektir. Etnik köken sorularını içeren güvenilir resmi sayım ya da bağımsız araştırmalar yapılana kadar bu tahminler sürecektir.

VII. İran'da Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi

İran'daki Azerbaycanlı Türk hareketinin başlangıcı konusunda yazarların farklı tutumlar içinde olduğu görülmektedir. Azerbaycanlıların Kafkaslar'da bir millet, İran'da ise bir etnik grup olduğunu iddia eden Atebeki'ye göre, "Azerbaycan Otonomi Hareketi" adının verilebileceği ilk gelişmeler Meşrutiyet Devrimiyle başlamıştır.[322]

Ahmadi ise, Azerbaycan millî hareketinin ortaya çıkışını, Bakü'nün uluslararası bir petrol sanayi şehri olmasından sonra "İran Azerbaycanı'ndan" Bakü'ye gidenlerin içine girdikleri siyasi faaliyetlerle izah etmektedir. Ahmadi, o dönemde (20. yüzyıl başı) İran'dan gelenlerin Bakü'deki işçi nüfusunun yarısına ulaştığını, bunların da Himmet ve Musavat gibi teşkilatlar dışında İctimaiyyun-e Amiyyun ve Adalet gibi kuruluşara üye olduklarını, siyasal faaliyetler yaptıklarını, sol fikirlerle tanıştıklarını, Ahundzade, Resulzade ve Pişeveri gibi isimlerin bu siyasal ortamda ortaya çıktıklarını iddia etmektedir.[323] Oysa Bakü'de göçmen işçi ve tüccar olarak olarak bulunan "İranlılar", Janet Afary ve Kevin B. Anderson'un çalışmasında olduğu gibi pek çok yazar tarafından, liberal ya da sosyalist demokratlar olarak

[322] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 27-46.
[323] Hamid AHMADI, a.g.e., 366-367.

değerlendirilirler. Dolayısıyla, bunlar, İran modernleşmesine dair rolleri ile atıfta bulunulan kitledir.[324]

Shaffer'ın da, başlangıcı Rusya ve Kafkasya'ya atıfta izah ettiği görülür ancak ona göre bu 20. yüzyıl başında değil 19. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan gelişmelerle olmuştur. Shaffer'a göre bu dönemde Rusya Müslümanları ve bu cümleden Azerbaycanlılar, Avrupalı kolonyel yönetimin altında yaşamak zorunda kalan ilk Müslümanlar olarak ilk fikir hareketlerini geliştirmişlerdir. Ancak İslamî kurumların Rusya tarafından gaspı nedeniyle bu fikirler daha çok seküler ve İslâm dünyasında modern eğitim taraftarı olmuşlardır. Shaffer bu etkilerle Azerbaycanlı milliyetçiliğin gelişiminde üç fikrin şekillendirici olduğuna işaret eder. Ona göre bunlar İslâm, liberal hürriyetçilik ve Türklüktür. [325]

1875 yılında Azerbaycanlı kimliğine sahip çıkan bir yayın olarak "Ekinçi" yayın hayatına başlamıştır. Editörlüğünü Hasan Bey (Melikzade) Zerdabi'nin yaptığı bu gazete Azerbaycan konuşma dili ile yayınlanmıştır. Ekinçi'nın yayınına İslâmcı çevreler, Farsça dışında bir dille, Ruslar da Rusça dışında bir dilde yayınlandığı için itiraz etmişlerdir. Kafkaslar'daki Müslüman Türk toplumlarını bağımsızlık mücadelesine çağıran ilk Türkçe gazete olan Ekinçi[326] buna rağmen yayın hayatını sürdürmüştür. Ancak 1877 yılında Rus yetkililer tarafından "Rus-Osmanlı Savaşı sürerken Türkçe bir gazete çıkarılamaz" bahanesiyle kapatılmıştır. Azerbaycan Türkçesi'nde yayın yapan bir diğer gazete olan "Keşkül" de 1891'de Rus hükümeti tarafından kapatılmıştır. Keşkül gazetesi de Azerbaycan'da Türk dil ve kimliğini savunan bir yayın politikası izlemiştir. Azerbaycan Türkleri'nin yayın hayatı Keşkül'ün kapatılmasından sonra uzun süre durmuş ancak 1904'te Rusça yayımlanan Kaspii ile yeniden başlamıştır. Zeynel Abidin Tağıyef'in finanse ettiği Ali

[324] Janet AFARY, Kevin B. ANDERSON, Foucault And The Iranian Revolution: Gender And The Seductions Of Islamism, (Londra 2005), 72.
[325] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 23.
[326] Ekinçi ve Azerbaycan'ın 19. Yüzyıl sonu, 20. Yüzyıl başındaki yayın hayatı hakkında bilgi için Bkz. Ali EROL, ""Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)", Bilig, 39, (Güz, 2006), 53-70".

Merdan Topçubaşı'nın editörülğünde çıkan gazete, Kafkas Müslümanları için öz-yönetim talep eden ve Pantürkizmi de içeren görüşlere yer vermekteydi.[327]

Sonuçta, Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliğinin Rus egemenliğinde kalan Azerbaycan'da 19. yüzyıl sonunda başlayıp 20. yüzyıl başında olgunlaştığını, İran'daki Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliğinin ise 20. yüzyıl başında başlayıp geliştiğini belirtebiliriz. Burada dikkat edilmesi gereken husus, İran Milliyetçiliği için de bir milat kabul edilen Meşrutiyet ya da Anayasa Devriminin Azerbaycan ağırlıklı bir hareket olarak gelişmiş olmasıdır. Meşrutiyet hareketinin temellerinde katkısı olan Ahundzade'nin 19. yüzyıldaki faaliyeti bir taraftan İran milliyetçiliğinin gelişimine yararken öte yandan Azerbaycan Türkçesi'ndeki ilk modern edebiyat örneklerini yazmakla Aras'ın hem güneyinde hem de kuzeyinde, yeni bir "Azerbaycanlılık" düşüncesinin gelişimine sebep olacaktır.[328] Bununla birlikte Ahundzade'yi Azerbaycanlı Türk Milliyetçisi olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Meşrutiyet tarihi Azerbaycan için en çok Tebriz Encümeninin kurulması ve Settar Han-Bağır Han hareketi bakımından önemlidir. Atebeki, 1906'da kurulan Tebriz Encümeninin zaman içinde otonom bir meclis haline geldiğine işaret etmektedir. Meşrutiyetçi Tebrizlilerin Meclis-e Millî (Millî Meclis) olarak adlandırdığı Encümen, Tahran'daki gelimelerden sonra tamamen Meşrutiyetçilerin eline geçecek ve paramiliter örgütlenmeye sahip Settar Han öncülüğünde Azerbaycan, yeni bir döneme girecektir. Settar Han ve Bağır Han, Mücahidin adındaki silahlı taraftarları ile saraya ve destekçilerine karşı Tebriz'i uzun süre muhtar kılacaklardır.

Bu dönem, İran'daki Meşrutiyet Devrimi yanında iki olayın daha geliştiği dönemdir. Bunlardan biri, Rusya'nın Japonya mağlubiyeti sebebiyle

---

[327] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 29-30. Aslında Kaspii (ya da Kaspiy) Gazetesi yayın hayatına 1870'te başlamış ancak aralıklar vermiş ve 1903-1904'te yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. Ali EROL, ""Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)", Bilig, 39, (Güz, 2006), 54".

[328] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 26-27.

gerçekleşen ve Romanof hanedanını sallayan Rusya'daki 1905 devrimi, diğeri ise Osmanlı Türkiye'sinde gerçekleşen 1908 ikinci Meşrutiyeti'dir. İkinci Meşrutiyet sürecinde İttiahtçılar içinde ya da bunların yanında olan Türkçülerin siyasal etkileri ve faaliyetleri artmıştır. Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp yanında Azerbaycan kökenli olan Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu siyasi yayınlarla Türkçülüğün gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Rusya, İran ve Türkiye'de yaşanan bu üç önemli olayda da Azerbaycan Türklerinden entelektüeller, bir şekilde yer alacaklardır.[329] Shaffer "devrimler dönemi" olarak adlandırdığı bu devirde, Azerbaycanlı fikir çevrelerinde bazı önemli gelişmelerin olduğunu belirtir. Bunlardan biri Rusya'daki gelişmelerin etkisiyle Azerbaycan solculuğunun doğmasıdır. Bir diğeri İran'daki Azerbaycanlılarda Meşrutiyetçi fikirlerin gelişmesidir. Bir başka değişim Azerbaycanlıların Rusya, İran ve Osmanlı'daki siyasi faaliyetlerinin artmasıdır. Bazı Azerbaycan gazeteleri hem Osmanlı hem Azerbaycan Türkçesi'nde yayınlanmaya başlamıştır.[330]

a. Hıyabani ve Azadistan Devleti

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarından itibaren, 1917 ihtilali ve Çarlık Rusya'sının yıkılmasından sonra Güney Kafkasya'da Gürcüler öne çıkmaya başlamışlardır. İhtilalin ortaya koyduğu ilkelerin ve bölgede daha önce yaşanan siyasal gelişmelerin etkisiyle Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcülerde milliyetçi hareketler oluşmaya başlamıştı. Bolşeviklerin Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleri daha önceden kurulmuş olan Mavera-yı Kafkas Komitesini memnun etmedi. Bu komiteye dâhil gruplar, Kasım 1917'de Mavera-yı Kafkas Komiserliğinin teşkilini ilan edeceklerdir.[331] Bu arada İran Meşrutiyet hareketine katılan ve 1911'de Rus-İngiliz işbirliği ile Güney Azerbaycan'a müdahale edilince İstanbul'a geçen Mehmed Emin

[329] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 43-45.
[330] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 32-33.
[331] Sebahattin ŞİMŞİR, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, (İstanbul 2002), 19.

Resulzade 1913'te Bakü'ye dönerek, 1911'de gizli bir teşkilat olarak Mehmed Ali Resulzade, Taki Nakioğlu ve Abbasgulu Kazımzade tarafından kurulmuş olan Musavat'a katılmıştı.[332] Mavera-yı Kafkas hükümetine dönüşen komiserlik varlığını sürdürürken, Ermeniler her ne şartta olursa olsun Rusya'ya dayanmak isteğiyle ayrı bir tutum geliştirmekteydiler. Gürcüler ise bazen Rusya, bazen de Almanya ve İngiltere'ye yaklaşmaktaydılar. Azerbaycan Türkleri ise Türkiye'den başka bir dayanak görmüyorlardı. Bu şartlarda ilk olarak Gürcistan bağımsızlık ilân etti. Onun ardından da Mavera-yı Kafkas'taki Azerbaycanlı vekiller istifa ederek Azerbaycan Millî Şurasını ilan ettiler ve başkanlığa da Mehmed Emin Resulzade'yi getirdiler. Resulzade 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti'ni, -Bakü Bolşevik işgalinde olduğu için Tiflis'te- ilan etti. Geçici başkent olarak Gence seçildi ve Başbakanlığa Fetali Han Hoylu (Hoyski) getirildi. Türk milliyetçiliğine dayalı bu Türk cumhuriyeti 23 ay gibi kısa bir süre yaşadıktan sonra, Bolşeviklerin 1920'deki işgali ile yıkılmıştır.[333]

Azerbaycan'daki bu devlet girişimi güneyde Tebriz'de de etkili olmuştur. Tahran, 1919'da Paris Konferansı'na katılarak tanınan Azerbaycan Cumhuriyeti'ni, İran içinde bir çağrışımı olmaması için "Azerbaycan Kafkas Cumhuriyeti" olarak tanımıştır.[334]

Ekim 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi ile Lenin'in, 1907 Rus-İran Anlaşması dâhil, bütün anlaşmaların geçersizliğini ilan ettiği dönem, Azerbaycan'da da hareketlenmenin olduğu bir dönemdir. Şeyh Muhammed Hıyabani, Tebriz'de Tahran'ın emirlerini kabul etmeyerek bağımsız bir yönetim oluşturmuştur. Anayasacı hareketin içinde faaliyet göstermiş din adamı kökenli ve ikinci Meclis'in milletvekillerinden bir aktivist olan Hıyabani Azerbaycanlı bir Türk'tü. İyi eğitimli bir din adamı olarak

[332] Mirza Bala MEHMETZADE, Milli Azerbaycan Hareketi, (Ankara 1991), 1.
[333] Sebahattin ŞİMŞİR, Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi, (İstanbul 2002), 20. Kuzey Azerbaycan Türklerinin Musavat ve Azerbaycan Milli Merkezi etrafında 1920'den sonraki Moskova karşısındaki mücadeleleri hakkında Bkz: Musa QASIMLI, Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi: 1920-1945, (İstanbul 2006).
[334] Brenda SHAFFER, Borders And Brethren, a.g.e., 38.

tanınan Hıyabani Kuzey Azerbaycan'da da okumuştu. 1919 tarihli Anglo-Persian Antlaşması olarak bilinen İran-İngiltere anlaşmasına şiddetle karşı çıkmış, bir süre Kafkasya'da yaşamıştı. Hıyabani, 10 Nisan 1920'de ise bu Antlaşma sebebiyle Tahran'la ipleri tamamen kopardı. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı kurarak Tahran'ın emirlerine açıkça meydan okudu. Tebriz merkez olmak üzere Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirdi.[335] 22 Haziran 1920'de Hıyabani ayrı bir hükümet kurulduğunu açıkladı. Bir gün sonra da (Güney) Azerbaycan'ın adının "Azadistan" olarak değiştirildiği ilan edildi.[336] Atebeki ise Milli Hükümet adıyla yapılan ilanın 24 Haziran 1920'de olduğunu, daha sonra Azadistan isminin kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyet'inden ayrı görünmek isteği ile seçildiğini iddia etmektedir.[337] Hıyabani hareketiyle eş zamanlı olarak Gilan ve Horasan'da da ayaklanmalar olmuştu. Ancak Tahran için en acil ve tehlikeli olanı Hıyabani liderliğindeki hareketti.

Temmuz başından Ağustos sonuna kadar İran Başbakanı Muşiruddovle Hıyabani ile iyi geçinmeye çalıştı. Aynuddovle yerine Azerbaycan valisi tayin ettiği Muhbirussaltene ile Hıyabani üzerinde etkili olmaya çalıştı. Hıyabani'ye bir seferinde 20.000 bir seferinde de 15.000 tümen rüşvet teklif etti. Hıyabani bu tekliflerin hiçbirini kabul etmediği gibi Muhbirusssaltene'yi de nazikçe Azerbaycan'dan kovdu. Muhbir ise dönüşünde hükümet adına Kazak Tugayları ile anlaştı.[338] Tahran, Hıyabani'nin hükümetine karşı Rus Kazak Tugaylarını ve ittifak ettiği Türk Şahseven aşiretini de kullandı. Eylül 1920'de Hıyabani öldürülerek Azadistan devleti girişimine son verildi.[339]

Bu dönem, Tahran'ın Azerbaycan ya da Tebriz'den kaynaklanan rahatsızlığının siyasal-stratejik boyut kazanmaya başladığı dönemdir. Rıza Pehlevi'nin Şahlığını ilan etmesinden bir yıl önce, 1924'te Bakü'den bir İranlı

[335] Homa KATOUZIAN, a.g.e., 149.
[336] Hıyabani hareketi ve Azadistan devleti hakkında Bkz: Ali AZERİ, Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani, Ankara, Yayın tarihi yok.
[337] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 49-50.
[338] Homa KATOUZIAN, a.g.e., 179-183.
[339] Hamid AHMADI, a.g.e., 159-160.

öğretmenin (Mirza Halil Han) Tahran hükümetine gönderdiği raporda "Türkçe'nin hem Bakü'de (muhtemelen genel anlamda Kuzey Azerbaycan kastedilmiştir) hem de İran Azerbaycan'ında yaygın olarak konuşulduğu; bunun yanında, Azerbaycan'ın İran milliyetçileri için bir sorun olduğu ve Tebriz'deki partinin Azerbaycan'ın Türkiye ile birleşmesini hedeflediği bildirilmiştir."[340]

Hıyabani hareketi, Azerbaycan'da millî his ve kimlik bilincinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Azerbaycan'da 1920'lerden itibaren gelişen farklı kimlik şuuruna etki eden önemli bir husus da Rıza Şah'ın İran genelinde yatırımları ülke millî gelirine en büyük katkıyı yapan Azerbaycan'dan merkezi bölgelere ve Mazenderan'a kaydırmasıdır. Kacar devrinin sonuna kadar İran'ın en müreffeh, zengin ve gelişmiş bölgesi olan Azerbaycan Rıza Şah'ın sanayileşmedeki bölge tercihleriyle gerilemeye başlamıştır. 1931-1941 arasında dört Azerbaycan şehrinde açılan 20 fabrikadan sadece ikisi devletin yatırımı iken merkez ve kuzey bölgelerine 20 devlet fabrikası açılmıştır.[341]

Hıyabani hareketi, Güney Azerbaycan'ın Türkiye ile sınır bölgesinde yaşanan gelişmelerden, Moskova-Tahran ilişkilerinden, Rusya'nın Ermeni politikasından ve nihayet İngiltere-Rusya emperyal işbirliği ve yarışından bağımsız düşünülemez. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç dönemlerinden itibaren Rusya, Ermenilerin gönüllü birliklerini kurup silahlandırıyor ve kullanıyordu. 24 Ekim 1914'de komutanı Osmanlı parlamentosunda milletvekili olan ikinci Ermeni gönüllü birliği, Iğdır'dan Van yönünde harekete geçmişti. Van gölüyle Urmiye arasındaki bölge, Rus Kafkasyası ile Basra'yı işgal etmek için Kuveyt'te savaşın ilan edilmesini beklemekte olan İngilizlerle birleşmenin mümkün olabileceği, tarihî yukarı Mezopotamya'nın merkezi Musul arasındaki en kısa yol olduğu için Türk savunmasının "yumuşak karnı"

[340] İngiliz Dışişleri Belgelerine geçen bu örnekler için Bkz. "Kenneth BOURNE and D. Cameron WATT, (Der.), British Documents on Foreign Affairs, Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and Middle East (Bethesda, Md.: University Publications of America, 1984), 19:330"dan naklen Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 208.
[341] Hamid AHMADI, a.g.e., 291-292.

olarak kabul edilen bir yerdi. Anadolu'da Ermeniler'in görece kalabalık olduğu tek yer Van gölü çevresiydi; Urmiye'de bir miktar Asuri ile Hakkari'de Nasturi (Hıristiyan) aşiretleri yaşıyordu.[342] İran'ın resmi Batı Azerbaycan eyaleti topraklarına tekabül eden bu bölgede Rusların öncü kuvvetleri olan Ermeni birlikleri yanında Asuriler de Azerbaycan Türklerine yönelik birden çok katliam gerçekleştirmişlerdir. Hıyabani hareketi ve Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği hareketinin gelişiminde bu bölgede yaşanan olayların tarihi etkisi de unutulmamalıdır.

Rıza Şah döneminde Azerbaycan eski ticari-ekonomik parlaklığını tedricen yitirmiştir. Şah, ekonomiyi Tahran'da merkezileştirmeye yönelik bir politika takip etmiştir. Şah ekonomik anlamda memleketi olan Mazenderan'a da büyük yatırımlar yapmıştır. Şah döneminde İsfahan ve Mazenderan'ın İran'ın yün ve buna dayalı üretimin, Tahran'ın ise teknolojik üretimin merkezi haline geldiği belirtilir. Buna karşılık Azerbaycan yatırımlardan neredeyse hiç pay alamamıştır.[343]

b. Seyyid Cafer Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısının ardından İran'ın Rus ve İngiliz güçlerince işgalinin ve İkinci Dünya Savaşının önemli sonuçlarından biri de Almanya'ya açık bir muhabbeti olduğu anlaşılan Rıza Şah'ın Haziran 1941'de müttefik kuvvetlerce düşürülmesi oldu. 25 Ağustos 1941'de Kızıl Ordu İran'ın Kuzeyine (Güney Azerbaycan'a) yürüdü. Eşzamanlı olarak Büyük Britanya da petrol çıkarlarını korumak üzere İran'ın güneyini işgal etti.[344]

---

[342] Stefanos YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, (İstanbul, 1994), 283.
[343] Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 76.
[344] Hamid AHMADI, a.g.e., 162.

İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında 1942 yılında yapılan bir anlaşmaya göre, bu iki ülke, savaşın bitiminden altı ay sonra birliklerini İran'dan çekeceklerdi. Zamanı geldiğinde İngiltere, petrol bölgesindekiler hariç, birliklerini çektiyse de 2 Mart 1946'da SSCB birlikleri hala İran'ın kuzey bölgesindeki mevcudiyetlerini sürdürmekteydiler.[345]

Sovyetler, Kafkasya'nın kontrolünü elinde tutmak ve daha da ilerlemek isteğiyle Çarlık Rusya'sının başvurduğu Ermeni kartını kullanmanın Türkiye ile ilişkilerine vereceği zararı da göz önünde bulundurarak, ideolojik araçlara yöneldi. Türkiye ve İran'a yönelik komunist propaganda faaliyetlerini artırdı ve bu ülkelerde Marksist örgütlenmeler için zemin yokladı. Bu faaliyetlerden umduğunu bulamayınca Türk Boğazları ile Türkiye'nin Sovyet Ermenistanı ve Sovyet Gürcistanı ile olan sınırlarına yönelik talepleri gündeme getirdi. Bu girişimle eş zamanlı olarak da Azerbaycan üzerinden İran'a yönelik faaliyetlere başlamıştı.[346]

Pişeveri Azerbaycan'ın bağımsızlıkçı hareketinin liderliğini üstlenerek 3 Eylül 1945'te Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın manifestosunu ilan etti. Bundan 2 gün sonra İran Komünist Partisi Tude'nin Azerbaycan kolu da bu harekete katıldı. Azerbaycan Türkçesi'nde yayın yapan "Azerbaycan" gazetesi yeni partinin resmi organı ilan edildi. Partinin Ekim 1945'teki ilk kogresinde, siyasi talepler ayrıntılı olarak ortaya kondu. Bunlar arasında İran için demokrasi, Azerbaycan için otonomi, Azerbaycan Türkçesi'nin okullarda ve hükümet kuruluşlarında resmi dil olarak kulanılması, Azerbaycan içişleri için Azerbaycan Türkleri'nin atanması ve Azerbaycan askeri gücünün oluşturulması vardı.[347]

---

[345] Oral SANDER, Siyasi Tarih (1918-1994), Ankara, İmge Kitabevi, 1998, 234.
[346] Sedat LAÇİNER ve Turgut DEMİRTEPE: ""Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations", The Review of International Affairs, 3, 3, (İlkbahar 2004), 444-445."
[347] Hamid AHMADI, a.g.e., 162-163.

Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın manifestosunda bağımsızlık değil otonomi olmasına rağmen, Tahran bu partiyi illegal bir hareket olarak ilan etti ve İran ordusunu, Azerbaycan'da yeniden Tahran'ın hâkimiyetini kurmak üzere bölgeye sevketti. Sovyetler Tahran'ın bu askeri girişmine karşı çıkarak önledi. Ancak Sovyet ordusunun çekilmesinden sonra da Azerbaycan'da direniş devam etti. Kasım-Aralık 1946'da süren çatışmalar sonrasında Tahran, Azerbaycan'da yeniden kontrolü sağlayabildi.[348]

Azerbaycan ve İran tarihi açısından çok önemli olan bu gelişmeler, bir taraftan da dünya siyasetinin 50 yılına hükmedecek olan Soğuk Savaş ve iki kutuplu dönemin de başlangıcı olmuştur. Mackey, bu dönemde, İran'da Türkçe "Yengi Donya" (yeni dünya) olarak bilinen ABD'nin, Sovyet yayılması karşısında ilk adımı attığını ve Şah'a destek olduğunu belirtmektedir. Mackey, Şah'ın ABD'yi İran'a çektiğini, bunun İran'la ABD arasında başlayacak kartal-aslan ittifakının önünü açtığını, ABD'nin de Stalin liderliğindeki Sovyet yayılması karşısında sıkı bir müttefike kavuştuğunu yazmaktadır.[349]

SSCB birliklerinin, bu dönemde İran'da ayrılıkçı bir Azerbaycan hareketinin destekleyicisi oldukları, 21 Mart 1945'ten 12 Aralık 1946'ya kadar yaşamış olan Azerbaycan Muhtar Hükümeti'nin SSCB'nin İran'a yönelik politikasının bir sonucu olduğu yaygın olan bir savdır.[350] Ancak bu konuda farklı görüşler de söz konusudur. Çeşitli kaynaklarda Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin kurucusu Seyyid Cafer Pişeveri'nin[351] sol fikirlerden etkilenmiş

---

[348] Hamid AHMADI, a.g.e., 164.
[349] Sandra MACKEY, a.g.e., 240-241.
[350] Kinzer, Azerbaycan yerel milis gücünün silahlarının Moskova'dan geldiğini ve bunların bir ara Azerbaycan'ı tamamen ayırabildiklerini yazmaktadır. Ancak ona göre olağanüstü yetenekli bir devlet adamı olan Ahmet Kavam Moskova'ya gitmiş ve Stalin'i bir çatışmanın eşiğinden dönmeye ikna etmiştir. Moskova, askerlerini geri çekerken ABD'li General Schwarzkopf'un jandarmaları da bölgenin başkenti Tebriz'e girmiştir. Bkz. Stephen KINZER, a.g.e., 89. Ayrıca Bkz. Fahir ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi; 1914-1990, Cilt I. 1914-1980, Ankara, İş Bankası Yayınları, 1994, 425.
[351] Pişeveri'nin hayatı ve faaliyetleri ile ilgili olarak Bkz.: Vügar AHMED, M.C. Pişeveri; Heyatı, Mühiti ve Yaradıcılığı, Bakü, 1998, ayrıca Bkz.: TAĞIYEVA, Şövket ve Ekrem

olduğu ve hatta komünist olduğu belirtilmekle beraber onun hareket noktasının Azerbaycan'ın bağımsızlığı isteği olduğunu, kurduğu hükümetin ilk iş olarak Türkçe'yi resmi dil olarak kabul edip Güney Azerbaycan okullarında Türkçe eğitime başlaması gibi faaliyetlerinin de (ayrıca Pişeveri taraftarlarıyla Tude yanlıları arasında sonradan su yüzüne çıkan ayrılık ve çatışmanın da) bunun göstergeleri olduğunu ortaya koyan yazarlar da mevcuttur.[352]

Laçiner ve Demirtepe konuya ilişkin çalışmalarında büyük ölçüde Wimbush'un görüşlerini kabul etmiş görünmektedirler.[353] Makalelerinde "Shia-Persian Azeris" şeklindeki terminolojik yanlış da muhtemelen böyle bir etkilenmeden kaynaklanmıştır.[354] Oysa Aras'ın iki tarafındaki Azerbaycan Türkleri'nin modernleşme ile başlayan uzun bir millî bilinçlenme dönemini yaşadıkları, bu dönemde, güneyde Hıyabani'nin Azadistan girişiminin de kuzeydeki Tağıyef faaliyetlerinin de; Ali Merdan Topçubaşı, Ali Bey Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu gibi isimlerin faaliyetlerinin de büyük etkileri olduğu bilinmektedir. Bu gelişmelerin Sovyet politika ve propagandasından önce, Çarlık döneminde başlamış olması, Azerbaycanlı Türk kimliğinin gelişimini Sovyet Azerbaycan'ındaki faaliyetlerle ve Moskova'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki İran politikası ile irtibatlandırmayı anlamsız kılmaktadır.

Elbette Azerbaycan Demokratik Hükümeti'nin yıkılmasından sonra güneyden kuzeye yaşanan göç ve sürgünün, kuzeydeki Sovyet yönetiminin bu konuda sürdürdüğü Azerbaycan politikasının etkileri olmuştur. Ali Tude, Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün gibi Güneyli aydınlar Sovyet Azerbaycanına

---

REHİMLİ, Semed BAYRAMZADE, Güney Azerbaycan, Bakü, 2000, Orxan Neşriyyat ve Poliqrafya Evi, 259-283.

[352] Mehmet Metin ÖREN, a.g.e., 89-102.

[353] Bkz. Enders S. WIMBUSH: ""Divided Azerbaijan: Nation-Building, Assimilation and Mobilisation Between Three States", Der. William O. McCAGG ve Brian D. SILVER, Soviet Asian Ethnic Frontiers (New York, 1979)"

[354] Sedat LAÇİNER ve Turgut DEMİRTEPE: ""Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations", The Review of International Affairs, 3, 3, (İlkbahar 2004), 446." Aynı çalışmanın sonuç bölümünde bu kez "Güney Azerbaycan İran'ın dört eyaletinden en büyüğüdür" şeklinde gerçeği yansıtmayan bir cümle de vardır. İran'da Güney Azerbaycan diye bir eyalet hiçbir zaman olmadığı gibi, eyalet sayısı da hiçbir zaman 4 olmamıştır.

göç etmişlerdir. Bunların eserleri, Sovyet Azerbaycanında "Güney meselesi"nin topladığı ilginin de etkisiyle büyük itibar toplamıştır. Denilebilir ki bu tarihten itibaren, uzun süre Güney'in siyasi durumu büyük ölçüde kuzeydeki aydınlara kalacaktır.[355] Ancak bu, güneydeki Azerbaycan hareketinin varlığını da ortadan kaldırmamaıştır.

Bütün değerlendirmelerden şu sonucu çıkarmak mümkündür ki, Pişeveri'nin Azerbaycan Demokrat Hükümeti girişimi Sovyetler Birliği ile ilgisiz değildir. Özellikle Sovyet Azerbaycanı'nın çeşitli düzeylerde ve Moskova'nın bilgisi dâhilinde Tebriz'e destek verdiği anlaşılmaktadır. Ancak Pişeveri ve Azerbaycan Demokrat Hükümeti mensup ve taraftarları İran'ın kuzeybatısını Bolşevikleştirmekten çok Türkçe'nin resmi dil olduğu bağımsız bir Azerbaycan'a bir adım daha yaklaşmak fikrinden etkilenmişlerdir. Dahası, Ferruh ve Ahmadi gibi araştırmacıların yaklaşımları Azerbaycan Demokrat Hükümeti girişimi öncesinde Azerbaycan merkezli millî ya da etnik nitelikli bir hareketin varolmadığını, bu girişimin de doğrudan ve temelsiz bir Sovyet operasyonu olduğunu ispat etme gayretleridir. Hâlbuki öncelikle ekonomiye dayalı açıklamalarla hareket etse de Keddie, Azerbaycan'da o tarihe kadar var olan sıkıntıların niteliğine dikkat çekmektedir. Buna göre, Azerbaycan'ın İkinci Dünya Savaşı sonrasında sol hareketlerin merkezi durumuna gelmesinde, Azerbaycan'ın diğer İran eyaletlerine göre daha fazla vergi ödüyor olması ve bunun karşılığını almıyor olması, Azerbaycan Türkçesi'nin resmi olarak öğretilmiyor ve resmi kurumlarda konuşulmasına izin verilmiyor olması gibi sebepler yanında artan Farslaştırma politikasından duyulan rahatsızlık da etkili olmuştur.[356]

1945'te Seyid Cafer Pişeveri önderliğinde kurulan Azerbaycan Demokrat Hükümeti Tahran yönetiminin kanlı müdahelesi sonucu bir yıl sonunda yıkılmasına rağmen onun taraftarları düşüncelerini devam ettirdiler. 1945-1946 yılları arasında Pişeveri önderliğindeki Azerbaycan Hükümeti

[355] Hamid AHMADI, a.g.e., 385.
[356] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 111.

özellikle kültür ve eğitim alanında önemli reformlar gerçekleştirmiştir. Bu kısa sürede Azerbaycan Türkçesi Azerbaycan'ın resmî dili ilan edilmiş, okullarda ve devlet kurumlarında kullanılmaya başlamış ve ilkokul öğrencileri için Ana Dili adlı altı ciltlik ders kitabı yayınlanmıştır. Tebriz Üniversitesi kurularak Türkçe eğitim-öğretim ve Tebriz radyosu tesis edilerek Türkçe yayın yapılmaya başlatıldı. Azerbaycan gazetesi Azerbaycan Demokrat Partisi'nin (Fırkasının) resmî organı olarak siyasî, edebî ve sosyal konularda makaleler neşretti. Onlarca Türkçe kitap, dergi ve gazete yayınlanmaya başladı. Tebriz'de Güney ve Kuzey Azerbaycan şairlerinden ibaret bir şairler meclisi oluşturuldu.

Sahir, Sehend, Balaş Azeroğlu, Medine Gülgün, H. Biluri, Y. Şeyda ve birçok ünlü şair ilk Türkçe şiirlerini orada okudular. Şairler meclisinde okunan şiirler toplanarak 1945 yılında Şairler Meclisi adlı 80'den fazla şairin şiirlerini içeren bir antoloji şeklinde hazırlanmıştır. 1941-1946 yılları arasında ülkenin yabancı güçler tarafından işgali sırasında ve merkezî hükümetin zayıfladığı bir dönemde Azerbaycan sosyal ve siyasal mücadelelerin odak noktası hâline geldiği gibi Azerbaycan Türk edebiyatı da çiçeklenmeye başlamıştır. O zamana kadar daha çok gazel ve hiciv şiirler yazan Ali Fitret, M. Biriya, H. Sahaf ve Mahzun gibi şairler artık millî ve içtimaî konularda şiir yazmaya başladılar. Uzun yıllar yasaklı ve boğuntulu ortamda yaşadığından dolayı Farsça şiir yazan Habip Sahir'in Türkçe şiir yazması için güzel bir ortam sağlandı. Azerbaycan Hükümetinin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Tahran devletinin fermanıyla Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edildi ve Türkçe yeniden yasaklandı.[357]

c. Soğuk Savaş Dönemi ve Devrime Kadar Azerbaycan Meselesi

1960'lı yıllarda Pehlevi yönetimi millî azınlıkların tarihine, diline, edebiyatına, folklor ve etnografyasına ait bazı eserlerin neşrine imkân

[357] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 53"

tanıyordu. Azerbaycan'ın ayrı ayrı şehirlerinin etnografyası hakkında monografi ve makaleler de yayımlandı. Azerbaycan Türk folkloruna ait kitapçıklar neşredildi. Bu yıllarda Tebriz, Erdebil ve Urmiye şehirlerinde Farsça, aralıklarla 7 adet haftalık dergi, bir adet de günlük (Azerbaycan adında) gazete vardı. 1970'lerde ise bu sayı beşe düştü. Tarih ilmi tamamen siyasî polisin nezareti altındaydı. Şah rejimi millî şuurun artmasında edebiyatın büyük rolünü dikkate alarak, Türkçe edebî eserlerin neşrine izin vermiyordu. Azerbaycan edebiyatının büyük zorluklarla yayımlanmış (bazıları gizli) eserlerinin sayısı çok azdır.[358] 1960'larda İran'da Azerbaycanlı solcu bazı yazarlar milliyetçi ve sol görüşlerini içeren edebi ürünler vermişlerdir. Bunların en meşhurları Samed Behrengi ve Gulam Hüseyin Saidi'dir. 1964-1965'te bir grup Azerbaycanlı gençle birlikte Reza Beraheni'nin, yine 1960'larda Ali Tebrizli ve Ali Rıza Nabdel'in yazılı ve fiili Fars milliyetçiliği ve asimilasyon karşıtı faaliyetleri olmuştur. Nabdel'in sınıf kimliğini önceleyen daha sol bir tutumu olduğu belirtilebilir. 1970'ler boyunca ise Azerbaycan Türkleri, petrol fiyatlarındaki yükselişin etkisiyle Tahran'da gelişen sanayi nedeniyle başkente doğru akmaya başlamışlardır.[359]

d. Devrim, İran İslâm Cumhuriyeti ve Azerbaycan Meselesi

Devrimin gerçekleşmesinde etkili olan "merce-e taklid" din adamlarının sayısı fazla değildir. Hatta sadece üç isim verildiğinde bunların birinin Humeyni birinin Talegani birinin de Şeriatmedari olduğu görülmektedir.

Şeriatmedari ılımlı bir anayasacı olarak tanımlanan 1905 Tebriz doğumlu Şii Türk din adamıdır. 19 yaşında Kum'a giderek, orada Şeyh Abdülkerim Hairi Yezdi'nin yeniden canlandırdığı Kum ekolüne katılmıştır. Humeyni ile sınıf arkadaşı sayılır. Kum'da müçtehid olmuş ve Necef'e

[358] Nesib NESİBZADE: İran'da Azerbaycan Meselesi, (Bakü, 1997), 93-94'ten naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 53"
[359] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, (Cambridge-Massachusetts 2002), 59-64.

dönmüş ve burada daha yüksek tahsile devam etmiştir. Pişeveri'nin girişiminin de gerçekleştiği yıllarda 15 sene Azerbaycan'da (Tebriz'de) ders vermiştir. Ayetullah Burucerdi tarafından Kum'a çağrılmış ancak Azerbaycan'la bağlarını koparmamıştır. 1962-63 yıllarında gerçekleşen Şah karşıtı isyanda önemli rol oynadığı söylenir; hatta bu dönemde Humeyni'nin hayatını kurtardığı iddia edilir. Keddie, Şeriatmedari'nin, Şah karşıtı kitlesel gösterileri desteklediğini ve 1906-1907 Anayasası'nın kesin biçimde uygulanmasını talep ettiğini ancak bu talebin onun Humeyni ile farklılığını ortaya koymakta olup müçtehidlerin güce ortak olduğu anayasalı bir monarşiye rıza gösterdiğini ispat ettiğini belirtir.[360]

İran İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında Türkler etkin rol oynamışlardır. 1978 yılı 7 Ocak tarihinde Kum'da meydana gelen ve 20 medrese öğrencisinin öldürülmesine yol açan olaylar, devrim sürecinin ilk kitlesel olaylarının sebebi kabul edilir. Bu olaydan sonraki, ikinci olay Tebriz'de gerçekleşmiş, Kum'da ölenlerin kırkıncı günü anılırken 1978 Şubat'ının 18-19'unda Tebriz'de meydana gelen ayaklanma bir anda Tebriz'in kontrolünün Şah'ın elinden çıkmasına neden olmuştur.[361]

Tebriz'de önce Üniversite'de gösteriler yoğunlaşmış, sonra esnaf, Nisan ayında öğrencilere kepenk kapatarak destek vermiştir. Önceki olayların kırkıncı gününde yapılan gösterilerde bir öğrenci daha öldürülünce gösterilerin boyutu biraz daha büyümüştür. Olaylar, Urmiye, Zencan ve Hemedan gibi Azerbaycan şehirlerine yayılmıştır. 10 Aralık'ta Tebriz'de devrim sürecindeki en büyük gösterilerden biri olan 700.000 kişinin katıldığı yürüyüş gerçekleşmiştir. Azerbaycan'daki olaylar 16 Ocak'ta Şah ülkeyi terk edene kadar devam etmiştir. Şah'ın ülkeyi terk etmesinden 1 gün sonra Azerbaycan Türkçesinde Ulduz gazetesi yayınlanmaya başlanmıştır. Gazete

[360] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 194.
[361] Sandra MACKEY, a.g.e., 278-279.

etnik haklardan bahsetmiş ve Türkçe kullanımın hür olması talebini yazmıştır.[362]

1979 sonrasında millî kültür alanında önemli bir adım atılmıştır. Bu, "Varlık" dergisidir. Kalp cerrahı Türkolog Prof. Dr. Cevat Hey'et ve Hamid Nutki editörlüğünde yayın hayatına başlayan Varlık, adıyla hem Türkçe'yi hem de Türklüğün varlığını vurgulamaktaydı. Arap alfabesiyle Azerbaycan Türkçesi ve Farsça olarak yayınlanmaya başlayan Varlık'ta, Türkiye ve Sovyet Azerbaycan'ından yazı ve şiirlere de yer verilmiştir. Varlık'ı sol eğilimli Yoldaş takip etmiş, bunları daha düzensiz çıkan Türkçe yayınlar olarak Molla Nesreddin, Dede Gorgud, Köroğlu, Çenlibel ve Azerbaycan Sesi izlemiştir.[363] 1979 Aralık ayında Tebriz isyanı bahane edilerek parti kapatılmış, Şeriatmedari ev hapsinde gözetim altında kaldıktan bir süre sonra vefat etmiştir.[364] Şeriatmedari, yeni rejimde din adamlarının (yargı müstesna) yönetime katılımlarını eleştirmiştir.[365] İran milliyetçiliği perspektifinden yaptığı yorumda Hamid Ahmadi, Şeriatmedari'nin Azerbaycan Türklerinden destek görmediğini ima etmekte, "Azerilerin" Şeriatmedari ev hapsindeyken de herhangi bir gösteri yapmadıklarını iddia etmektedir.[366]

Bu kültürel boyutun dışında Azerbaycan'da hareketli bir siyasi faaliyet de sürmüştür. Humeynistlerin İslam Cumhuriyeti Partisi'ni kurmalarının hemen ardından Şeriatmedari taraftarları da Azerbaycan'da Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi'ni (MHCP) kurmuşlardır. MHCP, Nehzet-e Azadi (Hürriyet Hareketi) ile birlikte bütün İran'daki en önemli siyasal merkez konumuna gelecektir.[367] Şu halde, İslam Cumhuriyeti Partisi, Cephe-ye Millî (Milli Cephe), Tûde, Nehzet-e Azadi ve MHCP dışında ciddi bir siyasi örgütlenme olmayıp, MHCP bunların içinde doğrudan bölgeselliğe ve Azerbaycan'a vurgu yapan tek harekettir. 1979 Şubat'ında kurulan ve Halk-ı

[362] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren, a.g.e., 84.
[363] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren, a.g.e., 86-88.
[364] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 58"
[365] Dilip HIRO, a.g.e., 40.
[366] Hamid AHMADI, a.g.e., 165-166.
[367] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 242.

Müselman (Hezb-i Cumhuri-ye Helg-i Moselman-i İran) olarak anılacak parti pek çok şehirde teşkilatlanmıştır. Yayın organı Farsça yayın yapan Halk-ı Müselman gazetesidir. Partide Tahran'ın Azerbaycanlı esnafı da etkili biçimde yer almıştır. Tahran'da Uzmanlar Meclisi toplandığı zaman, MHCP'nin Azerbaycan kolu Eyaletler Meclisi'nin kurulması fikrini desteklemiştir. Öte yandan bu dönemde kurulmuş olan Encümen-i Azerbaycan da Tahran'la konfederal ilişki kurulmasını talep edecek kadar ileriye gidiyor ve yönetsel, yargısal, ekonomik ve hatta güvenlik işlerinin doğrudan Azerbaycan elinde olmasını istiyordu. Sadece MHCP taraftarları değil, Şeriatmedari de bizzat muhtariyet istediğini beyan etmiştir.[368]

Bu dönemin tipik özelliği Humeyni'nin önemli her konudaki kararında, karşısında Şeriatmedari'yi ve onun arkasında da Azerbaycanlıları gördüğü dönemdir. Anayasa meselesi zıtlaşmayı doruğa çıkarmıştır. Şeriatmedari'nin de etkisiyle Azerbaycan Türklerinin çoğu 2 Aralık Anayasa referandumunu boykot etmişlerdir. Ancak merkezin kontrolündeki Tebriz radyosu Şeriatmedari'nin anayasanın olumlu oylanması için fetva çıkardığı haberini yaymıştır. Bunun üzerine, referandum günü Tebriz'de büyük bir protesto gösterisi yapılacaktır. Bu arada 5 Aralık'ta Şeriatmedari'nin evine bir saldırı düzenlendi ve MHCP taraftarları bu olayla daha da öfkelendiler. Bu saldırıyı resmi yetkililer Afganistanlılara atmaya çalışsa da herkes arkasında Humeyni'yi görmekteydi. 6 Aralık'ta bir başka protesto yapıldı. Bu gösteriden sonra göstericiler, Radyonun ve sivil havaalanının kontrolünü ele geçirdiler. Hatta bu dönemde hava kuvvetleri mensuplarının da Şeriatmedari yanlısı gösterilere katıldığı belirtilir. Olaylar Tebriz'le sınırlı değildi. Erdebil'de MHCP taraftarları tüm hükümet tesislerini kontrol altına aldılar. Hatta ceza evindeki tutukluları serbest bırakıp yerine Devrim Muhafızlarını hapsettiler. MHCP merkezin varlığına yönelik silahlı ve millî bir Azerbaycan hareketi haline gelmişti. Olaylar üzerine, Humeyni bir taraftan Şeriatmedari'nin evine bir uzlaşma ziyareti gerçekleştirdi diğer taraftan da "eğer isyancılar Tebriz'i

[368] Mehmet Metin ÖREN, a.g.e., 202.

bırakmazsa bombalarız" tehdidinde bulundu. Şeriatmedari, yeni yaşanan kanlı Kürt olaylarının bir benzerinin olmaması için uzlaşma yolunu tercih etti.[369]

Şeriatmedari'nin isteği ile Azerbaycan'daki MHCP kontrolü bir anda sona erdirildi. Ancak MHCP'liler kısa süre sonra bunun bir Humeyni oyunu olduğunu anlayıp Tebriz'deki haberleşme kulesinin kontrolünü tekrar ele geçirdiler. Birkaç defa el değiştiren kule 5 hafta MHCP'lilerin elinde kaldı. Bu arada Şeriatmedari taraftarı 700.000 kişilik bir gösteri daha yapıldı. Devrim Muhafızları ile MHCP'liler arasında çatışmalar çıktı ve Humeyni, Azerbaycan dışından bölgeye birlikler sevketmek zorunda kaldı. 12 Ocak'ta 11 MHCP lideri idam edildi. Bundan sonra Şeriatmedari siyaseten gayrıresmi olarak sınırlanmış ve ölene kadar Humeyni tarafından ev hapsinde tutulmuştur.[370]

Mackey, Şeriatmedari'nin Azerbaycanlıların lideri olarak Humeyni için HMÖ'den daha büyük bir tehlike olduğunu, Gotbizade gibi cezalandırılamayacağı için Humeyni'nin yönlendirmesiyle radikal din adamları tarafından ihraç edildiği yorumunu yapar.[371]

e. Kültürel Faaliyetler ve Talepler

İran İslâm Cumhuriyetinin kuruluş yıllarında İran Türkleri Tebriz Tiyatro Cemiyetini kurmuş, Arşın Mal Alan, Meşedi İbad gibi meşhur eserler sahnelenmiştir. Tebriz'de her hafta sonu âşıkların saz çalıp şiir söylemeleri uzun sürmemiş, 1980 yılının sonlarına doğru bu faaliyetler İslâma aykırı görülmüş ve yasaklanmıştır.[372]

---

[369] Brenda SHAFFER: ""İran'da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 339, (Mayıs-Haziran 2001), 23-27."
[370] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 248.
[371] Sandra MACKEY, a.g.e., 308.
[372] TAĞIYEVA, Şövket A.: ""1978-79. İller İran İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycan'da Millî Hüguglar Uğrunda Mübarize", Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri, Elm Yay., (Bakü, 1991), 143-175"ten naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 59."

İran İslâm Cumhuriyeti geçmişte Şah yönetiminin etnik ve kültürel asimilasyonuna uğrayan başta Türkler olmak üzere, Fars olmayan halkların talepleriyle karşılaştı. İlk dönemlerde bu halklara bazı idarî ve kültürel hakların verileceği yönetim tarafından ifade edilmiştir. 1979'da Tahran Üniversitesi'nde İran Hukukçular Cemiyeti'nin davetiyle "İran kavimlerinin kültürel sorunları ve İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası" konusunda İran'ın çeşitli etnik ve siyasî gruplarının da katılımıyla gerçekleşen toplantıda, hazırlanmakta olan İran Anayasası'nın değişik ilkeleri ele alınmıştır. Bu toplantıda Azerbaycan Cemiyeti tarafından Prof. Dr. Cevat Hey'et, Prof. Dr. Hamit Nutki ve Dr. H. Kâtibi Anayasa'ya "okul eğitimi 4. sınıfa kadar ana dilinde ve ondan sonra ana dili ve Fars dillerinde olacaktır" ve "Radyo-televizyon ve bütün kitle iletişim araçları kavmî, yerel ve millî kültürün geliştirilmesine hizmet edecektir" maddelerinin eklenmesini istemişlerdir.[373]

Buna benzer talepler İran'daki Arap, Kürt, Beluç, Türkmen ve Gilekler tarafından da ileri sürülmüş, özellikle Kürtlerin çıkışları bu dönemde bastırılmıştır. Muhtariyet talepleri rejime ve ülkeye yönelik bölücü bir hareket olarak nitelendirilmiştir. İran Anayasasının 19. maddesinde bütün kavimlerin eşit haklara sahip oldukları belirtilse de 15. maddede Farsça resmî ve zorunlu dil statüsüne sahip, Türkçe ve diğer dillerin okullarda öğretilmesi ise sanki devletin görevi değilmiş gibi serbest bırakılmıştır. İran Anayasasına göre, "İran'ın resmî ve ortak dili ve yazısı Farsça'dır. Senetler, bütün resmî belgeler, yazışmalar, metinler ve ders kitapları bu dil ve bu alfabeyle olmalıdır. Ancak mahalli ve kavmi dillerin basında ve kitle iletişim araçlarında kullanılması ve onların edebiyatlarının Farsça'nın yanında okullarda öğretilmesi serbesttir."[374]

---

[373] Hamit NUTKİ: ""Mesele-ye Ferheng-e Akvam-e Mohtelef-e İran ve Kanun-e Esasi Cumhuri-ye İslâmi", Varlık, 2, (1979), 12-13"ten naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 57."

[374] İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası, Çev. Abdullah Ünlü, Evrensel Yay., (İsyanbul, 1996), 31.

Devrime kadar İran Türkleri arasında ana dillerinin kullanımının yasak edilmesi neticesinde okuma yazma bilenlerin az olmasını dikkate alan bazı parti ve cemiyetler gazete ve dergi neşretmenin yanında Türkçenin öğretilmesine ve yazılmasına yönelik kurslar açtılar. Tebriz evlerinde Türkçe dilbilgisi kurslarının açılmasında M. T. Zehtabi'nin büyük rolü olmuştur. Tahran ve Kum üniversitelerinde ise C. Hey'et Türk dili ve edebiyatı tarihi alanında, H. Nutki dilbilgisi, M.A. Ferzane Azerbaycan halk edebiyatı ve H. Sadik dilbilgisi sahasında, Azerbaycanlı öğrencilerin açtıkları özel kurslarda Türkçe ders veriyorlardı. Son yıllarda, İran'ın birçok üniversitesinde (Tahran üniversiteleri, Tebriz, Urmiye, Erdebil, Reşt, İsfahan, Şiraz, Zencan, Kerec vs.) öğrencilerin kişisel girişimiyle Türkçe kurslar açılmış, bu kurslarda A.Sarrafi halk edebiyatı ve folklor ağırlıklı dersler verirken, İ. Refref, İ. Hadi, Daşkın, İmami, T. Hudâyi, H. Gamberpur, H. Râşidi, M. R. Hey'et tarafından Türkçe öğretimi gerçekleştirilmiştir.[375]

İran İslâm Cumhuriyeti'nin belli dönemlerinde liderlik, Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve Silahlı Kuvvetler Komutanlığı gibi önemli makamlar Türklerin elinde olmuştur (S. A. Hameney; Lider ve eski Cumhurbaşkanı, Beni Sadr; ilk Cumhurbaşkanı, M. H. Mûsevi; eski Başbakan, Mûsevi Erdebilî; Adliye Bakanı, Safevi Devrim Muhafızları Ordusu Başkanı vs.)[376]

Ayrıca Süleyman Rüstem, Kamran Mehdi, Enver Memmedhanlı ve Cafer Handan gibi "kuzeydeki güneyli edebiyatçılar", İran'da Azerbaycan Türkleri'nin bir millî kimliğe sahip olmaları için faaliyet göstermişler, onların eserleri de "hasret edebiyatı" olarak bilinen yeni bir edebî çevre doğurmuştur. Azerbaycan'ın edebiyatında önemli yeri olan bu akım ve çevre özellikle 1980'lerde Bakü radyosu yayınlarına geçmiş ve güneyde etkili olmuştur.[377]

[375] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 59."
[376] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 58."
[377] Hamid AHMADI, a.g.e., 387.

Devrimden hemen sonra kurulan Tebriz Şairler ve Yazarlar Cemiyeti 1980'li yılların başında yayın organı Ülker dergisinde devrimi öven yazılara Türk dilinde yer veriyordu. Yine bu yıllarda Tebriz'de Genç Şair ve Yazarlar Cemiyeti Genclik adlı yayın organı ile aynı doğrultuda yayın yapmaktaydı. 1979 Nisanında Tahran'da kurulan Azerbaycan Şairler ve Yazarlar Cemiyeti 1981 Şubatında Güneş mecmuasını çıkarmıştır. 1979 Martında Tahran'da faaliyete başlayan Azerbaycan Medeniyeti Cemiyeti ünlü şair Habib Sahir'in öncülüğünde kurulmuştur. Yoldaş, İnkılâp Yolunda, Yeni Yol ve birçok dergi, İran Türklerinin sorunlarını ve taleplerini ele alan yazıların yanı sıra, Marksist görüşlere yer verdiğinden zaman zaman rejim tarafından kapatılmıştır. Adı geçen dergilerin çıkarılmasında Hüseyin Düzgün'ün hizmetleri büyüktür. Tahran'da Azerbaycan meselelerini araştıran bir grup, Çenlibel gazetesini çıkarmıştır. Hiçbir grup ve partiyle ilgisi olmayan bazı dergiler de bu dönemde yayımlanmaya başlamıştır. Cevat Hey'et'in öncülüğünde çıkan Varlık, Tebriz'de yayınlanan Dede Korkut dergileri ve Furûg-i Azadi gazetesinin ünlü şair Yahya Şeyda'nın denetimindeki Türkçe bölümü Türk kültürü yolunda önemli görevler görmüşlerdir. 50 yıllık Pehlevî idaresi altında oluşmuş yayın yapma açlığı içinde; onlarca dergi, yüzlerce kitap neşrini devrimin ilk yıllarında gerçekleştirdiler. Yukarıda ismini saydığımız dergi ve gazetelerin dışında Türkçe ve Farsça çıkan bazı dergi ve gazeteler ise Tebriz'de Odlar Yurdu, Ulduz, Araz gazetesi, Molla Nesreddin, Dede Korkut dergileri, Sarab'da Veten Uğrunda gazetesi, Tahran'da Azadlık, Köroğlu, Azerbaycan'ın Sesi dergileridir. Bu dergilerin tamamına yakını 1979-1980 yılları arasında neşredilmiş bir çoğu birkaç sayı çıkabilmiş, bazıları maddî sıkıntılardan dolayı, bir kısmı ise İran yönetimi tarafından çeşitli bahanelerle kapatma yoluna gidildiğinden yayın hayatı sona ermiştir. Varlık dergisi zamanımıza kadar yayınını sürdürmüştür.[378]

[378] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 58-59."

f. 1990 Sonrasında Güney Azerbaycan Meselesi ve GAMOH

1980'ler boyunca Azerbaycan siyasi hareketlerinde bir durgunluk olmakla birlikte, Türkiye ve Azerbaycan'a ilgi devam etmiş, sosyal ve kültürel bakımdan Azerbaycanlı Türk kimliği gelişimini sürdürmüştür. Sovyetler Birliği içinde 1985'ten itibaren yaşanan gelişmeler Baltık ülkeleri ve Doğu Avrupa'daki toplumlar üzerinde olduğu kadar Kafkasya ve Türkistan toplumları üzerinde de etkili olmuştur.

1987-88'den itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerginliğin ortaya çıkması, Azerbaycan Halk Cephesi'nin bir siyasal hareket olarak güçlenmesi ve kitleselleşmesi, güneyde de tesirleri olacak bir değişikliktir. İleriki bölümlerde ele alınacağı üzere, Azerbaycan Halk Cephesi, Türk milliyetçiliğine dayalı bir Sovyet karşıtı Azerbaycan hareketi olarak gelişmiş ve bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında tanınmıştır.

A. AHCP, 31 Aralık ve 20 Ocak

Azerbaycan'ın 1988-89'dan itibaren millî bir harekete yönelmesi, bunun Azerbaycan Halk Cephesi hareketi olarak örgütlü bir hale gelmesi, Rafsancani hükümeti tarafından da "millî" bir hareket olarak görülmüştür. Diğer taraftan din adamlarının çoğu, bu hareketi dini bir hareket olarak görmüştür. Kafkasya ve Orta Asya'daki hareketleri dinî açıdan yorumlayanlar, bu hareketleri İslâmi bir birlik altında toplamayı önermekteydiler. Azerbaycan'daki bağımsızlık ve Halk Cephesi hareketini millî bir hareket olarak görenler bunun İran için bir tehdit olduğunu da değerlendirmişlerdir.[379]

Cephe içinde yer alan ve Güney Azerbaycan'daki milliyetçi hareketin tarihi açısından da anlamı olan Musavat'a atıfla Yeni Musavat adıyla

[379] Arif KESKİN: ""İran'ın Azerbaycan Politikası", Global Strateji, Sonbahar 2006, 2, 7, 95

örgütlenen ve bugün de Kuzey Azerbaycan muhalefetinin gövdesini oluşturan Musavat da Azerbaycan'ın Türk kimliğini vurgulayan bir siyasal anlayışa sahip olmuştur. 20 Ocak 1990 olaylarıyla beraber meydanlara hâkimiyeti tescillenen AHCP, 1992 yılında Elçibey'i Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı yapacaktır. Elçibey, daha 1989 yılında "izlenecek yol konusunda tartışmaya gerek olmadığını, Türk, Müslüman ve modern olduklarını, bunun da Resulzade'nin üç renkli bayrağında temsil edildiğini" açıklamıştır. Bu arada Elçibey'in 1989'da Bakü'de konser verecek olan bir Bulgar grubunun konserini, Bulgaristan'daki Türk azınlıkla dayanışma hedefiyle engellemesiyle aynı dönemde Tebrizli aktivistlerin Bulgaristan Türklerine dayanışma göstergesi olarak Bulgaristan muhacirlerine para topladıklarını da hatırlamak gerekir. Aynı dönemde AHCP, Özbekistan'daki olaylar nedeniyle sürülen Ahıska Türkleri'nin Azerbaycan'a kabulü için de faaliyette bulunmuş ve bunda başarılı olmuştur.[380]

Kuzeydeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991'de SSCB'den bağımsızlığını kazanmasıyla, İran'daki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği ivme kazanmış, kültürel ve dilsel haklar konusu pek çok Azerbaycanlı için öncelik hâline gelmiştir.[381] Ancak bundan önce 20 Ocak 1990 olaylarının etkilerine bakmak gerekir.

1989 sonunda Karabağ çatışmaları şiddetlenmiş, 3 Aralık 1989'da Dağlık Karabağ Özerk Oblastı Ulusal Konseyi ve Ermenistan Yüksek Sovyeti, Dağlık Karabağ'ın Erivan'daki tek bir hükümetin yönetimi altında bulunan "Birleşik Ermenistan Cumhuriyeti"ne katıldığını açıklamıştır.[382] 12 Ocak'ta Ermenilerin Karabağ'daki iki Türk yerleşim birimine saldırmaları sonucu 12

---

[380] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, (Cambridge-Massachusetts 2002), 132.

[381] Aylinah JURABCHI: ""Who are Azeris?", The Iranian, http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/, 08.08.2002."

[382] Fahrettin ÇİLOĞLU, Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar, (İstanbul 1998), 147.

kişi ölmüş, 22 kişi rehin alınmıştır.[383] 13 Ocak'ta bir Ermeni, baltayla iki Türk'e saldırmıştır. Bundan sonra Azerbaycan Türkleri ile Azerbaycan'da yaşayan Ermeniler arasında çeşitli çatışma ve kavgalar olmuş, bu olaylarda bazı Ermeniler öldürülmüştür.

O günlerde Azerbaycan'da vatandaşların siyasi-sosyal ilgi ve etkinliklerinde büyük bir artış olmuştur. Ermenistan'ın haksız girişimlerinin Moskova tarafından desteklenmesi ya da göz yumulması toplumun öfkesine neden olmuştur. Bu öfke, Sovyet yönetiminden duyulan rahatsızlık ve millî istiklal fikri ile birlikte zirveye yükselerek topyekûn bir coşku haline gelmiştir. Aslında, Azerbaycan Halk Cephesi'nin 1990 Mart'ında yapılacak Parlamento seçimlerinde galip geleceğini, bu parlamentonun da bağımsızlık ve Karabağ konularında ciddi kararlar kabul edeceğini düşünen Moskova, Sumgayıt olaylarını tezgâhlamış, medyayı da bu provokasyonlarda kullanmıştır. Moskova, 20 Ocak gecesi, etnik çatışmayı durdurmak bahanesi ve Azerbaycan Halk Cephesi'ni ezmek kararlılığıyla Bakü'ye müdahaleye başlamıştır. Resmi Moskova açıklamasında Azerbaycan Halkının zalim bir baskı altında olmasından ve Cephe'nin iktidarı zorla ele geçirmek isteğinden dolayı müdahale kararı alındığı bildirilmişti.

Müdahaleye karşı direnen, meydanı terk etmeyen insanlar, adeta bir fırsat bilinerek katledilmiştir. Bu katliamda öldürülen ve kimliği tespit edilerek cenazesi defnedilenlerin sayısı, resmi rakamlara göre 137'dir. 600'den fazla insan yaralanmıştır. Öldürülenler arasında çocuk yaşta olanlar yaşlılar ve kadınlar da mevcuttur. Sovyet Hükümeti, Bakü'de süresi belirsiz bir olağanüstü hal ilan etmiş ve bölgedeki 5.400 kişilik İçişleri Bakanlığı birliğine takviye olarak 11.600 kişilik bir Sovyet Birliği daha sevk edilmiştir. Bildiğimiz gibi daha sonra Azerbaycan Bakanlar Kurulu eski Başkanı olan Ayaz Muttalibov, Azerbaycan Komünist Partisi birinci sekreteri yapıldı.

---

[383] KENGERLİ, Mehmet: ""Karabağ Azerbaycan Toprağıdır Dünya Durdukça da Öyle Olacaktır", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 14"ten aktaran Araz ASLANLI: "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", Avrasya Dosyası, 7, 1, 402."

Azerbaycan'a ihanet dışında hiçbir irade ortaya koyamayan Muttalibov, Mayıs ayında tek aday olarak Devlet Başkanı seçilecektir. İki nedenle olaylar 21 Ocak itibarıyla da bitmiş sayılmaz. Birincisi, olaylarda yaralananlardan daha sonra şehit olanlar olmuştur. İkincisi, ev ve otomobillere ateş açılarak yeni canlar da alınmıştır. 24 Ocak'ta Sovyet Birliklerinin Ermenistan'ı deniz ablukasından kurtarmak üzere Bakü limanına girdiği de unutulmamalıdır.[384]

İran hükümet yetkilileri Azerbaycan'da yaşanan gelişmeleri millî bir Azerbaycan hareketi olarak görmüş ve tehdit olarak algılamıştır. Gerek 20 Ocak'a gerekse Moskova-Bakü ilişkilerinin diğer kriz anlarına baktığımızda Tahran'ın ciddi tepkilerini göremeyiz. Tahran, "sorunların barışçıl yollarla çözümü" temennisi dışında bir tutum belirlememiştir.[385]

Konunun Güney Azerbaycan'la ilgili boyutunu anlamak bakımından biraz daha geriye gitmeliyiz. Hatırlanacağı üzere Aralık 1989'da Nahcivan'daki Halk Cephesi mensupları sınır boyunda çeşitli faaliyetler düzenlemişlerdir. Bir şenlik havasında gerçekleştirilen yoğun katılımlı bu faaliyetlerde bütöv Azerbaycan ideali seslendirilmiştir. Sınır gösterileri Güney için özellikle anlamlı olan 12 Aralık'ta zirveye çıkmıştır. Nihayet Halk Cephesinin bölge yetkilileri sınır görevlilerine bir ultimatom vererek serbest ticaretin başlamaması durumunda sınır barikatlarını ve tel örgüleri kaldıracaklarını açıklamışlardır.[386] 31 Aralık gecesi, sayıları binleri aşan göstericiler sınır kulübelerini yakmış, tel örgüleri kesmiş ve resmi Sovyetler Birliği ile İran arasındaki ancak gerçekte Kuzey ve Güney Azerbaycan arasındaki sınırı sembolik olarak ortadan kaldırmışlardır. Bundan 4 gün sonra 4 Ocak 1990'da, Bakü'de, 150.000 insan bu sınırın açılması için toplanmıştır. Göstericiler, sınırdaki göstericilerle dayanışma içinde olduklarını açıklamışlardır. Bu arada bir miktar kuzeyli, illegal olarak güneye geçmiştir. Halk Cephesi olayları desteklemiş ve bir grup aktivist, Moskova'ya konuyla

[384] Fahrettin ÇİLOĞLU, a.g.m., s.148.
[385] Arif KESKİN: ""İran'ın Azerbaycan Politikası", Global Strateji, Sonbahar 2006, 2, 7, 94-95".
[386] http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1990/ocak1990.htm

ilgili talepleri içeren, 1828'de Azerbaycan'ın bölündüğünü bildiren bir mektup göndermiştir. Moskova ve Tahran konuyla ilgili olarak görüşmüş ve 7 Ocak'ta sınırda bir akraba görüşmesi kararı vermişlerdir. İran resmi makamları ve haber ajansları konuyu İslamî-İranî bir buluşma gibi göstermeye çalışmışlardır. Bu olay güneyde kuzeyin ilgi odağı olmaya başlamasının da başlangıcı sayılabilir. 19 Ocak'tan itibaren Bakü'deki olayların ciddiyeti artmış ve Moskova müdahaleye fiilen başlamıştır. 20 Ocak olaylarından sonra ise güneye önemli miktarda insan geçtiği bildirilmiştir.[387] Bütöv Azerbaycan fikrinin yarattığı 31 Aralık gecesinden sonra 20 Ocak, güneyde milli uyanışa ve hareketliliğe önemli katkıda bulunmuştur.

AHCP lideri Elçibey'in Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmasından sonra, bir taraftan Karabağ savaşı ile bir taraftan da devlet ve toplum inşası ile uğraşılmıştır. 22 Aralık 1992'de Türkçe Azerbaycan'ın resmî dili ilan edilmiş, Ekim 1992'de Rus ordusunun Azerbaycan'dan çıkarılması hukuksal olarak garanti edilip Mayıs-Haziran 1993'te Rus birlikleri Azerbaycan'da çıkarılmıştır.[388] Öncelikli olarak Rusya'ya karşı atılan ve Rusya'nın Ermenistan'ı daha fazla desteklemesine neden olan bu adımlar şüphesiz Güney Azerbaycan meselesi bakımından da önemli yansımaları beraberinde getirmiştir.

1990'ların ilk yarısı, İran'da Azerbaycan Türklerinin genel olarak Azerbaycan ve Türklük konularına ilgisinin yoğunlaştığı, İran devlet mekanizmasının da Kafkaslar ve Türkistan'daki gelişmeleri hem bir tehdit hem de fırsat algılamasıyla görerek harekete geçtiği yıllardır. Bu yıllarda Güney'deki Azerbaycan Türkleri, siyasi ve ekonomik başarılarıyla orantılı bir toplumsal statülerinin olmamasından, medya organlarının "Türk" kavramını olumsuz kullanmasından ve Farslaştırma politikalarından daha fazla şikâyet etmeye başlamışlardır. Kendi kimliklerini ifade eden bir devletin bağımsız

[387] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren, a.g.e., 136-141.
[388] Nazım CAFERSOY, Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye Azerbaycan Rusya İlişkileri: 1991-2000, (Ankara 2001), 13.

olması, bunda en önemli etkendir. Dahası, Türkiye televizyon kanalları bu yıllarda bölgeden izlenmeye başlamış ve ortak kimlik algılaması güçlenmiştir.[389]

1994 yılında Güney Azerbaycanlı öğrenciler, İran hükümetine ve Meclis'teki Azerbaycanlı milletvekillerine mektup gönderme kampanyası düzenlemişlerdir. Bu mektuplarda, iki dilli eğitim sistemine geçilmesinin vaktinin geldiği, kendilerinin İran'a Müslümanlığın görevleriyle bağlı olup, Fars dili ile bağlı olmadıkları, resmi yetkililerin Türk diline acilen önem vermeleri gerektiği, Tebriz, Urmiye, Zencan ve Erdebil'de yerel Türkçe radyo ve televizyonların kurulması gerektiği gibi talepler dile getirilmiştir.[390] Resmi karşılık bulmayan bu girişimler, 1990'ların ikinci yarısındaki siyasi faaliyetlerin zeminini hazırlamıştır.

1997'de Hâtemi döneminin başlamasıyla Türkçe dergi ve gazeteler bir birinin ardınca yayımlanmaya başlamıştır. İran Türkleri Farsça eğitim aldıklarından ve bazı konuların Türk olmayan İranlılar tarafından okunmasını istediklerinden dolayı gazete ve dergileri iki dilli Türkçe ve Farsça olarak yayımlamışlardır. Bazı dergilerin tamamen Farsça (örneğin Yaprak dergisi), bazılarının da tamamen Türkçe çıktığı (örneğin Yurt dergisi) görülmektedir. Bu tip yayın organlarının sayısı azdır. İran Türklerinin çıkardığı dergi ve gazeteler genellikle iki dillidir. Öyrenci adlı dergi Türkçe, Farsça ve İngilizce çıkarken Arap alfabesinin yanında bazen Lâtin alfabesini de kullanmaktadır. İran resmî dairelerinin denetimi altında Kuzey Azerbaycanlılar için yayımlanan Körpü adlı gazete Kuzey Azerbaycan yazı dilini ve Kiril (son zamanlarda Lâtin) alfabesini kullanır. Türkmen Türklerinin Yaprak adlı dergisi ve Türkmen Türkçesiyle çıkan Sahra gazetesi bulunmaktadır. Özellikle son beş yıldır İran'da üniversite öğrencilerinin çıkardığı dergiler dikkati çekmektedir. Tahran, Tebriz, Erdebil, Hoy, İsfahan, Zencan, Merend, Hemedan gibi şehirlerde bulunan üniversite öğrencileri millî şuuru

[389] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren, a.g.e., 168.
[390] Brenda SHAFFER, a.g.e., 172-173.

yükseltmek, Türk kültürünü araştırmak ve yaşatmak amacıyla otuz civarında dergi çıkarmışlardır. Araz, Bakış, Baykuş, Birlik, Çağrı, Çiçek, Dan Ulduzu, Erdem, Heyder Baba, Kimlik, Kopuz, Köroğlu, Nesim, Öyrenci, Sav, Seher, Toprak, Ulduz, Yurt, Işık, Ildırım, Barış, Ulkam adlarını taşıyan dergilerin ad olarak seçtikleri kelimelerin Türkçe olması ve sembolik anlam taşımaları da dikkati çekmektedir. Öğrencilerin çıkardığı dergilerde kullanılan dilin Türkiye Türkçesinden bir hayli etkilendiği görülmektedir. Öğrenci, öğretmen, uçak, özel, olay gibi onlarca kelime Türkiye Türkçesinden Güney Azerbaycan Türkçesi'ne geçmiştir. Bunda, bölgede seyredilen Türkiye televizyonlarının ve Türkçe kitapların payı olduğu kadar, Türkiye üniversitelerinde okuyan İran Türklerine ait öğrencilerin de önemli katkısı olmuştur. Ayrıca Güney Azerbaycan öğrencilerinin yeni Türkçe kelime türetme eğilimlerinin güçlenmesi de dikkati çekmektedir. Eskiden dârülfünun ve medrese-ye âli denilen kelimeye karşılık olarak İran'da Farsça dâneşgah ve Kuzey Azerbaycan ve Türkiye'de üniversite kelimesi kullanılmaktayken Güney Azerbaycan'da Özbek Türkçesinde enstitü anlamına gelen bilim yurti kelimesinden türeyen biliyurt terimini kullanmaya başlamışlardır.[391]

B. Çöhreganlı ve GAMOH

Mahmudali Çöhreganlı adındaki dilci Azerbaycanlı Türk akademisyen, 1996'daki parlamento seçimlerinde aday olarak Tebriz'den 600.000 oy aldı. O günden itibaren üç defa hapsedildi ve defalarca işkence gördü.[392] Daha sonra, İran içindeki gelişmelerden dünyayı haberdar etmek üzere İran'ı terk etti ve bazı Avrupa ülkeleriyle Türkiye ve ABD'yi ziyaret etti. ABD'de,

[391] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 67-68. İran'da çıkan bu yayınlardan örnekler için ekler'e bakınız.

[392] Çöhreganlı'ya ilk yöneltilen suçlama ülkeye kaçak yoldan parfüm ve şampuan sokarak vergi gelirlerine zarar vermekti. Avukat edinebileceği ancak mahkeme saatinden 1,5 saat önce söylendi. Çöhreganlı kendi davasını savundu. Tutulan şahitle konuşmak istediğini söyledi. Telefonla katılan tanığa "tanıklık için zorlanıp zorlanmadığını sordu" ve tanık cevap veremedi. Çöhreganlı durumu hâkime yansıtıp bunun adil olmadığını söylemesine rağmen, hapsedildi. UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 99-100.

hükümetten, Kongre'den, medyadan ve araştırma enstitülerinden temsilcilerle görüştü. CSIS Kafkaslar Projesi, 8 Ağustos 2002'de onun temsil ettiği hareket ve Azerbaycanlıların bugün İran'daki durumu konusunda bilgilenmek üzere Dr. Çöhreganlı'yı misafir etti.[393] ABD'nin bu adımı, Türkiye dahil pek çok ülkede, ABD'nin İran'a yönelik planlarının bir parçası olarak değerlendirildi. Ancak Çöhreganlı'nın mücadele süreci, İran'ın temel tehdidi olacak Güney Azerbaycan siyasal faaliyetlerini bütünleştirici bir etki yapacaktır.

Çöhreganlı, siyasi geçmişini şu şekilde anlatmaktadır: "1996 yılında, 600.000 oy alarak Tebriz'den Meclis'e girdim. Benim platformum İran'a demokrasi getirecek ve 15. madde altında Azerbaycan Türkleri'ne dil ve kültür haklarını kazandıracaktı. Rejimin, haklarımızı ihlal eden uygulamalarını protesto ettim ve anayasanın bizim haklarımıza ilişkin hükümlerinin uygulanması talebinde bulundum. Bu rejimin İslâm'ı istismar ettiğini ve İslâm'ın zulme izin vermediğini söylemek için okullara, evlere, camilere ve diğer kamuya açık yerlere gittim. Rejim benim "Güney Azerbaycan"ı uyandıracağıma inandı. Rejimin yetkilileri Tebriz radyosundan istifa ettiğimi açıklamamı istediler. Fakat bunu yapmadım. Tutuklandım ve işkence gördüm. Tüfek dipçiği ile başımdan yaralandım ve bu da vücudumda kalıcı hasar bıraktı. Eğer televizyondan Türkiye ve İsrail'in bir ajanı olduğumu açıklarsam bana işkence yapmayı bırakacaklarını açıkladılar. Üç defa hapse atıldım ve Uluslararası Af Örgütü bu nedenle İran'ı iki yıl boyunca insan hakları ihlaliyle suçladı. Uluslararası dikkat ve BM Genel Sekreteri Kofi Annan'ın mektubu sayesinde hapisten kurtuldum. GAMOH'un son 7 yılda (1994-2002) ne kadar güçlendiğini gösterdik. Yılda bir defa Babek Kalesi'nde toplanıyoruz. 2002 yılındaki Babek toplantımıza[394], rejimin katılımları caydırmak için kurduğu on arama noktasına rağmen 1.2 milyon insan katılmıştır. Milyonlarca insana dayanan hareketimize 700.000 Azerbaycanlı Türk öğrenci tarafından öncülük edilmektedir. İran tarihinde ilk defa olarak,

[393] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.
[394] Babek Kalesinde yapılan toplantıların 2005 yılında gerçekleştirilenine yönelik bir el bildirisi için Ekler'e bakınız.

Azerbaycanlı Türk öğrenciler ve entelektüel seçkinler kendilerini Fars elitten ayırmaktadır. Bizim hareketimiz, Kürtlerle, Araplarla ve hâkim Fars kültürü tarafından asimile edilen diğer azınlıklarla iletişim kanallarına sahiptir. Kasaba, köy ve şehirlerde 1000 kadar komite kurduk. Bu komiteler Azerbaycanlı Türk nüfusunun kültürel ihtiyaçlarına cevap vermektedir. Sadece kalemlerimizi ve dilimizi kullanarak geçirdiğimiz altı yıl sonra, hareketteki bazı arkadaşlarımız sadece konuşuyor olmaktan yakınmaya ve bazıları da "savunma" komiteleri oluşturmaya başladılar."[395]

Çöhreganlı'ya göre, İran hükümeti Azerbaycan Türkleri'nin yeniden bir demokrat kalkışmanın öncüsü olmasından korkmaktadır. Çöhreganlı'nın şu ifadeleri, onun Azerbaycan Millî Hareketinin gelişimi ve kısa tarihi hakkındaki görüşlerinin bir özeti niteliğindedir. "Geçtiğimiz yüzyılda, İran'da 4 büyük devrim olmuş, bunların hepsine Azerbaycan Türkleri'nce öncülük edilmiştir. 1905-1911 Anayasacı devrimi, Güney Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz'de başlamıştır. 1920 yılında Şeyh Muhammed Hıyabani önderliğindeki demokratik devrim de Tebriz'de başlamış, Güney Azerbaycan 6 aylığına bağımsız olmuştur. Sovyetler Birliği ve İran, bu devleti, onbinlerce Azerbaycan Türkü'nü öldürerek, birlikte bastırmışlardır. 1945-46 yıllarında Azerbaycan Türkleri, Güney Azerbaycan'da yeniden bir devlet kurabilmişlerdir. Bu devlet, bir yıl yaşamış ve yine Sovyetler Birliği ve İran birlikte bu devlete 40.000 insanı öldürerek son vermişlerdir. Bu devletin bir yıl süren hayatında, Tebriz'de Türkçe radyo istasyonları kurulmuştur. Türkçe okullar açılmış ve Azerbaycan Türkçesi'nde yayın hayatı başlamıştır. İran hükümeti bu devleti bastırdıktan sonra bu yayınların tamamını toplatarak kamu önünde yakmıştır. Güney Azerbaycan için mücadele eden bütün aktivistler öldürülmüş ve/veya işkenceye tâbi tutulmuştur. Bütün bunların sonucu olarak Azerbaycan hareketi 50 yıllık kış uykusuna yatırılmıştır. 1979 İslâm Devrimi'ne de Tebriz'deki Azerbaycanlı çoğunluk tarafından öncülük edilmiştir. İslâmi hükümet daha önce hiç denenmemişti ve Azerbaycan

[395] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.

Türkleri, Şah rejiminin baskıcı olduğuna, demokratik bir rejimin kurulması gerektiğine inanmışlardı. Ancak sonuç eskisinden daha kötü olmuştur."[396]

Doktora tezi, Türkçe'nin Farsça üzerindeki etkileri ve Farsça'daki Türkçe kelimeler ile ilgili olan Çöhreganlı, İran'daki en büyük grup Türkler olduğu halde, bütün devlet televizyonlarının dilinin Farsça olmasına, ülkedeki 100 radyo istasyonunun Farsça olmasına dikkat çekmiş ve kültür alanına ilişkin şu görüşlerini ifade etmiştir: "Biz dünyaya pek çok yazar ve şair veren bir milletiz. Buna Dede Korkut da dâhildir. Dede Korkut Türk Dünyasında Homer'e denk bir isimdir; UNESCO 1999 yılını Dede Korkut yılı olarak ilan etmiştir. Oysa İran'ın üniversite sisteminde Farsça için 200 dil bölümü bulunmakta, fakat Tebriz dâhil hiçbir yerde bir tek Türkçe bölümü bile bulunmamaktadır. İran'ın medeni ve demokratik olmayan anayasası bile bütün azınlıkların dillerinin kamu alanının dışında kullanılabileceğini belirtmektedir. İran anayasasının 15. maddesi, Azerbaycan Türkçesi'nin Güney Azerbaycan'da kullanılmasına izin vermektedir; ancak bu kanun sadece kâğıt üzerinde kalmaktadır. Şah Pehlevi, Azerbaycan Türkleri'ne "Eşekler" demiştir.[397] Fars şövenistleri bugün hâlâ bu küfürü kullanmaktadırlar. Pehlevi rejimi Azerbaycan Türkçesi'ni okullarda yasaklamış, bu dili kullanmak isteyen öğrencileri kelimenin tam anlamıyla buna pişman etmiştir. Bizim tek hatamız insan gibi yaşamak ve kendi dilimizi konuşmak istiyor olmamızdır."[398]

Çöhreganlı'nın öne çıktığı ancak pek çok Güney Azerbaycanlı Türkçü entelektüelin desteklediği bir örgütlendirme ile oluşturulan GAMOH hareketi, 1997'den itibaren adı daha fazla duyulan bir yapı haline gelmiştir. Resmî olarak İran'ın toprak bütünlüğünden yana olduğunu; Azerbaycan ya da Türkiye ile birleşmeye çalışmadıklarını; İran'ı, Azerbaycan Türkleri'nin

[396] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.
[397] İran'da Azerbaycan Türklerine yönelik olarak "Tork-e Har" (Eşek Türkler) ifadesinin kullanıldığına İranist yazarlar da tanıklık etmektedir. Ahmadi, Rıza Şah döneminde Azerbaycan valisi olan Abdullah Mustovfi'nin bölgedeki nüfus sayımı için "eşek numaralandırması" dediğini yazmaktadır. Hamid AHMADI, a.g.e., 293.
[398] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.

haklarına saygı gösteren federalist bir yapıda görmek istediklerini açıklayan GAMOH, İran'ın asla Azerbaycan'ın bağımsızlığını istememiş olduğunu ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir devlet haline gelmemesi için Sovyetler Birliği / Rusya ile çalışmış olduğunu da açıklamalarında belirtmiştir. İran'ın parçalanmasına değil, İran'ın yıkılmasını önlemeye çalışacaklarını; zira 10 milyon Azerbaycanlı'nın, tarihsel olarak Azerbaycan olmayan bölgelerde yaşamakta olduğunu ve aktif çatışma olmasını istemediklerini açıklayan Çöhreganlı, bağımsızlık ve birleşme konularının ne olacağını tarihe bırakarak hareketin tabanına da mesaj vermiştir.[399]

Ancak kritik olan GAMOH-Azerbaycan ve GAMOH-Türkiye ilişkileri olmuştur. İran, iki ülkeyi de bu konuda uyarmıştır. Azerbaycan'a gittikten sonra kendisine yöneltilen "Azerbaycan Cumhuriyeti yetkilileri, İran'ın içişlerine karışmayacaklarını açıkladılar. Size nasıl bir yardımları olabilirdi ki?" şeklindeki soruya cevaben Çöhreganlı şunları söylemiştir: "Sayın Aliyev'in konuyla ilgili politikasından dolayı memnunum. Kendisiyle şahsen tanışmadım; ama buna gerek de yoktur. Azerbaycan'a girmeme izin verildiğinde havaalanında beni binlerce insan karşılamıştı. Ziyaretimin ikinci gününde, Millî Güvenlik Bakanı benim güvenliğimi resmen üzerine almıştı. Bütün televizyon kanallarıyla, medya temsilcileriyle ve hatta Aliyev'in partisinin mensuplarıyla da görüştük. Ben de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin, İran'ın içişlerine karışmaması gerektiğine inanıyor ve İran'ın da artık Azerbaycan'ın içişlerine karışmamasını ümit ediyorum.[400]

Öte yandan Çöhreganlı'nın New York'ta BM'de temaslarda bulunduğu sırada, Kasım 2002'de ABD'ye mülteci olarak kabul edildiği haberleri basına yansımıştır. O günlerde Dünya Azerbaycanlıları Kongresi İdare Heyetinin üyesi Teymur Eminbeyli bu yönde bir haber alındığını, ancak bunu doğrulayamadıklarını, GAMOH'un Bakü Bürosunun başkanı Hüseyin Türkelli ise bu bilginin yanlış olduğunu açıklamıştır. Hüseyin Türkelli Çöhreganlı'nın

[399] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.
[400] Dr. Mahmoudali CHEHREGANI: a.g.m.

hiçbir ülkede kalma niyetinin bulunmadığını en kısa zamanda Tebriz'e dönmek istediğini belirtmişti. Yine, Güney Azerbaycan Millî Harekâtı'nın Savunma Komitesinin başkanı Cahandar Bayoğlu ABD'nin Çöhreganlı'ya sıcak yaklaştığını, lakin onun, hiçbir ülkeden sığınma almayacağını ve yakında Azerbaycan'ın güneyine döneceğini, ayrıca Çöhreganlı'nın hiçbir ülkeden sığınma almaya ihtiyaç duymaksızın istediği ülkede istediği kadar kalabileceğini açıklamıştır.[401]

Azerbaycanlı "biliyurtlular"[402] toplumunun teşebbüsü ile hazırlanan öğrenci dergilerinin ortak sayısında Dr. Çöhreganlı öğrencilere hitaben yazdığı "Yolunuz Milletçilik yoludur, tepeden tırnağa kadar milletçi olmalıyız" diyerek onların yayın politikalarını şekillendirmektedir. Aslında öğrenci dergilerinin hepsi Türk milletçiliği, Türkçenin İran'da hâkim kılınması, sözlü ve yazılı edebiyatın örneklerinin halka ulaştırılması, Azerbaycanlılık şuurunun uyandırılması gibi konulara yönelmişlerdir. Örneğin, Araz dergisi kendisine geçmişi tanıtmak ve anayasanın 15. ve 19. maddelerinin uygulanmasını sağlamayı en önemli hedef olarak seçmiştir. Barış dergisi "seninle barışmak, seninle sevişmek, seninle öpüşmek ebedî borcumdur menim, anayurdum: Azerbaycan" parolasıyla çıkmaktadır. Çağrı dergisinin ortak sayıda yer alan sayfalarında onun yayın politikası hakkında çok açık bir fikir edinmek mümkündür: "Çağrı'nın geniş kitleler tarafından alkışlanması tuttuğu siyasette, yani milletçilik ve milletleşme sürecimizi ele alan yazılara yer vermesindedir... Bugün hangi ideolojiye sahip olursak olalım, siyasî çizgimizin esas istikameti Türkolog ağırlığı ile Azerbaycancılık olmalıdır". Şehriyar dergisini çıkaranlar, yayın gayesini "Biz yalnız öz dilimizi seviyoruz, onun yok olmaması için bir millî vazife olarak dilimizi hıfzetmek kararına vardık. Şehriyar dergisi bu yolda ilk adımdır" diyerek açıklamaktadırlar.[403]

---

[401] Elşad PAŞASOY: ""Amerika Çöhreqanlıya Sığınacaq Verib?", Yeni Musavat, (13 Kasım 2002)."

[402] "Biliyurt" kelimesi Güney Azerbaycanlı Türkçüler tarafından "üniversite" kelimesini Türkçeleştirmek amacıyla bulunup kullanılan bir kelimedir.

[403] Öğrencisel Dergilerin Özel Sayısı (7.3.2002-1380 H.Ş)'den naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 68."

Güney Azerbaycan Türk Milliyetçiliği hareketinin gelişimi, başta Azerbaycan Türkleri olmak üzere İran'daki diğer Türkler ve hatta Türk olmayan grupların da Türkçe'ye, Türkiye'ye ve Türklüğe ilgilerinin arttığı bir döneme denk gelmiştir. Tahran yetkilileri, uydu kanallarının İran toplumu tarafından takip edilmesinden, özellikle de Türkiye televizyon kanallarının takip edilmesinden rahatsızlık duymuş ancak bu rahatsızlığının asıl gerekçesi olarak programların hicap, örtünme, genel ahlâk gibi konulardaki uygunsuzluğuna vurgu yapmıştır. Ancak Huzistan'da Arap toplumunun, Azerbaycan'da ve Tahran'da da Türklerin Türkiye kanallarına ilgilerinin asıl sebebi dildir; rejimin asıl endişesi de bu dil yakınlığının siyasal yansımaları olmuştur.[404]

1990'lardan 2000'lere kadar İran İslâm Cumhuriyeti, Azerbaycan Türkleri'nin milliyetçiliklerini ifade etmelerinden rahatsız olmuş, bu gibi ifadeleri soruşturmuş ve cezalandırmıştır. BM Mülteciler Yüksek Komiserliği raporlarında bu konudaki mahkemelerin haksızlıklara sahne olduğu kaydedilmiştir.[405]

Bu süreçte Güney Azerbaycan milliyetçi teşkilatları, 31 Aralık, 21 Azer, 24 Nisan gibi önemli tarihlerde etkinlikler düzenlemişlerdir. Özellikle üniversite öğrencileri, 2000'lere gelindiğinde onlarca Türkçe ve Türkçe-Farsça öğrenci dergisi, gazetesi çıkarmaya başlamışlardır. Öyrenci, Deniz, Çenlibel, Yarpag gibi yayınlar, Azerbaycanlı Türk milliyetçisi öğrenciler tarafından neşredilmiştir.[406] Bu kültürel ağırlıklı siyasi faaliyetler, giderek güçlenmiş ve 2006 baharında yaşanan krizde nasıl bir siyasal potansiyelin oluştuğunu gözler önüne sermiştir. Mayıs 2006'da Tebriz başta olmak üzere Güney Azerbaycan'ın hatta İran'ın genelinde ortaya çıkan ve ileriki sayfalarda incelenen olaylar, Ahmadi'nin Paul Brass'a atıfla iddia ettiği "elitlerin

[404] Steven BARRACLOUGH: ""Satellite Television in Iran: Prohibition, Imitation and Reform", Middle Eastern Studies, (2001), 37, 3, 30."
[405] UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 100.
[406] Bu yayınlardan örnekler için Ekler'e bakınız.

milliyetçiliği ve etnisiteyi kendi lehlerine manipüle ettikleri, esasen milliyetçilikten çok siyasi güçle ilgilendikleri"[407] yorumunu da en azından Türkler için havada bırakmıştır.

VIII. Azerbaycan'a Yönelik Paniranist İdari Tedbirler

Azerbaycan bir eyalet ve bir idari birim olarak da eskiden beri varolmuştur. Bu eyaletin sınırları da büyük ölçüde coğrafi anlamda "Azerbaycan"la örtüşür. Safevi ve Kacar dönemindeki idari "Azerbaycan" adlandırması, tek parça halinde ve bugünkü İran'ın kuzeybatısını tamamen kapsayan bir eyalet için kullanılmaktaydı.[408]

20. Yüzyılın başında Azerbaycan; Kerman-Beluçistan, Horasan ve Fars'la birlikte, İran'ın yedi idari eyaletinden biriydi. 1937 yılında, İran 10 eyalete bölündü. Bu bölünmede, 3. ve 4. eyaletler Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan eyaletleriydi.[409] 1960'da eyalet sayısı 14'e yükseldi ama Azerbaycan'da herhangi bir değişiklik olmadı. Ancak 1992'de Doğu Azerbaycan eyaleti ikiye bölünerek doğudaki kısmı Erdebil eyaleti hâline geldi.[410]

Eyaletler arasında ekonomik gelişmenin seyri ve hızı bakımından dönemsel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıkların, İran'da millî yatırımın tek büyük sahibi olan devletin tercihlerinden kaynaklandığı açıktır. Tercihlerde, ekonomik sebeplerin dışında, jeopolitik ve dolaylı olarak, etnik sebeplerin olduğu da belirtilmektedir. İran'ın 1990'lardan itibaren Kuzey Doğu'daki Horasan eyaletine ağırlık verdiği bilinmektedir. İç ve dış dinî turizm açısından önemli olan eyalet merkezi Meşhed bugün, İran'ın en büyük ikinci

[407] Hamid AHMADI, a.g.e., 10.
[408] James Dee CLARK, a.g.e., 17.
[409] Rıza Şah'ın 1937-1938'deki yeni idari düzenlemesi ile Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi hakkında Bkz: Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 59.
[410] Hamid AHMADI, a.g.e., 144.

şehri durumundadır. İran, adeta ülkenin ekonomik faaliyetinin ağırlık merkezini değiştirmiş ve bu bölgede büyük yatırımlara girişmiştir.[411]

İran'da yer adları değiştirmeleri de özellikle Azerbaycan'da uygulanmaktadır. Türkçe yer adlarının yerlerine Farsça'ları uydurulmakta ya da az kullanılan ve yerel halk tarafından tarihsel olarak kullanılmamış Farsça isimler resmîleştirilmektedir. Buna ilişkin bazı örnekler şunlardır: **Garadağ**: Eresbaran; **Goşaçay**: Miyandoab; **Tufarkan**: Azerşehr; **Nişandağ**: Nişankûh; **Savalan**: Sebelan; **Serderî**: Serdrûd; **Soyugbulak**: Mahabad; **Simineçay**: Siminerûd; **Gadirçay**: Rûde Gader; **Cığtuçay**: Zerinerûd; **Hemse**: Zengân; **Göy Mescid**: Mescid-e Kebûd; **Goca Heyran**: Pire Hoyran; **Gaflantı**: Gaflankûh; **Horuzlu**: Hrıslu; **Urmiye**: Rezaiye; **Salmas**: Şapur; **Ağsu**: Sefidrûd; **Goyundağı**: Kebûdan / İslâmî; **Garaziyeddin**: Çayepare; Garasu: Abe Siyah; **Garaeyni**: Siye Çeşme; **Gedar Çay**: Rûde Gedar; **Yam**: Peyam; **Yukarı Dize**: Dizece Ülya; **Gerger Alemdar**: Hadişehr; **Dogguzlar Adası**: Cezireye Nöhgân: **Gemiçi Adası**: Keştibân; **Meydançay**: Meydanrûd; **Zenbildağ**: Kûhe Zenbel; **Acı Çay**: Telhrûd; **Tikântepe**: Tikab; **Sulduz**: Negede; **Bostanova**: Bostanabad; **Mehran Çay**: Mehranrûd; **Seyvan**: Sebgân; **Şahçay**: Şahrûd; **Minçay**: Hezarrûd; **Hezer Denizi**: Derya-ye Mazenderan; **Seças Çay**: Seçasrûd; **Aynişan**: Mehnişan; **Zengânçay**: Zengânrûd; **İççay**: İçrûd; **Bezine Çay**: Bezinerûd; **Eşek Çay**: Herrûd; **Lilava**: Lilabud; **Erköyün**: Erkevan; **Bezin Çay**: Bezinerûd vb.[412]

Türkçe ad taşıyan çocukların nüfus kütüklerine kaydedilmedikleri de BM İnsan Hakları Özel Temsilcisi Prof. Maurice Copithorne tarafından hazırlanan 1 Ocak-15 Ağustos 2000 dönemini kapsayan raporun ekinde 7

[411] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, ""Iran's Interests In Central Asia: A Contemporary Assessment", Central Asian Survey, (2001), 20, 3, 354."
[412] Mahmut SARIKAYA, ""İran, Türkler ve Türkçe", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 200."

madde olarak yer alan sorunlar arasında "kültürel aktivistlerin rahatsızlığı ve hapsedilmeleri" maddesinin yanında yer almıştır.[413]

IX. Paniranistlerin ve Fars Milliyetçilerinin Azerbaycan Meselesine Bakışı

Hamid Ahmadi, İran'da etnik milliyetçilikleri konu alan tezinin Azerbaycan'la ilgili bölümüne bugünkü bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın eski toprakları olup 1812-1828 Rus-İran Savaşı sonunda Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmiş olduğu savıyla başlamaktadır.[414]

Paniranist çevreler, Azerbaycan'ın tarih boyunca İran'ın bir parçası olduğunu ve özellikle Zerdüştiliği bir resmi din olarak kabul eden Sasaniler döneminde, Yunan-Roma İmparatorluklarına karşı "İran"ın önemli bir askeri üssü durumunda olduğunu iddia ederler. Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmaz bir parçası olduğu görüşünü savunan Paniranist çevreler, aynı zamanda Azerbaycan'ın Türk kimliğine de karşı çıkma gerekliliğinin kendilerini soktuğu ikilemle tarih tezi geliştirmektedirler. Bu ifade biçimi onları, görüşlerini savunmakta zora sokmaktadır. Bugünkü İran coğrafyasının tarihindeki Türk hanedan yönetimleri üzerinde durmak, "İran tarihi" olarak kabul ettikleri binlerce yılın Türk tarihinden ibaret olduğu sonucunu doğuracağından bundan kaçınmakta ve tarih yazımında eski medeniyetlerden hızla modern dönemlere atlamaktadırlar. Türk hanedanların tarihlerini Türk adı ile ifade etmeden konuyu Moğol istilası ile Meşrutiyet hareketi etrafında dolaştırmaktadırlar. Çünkü Moğolların Azerbaycanlıları Türkleştirmesi iddiası ile Azerbaycan'ın Türklüğü meselesini bulanıklaştırmaya, Meşrutiyet hareketindeki Tebriz-Azerbaycan katkısını vurgulayarak da Azerbaycan'ın İran'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ispata gayret etmektedirler. Talibzade,

---

[413] F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, ""İran ve Türkler", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 342, (Mayıs-Haziran 2002), 23."
[414] Hamid AHMADI, a.g.e., 144.

Ahundzade, Kesrevi, İrec Mirza, Şehriyar, Pervin E'tesami gibi isimleri de Azerbaycan'ın İranlı kimliğine sahip çıkan Azerbaycanlı aydınlar olarak öne çıkarmak istemektedirler. Ancak bunu iddia ederken dahi bu isimlerin anadillerinin Türkçe, kendilerinin de Türk kökenli olduklarına asla değinmemekte, bunları ya Azeri ya da Azerbaycanlı olarak tanımlamaktadırlar. Aksi iddiada bulunanların tamamını Pantürkist olarak tanımlamakta, Pantürkizmin mantıken zorunlu şartı olan "Türk olmayı" bunlar için bile ifade etmemektedirler.[415]

Paniranistler, aynı zamanda, Türkler'in aslında Moğol kökenli olduklarını da iddia etmektedir. Bu tür yanlış yorumlara başvurulursa, Farslar ve Farsça'nın Araplar'dan ve Arapça'dan çok etkilenmesinden yola çıkılarak aslında Farslar'ın Arap oldukları iddia edilebilecektir.[416]

Pek çok Paniranist, Azerbaycanlıların Farsi kökenli olduğunu ve dilsel anlamda Türkleştirildiğini hâlâ ispata çalışsa da, bu iddia İran içinde halk arasında taraftar bulan bir görüş olmamıştır. Paniranizmin Azerbaycan'a ve İran'da yaşayan diğer toplumlara bakış açısı biyolojik milliyetçiliği zorlayan ancak burada da kendisine delil bulamayan bir noktadadır. Türkçe'nin en ayrıntılı şivelerinden birini kullanan, yazılı Türkçe eski metinleri bulunan, Türk kültürünün etkilemiş olduğu bir saha değil; doğrudan önemli bir kaynağı olan Azerbaycan coğrafyasının Türklüğüne yönelik itirazın Yezd'in Farslığını ya da Medine'nin Araplığını tartışmaktan bir farkı yoktur.

Paniranist bakışın Azerbaycan konusundaki bir iddiası da çok yakın dönemlere kadar Azerbaycan'ın (kuzey kastedilerek) esasen Fars kültür hâkimiyetinde olduğu ve Ruslar tarafından Türk kültürünün öne çıkarıldığı görüşüdür. Mantık bakımından "Azerbaycan'ın Moğollar tarafından Türkleştirildiği" iddiası ile taşıdığı benzerlikle dikkat çeken bu iddianın temelinde Azerbaycan Türkçesi'ni ve Azerbaycan Türklüğünü görmezden

[415] Hamid AHMADI, a.g.e., 154-155.
[416] Aylinah JURABCHI: a.g.m.

gelen bir ileriden savunma anlayışı vardır. Bu anlayışa göre Kafkasya'da teşvik edilen İran karşıtlığı bölgede Pantürkizm ve Osmanlıcı eğilimleri artırmış, Rusya daha sonra bundan da endişe ederek Pantürkist çevrelere baskıya başlamıştır.

İran'da Şii-Sünni meselesinin etnik aidiyetlerden önde geldiği iddiası Paniranist çevrelerce sıklıkla ifade edilen bir iddiadır. Paniranist çevreler, İran'daki etnik ayrılık meselesinin modern bir fenomen olup tarhisel kaynakları bulunmadığını, Batılı çevrelerin İran yaklaşımının da bunu anlayamadığını iddia ederek, İran'a özgü bir millet ve kavmiyet anlayışının mevcudiyetini kanıtlamaya çalışırlar. Burada öncelikle başvurdukları örnek de Azerbaycan Türkleri'dir. Bu çevrelere göre Azerbaycan Türkleri'nin İran toplumuna Farslarla etnik yakınlığı olan Kürtler ve Beluçlar gibi toplumlara kıyasla daha iyi entegre olmaları bu iddianın en açık kanıtıdır.[417] İranlı üyelerin yazıştığı bir web tartışma forumunda Baraitna Irani adında bir üyenin Azerbaycan Türklerinin etnik grup olmasına bile tahammül edememesi bu bakımdan tipik bir Paniranist Fars tutumudur. "Azeri milliyetçiliği İran Milliyetçiliğidir" gibi iddialı bir başlık altında üye şunları ifade etmektedir: "bir toplumun farklı bir diyalekt (Azerbaycan Türkçesi) konuşuyor olması onu bir etnik grup yapmaz. İran'ın en önemli şahısları 'Azeriler'den çıkmıştır ve bunu anlamayanlar çok fazla Avrupa merkezli açıdan bakmaktadırlar." Baraitna, yazısında "Büyük İran'ı istemeyenlerin yazdıklarının değil Fars kaynaklarının okunmasını istemektedir.[418]

"İran milliyetçisi" araştırmacılar, Azerbaycan Türk milliyetçilerine ve onların faaliyetlerine bakarken, ileri gelen isimlerin esasen İran milliyetçisi hatta bazen İran milliyetçiliğinin kurucuları oldukları savıyla yaklaşmaktadırlar. Hamid Ahmadi'nin tezinde Fereydun Ademiyyet'e atıfla, Resulzade'nin Tahran'da İran-e Abad ve İran-e Nov adlı Farsça dergilerin

[417] Hamid AHMADI, a.g.e., 166-167.
[418] Baraitna IRANI: ""Azeri Nationalism is Iranian Nationalism", http://www.iranian.com/Opinion/2003/August/Azeri2/, 7.8.2003

editörlüğünü yaptığı ve İran milliyetçiliğinin kurucularından olduğu iddiası işlenmektedir. Öte yandan aynı çalışmada Zenkovsky'e atıfla, gerek Resulzade'nin gerekse Agayef (Ağaoğlu) ve Topçubaşev (Ali Merdan Topçubaşı)'in Cemaleddin Afgani'nin "Müslüman Birliği" fikrinden etkilendikleri de ifade edilmektedir. Bu görüşle, Resulzade'nin Bakü doğumlu bir Türk olarak Rus yayılmacılığı karşısındaki faaliyeti ve Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti tarihi görülmemiş, toplumunu geleneksel köklerine (dil, kültür, din gibi) yönlendirme gayretiyle kullanılmış ifadeler Resulzade'nin "İran milliyetçiliği" olarak yorumlanmıştır. Ancak bu takdirde Resulzade'nin Türkiye'deki faaliyeti ve Türk Yurdu yazıları, Musavat Partisi'nin tarihi ve faaliyeti, bütün siyasi hayatının en önemli meyvesi olan Azerbaycan Halk (Demokratik) Cumhuriyeti yok sayılmış olacaktır. Resulzade'nin İran'a işaret ettiği dönemin Türk soylu Kacar ailesinin idaresindeki İran olduğu, Azerbaycan Türkleri'nin İran devletinin idaresinde (Pehlevi devrine kıyasla) neredeyse birinci unsur olduğu ve hepsinden önemlisi Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin üstünden henüz 100 yıl bile geçmemiş olduğu unutulmamalıdır. Keza bu dönemde İran'daki Azerbaycanlıların meşrutiyet hareketinin lideri oldukları ve Resulzade'nin bu hareketle yakın ilişkisi de bilinmektedir.

İran'da resmi tutumu aşağı yukarı yansıtan siyasi tarih çalışmalarında, Azerbaycan Demokrat Hükümeti'nin ortaya çıkış süreci doğrudan Sovyet tertibi olarak eleştirilirken, Azerbaycan Türklerinin aslında, Meşrutiyette ve Hıyabani hareketinde en ön saflardaki İran yurtseverleri oldukları vurgusu da ihmal edilmez.[419] Burada hedeflenen, Azerbaycanlıların bağımsızlık veya muhtariyet (özerklik) gibi bir beklentilerinin olmadığı düşüncesini dayatmak olabilir. Diğer taraftan Azerbaycanlıların tarih boyunca İran siyasal hareketlerinin içindeki yerine ve önemine gönderme ile de hem Azerbaycan Türklerinin İran millî bütünlüğü içinde kalmalarının tarihi bir zorunluluk olduğu fikri hem de bağımsızlık istememesinin bu halkı sessiz kılmadığı fikri ile bir nevi "pohpohlama" yapılmaktadır.

[419] Örnek olarak Bkz: Mocteba MEKSUDİ, ""Bohran-e Azerbaycan ve Kordestan: 1324-25 H.Ş." Tehvolat-e Siyasi İctimai-ye İran: 1320-57 H.Ş., Dr. Mocteba Meksudi (Der.), 78-80."

Paniranist, İran milliyetçisi ve Fars milliyetçisi çevreler, Azerbaycan'daki Türkçülüğü açıklarken Türkiye'nin; Jön Türklerin, Osmanlı'nın son dönemindeki Azerbaycan Türkü aydınların, Türk Ocakları'nın etkilerini "dışsal etkiler" olarak sınıflandırmak ve Azerbaycan'ın Türkiye ve Türk dünyasındaki Türk milliyetçiliği hareketine katkılarını göz ardı etmek eğilimindedirler. Bu yaklaşımla, Turancılık ve Turan kavramları üzerinde de bir tartışma yaratmaktadırlar. Şehname'ye atıfla; Turan'ın, İran'ın bir parçası olduğunu, Türk milliyetçilerinin bu miti alarak ideolojikleştirdiklerini iddia ederler. Böylelikle, Türk milliyetçilerinin (Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi) Turan kavramını tarihi anlam kökeninden uzaklaştırdıklarını iddia ederler. Enayetullah Reza ve Zenkovsky'den alıntılarla Hamid Ahmadi de bu tahlilleri Şehname'ye yani tarihi, epik ve Paniranist bir metne dayalı olarak yapmaktadır.[420] Oysa pek çok araştırmacı tarafından, bugünkü biçimleriyle milliyetçiliğin varolmadığı bir dönemde kaleme alınmış bir eser olmakla birlikte, Şehname'nin, Fars milliyetçiliğinin en önemli kaynağı ve örneği olduğu kabul edilir.[421]

1924 yılında Azerbaycan meselesi üzerine Tahran için kaleme alınmış raporlarda, Tebrizli öğretmenlerin Farsça'ya ilgilerinin ve Fars dili bilgilerinin zayıflığından, bunların Türk propagandasına sempati duymalarından bahsedilmektedir. Raporlarda ayrıca, Kafkasya'daki Türk indoktrinasyonunun oradaki 6.5 milyon (Azerbaycan Türkleri kastediliyor) insanı ana vatanlarına (İran kastediliyor) yabancılaştırmayı, Türkistan ve Kafkasya'yı kapsayan, Türkçe konuşan bir hükümet kurmayı hedeflediği iddia edilmektedir. İlgili raporda "tehlikenin" önünün alınması için; Fars kültür varlığının güçlendirilmesi, Fars öğretmenlerin Azerbaycan'a Türk öğretmenlerin de İran'ın diğer bölgelerine görevlendirilmesi, bölgedeki bütün sınırlarda askerlerin Farslardan seçilmesi, İranlılık kimliğinin Türklük kimliğini öncelemesi için eğitimcilerin teşvik edilmesi gibi pek çok tedbir tavsiye

[420] Hamid AHMADI, a.g.e., 472.
[421] Sandra MACKEY, a.g.e., 64-65.

edilmiştir.[422] Takip eden dönemdeki icraatlar bu tavsiyelere uyulduğunu göstermektedir.

Paniranizmi açıkça siyasal faaliyetinin temeline oturtmuş olan SUMKA (Hizb-e Sosyalist-e Milli-ye Kargeran-e İran-İran Millî Sosyalist İşçi Partisi) İran'da yasal bir parti olmamakla beraber İran dışından ve internet üzerinden siyasal faaliyetini yürüten bir partidir. 1952 yılında, Münih Ludwig Maximillians Üniversitesi profesörlerinden Davud Monşizade tarafından kurulan partinin Nazi etkisindeki Pan Aryan düşüncelerin sonucu olduğu kabul edilir. Monşizade, Nazi Almanyasında Hitler'le beraber mücadele etmiş ve yaralanmıştır. Normal faaliyet ömrü kısa süren ve 2000'li yıllarla beraber faaliyetleri internet üzerinden takip edilebilen bu parti, Azerbaycan meselesine özel ilgi göstermektedir. SUMKA, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarını "Kuzey İran" olarak görmekte, Mahmudali Çöhreganlı'yı, onun Türkiye'deki faaliyet ve temaslarını eleştirmektedir. Irk düşüncesini temel aldıklarını ve "Nazi Partisi" olduklarını ifade eden SUMKA grubu, "Güney Azerbaycan" merkezli web sayfalarını ecnebiperest (yabancılara tapan) olarak tanımlamakta, Işık Sönmez müstearlı yazarı, Baybak sitesini, Şems Tebriz gazetesini, Güneş grubunu bu anlamda hakaret içeren ifadelerle eleştirmektedir.[423]

İran'da Paniranist ve Panfarsist bakış açıları bütün bir siyasi tarihi aynı pencereden görmekte ve yorumlamaktadırlar. Mesela, Dışişleri Bakanlığı yayınları arasında basılmış olan "İran Ba Mentege-ye Gafgaz" isimli kitapta; "bugün Azerbaycan adı ile bilinen toprakların geçmişte Aran olarak adlandırıldığı yeni adının ise Musavat Partisinin Bakü'de hâkim olmasından sonra sahte olarak yakıştırıldığı" yazılmaktadır.[424] Oysa aynı kitabın 133. sayfasında verilmiş olan, Zend hanedanı dönemi (1750-1796) bir yazışma

[422] Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 209.
[423] "Pay Sohbet Serur Mohsen Pezeşkpur (Rehber-e Nehzet-e Paniranizm), http://www.farmane-ariya.blogfa.com/post-119.aspx, "Sayt-e Baybak", "Serab-e Fedralizm", http://www.farmane-ariya.blogfa.com/, 29.03.2007.
[424] "İran ba Gafgaz", Esnad ez Revabet, Edare-ye Enteşar Esnad, Defter Motaleat Siyasi ve Beynolmileli, Tahran 1372 H.Ş., 54-55.

örneğinde, Aras'ın her iki tarafındaki topraklar için Azerbaycan ifadesi kullanılmaktadır.[425]

Fars merkezli bakış açısı sahiplerinin iddia ettikleri tarih, Azerbaycan-İran ilişkilerinin bugününe uymamaktadır. Özellikle son 200 yıl içinde pek çok etken değişmiştir. Öncelikle, Azerbaycan eski Azerbaycan değildir ve kuzey kısmı bugün bağımsızdır. Bu da güneyi kaçınılmaz olarak etkilemektedir. İran da Kacar İran'ı değildir ve Pehlevi döneminden itibaren açık biçimde bir Pers-Fars devleti hâline getirilmiştir.[426] Ancak Fars milliyetçileri, Pehlevi dönemindeki "Farslaştırma" politikasını ifade etmeyerek merkezileşme, aşiretleri yerleşik düzene geçirme, silahsızlandırma, bölgeler arası farklılıkları giderme gibi gerekçelerle okuma eğiliminde görünmektedirler.[427]

Bunlara rağmen, tercihleri Fars kimliği etrafında şekillenmiş bir İran'dan yana olan İran milliyetçilerinin bile zaman zaman "Güney Azerbaycan" terimini kullnamak zorunda kaldıkları, bu coğrafyayı ifade etmek için başka bir terim bulamadıkları görülür.[428]

Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin gelişimine İran-Fars merkezli bakış açısını yansıtan en özel çalışmalardan biri, akademik / bilimsel kalite açısından yeterli olmayan ancak popüler-siyasi bakımdan çarpıcı olan Dr. Kâve Ferruh (Kaveh Farrokh)'un çalışmasıdır.[429] "Pan-Turanizm Azerbaycan'ı Hedef alıyor: Bir Jeopolitik Gündem" başlıklı çalışma, gerek Kuzey, gerekse Güney Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin gelişmesinden duyulan rahatsızlığın bir yansıması niteliğindedir. Oset ve Fars kökenli olduğu belirtilen İranlı araştırmacı Ferruh, Yunanistan doğumludur ve

[425] Burada, Azerbaycan vilayetinde Şirvan, Karabağ, Tebriz Darulseltenesi, Gence Nahcıvan gibi şehirlerin olduğu belirtilerek bura ahalisine ilişkin bir takım bilgiler verilmektedir. "İran ba Gafgaz", Esnad ez Revabet, Edare-ye Enteşar Esnad, Defter Motaleat Siyasi ve Beynolmileli, Tahran 1372 H.Ş., 133.
[426] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations": a.g.m.
[427] Hamid AHMADI, a.g.e., 205-206.
[428] Hamid AHMADI, a.g.e., 386.
[429] Kaveh FARROKH: a.g.e.

çalışmasının pek çok yerinde Fars milliyetçiliği kadar Yunan ulusal çıkarlarının da gözetildiği görülmektedir. İranlı olduğunu iddia ettiği Kuzey Kafkasyalı Osetlerin Moğol ve Türk saldırıları nedeniyle Avrupa ve İran'a kaçtıklarını belirtmesinden, onun kişisel aidiyeti çerçevesinde şekillenen siyasal bakış açısında bu mitolojinin önemli etkileri olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışması, Pan-Turancılığın Türkler ve Azerbaycan hakkındaki iddia ve eylemlerinin geçersizliğini ispat etme ve ırkçılık karşıtı olma iddiasında olmakla beraber, temelde savunduklarının açık bir Panfarsizm olduğu görülür. Ferruh, Türk milliyetçiliğine ait bir takım sembol ve iddiaları basit fotoğraflarla ve kısa cümlelerle sunup bunların geçersizliğini Panfarsist buluşlarla ispat etme gayretindedir.

Kave Ferruh, Pan-Turanizmin sadece İran'ı değil, Yunanistan'ı, Ermenistan'ı, Ukrayna'yı ve Çin'i de tehdit eden ırkçı bir hareket olduğunu çalışmanın ilk cümlesinde iddia ederek, Turancılığın köklerinin Türkiye ve Türklerde değil, Avrupalılarda olduğunu işlemektedir. Tezinde Macar akademisyen Arminius Vambery'nin (1832-1913) Slav karşıtı çalışmaları ile İtalyan Emmanuel Carasso'nun (1842-1918) Selanik ve Makedonya üzerine siyasi çalışmalarını bir araya getiren, Genç Türk gazetesindeki Avrupalılara odaklanan ve Atatürk'ün tarih görüşlerini yüzeysel olarak eleştiren Ferruh, "bozkurt" sembolünün varlığını bile ırkçı bir tehdit olarak değerlendirmektedir. Sümer ve Etrüsk kültürlerinin Türklerle ilgisinin kurulmasını Pan-Turanist bir ırkçılık olarak takdim eden Ferruh, Sarmatyalıların, İskitlerin (Sakalar), Kürtlerin, Medlerin ve Taciklerin İranlılar olduklarını ispat etmeyi de ihmal etmemektedir.[430] Ferruh, Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin önünü almak üzere Azerbaycan Türklerini "Kuzey İranlılar" olarak tanımladığı halkların tarihi ile karmaşıklaştırmaya çalışmakta, ancak bu tezini desteklemek üzere bütün dünyadaki toplam nüfusları 700.000 civarında olan ve Azerbaycan'da değil, günümüz Gürcistan'ı ve Rusya Federasyonu'nda

[430] Kaveh FARROKH: a.g.e., 6-10.

yaşayan Osetler dışında numune bulamamaktadır.[431] Kaldı ki, Osetlerin kökleri konusunda da rivayet muhteliftir. Karatay, Azlar/Aslar başlığı altında ele aldığı Osetlerle ilgili çok ilginç bilgiler vermekte, İranî bir dil konuşmakla beraber Kafkasyalı Alan-Aslar'dan bahseden Ortaçağ kaynaklarının bunları sürekli bir Türk kavmi olarak nitelediğini, bunların Çuvaş (Su-as) ya da Fin-Ugor halklarının Kazan Tatarlarına verdiği As-Gas gibi isimlerle benzerliklerine dikkat çekmektedir. Karatay, Alan-Asların içinde bulunduğu Sarmat birliğinin İranî ilan edilmesini sağlayacak hiçbir delil olmadığını da belirtir.[432]

Bu çalışmada özellikle Pan-Turanizmin Makedonyalılar, Ukraynalılar, Arnavutlar ya da Boşnaklar gibi halkların Türk kökenli olduğunu iddia ettiği varsayımından hareket edilmektedir. Gerçekte ise, herhangi bir resmi siyasî merkezi olmayan Pan-Turanizmin siyasal bir söylem olarak, Türklüğü konusunda tartışmalar olan kavimlerin soyunu ispat yerine Türkçe konuşan halkları faaliyet merkezinde görmek istediği ve hatta bu tutumu nedeniyle Türk kökenli olmayan ancak tarihi gelişim içerisinde kendisini Türklük içinde gören çoğu Türk milliyetçisinin tepkisini kazandığı belirtilebilir. Ferruh bu hususu da gözden kaçırmaktadır.

Ferruh, Azerbaycan'ın Moskova ve Tahran merkezli idari yapılar tarafından bölünmüşlüğünü inkâr ederek kuzeyin zaten Azerbaycan olmayıp tarihen, Arran/Aran adıyla anılageldiğini belirtmekte, kendisi de çalışmasında bugün hiçbir yerde kullanılmayan bu adı kullanmaktadır.[433] Ona göre Azerbaycan'daki Musavatçılar Osmanlı Turancılarının etkisi ile (ve hatta daha sonra da Sovyetler'in politikası uyarınca) bölgeyi Farslıktan

---

[431] Günümüzde kuzeydeki bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde az miktarda Oset yaşamakla birlikte, ülkedeki Kuzey Kafkasyalıların çoğunu Osetlerle ya da İran'la etnik-dilsel bir ilgileri olmayan yaklaşık 178.000 nüfuslu Lezgiler ve yaklaşık 50.000 nüfuslu Avarlar oluşturur. Bkz: http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/200103/0062.html

[432] Osman KARATAY, İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu, (Ankara 2003), 82-83.

[433] Azerbaycan-Aran tartışması Atebeki'nin çalışmasında da benzer argümanlarla yer almaktadır. Hamid Ahmadi gibi o da Yakut el Hemevi'nin eserine atıfta bulunur. Bkz: Touraj ATABAKI, Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy, a.g.e., 8.

uzaklaştırmışlardır.[434] Ferruh, işi yanlış benzetmelerle içinden çıkılmaz bir hâle sokmakta; Azerbaycanlıların hepsinin aynı soydan ve Türk olduklarını iddia etmenin Amerikalı beyazlarla zencilerin aynı soydan İngilizler olduklarını iddia etmekle eşdeğer olduğunu savunmaktadır.[435] Bu komik benzetme, Ferruh'un temsil ettiği düşüncenin geldiği noktayı da açığa çıkarmaktadır. Nitekim çalışmanın ilerleyen sayfalarında, Martin Richard, Colin Renfrew, Luigi Cavalli-Sforza, Fernandez Arnesto gibi batılı genetikçi ve antropologçuların biyolojik bulgularından medet ummaktadır.[436]

Çalışmanın ileriki bölümleri ise, Farslar ve Persia adına hayıflanmalarla doludur. İran toplumunun Fars kültüründen mahrum oluşu, İranlıların Nasyonalizmi benimsememeleri, Sovyet propagandasıyla yayılan "Şovenizme Fars" meselesinin aslında bir hikâye olduğu gibi fikirler adeta bir pişmanlık duygusu içerisinde yazılmıştır.[437]

X. Karikatür Krizi ve Mayıs 2006 İsyanı

12 Mayıs 2006 tarihinde "İran" adlı İran gazetesinin ekinde yayınlanan ve Azerbaycan Türkçesi ve Türkleri üzerinden Türkçe'ye ve Türklüğe hakaret içeren; karikatürlerin ortak amacı olan "güldürme" amacına hizmet eden hiçbir yönü bulunmayan hakaret çizgileri, İran'a, bir aylık süren bir depreme mâl olmuştur. Artçı sarsıntıları uzun süren bu sosyal deprem silinmeyecek izler de bırakmıştır. Karikatürde, Farsça konuşan haylaz bir Fars çocuğun karşısına Azerbaycan Türkçesi konuşan bir hamamböceği oturtulmuş ve Fars çocuğa "Türklerin hamamböcekleri olduğu, dillerinin anlaşılmadığı, ülkelerini

[434] Ferruh, literatüre "de-Persianize" biçiminde bir kavram da katmaktadır. Kavram, etnik temizliğe de işaret etmediğine göre ne anlama gelmektedir bilinmez. Bkz: Kaveh FARROKH: a.g.e., 16.
[435] Kaveh FARROKH: a.g.e., 28.
[436] Kaveh FARROKH: a.g.e., 28-30.
[437] Bkz: Kaveh FARROKH: a.g.e., 31-34.

seviyorlarsa İranlıların tuvaletleri yerine bahçelerini kullanıp bu böcekleri açlıktan öldürmeleri gerektiği" sözleri söyletilmiştir.[438]

Aynı dönemde Danimarka merkezli ortaya çıkıp bütün dünyayı etkisi altına alan karikatür krizi uluslararası siyasi ortamın içinde bulunduğu durumun da etkisiyle Tahran tarafından alabildiğine kullanılmıştı. İran bu kez kendi eliyle kendi başını kesiyor, hem de bunu aynı araçla yapıyordu. Bu durum Ahmedinecad'ın "Hüccetilik"ini vurgulayan yorumları yeniden hatırlatmıştır. Bir diğer deyişle kaostan doğacak düzene dayalı siyaset mühendisleri aynı araçları kullanmaktadırlar. Bütün İslam dünyasını sarsan ve haklı bir itirazla karşılaşan karikatürlerden sonra Türklüğün de bu kez akıl almaz bir çılgınlıkla hedef tahtasına oturtulduğu görülmüştür.

İran'da 20 Mayıs'tan itibaren başlayan protesto eylemlerinin boyutları hızla gelişmiş ve genişlemiştir. Tebriz merkez olmayı sürdürse de Türk öfkesi Kum'dan Mahabad'a, Gülistan'dan Tahran'a uzanmıştır. Olaylarda Erdebil, Meşkin, Merend, Sulduz gibi şehirlerde saatler süren çatışmalar yaşanmış ve onlarca insan hayatını kaybetmiştir. Azerbaycanlı göstericiler neredeyse her şehirdeki gösterilerinde aynı sloganları seslendirmekteydiler. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar şunlar olmuştur:[439] "Haray Haray Men Türkem!" (İşitin, Koşun, Yetişin! Ben Türküm), "Bakı-Tebriz-Ankara; Farslar Hara biz Hara" (Bakü-Tebriz-Ankara; Farslar Nere Biz Nere?), "And Olsun Settar Han'a; Tehran Gerek Odlana" (Settar Han'a And Olsun ki Tahran Yakılmalıdır), "Azerbaycan Oyakdı, Öz Diline Dayakdı" (Azerbaycan Uyanıktır, Kendi Diline Sahip Çıkmaktadır).

İran'da özellikle modern dönemde Fars kimliğini geçer akçe kılma amacına yönelik olarak Türk kimlik ve figürünü hedef alan fıkra, deyim, karikatür, film vb. araçlara başvurulduğu bilinmektedir. Ayrıca Farsların çoğu

[438] Karikatürün yer aldığı gazetenin ilgili sayısı için Ekler'e bakınız.
[439] Emil SOULEIMANOV: ""The Cartoon Crisis in Iranian Azerbaijan: Is Azeri Nationalism Underestimated?", 14.6.2006, Central Asia-Caucasus Institute, http://www.cacianalyst.org/newsite/?q=node/4018 "

arasında, muhtelif etnik gruplara ve özellikle onların azgelişmiş bölgelerde yaşayanlarına yönelik klişe yargıların olduğu, Türkler için ise, bunun yaşadıkları yerden bağımsız olarak bir bütün halinde taşındığı belirtilir.[440] Türkler bu durumu bilmekle birlikte, Türkiye'de ya da Balkanlar'da olduğu gibi İran'da da, (değişik biçim ve vesilelerle bu duruma itirazlarını dile getirmiş olmakla birlikte), hâkim ve büyüklük duygusuyla bunları hoş görebilmiştir. Ancak bu son olayda bir devlet yayın organı "latife" sınırını aşan bir rahatlıkla "hakaret" neşretmiştir. Karikatürlerin bir devlet yayınında yer almış olmasının öncelikle akıllara getirdiği birtakım sorular bulunmaktadır.

Birincisi bununla bir tepki ölçme işleminin gerçekleştirilmek istenip istenmediği sorusudur. Tahran rejimi, Azerbaycan Türk toplumunun 1990'larla birlikte hızla gelişen millî hareketinin ABD'nin müdahalesinin konuşulduğu günlerde hangi seviyede olduğunu görmek istemiş olabilir. İkinci olarak akıllara, "erken doğum operasyonu" olarak bilinen taktik gelmektedir. Buna göre, merkez, çevrede ortaya çıkması kaçınılmaz olan etnik, dinsel, ideolojik vb. bir karşı hareketin kontrolünü elde tutmak için kendisi harekete geçer. Hareketi idare etmeye, bunu yapamıyorsa yönlendirmeye çalışır. Her iki durumda da merkez, beklemediği boyutta bir tepki ile karşılaşmış, tedbirlerini sıkılaştırmış, ayrıca müdahale fırsatını sonuna kadar kullanarak Millî faalleri yok etmeye yönelmiştir. Üçüncü bir soru ise, Türkiye ve Türk dünyasında ABD karşıtı bir ortak kamuoyunun bulunduğu bir dönemde Tahran'ın böyle bir planı hayata geçirmiş olup olmaması sorusudur. ABD'nin özellikle Irak'ta izlediği politikanın geldiği boyut, İran tarafından bütün İslam dünyasında kullanılmaktadır. Bu Tahran'a karşılaşabileceği en büyük sıkıntıları en kolay şekilde karşılama imkânı veren bir siyasi ortam sunmaktadır. Acaba Tahran bu anlamda Güney Azerbaycan meselesini ABD ile ilişkilendirmek için böyle bir iş tezgâhlamış mıdır? Dördüncü soru ise, rejimden rahatsız olan ya da ümidini kesmiş olan kişi ve kurumların, içeriden böyle bir organizasyonu gerçekleştirmiş olup olmayacağı sorusudur. Beşinci

[440] Nikkie KEDDIE, Modern Iran, a.g.e., 312.

soru, bu işin Ahmedinecad'dan rahatsız olan kişi, kurum ya da kuruluşların yine içeriden bir tezgâhı olup olmayacağı sorusudur. Son olarak ABD'nin içeriden bir tetikleme ile İran'ın en önemli Millî kitlesi olan Azerbaycan Türklerini harekete geçirmek istemesi ihtimalidir. Eğer böyle bir amaçla bir İran devlet yayınında bu işi yapabilecek gücü ABD bulabiliyorsa, bu, Tahran rejimi açısından zaten bir felaket anlamına gelecektir.

Hangi ihtimalin üzerinde durulursa durulsun, sonuç, Güney Azerbaycan Millî hareketi açısından moral verici olmuş, harekette yeni bir safha olarak kaydedilmiştir. Olaylar, Güney Azerbaycan tarihi açısından olduğu kadar İran tarihi açısından da önemli özellikler taşımaktadır.

İran açısından:

- İlk defa Fars milleti Türk milletiyle doğrudan Millî duygu ve düşüncelerle karşı karşıya gelme riskiyle karşılaşmıştır.
- Şiilik bir birleştirici unsur olma görevini yerine getirmekte ilk defa bu ölçüde bir başarısızlık yaşamıştır.
- İslam Cumhuriyeti yetkilileri ilk kez, Türklerin (kendi ifadeleri ile Azeriler) İran devleti ve onun tarihi açısından ne kadar önemli olduklarını ifade etmişlerdir.
- Farslar dâhil, Türkler dışındaki bütün etnik-Millî unsurlar Türklerin toplu gücünü yakın dönemde ilk kez somut olarak görmüşlerdir.
- Türklerin İran'daki coğrafi dağılımının siyasal izdüşümü, tepkilerin ortaya çıktığı alanlar olarak kitle iletişim araçları kanalıyla yansımıştır.
- İran'ın yakın dönem tarihinde Türk diline sahip çıkış ilk kez toplumsal-eylemli bir boyut kazanmıştır.

Güney Azerbaycan açısından:

- Millî kimliğe sahip çıkış noktasında vatan (toprak/Azerbaycan), din, mezhep, ideoloji vb. kavramlar milliyet kavramının ilk kez bu kadar gerisine düşmüştür.
- Türkler, devrimden bu yana ilk kez Millî hislerle itiraz ve birlik hareketi sergilemişlerdir.
- Güney Azerbaycan istiklal hareketleri önemli sayıda insan feda etmiştir.
- Tahran yönetimine bağlı güvenlik güçleri ilk defa kitlesel olarak Güney Azerbaycan'la doğrudan millî boyutlu bir çatışmaya girmişlerdir.
- Güney Azerbaycan millî hareketleri coğrafi yaygınlıklarını ilk defa sergilemişlerdir.
- Güney Azerbaycan millî hareketleri sayısal yoğunluklarını ilk defa sergilemişlerdir.
- Güney Azerbaycan (ya da İran Türkleri) bağımsızlık fikrini ilk defa kitleselleştirebilmiştir. Kullanılan sloganlar ve genel tepkinin zihinlerde vardığı sonuçlardan biri olarak bağımsızlık ilk defa ön planda görülmüştür.
- Kuzey Azerbaycan'da "Bütöv Azerbaycan" fikrini siyasal düzeyde ifade eden Elçibey'in güneyde, İran'daki Azerbaycanlılar arasında taban bulmadığı yönündeki yaygın kanaat[441] sarsılmıştır.

Olayların yakın dönemde İran içinde ve genel olarak bölgede doğuracağı sonuçları görebilmek için biraz geriye dönmek gerekir. Böylelikle Tahran'ın, içinde bulunduğumuz günlerde sadece nükleer faaliyetlerinden kaynaklanan ABD baskısıyla değil, aynı zamanda daha büyük iç sorunlarla yüz yüze olduğunu görebiliriz. Esasen nükleer tartışma, bu derin sorunlardan bağımsız yorumlanacak olursa sadece sonuç üzerinde konuşulmuş olacaktır. Tartışmanın tarafı olarak görünen ABD ve İran'ın her ikisi açısından da durum böyledir. İran, ABD'nin kendisine karşı düşmanlık güttüğünü ve rejimini hedef aldığını söylemekte, dolayısıyla meselenin nükleer enerji ya da

[441] Touraj ATABAKI: "Ethnic Diversity…".a.g.m.", 43.

silahla doğrudan bağlantısı olmadığını iddia etmektedir. ABD de İran'ın şer ekseninde ve teröre destek veren bir ülke olduğunu belirterek aslında nükleer faaliyetin doğrudan bir düşmanlık sebebi olmadığını ima etmektedir. Öyleyse, geleceği şekillendirecek olan gerçeklerle ilgilenmek, bölge ülkeleri açısından daha büyük bir öncelik olacaktır. Toplumsal gerçekler, varlıklarını İran'ın bir nükleer güç olması durumunda da, ABD'nin İran'a, her ne şekilde olursa olsun, bir müdahalesi durumunda da sürdüreceklerdir.

Türkçe'ye ve Türklüğe hakaret eden karikatürlerin yayınlanması sonrasındaki kriz, İran'daki toplumsal sorunların en önemlilerinden birine, kavmiyet meselesine dikkatleri çekmiştir. İran'daki yaygın kullanımı "kavmiyet" olan mesele ya da kavramı açtığımızda, karşımıza "İran milliyetçiliği", "Paniranizm", "Şiizm", "Panfarsizm", "Fars Milliyetçiliği", "Türk Milliyetçiliği", "Azerbaycan meselesi", "Arap meselesi", "Kürtçülük" gibi bir dizi yeni başlık çıkacaktır.

2006 olaylarından sonra, İran genelinde Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin muhtelif eylemleri olduğu bilinmektedir. Tebriz'de kamuya açık yerlere Güney Azerbaycan bayrağı şeklinde çıkartmalar yapıştırılması, duvar yazıları yazılması bu eylemlerden kalan izlerdir. 2007 yılı Ocak ayında, Tahran'daki bir askeri birimde, bir mescidin duvarına "Men Türkem" yazıldığı, bu mescidin askeri yetkililer tarafından "tamirat" bahanesiyle 2 günlüğüne kapatılarak inceleme başlatıldığı ve ilgili birimdeki askerlerin Azerbaycanlı olanlarının sorguya çekildikleri bildirilmiştir.[442]

Azerbaycan Siyasi Mehbuslarını Müdafie Komitesi (ASMEK), 2007 Nevruzunda yaptığı açıklamada, "İran'da yıl boyunca medeni ve siyasal haklar konusunda faaliyet göstren Azerbaycanlıların hapsedildiklerini" belirterek, Urmiye, Zencan, Erdebil ve Culfa'da hapiste bulunan Azerbacanlı faallerin listesini yayınlamıştır. Açıklamada, Zencan Üniversitesi'nin İslâm Cemiyeti adıyla aktif faaliyet gösteren Azerbaycanlı Türk teşkilatının da

[442] "Güneydeki Azadlıq Herekatı İran Ordusuna da Keçib", Musavat, 13.01.2007

yasaklandığı belirtilmiştir. Resmi makamlar, bu teşkilatın faaliyetlerini, 21 Şubat Dünya Anadili Günü mitinglerine katıldıkları için yasakladığını açıklamıştır.[443] 2006 Mayıs'ından beri Güney Azerbaycan kaynakları hemen her hafta bir milli olayın haberini yaymakta, özel gün ve haftalara ilişkin Güney Azerbaycan şehirlerinde yapılan etkinlikleri özellikle internet ve ABD'den Ahmet Obalı öncülüğünde yayın yapan Günaz TV kanalıyla yayınlamaktadır.

Bugün başta Güney Azerbaycanlılar olmak üzere İran Türkleri tarafından İran içinde ve dışında kurulmuş olan ve faaliyetlerini sürdüren onlarca web sayfası ve web grubu bulunmaktadır. Bu internet ortamlarında günlük haberler verilmekte, Azerbaycan milil hareketini ilgilendiren, İran'da siyaseti, hürriyetleri, kadını, yargıyı vb. pek çok hususu konu alan haber, haber-yorum, makale vb. belgeler yayınlanmaktadır. Bu siber ortam, özellikle Türkçü-Azerbaycancı gençlere yoğun bir iletişim imkânı sağlamakta ve millî özgüven kapısı aralamaktadır. Bu web sayfalarından ve web bloglarından bazıları şunlardır:

http://durna.se/
http://azyasa.blogfa.com/
http://achiq.org/
http://www.oyrenci.mihanblog.com/
http://www.azoh.blogfa.com/
http://quluncu.blogfa.com/
http://www.gunaskam.weblog.sh/
http://riza.blogfa.com/
http://meraghi.blogfa.com/
http://asmek-yeni.blogspot.com/
http://yazilar.vetenim.com/
http://anayurdumla.blogspot.com/
http://www.terken-terim.blogspot.com/

[443] http://www.voanews.com/azerbaijani/2007-03-24-voa5.cfm, 26.3.2007

http://urmu.birolmali.com/
http://dustaq.mihanblog.com/
http://sozum.blogfa.com/
http://turkicworld.wordpress.com/
http://www.birolmali.com/
http://www.11007.baybak.com/

Nesibli, İran'daki Azerbaycanlı Türkler'i "Güney Azerbaycan" meselesine yaklaşımları itibarıyla üç grupta ele alır: [444]

1. İran devletinde önemli mevkiler işgal eden dinî liderler, sanayiciler, bürokratlar ve bunların ideolojistleri. Bu grup birleşik bir İran fikrini savunurlar (millî İran merkezciler); otorite ve sermayenin paylaşımını tek bir İran ölçeğinde artırmak isterler; İran'ın Türkleştirilmesi fikrini desteklerler ve bazıları Kuzey Azerbaycan'ın İran'a katılmasını bekler.

2. Entelektüel, sanayici ve bürokratlardan oluşan diğer grup: bunlar İran'ın bölünmesinden korkarlar ama (diğer etnik gruplarla birlikte) Güney Azerbaycan'a kültürel veya milli-bölgesel otonomi verilmesi fikrini desteklerler. Bunu Azerbaycan meselesinin çözümünde en iyimser yol olarak görürler. "İran'a demokrasi, Azerbaycan'a otonomi" bunlar arasında tutulan bir slogandır.

3. Üçüncü eğilim, Güney Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve Birleşik (Bütöv) Azerbaycan ideallerini savunan grupların ve siyasi teşkilatların eğilimidir. Bu teşkilatların görülmesiyle birlikte, İran'daki Azerbaycan meselesi yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu radikal güçlere göre, İran'daki millî mesele hiçbir evrimle-dönüşme yoluyla çözülemez ve millî hedeflere ulaşmak için askerî mücadele dâhil her yola başvurulmalıdır.

[444] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:… a.g.m".

XI. Türkmensahra (Kuzeydoğu İran) Türkmenleri

Selçuklular, ilk yurtlarından, önce Harezm'e geçmiş, sonra Horasan'a inmişlerdir. Selçuklular gelmeden önce Horasan'ın zaten Türkmenler ile dolmuş olduğu bilinmektedir. Selçuklular, 1035 baharında 10.000 süvari ile Ceyhun'u Geçip Horasan'a varmışlardır. 70 yıl içinde Cend'e, Maveraünnehir'e, Harezm'e ve son olarak Horasan'a göçmek suretiyle dört defa yurt değiştirmişlerdir. Horasan, Selçukoğullllarının merkez topraklarını teşkil etmiştir. Anadolu'da çok yaygın olarak kullanılan "Horasan erleri-erenleri" deyiminin atıf merkezinin Selçuklu Devleti'nin kuruluş sahası konumunda bulunan ve bugünkü Meşhed merkezli resmi İran eyaleti "Ostan-e Horasan"a denk gelen bölge olduğu unutulmamalıdır. Gaznelilere karşı Selçuklu Devletinin kuruluşuna yol açan Dandanakan Savaşı kazanıldıktan sonra Merv'de büyük kurultayın toplandığı, Nişabur'un başkent yapıldığı ve Tuğrul Bey'in, anne tarafından kardeşi olan İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti, amcası oğlu Kutalmış emrinde olmak üzere burada hüküm sürmeye başladığı bilinmektedir. Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük kısmına hükmetmiştir. Musa Yabgu'ya Bust, Herat, Sistan (Bugünkü İran'ın doğusu, Afganistan'ın Batısı ile Pakistan'ın bir kısmına denk gelir) Çağrı bey'in büyük oğlu Kavurd'a ise Tabasan vilayeti ile Kerman bölgesi verilmiştir. Bu paylaşımın Anadolu ile ilgili bir fetih planını kapsadığı da ifade edilir. Selçuklular'ın keşif seferleri ile Horasan'dan Anadolu'ya ulaşmaları arasındaki zaman uzun olmamış, 50-60 yıl gibi bir sürede Malazgirt zaferi gerçekleşmiştir.[445]

Günümüz İran'ında yaşayan Türklerin tamamına yakını esasen Oğuz yani Türkmendirler. Ancak Türklerin Azerbaycan'daki varlıklarının eski tarihi, Batı İran'ın Türkleri için İran içinde daha çok "Türk"; İran dışında ise "Azeri, Azerbaycanlı, Azeri Türkü, gibi ifadelerin kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Tarihi süreç içinde yapılagelmiş bu adlandırmalar İran'da sadece

[445] D. Mehmet DOĞAN, Türkistan-Türkiye Gergefinde İran, (İstanbul 1996), 124.

Türkmenistan-Türkmensahra coğrafyasındaki Türkler için Türkmen adlandırmasının yapılmasına yol açmıştır. İran'da bu bölge Türkleri için "Türkemen" denir. Balbay, Türkmensahra Türklerinin nüfusunu 2-2.5 milyon kişi olarak vermektedir.[446] Bir başka tahminde 2 milyon rakamı Kuzeydoğu İran ve Kuzeybatı Afganistan'ın toplamı için verilmektedir.[447]

19. yüzyılda Türkmenlerin bölünmesi ve sınırın iki tarafında ayrı düşmesinden sonra, Türkmensahra'nın Tahran'a ilk tepkisi 1860'larda olmuştur. 1862'de merkezin ağır vergi talepleri huzursuzluklara sebep olmuştur. Ayaklanmaya gözdağı olmak üzere ordunun Türkmen obalarına saldırması sonrasında 1864'te tekrar silaha sarılan Türkmenlerin isyanı kanlı biçimde bastırılmıştır. 1867'de Esterabad valisinin kötü uygulamaları sonucu bir isyan daha olmuş ve halk galeyana gelerek neredeyse bütün memur ve devlet temsilcilerini öldürmüştür. Bundan sonra da Kacar şahı Nasireddin Şah bölgede kanlı bir başka bastırma uygulamıştır. Merkezin Türkmenlere orantısız güç kullanması ve adaletsiz davranışları 1920'lere kadar devam etmiştir. Düzensizliği ortadan kaldırmak üzere 1921'de Muhammed Taki Han liderliğinde bir bağımsız Horasan Hükümeti ilan edilmiştir. Tebrizli bir Azerbaycan Türkü olan Muhammed Taki Han, bütün bir Horasan bölgesinde iktidarı ele alıp halkla bütünleşmiştir. Okullar açmış, yollar, köprüler onarmış pek çok hizmet gerçekleştirmiştir. Bu da Tahran'ın tepkisini çekmiştir. Tahran'daki bürokrasi, İngilizlerle işbirliği içinde birtakım yerel aşiretleri de bu yönetimin üzerine yönlendirmiş ancak Muhammed Taki Han bunları etkisiz hale getirmiştir. Bununla birlikte, Tahran ordu kullanarak kendi askerinin üzerine yürür ve Taki Han'ı öldürür. Mezarı halkın ilgisine ve ziyaretine mazhar olunca, Tahran cesedi kaçırır ve yıllar sonra bulunan ceset, Musaddık tarafından büyük törenlerle defnedilmiştir.[448]

---

[446] Mustafa BALBAY, İran Raporu, (İstanbul 2006), 12.
[447] http://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Turkmens.html, 1.4.2007.
[448] Mehmet Metin ÖREN, a.g.e., 77.

Türkmensahra Türklerini 20. yüzyılda Tahran'ın öncelikli hedeflerinden biri haline getiren önemli bir gerçeklik, Rıza Şah'ın memleketi ile ilgili olabilir. Bilindiği üzere Rıza Şah Mazenderan kökenlidir. Bu bölge Türkmenlerin yaşadığı Gorgan, Gülistan, Türkmensahra bölgelerine komşudur. Rıza Şah'ın en katı askeri tedbirleri bu bölgede hayata geçirdiği bilinmektedir. Bu sert tedbirlerin yanı sıra, Türkmenlerin Farsça konuşmalarını yaygınlaştırmak amacıyla "Türkmen ruhunu keşfetmek" gibi sloganlar altında kampanyalar da başlatılmıştır. Bunlara rağmen bölgedeki 300.000 kişinin (o zamanki nüfus) en fazla 200'ünün Farsça konuştuğu ve buradan bir İran sevgisi ve vatansever duygular (İran perestî ve veten perestî) beklenemeyeceği tespiti yine resmi raporlarda kayıtlıdır.[449]

Türkmenlerin son büyük ayaklanması 1979 devrimi sürecinde olmuştur. İki Türkmen'in Humeynist militanlarca öldürülmesi sonrasında büyük olaylar olmuş, yüzlerce insan hayatını kaybetmiştir. O dönemde Azerbaycanlı Ayetullah Şeriatmedari, bu bölgedeki uygulamalara tepki göstermiş ve Türkmenlere destek vermiş, hatta "Türkmenlerin hürriyet isteklerinin öz hakları olduğunu" açıklamıştır.[450]

1979-1980 yıllarında Türkmensahra'da ortaya çıkan ve varlığını bugün de sürdüren Türkmen Halkı Siyasi ve Kültürel Ocağının (Kanun-e Siyasi Ferhengi Helg-e Torkemen) organize ettiği bu ayaklanmaya 30.000 Türkmen katılmış, Muhammet Derhşende Tumaç'ın önderliğindeki girişim kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bu ciddi tehdit algılaması Türkmen nüfusa yönelik ayrımcı politikanın 1979 sonrasında da sürmesini beraberinde getirmiştir.[451]

Şah döneminde sistemli zorunlu göç ve asimilasyon politikası takip edilmişken, Devrim sonrasında idari tedbirlerle aynı hedef gözetilmeye devam edilmiştir. İran İslâm cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 2005 yılında

[449] Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 212.
[450] Mehmet Metin ÖREN, a.g.e., 69-78.
[451] Arif KESKİN, ""ABD-İran Gerginliği Çerçevesinde İran'da Etnik Milliyetçilik", Stratejik Analiz, 72, (Nisan, 2006), 74."

verdiği bir kararla Kuzeydoğuda Hazar kıyısında bulunan Gülistan (Ostan-e Golestan) Eyaletindeki Türkmen köylerinin Beluç ve Sistanilerin yaşadığı Nizamabad ile birleştirilerek buraya Farsça "Neginşehr" adı verilmiştir. İsim değiştirme çabası, Omçalı örneğinde de görülmüştür. Tahran, Omçalı'nın adını Siminşehr olarak değiştirmiştir. Yine, merkez Gonbed Kavus'a yakın mesafede olan Türkmen köylerinin ısrarla bu Türkmen şehrine bağlanmadığı bilinmektedir. Türkmenler kültürel, siyasi ve ekonomik anlamda toplumun gerisinde kalmış ya da bırakılmışlardır. Hazar kıyısındaki zenginlikler (Gümüştepe civarında çok miktarda doğalgaz ve petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir) Türkmensahra Türklerine yansımamaktadır.[452]

ii. İran Kürtleri ve İran'da Kürtçülük

Kürtlerin kökeni konusunda Batılı ve Ortadoğulu araştırmacılarla Kürtçü faallerin dillendirdiği birbirinden farklı pek çok görüş mevcuttur. Ahmadi, Kürtlerin Türk, Arap ve Aryan kökenden oldukları yönündeki görüşlere değindikten sonra, Türk ve Arap kökenlerine inancın Kürtler arasında yaygın olmadığını belirterek, bugün birisi mitsel diğeri tarihsel iki görüşün olduğunu iddia etmektedir. Buna göre mitsel olan görüş Firdevsi'nin Şehname'sindeki Zahhak (veya Zohak-Dhohak) ve Kava hikâyesinden kaynaklanır. Burada destansı bir anlatımla İran'a zorla hükmeden ve iki omzunda her gün iki gencin beynini yiyerek beslenen iki yılan olan gaddar Zahhak'ın Kava tarafından öldürülüşü anlatılarak Zahhak'tan kurtulup dağa kaçan gençlerin Kürtlerin ataları olduğu iddia edilir. Tarihsel görüş ise, daha çok Vladimir Minorsky gibi Batılı oryantalistlerin temellendirdiği görüştür. Bu görüşe göre ise, Kürtler, Persler ve Partlarla birlikte İran platosuna göçmüş olan İranî kavimlerden Medler'in torunlarıdır. Medler İran platosunun kuzey ve kuzeybatısına, Persler güneyine, Partlar da doğusuna yerleşmişlerdir. Medler M.Ö. 728-550 arasında yaşamış olan ilk İran imparatorluğunu

[452] Türel YILMAZ, ""İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmensahra Türkmenleri", Akademik Ortadoğu, (2007) 1,2, 211-213."

kurmuşlar, bu imparatorluğa, annesi Med olan Pers hükümdar Sirus (Cyrus) son vermiş ve Ahameniş devletini (M.Ö. 550-331) kurmuştur.[453]

Kürtçü çevreler arasında Kürtlerin kökenini, aslında bugünkü Kuzeydoğu Kafkas dilleri ile akraba bir dil konuştukları ispat edilmiş olan Hurrilerle bağlantılandıran ve böylece eski medeniyetlere atıfla 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başındaki teritoryel sahiplik ispatına zemin hazırlayan görüşler mevcuttur. Welate Torî ve Nergıza Torî imzalarıyla yayınlanan kitap bu uç görüşün bir örneğidir. Kitap, Huri, Mittani, Nairi, Urartuları bir fasılda, Lulu, Guti, Kassi ve Kardukları "Zagros boyları" başlığıyla bir diğer fasılda, Mana ve Medler'i de "doğu boyları" başlığıyla bir başka fasılda ele alıp Kürtlerin atalarını inceleme iddiasındadır. Çoğu Almanya basımı 14 kitabın kaynakça olarak verildiği bu kitap, akademik/bilimsel değeri olmayan ancak Kürtçülüğün köken arayışlarına zemin oluşturan çalışmalara tipik bir örnektir.[454]

İranlı yazar, aydın ve araştırmacılar, Kürt konusunun ele alındığı neredeyse her zeminde Kürtlerin İraniliğine vurgu yaparlar. Bunlara göre Kürtçe Fars dili ailesine ait dillerden olduğu için Kürtler etnik olarak "İranlıdırlar" ve kültür ve medeniyetleri İran kültür ve medeniyetidir.[455] Ancak bu tespitin kabul edilmesi durumunda İranlılığın şartının "dil ve etnisite" olduğu, dolayısıyla nüfusun yarısına yakınını teşkil eden Azerbaycan Türklerinin İranlı sayılmalarının mümkün olmayacağı açıktır. 1990 sonrasında İranlılık düşüncesini kimlik bağlamında zorlayan temel açmazlardan birisi de bu olmuştur.

Genelde aşırı siyasallaşmış olan Kürt meselesi şiddet ve siyaset yoğunluğu bakımından "İran'ın üçüncü sırada olduğu bir mesele" olarak

---

[453] Hamid AHMADI, a.g.e., 90-91. Ahmadi, Kürtlerin Medlerden geldiği görüşüne katılmanın zor olduğunu zira Kürtlerin çok daha karışık ırksal özellikler taşıdıklarını da belirtmiştir.
[454] Welate TORÎ ve Nergıza TORÎ, Kürt Kökeni: Büyük Boylar, (İstanbul 1991).
[455] Bir Kirmanşahi olan İzzeti'nin konuya ilişkin yaklaşımı için Bkz: İzzetullah İZZETİ, İran ve Bölge Jeopolitiği, (İstanbul 2005), 276.

görülür. Türkiye ve Irak'a kıyasla İran Kürtçü hareketi daha az akut bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Ancak İran Kürtçülüğü, Şii toplum içindeki Sünni azınlığın meselesi olarak çatışma potansiyelini muhafaza eden bir olgudur.

Hamid Ahmadi, Kürtlerin, Ahameniş, Part ve Sasani devletlerinin entegre bir parçası olduklarını iddia etmektedir. Ona göre Kürtler, yaşadıkları coğrafyanın da etkisiyle Müslüman Araplarla İranlılar arasındaki savaşların arasında kalmıştır. Ahmadi, Minorsky'nin Kürtlerin Arap istilasına karşı Sasanilerle ittifak kurduklarını belirtmektedir.[456] Öte yandan Kürtçü yayınlarda bırakınız Sasanilerin ve Ahamenişlerin entegre bir parçası olmayı, bugünkü İran'ın ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerin İslâmlaşmasından hemen önce başlayarak Safevilere kadarki süreci bütünüyle bir Kürt devletleri tarihi gibi gösteren iddialara rastlanır. Xemgin imzalı ve yine Almanya ağırlıklı bir toplam kaynakça dışında bilimsel metodoloji takip edilmeden ve dipnotsuz yazılan kitap bu bakımdan ilginç bir örnektir. Kitap, Horasanlı Ebu Müslim'den, Babek'e, Şeddadilerden Büveyhilere, Eyyubilerden Safevilere kadar bütün devletleri Kürtleştirmektedir.[457]

Osmanlı Ordusunda bir subayken Şeyh Sait isyanı çıkınca kendisine bağlı kalan birliklerle beraber isyancıların safına geçen daha sonra Suriye'ye oradan da Irak'a kaçan İhsan Nuri Paşa'nın da 20. yüzyılın başındaki İndo-Aryanist batılı kaynakların tarih ve köken görüşlerine dayandığı görülmektedir. İhsan Nuri, Kürtlerin kökenini Xnephon'un eserindeki Karduklar'a dayandırma görüşüne katılmakta, Guti, Kussi, Mamai ve Hadlilerle irtibatlandırmaktadır. İhsan Nuri'nin dönemin popüler "Ariler" ve Aryanların ülkesi "İran" kavramsallaştırmalarına da rağbet ettiği görülmektedir.[458]

---

[456] Hamid AHMADI, a.g.e., 92.
[457] Etem XEMGIN, İslamiyetten Osmanlılara Kadar Kürdistan Tarihi Cilt II, (İstanbul 1989).
[458] İhsan Nuri PAŞA, Kürtlerin Kökeni, Doz Yayınları, (İstanbul 1991), 17-36. İhsan Nuri'nin kitabı Şah döneminde 1955'te İran'da da yayınlanmıştır.

Bugün çoğunluğu gramer olarak Farsça ile akraba olduğu anlaşılan ancak içinde çok sayıda Arapça ve Türkçe kelime bulunan Kırmançça konuşan Kürtlerin kökenleri konusunda farklı görüşler vardır. Köken tartışmasının bir diğer ucunda ise genel olarak Kürt olarak adlandırılan Zaza vb. grupların kökenine ilişkindir.[459]

I. Kürtlerin Dili Meselesi

Mehrdad Izady'ye göre, Kürtçe bütün bir dil olmayıp Kürtlerin ortak bir "lingua franca"sı yoktur.[460] 18. yüzyıl ortasında bir İran Kürdü tarafından yazılmış olan Şerefname "Kürdistan'da konuşulan 4 farklı dil"den bahsetmektedir.[461]

Hamid Ahmadi, Kürtçe'nin Hint-Avrupa grubundan olan Afganistan, Tacikistan ve Beluçistan'ın dillerinin dahil olduğu İrani dillerin Farsi bir alt bölünmesi olduğunu belirtmektedir. Ahmadi'ye göre Farsça ile Kürtçe arasındaki benzerliklere rağmen, Kürtçe günümüz Farsça konuşan sıradan İranlısı için anlaşılabilir bir dil değildir. Beluççа gibi Kürtçe de, Part ve Sasani İranı'nın Pehlevice ve Avestai'si gibi eski Fars dillerinin pek çok özelliğini taşımaktadır.[462]

---

[459] Konuya ilişkin Türkiye'de de pek çok özgün çalışma yapılmış ancak bu çalışmalar zaman zaman akademik çevrelerde zaman zaman da kamuoyunda "resmi tarih yazımları" olarak karalanmışlardır. Bu çalışmalar örnekler olarak Bkz. S. Ahmet ARVASİ, Doğu Anadolu Gerçeği, (Ankara 1992). Mahmut RİŞVANOĞLU, Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm, (İstanbul 1992). Fahrettin KIRZIOĞLU, Kürtlerin Türklüğü, İstanbul 1995) M. Şerif FIRAT, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, (Ankara 1983).

[460] Mehrdad IZADY, ""A Kurdish Lingua Franca?", Kurdish Times II, no.2, Yaz 1988"den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 87.

[461] Hamid Riza JALAIPUR, ""Kurditan: Elal-e Tadavom-e Bohran An Pas Az Engheleb-e Islami, (Kürdistan: İslâm İnkılabından Sonra Krizlerinin Devam Etmesinin Sebepleri)", Tahran, Daftar Motaleat-e Siasi ve Binolmelali, 1993, 95"ten naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 88.

[462] Hamid AHMADI, a.g.e., 87. Ahmadi, İrec Afşar Sistani'ye atıfla, binlerce eski Pehlevi kelimesinin bugünün İran Kürdistan eyaletinde bulunduğuna işaret etmektedir. Yine Heredot'un da Farsların ve Kürtlerin karşılıklı olarak birbirlerini anlayabildiklerini yazdığını belirtmektedir.

İran'daki Kürtler bakımından 4 farklı dialekt mevcuttur. Bunlar, Kurmanci, Sorani, Havremi veya Gorani ve Kermanşahi'dir. Kurmanci, Türkiye, Suriye eski Sovyetler Birliği ile İran ve Irak'ta Kürtlerin yaşadığı yerlerin kuzey kısımlarında konuşulan diyalekttir. İran'ın Kürdistan eyaletinde yaşayan Kürtlerin büyük çoğunluğu ve Irak Kürtlerinin büyük kısmı Sorani dialekti konuşurlar. Havremi, İran-Irak sınırında daha sınırlı bir bölgede konuşulan bir diyalektken, Kermanşahi, İran'ın Kermanşah eyaletinde (Batı İran) konuşulan ve Farsça'ya daha yakın olan diyalekttir.[463]

Rus dilci Oranski'ye göre, bazı Kürtçe diyalektleri bağımsız birer dil olacak kadar farklıdırlar. Oranski, Türkiye'de Latin, İran, Irak ve Süriye'de ise Arap-Fars alfabelerinin kullanılıyor olmasını ayrı bir problem olarak değerlendirmektedir.[464] Kürtçülüğün dil ile ilgili bir diğer sorunu da Kürtçülüğün ortak dilinin hangi diyalekt olacağı konusuna ilişkin tartışmasıdır.[465]

II. Kürtlerin Tarihsel Tutumları Üzerine

Hamid Ahmadi, Kürtlerin İslâm sonrası tarihini açıklarken, Emevi ve Abbasi hâkimiyetlerinden sonra Kürtlerin Gilan'da ortaya çıkan ve hükümleri Bağdat'a kadar uzanan Şii Büveyhoğulları'nın (932-1055) yönetimi altına girdiklerini, ancak son Büveyh liderine muhtemelen mezhep sebebiyle isyan ettiklerini belirtmektedir. Ahmadi, "Kürtlerin İran hâkimiyetine Selçuklu döneminde yeniden girdiklerini" ve "Kürdistan" adıyla bir bölgenin ilk defa

[463] Amir HASSANPOUR, Language and Nationalism in Kurdistan, 1918-1985, San Fransisco, Melen research University Press, 1992, 19-20.
[464] A. M. ORANSKI, Moghaddamey-e Figh-ol-Loghan-e Irani (İran Filolojisine Giriş) Çev. Kerim Keşaverz, Tahran, Peyam, 1979, 340'tan naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 89.
[465] Ismet Sherif Vanly ""The Question of Unification of the Written Kurdish Language: Kurmanji or Sorani?", Kurdistan (KSSE), Kasım 1959, 5-10"dan naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 89.

Sultan Sancar tarafından 12. yüzyılda kurulduğunu belirtmektedir.[466] Ona göre Filistin'de Haçlıları mağlup ederek Mısır ve Suriye'de kendi devletini kuran Selahaddin Eyyubi (1137-1193) aslen Kürt olup önce Suriye Selçuklularının ve ardından da Abbasi Halifeliğinin hizmetinde olmuştur.[467] Hamid Ahmadi'ye göre, Kürtler Moğol istilasından sonra 1258-1501 arasındaki yerel Moğol-Türkmen hanedanları döneminde yeni bir direniş ve boyun eğme sürecine girmişlerdir. Moğol hâkimiyetinden tam bir asır sonra yarı bağımsız Kürt emirlikleri ortaya çıkmıştır. Ancak Ahmadi, Kürtlerin tarihini anlatırken, çok eleştirdiği Batılı tarihçilerin yöntemine başvurarak, bölgedeki Türkmen aşiret ve yönetimleri için "Moğol" ifadesini kullanmaktadır. Esasen bu yaklaşımın neredeyse bütün İranlı araştırmacılar tarafından sıkça ve özellikle kullanıldığı dikkat çekmektedir.[468]

Osmanlı-Safevi zıtlaşması, Kürtlerin taraflarını belirlemeleri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Safevi devletinin yerel valilerini Kürtlerden değil de (resmi Safevi ordusu olan) Kızılbaşların komutanlarından seçmelerinden dolayı Osmanlı'ya bağlı olarak hareket etmişlerdir. Kürtlerin o döneme kadar kendilerini İranlı saydıkları, ancak bu dönemle birlikte Kürtler'in Osmanlı topraklarında ve Osmanlı'ya yakın bölgelerde yaşayanlarının İran toplumuna yabancılaşmaya başladıkları belirtilmektedir.[469]

Kürtçü bir yazar olan Amir Hassanpour'a göre, "uzun süren Safevi dönemi Osmanlı-İran savaşlarının (1514-1516, 1534-1565, 1587-1628, 1636-1638, 1724-1732) en önemli sonucu Kürdistan'ın ilk bölünmesiydi. Zira 1639'da Sultan 2. Murad'la Şah 2. Abbas arasında imzalanan 1639 (Kasr'ı Şirin) anlaşmasıyla çizilen sınır Kürdistan'ın kalbinden geçmekteydi."[470] Görüldüğü üzere Kürtçü çevreler, bir Türkmen boyuna dayalı olarak kurulan

---

[466] Derk KINNANE, The Kurds and Kurdistan, Londra, 1964, Oxford Üniversitesi Yay., 21'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 93.
[467] Hamid AHMADI, a.g.e., 93.
[468] Hamid AHMADI, a.g.e., 93-94.
[469] Hasan ARFA, The Kurds: A Historical and Political Study, Londra, 1966, Oxford, 14.
[470] Amir HASSANPOUR, Language and Nationalism in Kurdistan, 1918-1985, San Fransisco, Melen Research University Press, 1992, 53.

Osmanlı devletinin 16. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda Kızılbaş Türkmen nüfusun azalmasına ve Şafii Kürt nüfusun hızla artmasına neden olan politikalarını, bir şekilde göz ardı etmekte, bunun bölgenin tarihinin anlaşılmasında bir olgu olarak anlaşılmasından kaçınmaktadırlar. Yukarıda örneğini verdiğimiz ve Safevi devletine Kürtçülük adına sahip çıkan Xemgin'in yaklaşımı, Batılı kaynaklara dayanarak ortaya konan siyasi bir tutumu, Hassanpour'un yaklaşımı ise "Kürtlerin bölünmüşlüğü" tezi ile güncel Kürtçülüğe siyasal motivasyon geliştirme kaygısını göstermektedir.

Esasen Kürtler, dinsel kaygılardan çok bulundukları bölgede kendilerine kimin daha fazla yetki ve güç tanıyacağı ile ilgilenmişlerdir. Bu anlamda Osmanlı idaresi Kürtlere daha olumlu yaklaşmış ve bunun sonucunda da güçlü Kürt aşiret liderleri ortaya çıkmıştır. Öte yandan Kacarlar da bazı Kürt aşiretlerine yetkiler tanımışlardır. Özellikle 19. yüzyıl ortalarından itibaren Kacar idaresi Kürt bölgelerini elde tutmakta zorlanmaya başlamış, yönetim ise "havuç sopa" ile "böl yönet" taktiklerinin karışımı bir politika izlemişlerdir.

Azerbaycan Türklerinin aksine Kürtlerin İran Meşrutiyet devrimine karşı oldukları belirtilmektedir. Kürtler meşrutiyet hareketinde hiçbir önemli rol de almamışlardır. Hatta Muhammet Ali Şah Kacar'a, meşrutiyetçiler karşısında destek verdikleri, yine geniş Kelhor aşiretinin (bu grubun Kürt kimliği tartışılabilir) Salar-al Dovle'ye 1911 yılında meşrutiyetçilere karşı Tahran'daki harekâtında destek verdikleri belirtilmektedir.[471]

Bugün, İran'daki Kürt nüfus, Kürdistan, Batı Azerbaycan, Kermanşah ve İlam eyaletlerinde yaşamaktadırlar.[472] Bunun dışında önemli miktarda Kürt kuzeybatıda Horasan eyaletinde, az bir Kürt nüfus da Beluçistan'da yaşar.

[471] William AEGLETON, 1946 Mehabad Kürt Cumhuriyeti, Çev. M. Emin Bozarslan, (İstanbul 1990), 32-33.
[472] "İran Kürtlerinin Durumu", Stockholm Kürt Konferansı: 15-17 Mart 1991, (İstanbul 1991), 55.

Horasan eyaletinde yaşayan Kürtler, Safevi Şahı Şah Abbas döneminde Özbek saldırılarına karşı tedbir olarak bölgeye göçürülmüş Kürtlerdir. [473]

Kermanşah, Horasan ve Beluçistan Kürtleri siyasal Kürtçü hareketlere sempati duymamaktadırlar. Bunun temel sebebi, Batı Azerbaycan ve Kürdistan eyaletleri Kürtleri Sünni iken, Horasan ve Kermanşah Kürtlerinin büyük çoğunlukla Şii olmalarıdır. Mehrdad Izady Kermanşah ve kuzey Kürtlerinin siyasi bakışlarının İranî bir bakış olduğunu, bu tavrın herhangi bir Pankürtçü bağlama kıyasla devletin siyasi kültürü bağlamında çok daha kolay anlaşılacağını belirtmiştir. Ayrıca Horasan ve Kermanşah Kürtçesi ile Farsça arasında daha fazla yakınlık olduğu da ifade edilmektedir.[474]

Kürtlerin çoğunun, İslâm'dan önce Zerdüşt inancına sahip oldukları iddia edilmektedir. Ancak bu görüşün de büyük ölçüde 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Batı Avrupa İndo-Aryanizminin kaynaklarına ve bunlara referansla yazılan İran kaynaklarına dayandığı görülmektedir.[475] Türkiye, Irak ve İran Kürtleri arasında sayıca az olsa da Yezidi, Hristiyan, Yahudi ve Zerdüştiler de bulunmaktadır. Yine İran Kürtleri arasında Ali-Allahi ve Ehlihak mezheplerine mensup olan gruplar da bulunmaktadır.[476]

İsveç asıllı bir subay olup bir süre Fransız ordusunda görev yaptıktan sonra istifa eden Carl Peter von Heidenstam (1792–1878) 1825 yılında yazdığı, Osmanlı Türkiyesi ve Kacar İran'ına yaptığı seyahatine ilişkin kitapta, Kürtlerin o dönemdeki pozisyonlarına ve iki devlet arasındaki mücadeleye dair bilgiler vermektedir. Heidenstam, Kürtlerin sıkça hükümete karşı isyan

---

[473] Hamid AHMADI, a.g.e., 83.
[474] Mehrdad IZADY, The Kurds: A Concise Handbook, Washington, Crane Russak, 1992, 208'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 84.
[475] Edmond Cecil John'un "Türkler Kürtler Araplar: Kuzey Doğu Irak'ta Siyaset Seyahat ve Araştırma: 1919-1925" adlı kitabı bu bakımdan önemli bir göstergedir. Royal Asiatic Society kaynaklarına dayalı olarak Kürt eski inançları, dil ve tarih tezi oluşturan kitap yakın zamanda resmi izinle İran'da da yayınlanmıştır. Bkz: Sesil J. EDMUND, "Torkha Kordha Erebha", (Tahran 1382-H.Ş).
[476] Hamid AHMADI, a.g.e., 84-86. Yezidi Kürtlerin Ermenistan'da nispeten daha yoğun olarak yaşadıkları da bilinmektedr.

ettiklerini (Kacar yönetimi'ne), Van ve Kars'taki Osmanlı paşalarının da onları İran'ı terk ederek Osmanlı tarafına gelmeleri için teşvik etmek üzere daha az vergi sözü verdiklerini yazmaktadır. Heidenstam, Feth Ali Şah Kacar'ın oğlu, tahtın varisi ve Azerbaycan bölgesinin valisi olan Abbas Mirza'nın sınır bölgesindeki bu Kürtleri çatışmalarla yerlerinde kalmaya zorladığını ancak bir Kürt aşiretinin Azerbaycan'dan Erzurum yakınlarındaki dağlık bir bölgeye kaçtığını yazmaktadır.[477]

Martin Van Bruinessen Kuzeydoğu İran'daki Horasan Kürtleri'nin Şah Abbas tarafından 1600'lerde Çemişgezek adıyla yeni bir konfederasyon olarak örgütlendiğini belirtmektedir.[478] Bu Kürtlerin, Anadolu'dan doğuya doğru Safevi dönemi başında gerçekleşen yoğun Türkmen göçü ile birlikte bugünkü İran'ın kuzeybatısına geçmiş olmaları, daha sonra Safevi-Özbek savaşlarında kuzeydoğuya kaymış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Görüldüğü üzere Kürtler tıpkı Türkmenler gibi, Anadolu, Azerbaycan ve İran platosu arasında gidip gelen bir tarihi serüvene sahiptirler. Aşiret yapısı Türkmenlerde ve Kürtlerde yüzyıllarca değişmez bir sosyolojik olgu olarak sürmüştür. Mezhep, tarikat ve din meseleleri, sosyo-politik etkenlerle Türkmenlerin ve Kürtlerin üzerinde etkili olmuştur. Bu etkenlerin kitlesel anlamda kapsayıcı etkileri özellikle Safevi ve Osmanlı devletlerinin yerleşik devletler haline gelme süreçleri ile yaşanmıştır. Kacar devri, Kürtler için eski siyasal-toplumsal düzenin devamı şeklinde cereyan etmiştir. Kürtler, Türk kökenli bu iki devletin topraklarında da kitlesel bir düşmanlığa ya da soykırıma maruz kalmamışlardır. Kürtlerin özelilkle din adamı sınıfı içinde Osmanlı toplumunda ileri gelenleri olmuş, bölgesel idareciler içerisinde de Kürtler devamlı var olmuşlardır. Gerek Kacar, gerekse Osmanlı devletlerinde aşiretlerin yerel kontrolleri, merkeze yönelik bir tehdit olarak değil, devletin idaresine yardımcı birer sosyolojik gerçeklik olarak algılanmıştır. Kacarlarda

[477] Bahram SOHRABI: a.g.m., 645-646."
[478] Martin Van BRUINESSEN, Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Structure of Kurdistan, Londra, 1992, 134.

aynı durum Şahseven, Afşar vb. Türk aşiretleri ile Lor ve Bahtiyari gibi güneydeki Farsî aşiretler için de aynen geçerli olmuştur.

III. İran'da Kürt Nüfusu

2001 tarihli bir BM metnine göre İran Kürtleri'nin sayısı 6 milyon olarak tahmin edilmektedir.[479] 2001 tarihli bir diğer kaynakta Kürt nüfus, 3,5-4 milyon olarak verilmektedir.[480]

İzzeti, İran'da Kürt nüfusun yaşadığı bölgelerin Batı Azerbaycan, Kürdistan ve Kermanşah eyaletlerine bağlı ve toplam 2,5 milyon nüfuslu 8 şehirden oluştuğunu, bu şehirlerin de Piranşehr, Serdeşt, Bane, Sakkez, Mehabad, Senendec, Merivan ve Pave olduğunu yazmaktadır.[481] Eski bir kaynağa dayanan bu rakam bugünü yansıtmamakta, ayrıca bölge dışı Kürtlerini de kapsamamaktadır.

Encyclopedia Orient, Norveçli editörü Tore Kjeilen'e dayanarak 6,6 milyon rakamını[482] CIA ise %7 (aynı kaynakta verilen toplam 65,3 milyon nüfusa göre hesaplandığında yaklaşık 4,5 milyon) rakamını vermektedir.[483]

Bir diğer kaynakta 1995 yılı itibarıyla İran Kürtlerinin toplam nüfusunun 4-5 milyon arasında yani toplam nüfusun %8-10'u arasında olduğu belirtilmektedir.[484]

---

[479] UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 99.
[480] Peter HINCHCLIFFE, Conflicts in the Middle East Since 1945: The Making of the Contemporary World, (Routledge 2001), 71.
[481] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 275. İran'daki Kürtlerin nüfusu konusunda bu rakam eskidir ve gerçeği yansıtmamaktadır.
[482] http://lexicorient.com/e.o/iran_4.htm
[483] https://www.cia.gov/cia/publications/factbook/geos/ir.html#People
[484] Hamid AHMADI, a.g.e., 86.

Keskin, İran Kürtleri'nin nüfusunun 5 milyon olduğunu, bunun %30'unun Şii Kürtlerden %70'inin Sünni Kürtlerden oluştuğunu yazmaktadır.[485]

IV. Kürtçülüğün Doğuşu

İran kaynakları Kürtlerin tarihini her bakımdan İran dairesinde tutmaya yönelik bir gayret içindedir. Hamid Ahmadi, Mehrdad Izady'ye atıfla, "İran Kürtlerini diğer Kürtlerden (özellikle Irak Kürtlerinden) ayıran özelliğin bunların İran siyasi kültürünün bir parçası olmalarından kaynaklandığını" iddia etmektedir. Izady, Ahmadi'nin atıfta bulunduğu ifadelerinde bir dönüm noktası olarak Çaldıran savaşından bahsederek bu tarihten itibaren İran Kürtlerinin İran "siyasa kültürüne" ve "sosyal ethnosuna" emilerek diğer bölge Kürtlerinden ayrıldıkları iddiasındadır. Oysa mezhep eksenli bir siyasal savaş olan Çaldıran'ın Şafii-Sünni Kürtler üzerinde Şii İran merkezi idaresinin lehine değil aleyhine olacak bir siyasal sürecin başlamış olması beklenirdi. İran merkezli bu bakış açısının arkaplanında aslında Batı'nın Kürt yaklaşımını haklı çıkaran bir algılama olduğu görülecektir. Nitekim Ahmadi, yukarıda bahsedilen "İran Kürtleri-Diğer Kürtler" ayrımını izah ederken Sevr'in Kürtlere kendi devletlerini kurma hakkını vermiş olmasını, ilk büyük Kürt isyanının Şeyh Ubeydullah tarafından Osmanlı devletine karşı gerçekleştirilmesini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesini ve nihayet 1925 Şeyh Sait isyanını gündeme getirerek bu bilinçaltını ortaya çıkarmaktadır.[486] Dahası, Derk Kinnane'ye atfından, Ahmadi'nin "Farslarla Kürtlerin kuzenliğinin etkisine" inandığı ırkçı bir yaklaşımın izleri görülmektedir.[487] Oysa tarihteki tek bağımsız Kürdistan girişiminin bugünkü İran topraklarında gerçekleştiği herkesçe bilinmektedir. Aslında, Kürtlerin Fars toplumu değil Fars

[485] Arif KESKİN, ""ABD-İran Gerginliği Çerçevesinde İran'da Etnik Milliyetçilik", Stratejik Analiz, 72, (Nisan, 2006), 70."

[486] Kürtçülük üzerine yapılmış neredeyse bütün Batılı analizlerde de aynı tarihi seyre ve iddiaya dayanıldığı, Batı Avrupa, ABD ve Rusya'nın bölgeye ilişkin politikalarının göz ardı edildiği dikkat çekecektir.

[487] Hamid AHMADI, a.g.e., 99.

milliyetçileri tarafından, Farslar'ın da Kürt toplumu değil Kürt milliyetçileri tarafından daha fazla sevildiğini söylemek abartılı olmaz.

Aslında tam da İran merkezli Kürtçülük yorumlarının referansta bulunduğu Ubeydullah ilk Kürtçülük örneği olarak üzerinde durulması gereken bir figürdür. Aynı zamanda uzun süre savaşsız ve iyi devam eden Osmanlı-Kacar ilişkilerini ilk bozan da bu Ubeydullah meselesi olmuştur. Osmanlı toprakları olan Doğu Anadolu'daki Nakşibendî tarikatları bölgede siyasal ve sosyal etkileri de olan güçlü örgütlenmelerdi. Bu tarikatın mensupları arasında Kürt aşiretlerinden de çok sayıda insan vardı. 19. yüzyılın ilk yarısında Nakşibendiye'nin ileri gelen şeyhlerinden olan Şeyh Tahir, gerek Osmanlı gerekse Kacar yönetimlerinden müsamaha görmüş, imtiyazlar almıştır. Fakat Tahir'den sonra gelen Ubeydullah zamanında iki devlet arasındaki denge bozulmuştu. Kacar devletinin kendi sınırları içindeki Nakşibendîlerden vergi alma istekleriyle başlayan anlaşmazlık iki ülke arasında krize dönüşmüştü. Ubeydullah'ın Kacar Şahı Nasıreddin Şah'ın vergi almasına kızarak aşiretinden adamlarla köyler basıp yağmalamalar yapması ile Kacar devleti Osmanlı'ya müracaat etti. Rus ve İngiliz kışkırtması ile o dönemde alevlenen Ermeni meselesi nedeniyle Osmanlı toleransı içinde hâkimiyetini sürdüren Ubeydullah bir süre daha bu olumlu tutumla karşılandı. Ancak Ruslar ve İngilizler'in konuya müdahil olmaları ve Osmanlı-Rus Harbinin Türkler aleyhine gelişmesi Ubeydullah'ı Osmanlı yönetimine karşı bir tutuma soktu. O kadar ki, Şeyh Ubeydullah'la irtibatlı olan Rus sefiri Bab-ı Ali'ye müracaat ederek Şeyh'in kurmak istediği devletin istiklalinin tanınmasını istemiştir.[488]

Osmanlı Devleti'nin durumun vehametini anlayıp Sami Paşa komutasında bir orduyu bölgeye göndermesi üzerine Ubeydullah Kacarlara sığınmıştır. Kacar yönetimi ise Ubeydullah'ın kendileri nezdindeki bozuk sicili ve güvensizlik nedeniyle onun Şah'ın hâkimiyetine girme isteğini

[488] Mehmet SARAY, a.g.e., 91.

reddetmişlerdir. Ubeydullah bunun ardından elçi göndererek Osmanlı'dan özür dilemiştir. Fakat Osmanlı-Rus harbinden Rusların galip çıkması ile iştahlanan İngilizler, Ermeni devleti fikirlerini hayata geçirince Ubeydullah'ı yeniden harekete geçirmişlerdir. Ubeydullah, Azerbaycan'a kadar uzanan bir devlet kurma hayali ile yine bölgedeki özellikle Şii köylerine baskınlar yapmıştır. Kacar Şahı da Ubeydullah üzerine bir ordu göndermiştir. İngiltere, Ubeydullah'ın zor durumda olduğunu görünce onu bir araç olarak kullanmaktan vazgeçmiş, Ubeydullah Osmanlı topraklarına geri dönmüştür. Yakalanarak İstanbul'a gönderilen Ubeydullah, yine de cezalandırılmamış, Mekke'de zorunlu ikamete sevkedilmiştir.[489] Görüldüğü gibi Şeyh Ubeydullah olayı, hem Osmanlı hem de dönemin Kacar İran'ına yöenlik bir harekettir ve Kürtçü bir hareket olarak kabul edildiğinde bunun sadece Osmanlı aleyhinde olduğunu iddia etmek mümkün değildir.

Ruslar'ın, Kürtleri "güneye" yönelik geleneksel politikalarında Ermeniler'le birlikte, tanınması, yönlendirilmesi, kullanılması mümkün ve muhtemel bir toplum olarak değerlendirildiği bilinir. Özellikle Kürdoloji'nin kurulmasında Rus Oryantalistlerin rolü büyüktür. Bunun çarpıcı örnekleri arasında Velieminov Zermov, F. Çermoy ve A. Jaba vardır. Örneğin Jaba, Erzurum'da Rus Başkonsolosu olarak görev yapmış (1848-1866), bu görevi süresince, konsolosluğa tahsilli Kürtlerden çağırıp bunlardan sağladığı verilerle Kürtçe Şiirler toplusu gibi bir yapıt ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bir Kürtçe-Fransızca bir de Kürtçe-Fransızca-Rusça sözlük yayınlamıştır.[490]

Bu Rus etkisi Sovyet döneminde de devam edecektir. Siyasal Kürtçülüğün geçmişinde Sovyetler Birliği'nin çok yönlü etkisi olmuştur. Bu etkilerden birisi, Sovyet Ermenistan'ında yaşayan Kürtler için atılan adımlardır. Erivan'ın, Kürtçe'nin bir eğitim ve edebiyat dili haline getirilmeye

[489] Mehmet SARAY, a.g.e., 92.
[490] Hamid AHMADI, a.g.e., 478.

çalışıldığı ve okullara girdiği ilk yer olduğu ifade edilmektedir.[491] Bunun dışında Sovyetler Birliği'nin Komele, PKK gibi Kürtçü terör örgütleriyle ve KDP ve Mahabad Cumhuriyeti ile bağlantısı herkesçe bilinmektedir.[492]

Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1918-1919 yıllarında İran'ın batı ve kuzeybatısında bir güç boşluğu oluştu. Osmanlı'nın dağılması ve Rusya'daki 1917 Devrimi, İran'ın bu bölgelerindeki Osmanlı ve Rus askerlerinin çekilmesine neden oldu. Tahran yönetimi 1919'daki Anglo-Persian Antlaşmasına yönelik eylemleri yönlendiriyordu ve pratikte, Gilan'daki Mirza Kuçek Han'ın Gilan cumhuriyeti hareketine karşı koyacak bir İran ordusu dahi yoktu. Bazı aşiret liderleri diğerlerine ve merkezi güce karşı bölgesel bir üstünlük ele geçirdiler. Bu aşiretler, köylere ve küçük kasabalara saldırılar düzenleyebiliyor, eşkıyalık yapıp soygunlar gerçekleştiriyorlardı. Bu ortamda, Simko Ağa olarak bilinen ve aslen Ardalan aşiretinden olan, sonra İran'daki ikinci büyük Kürt aşiret federasyonu olan Şıkak aşireti lideri İsmail Ağa Simko, bölgede büyük bir güç haline gelmişti. Aslında Türkiye ve İran'da mensupları bulunan bu aşiret 19. yüzyıl sonunda, Ermeni çetecilerin İran tarafından Türkiye'ye doğru yaptıkları saldırılara maruz kalıyordu. Mesela 1897'de, Ermenilerin saldırısında 171 kayıp vermiştir. Ancak Ermenilerin daha sonra tutum değiştirmeleriyle Simko'nun daha sonraki faaliyetlerinin önü açılmıştır.[493]

---

[491] Hamid AHMADI, a.g.e., 410. Çoğu Yezidi olan Ermenistan Kürtleri yanında bir de Azerbaycan-Karabağ Kürtleri meselesi vardır. Bu kitle Karabağ savaşı sırasında yeniden gündeme gelmiştir. 1923-1929 yılları arasında Sovyet stratejik hesaplarıyla Laçin-Kubatlı bölgesinde yaşayan Kürtlere özerklik verilmiştir. 1937 yılında Ermenistan'ın Türkiye sınırındaki Kürtler (isyan suçlama ve şüphesiyle) ise Sovyetler'in farklı yerlerine (çoğu Orta Asya'ya) sürülmüşlerdi. Karabağ savaşı sırasında Laçin'in kritik koridor özelliği Sovyet yönetiminin Kürt Komitesi "Yekbun"u yeniden kurmasından anlaşılmalıdır. Bkz. Stefanos YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, (İstanbul, 1994), 455.

[492] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 276.

[493] Sözkonusu saldırıda Bir Rus Subay da vardı. Şimşir, arşiv belgelerine dayanarak, o dönemde Ermeni Hınçak komitelerinin ABD diplomatlarının (Erzurum Konsolosu Bergolz gibi) ve ABD'li misyonerler tarafından yönlendirildiğini ortaya koymaktadır. Hınçak komiteleri programları gereği Süryaniler ve Kürtlerle, Türklere karşı ittifak kurma stratejisine yöneleceklerdir. Bkz. Bilal ŞİMŞİR, Ermeni Meselesi: 1774-2005, (Ankara 2005), 79-81.

Hatırlanacağı üzere, Ruslar'ın Kafkasya'ya girmelerinden sonra 20. yüzyıl başında bugünkü kuzeydoğu Türkiye'den Güney Azerbaycan'a kadar olan bölgede çok büyük göç, kırgın, kırım ve savaşlar olmuştur. O zaman Rusların ifadesiyle "Tatar-Ermeni" savaşı olan, Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler arasındaki çatışma da o dönemde başlamıştır. Yerasimos'a göre: "Rusya bu dönemden itibaren Güney Kafkasya'dan Güney Azerbaycan'a sızmaya çalışmıştır. 1907'de Büyük Britanya ile imzalanan anlaşma İran'ın paylaşılmasına imkân verince Azerbaycan tamamen Rus denetimine girmiş oluyordu. Rusya güneye indikçe yeni figüran toplumlar ve güçler arıyordu. 1912'de Rus ajanları Türkiye-İran (Güney Azerbaycan) sınırı üzerindeki Kotur'dan hareketle Van'ı Tebriz'e bağlayan yolu denetlemekte olan Kürt Simko Ağa ile ilişkiye geçtiler. Ruble ve silah vaadleriyle başı dönen Simko, Ağrı dağından Urmiye vadisinin batı eteklerine dek uzanan bölgede bir Kürt federasyonu kurmaya kalkıştı."[494] Simko, Rus siyasal desteğini arkasına alınca bölgede daha rahat hareket etti ve 1921'de Savuc Bulak'a (Mahabad) saldırarak burayı işgal etti. Herhangi bir ideolojik hedefi ya da tabanı olmayan ve öncelikle Azerbaycan Türklerini hedef alan Simko, zaman zaman burada Azerbaycan Türkleri ile bir arada sorunsuz yaşayan Kürtlere de saldırdı. Onun bu eylemlerinin etkileri yayılıp Türkiye ve Irak'ta da yansımalar gösterdi. Bruinessen bazı Türkiye Kürdü aşiretlerin de Simko hareketine destek verdiğini iddia etmektedir.[495]

Rıza Han'ın Kazak Tugayı komutanı iken bölgeye yönelmesi, Kürt hareketinin de gerilemesine neden olmuştur. Zira Rıza Şah, Tahran'da bir Rus-İngiliz uzlaşısı ile güçlenmiştir. Simko'nun da aynı kaynaktan beslendiği düşünülürse işin arkasındaki asıl faktörün güç dengesi olduğu görülür. 1922 boyunca süren çatışmalarla Kazak Tugayları Simko'yu mağlup etmişlerdir. Simko isyanı, Rıza Şah dönemindeki tek ciddi Kürt hareketidir. Bundan

[494] Stefanos YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, (İstanbul, 1994), 279.
[495] Martin Van BRUINESSEN: ""Kurdish Tribes And State Of Iran: The Case Of Simko's Revolt", Richard Tapper, (Der.) The Conflict Of Tribe And State In Iran and Afghanistan, (Londra, 1983), 390."

itibaren, modern bürokratik İran devletinin ve ordusunun oluşturulmasıyla merkezin gücü tüm bölgelerde hissedilmiş, Kürt grupların bir kısmı silah bırakmış bir kısmı da merkeze bağlılıklarını bildirmişlerdir. [496]

İran'daki siyasal Kürt hareketleri, Rıza Şah dönemi (1921-1941), Muhammed Rıza Şah Pehlevi (1941-1979) ve İslâm Cumhuriyeti (1979 -) dönemi olmak üzere üç evrede incelenirse, 1920'lerdeki Simko ayaklanması, 1945-46'daki Mahabad girişimi ve 1979'dan itibaren gerçekleşen Kürt siyasal hareketleri İran'daki Kürtçülüğün en önemli çıkışları olarak değerlendirilir.

1925'te tahtı ele geçiren Rıza Şah'ın 1930'larda yoğunlaşan Fars merkezli ulus inşası anlayışının Kürt bölgelerinde de izdüşümleri olmuştur. Ancak bu tedbirler daha çok bölgenin bir ölü bölge halinde olduğu ve burada ekonominin ve eğitimin canlandırılması gerektiği fikrinden hareketle gerçekleştirilmiş[497], ulaşılan başarı ise sınırlı olmuştur. Aynı dönemde Azerbaycan'da ve Türkmensahra'da alınan tedbirlerin daha doğrudan ve daha etnik temelli olduğu ifade edilebilir. Esasen, 1920'ye kadar Kürtlerin ekonomik hayatı neredeyse tamamen hayvancılığa ve Kacar ve Osmanlı toprakları arasındaki yasadışı ticarete dayanıyordu. Düzlüklerde ise arpa, buğday, tütün ve pirinç ekimi yapılmaktaydı. Rıza Şah döneminde toprak tescilinin başlamasıyla, başlangıçta topraklar zaten fiilen toprak sahibi olan ağalar tarafından alınarak eski düzen sürdürüldü. Ancak zenginleşen aşiret liderlerinin bir kısmının şehirlerde yaşamaya başlamaları, daha sonraki yıllarda bunları kısmen zayıflatabildi. Kamali, bu sürecin zamanla aşiretsizleşmeyi ve ulusçuluğun yükselişini beraberinde getirdiğini belirtmektedir.[498]

---

[496] Hamid AHMADI, a.g.e., 103.
[497] Firoozeh KASHANI-SABET, a.g.e., 209-212.
[498] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, İran Kürdistan'ında Ulusçuluğun Gelişmesi, Philip G. KREYENBROEK, Stefan SPERL (Der.), Kürtler, Cep Yayınları, (İstanbul 1992) içinde, 176-177.

Koohi-Kamali, Simko'nun 1918'den 1922'ye kadar Urmiye gölünün batı ve güney bölgesinde özerk bir Kürt hükümeti kurduğunu belirtip, bu hareketin yüzyılın başındaki ilk Kürt hareketi olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan bir İran Kürdü olan Kamali, kendisi de Simko'nun yağmalama faaliyetiyle devamlılık sağladığını, sivil köyleri yağmalayarak askerlerini beslediğini yazmaktadır. Kamali'ye göre simko'nun ayaklanması kurulması hedeflenen devletin Kürt adını alacağından dolayı milliyetçiydi. Ancak ona göre, simko aşiret desteğini ve yapısını temel aldığı için "Kürdistan kimliği" uğruna mücadele yeterince güçlü bir saik değildi. [499]

V. İkinci Dünya Savaşı Sonrası: Mahabad Girişimi

Hitler'in Rusya'yı işgali sonrasında Sovyet ve İngiliz güçlerinin 1941 yılında İran'ı işgali, Rıza Şah'ın 20 yıllık diktatörlüğüne son vermiştir. İşgal güçleri, Almanya ile yakın ilişkilerinde şüphelendikeri Rıza Şah'a yerini oğlu Muhammed Rıza'ya bıraktırmışlardır. 1941-46 arasında kuzeybatı İran Sovyet işgali altında olmuştur. Azerbaycan'da Seyyid Cafer Pişeveri'nin Azerbaycan Muhtar Cumhuriyeti girişimi ile eş zamanlı olarak, Kürtler de Mahabad'da otonomist bir harekete girişmişlerdir. Bu yıllarda, ordunun bölgedeki zayıflayışı ve merkezden atanan memurların yerel orta sınıf Kürtlerle değiştirilmesiyle Mahabad fiilen Kürtlerin kontrolüne geçmişti. 1942 başında, bazı Kürt çeverler Komele-e Jiyan-e Kurdistan (Kürdistan'ın Yeniden Doğuşu Komitesi) adında yarı gizli bir örgüt kurmuşlardır. Altı ay içinde Mahabad'dan epey taraftar toplayan bu örgüt, 1943 Nisan'ında merkez komitesini seçmiştir. 1944'te örgütün tabanı başka Kürt bölgelerine yayılmış, Ağustos 1944'te, Türkiye ve Irak Kürtlerinden de temsilci bulundurulan bir toplantıyla "Büyük Kürdistan" hedefli, "Üç Sınır" diye anılan bir sözde Pakt oluşturulmuştur. Örgüt, Gazi (Kadı) Muhammed adında tanınmış bir kadıyı davet edip liderliğe getirince daha da güçlenmiştir. Komele, Ağustos 1945'te,

[499] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 180-181.

Kürdistan Demokrat Partisi (Hizb-e Demokrat-e Kurdistan) adını alıp yeniden organize olduktan sonra Tebriz merkezli Azerbaycan Demokrat Partisi ile yakın ilişki kurmuştur.[500]

KDP, Irak'taki Kürt aşiret liderlerinden Molla (Mele) Mustafa Barzani'nin askeri desteğini almıştır. Barzani, İran sınırını geçerek Komele'ya askeri destek sağlamıştır.

KDP'nin ilan edilen parti tüzüğü şu şekilde olmuştur:

1. "Kürt milleti" İran içinde yerel işlerinde özgür ve serbesttir. İran içinde kalınmak suretiyle özerk yönetim elde edilecektir.
2. Kürtçe eğitim serbest olmalı ve Kürtçe resmi dil kabul edilmelidir.
3. Kürdistan Eyalet Meclisi bölgede gerçekleştirilen bütün resmi ve toplumsal işleri denetlemelidir.
4. Bölgede görev yapacak devlet memurları bölge halkı içinden seçilmelidir.
5. Bölgeden elde edilen gelir ve vergiler bölge içinde kullanılmalıdır.
6. Kürdistan Demokrat Partisi Azerbaycan'daki diğer milletler ve partilerle tam bir birlik ve kardeşlik içindedir.
7. Kürdistan Demokratik Partisi bölgedeki tarım ve ticaret kaynaklarından yararlanarak bölgenin kalkındırılması için çalışacaktır.[501]

KDP'nin eylemleri ayrılıkçı bir aşamaya gelmiş ve Ocak 1946'da Gazi Muhammed, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin başkanı ilan edilmiştir. Bu, Azerbaycan Demokratik hükümetinin kuruluşundan sonra olmuştur. 23 Nisan 1946'da Mahabad ve Tebriz arasında bir anlaşmaya varılmış, taraflar birbirlerinin onayı olmadan Tahran'la müzakereye girmeme taahhüdünde bulunmuşlardır.[502] Bu dönemde, silahlı Kürt grupları İran-Irak sınırına yakın

[500] Hamid AHMADI, a.g.e., 107.
[501] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 278.
[502] Derk KİNNAN, Kordha ve Kordestan: Mohtasar Tarih-e Kord, (Tahran, 1997), 185.

yerlerdeki İran karakollarına saldırılar yapmışlardır. Aynı yıl (1946) Sovyet-İran Antlaşmasının yapılması ve Sovyet ordusunun Azerbaycan ve Kürt bölgelerinden çekilmesinden sonra, İran Başbakanı Ahmet Kavam (Kavam-ül Saltene) Kürt liderlerini çağırıp Mahabad'ın otonomisinin hiçbir hukuki zemini olmadığını, Mahabad'ın Azerbaycan'ın bir parçası olduğunu söylemiştir. Burada Tahran'ın iki grubu birbirine yöneltme taktiği uyguladığı görülür. Urmiye gölünün batısındaki Kürtlerin de İran ordusuna katıldıklarını gören Gazi Muhammed 15 Aralık 1946'da Azerbaycan'ın Goşaçay (Miyandoab) şehrine gidip İran ordusunun bölgedeki komutanı General Homayuni'ye teslim olmuştur. Barzani de beraberindeki güçlerle Irak'a dönmüş ancak Irak yönetiminin cezasından korkarak Türkiye-İran sınırı üzerinden Sovyetler Birliği'ne (Sovyet Azerbaycanı'na) kaçmış ve orada 11 yıl kalmıştır. Gazi Muhammed, 31 Mart 1947'de İran askerlerinin öldürülmesi suçuyla bir askeri mahkeme tarafından yargılanarak, Mahabad Cumhuriyetinin kurulduğunun ilan edildiği "Dört Çerağ" meydanında idam edilmiştir.[503] Pişeveri'nin Azerbaycan Hükümeti girişiminin başarısızlığı Mahabad üzerinde en olumsuz etkiyi yapan olaydır.[504]

Mahabad girişimi, Kürtçü literatürde, salt milliyetçi ilk hareket olarak değerlendirilir. Soğuk Savaş döneminde, Moskova'nın Kürtçülükle ilişkisi de bu görüşün Kürtçü çevrelerde canlı kalmasını sağlamıştır.[505]

Mahabad girişiminin başarısız olmasından sonra, pek çok aşiret lideri Tahran'la sorunları olmadığını ve Mahabad girişimine zorla dâhil edildiklerini belirtmişlerdir. 1979'a kadar da İran Kürtlerinde herhangi bir siyasi hareketlilik olmamış, Şah'ın ordusunun ve SAVAK'ın sıkı tedbirleri herhangi bir ciddi Kürt

---

[503] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 279, Hamid AHMADI, a.g.e., 110-111.
[504] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 183.
[505] İslamî motifler de kullanan bir Kürtçü web yayınından konuya ilişkin sahiplenici ve övücü bir yazı için Bkz: Gülcan Bahtiyar: ""Molla Mustafa Barzani Ayaklanması", Mızgîn, http://www.mizgin.net/modules.php?name=Sektions&op=printpage&artid=674, 14.5.2007". Aynı sitede yer alan ve Pro-Sovyet Mahabad girişimini öven bir diğer yazı için Bkz: Celal Aygen: ""Mehabad Kürt Cumhuriyeti", http://www.mizgin.net/modules.php?name=News&file=article&sid=772, 14.5.2007". Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 180-184.

silahlı faaliyetine müsaade etmemiştir. Merkezini Irak'a taşıyan İran KDP'si 1950'lerden itibaren sol bir program takip ederek Barzani'nin Irak KDP'si ile bağlantı içinde olmuştur. 1967'de Irak KDP'sinden ayrılmıştır. Abdullah ve Süleyman Moini (Mahabad Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanlarının oğulları), Molla Avare (Molla Hasan Salmasi), İsmail Şerifzade (Tahran Üniversitesi öğrencilerinde), Muhammed Emin Saraci (Tahran Üniversitesi'nde Hukuk Öğrencisi) gibi bazı genç üyeler yeni bir "gerilla" hareketi oluşturmuşardır. 200 kadar üye toplayan bu gerilla grubu İran jandarması tarafından 1968 yılında dağıtılmıştır. İran KDP'si üçüncü konferansında Paris'te yaşayan entelektüellerden Abdurrahman Gasumlu'yu genel sekreterliğe getirdi. 1970'lerin başlarında Şah, Barzani Kürtleri'ne Bağdat'a karşı destek verdi. Bu destekle Şah'ın Kürtlerin gözündeki yeri yükselmişken 1975 yılında Irak'la anlaşmasıyla Şah'a karşı düşmanlığın yeniden arttığı ifade edilmektedir.[506]

Mahabad girişiminden 1979'a kadarki sürede sessiz bir dönem geçmesine ilişkin olarak vurgulanması gereken asıl önemli husus, Mustafa Barzani'nin Şah'la anlaşmış olmasıdır. Kürtçü harekete zarar verdiği ifade edilen Şah-Barzani ilişkisi siyasî, ekonomik, istihbarî ve askerî boyutlu bir ilişkidir. Barzani Şah'tan para aldı ve İran'daki Kürtçülere fiilen engel oldu. Para, silah ve cephaneye ek olarak Irak gizli birliklerinin konumu ve durumu ile ilgili bilgiler taşıdı. Irak'a kaçan kırk kadar Kürtçü yakalanıp İran'a teslim edildi. Cezayir Anlşaması'nın imzalandığı 1975'ten sonra ise Irak Kürtçülerinden desteğini çekti.[507]

VI. Devrim, İslâm Cumhuriyeti ve İran Kürtleri

İran Kürtlerinin bir kısmı 1979 devrimine katılmışlardır. Şah karşıtlığının önemli siyasal merkezleri haline gelen İran KDP'si ve Komele

[506] Edmund GHAREEB, The Kurdish Question in Iraq, Syracuse: Syracuse University Press, 198, 14'ten naklen, Hamid AHMADI, a.g.e., 113.
[507] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 184.

ise, merkezdeki bu karışıklık ve zayıflığı Kürdistan'ın otonomisi için bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu dönemin Komelesi 1940'ların Komele'sinden farklıdır. Başlangıçta Maoist eğilimleri olan Komele[508], 1980'lerde Maoizmi kınamış ve 1983-84'te "Sehend" gibi küçük sol gruplarla işbirliği içinde, Arnavutluk'tan Kuzey Kore'ye uzanan ideolojik bağları bulunacak İran Komünist Partisi'ni (Hizb-e Komonist-e İran) kurmuştur.[509]

Ancak devrimci kadronun yöneticileri, her tür milliyetçi hareketi, İslâm'a zarar veren girişimler olarak görüp bunlara karşı siyasi konum almışlardır. Humeyni, Panarabizm, Pantürkizm gibi ideolojilerin hepsinin İslâmi doktrine ters olduğunu ve farklı diller konuşan Müslümanlar arasında herhangi bir fark olmadığını açıklamıştır.[510]

Eski bir üniversite öğretim üyesi olan Abdurrahman Gasumlu 1973'ten itibaren PDKİ'nin başkanı oldu. 1930'da toprak sahibi bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Gasumlu, 1947'de Mahabad'ın çöküşünden sonra Fransa'ya gitmiş ve oradan da Komünist fikirlerle temas edeceği Prag'a geçmişti. 1950'lerde İran'a dönen Gasumlu, CIA'nın Ajax operasyonu sonrasındaki Şah tutuklamalarında tutuklanıp iki yıl hapsedildi.1957'de tekrar Prag'a gitti. Ekonomi doktorası yaptı ve burada, yılar sonra Soros finansörlüğündeki renkli devrimlerle hatırlanacak olan Prag baharı hareketi ile temas kurdu. Sovyet işgalinden sonra Prag'tan ayrıldı. 1973'te "Kürt Demokrat Partisi" adlı partinin başkanı seçildi. 1979 Devriminden sonra ise İran'a döndü ve yeniden PDKİ'nin başına geçti.[511]

İran'da Kürtler, 1979 devriminin başarıya ulaştığı ilk günlerden itibaren silahlı faaliyetlere başlamışlar, askeri karakollara saldırılarla Mart 1979'da

---

[508] "İran Kürtlerinin Durumu", Stockholm Kürt Konferansı: 15-17 Mart 1991, (İstanbul 1991), 56.
[509] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 280-281, Hamid AHMADI, a.g.e., 114.
[510] David MENASHRI: ""Khomeini's Politics Towards Ethnic and Religious Minorities", (Der.) Milton J. Esman ve Itimar Rabinovich, Ethnicity, Pluralism and State in the Middle East, Ithaca: Cornell University Press, 1988, 217."
[511] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 185.

yeni bir Kürt isyanını başlatmışlardır. Bu arada Gasumlu HMÖ ile anlaşmıştı. Bölgedeki bazı garnizon ve karakolların kontrolünü ele geçiren PDKİ, bir bildiri ile otonomi talebini ortaya koydu.[512] Humeyni 19 Mart 1979'da bir bildiri yayınlayarak "Sünni ve Şii Müslümanların kardeş olduklarını, bu tür faaliyetlere girenlerin ise İslâm düşmanı ve yabancı ajanı sayılacağını" ilan etmiştir.[513]

Devrim sonrasının ilk Başbakanı Mehdi Bazargan, Kürt asıllı olan Çalışma Bakanı Daryuş Foruhar'ı Kürtçü gruplarla müzakereler için bölgeye gönderdi. Kürtçüler, bir dizi istekte bulundular ancak bunların en önemlisi, Azerbaycan, İlam (Elam) ve Kermanşah eyaletlerinin de kendisine bağlı bulunduğu bir Kürdistan'ın otonomisinin kabul edilmesiydi. Taleplere göre Kürtçe resmi dil olacak, ancak dış politika, millî ekonomi ve uzun dönem ekonomik planlama merkezde kalacaktı. Gasumlu'nun 1980'de Beni Sadr'a sunduğu yeni planda yukarıdaki üç bölgenin Kürdistan'a bağlanması isteğinden vazgeçilmiştir.[514]

1979'daki Büyükelçilik baskını sonrasında Tahran'da bir yönetim değişikliği olmuş ve Mehdi Bazargan istifa etmişti. Yeni yönetim Kürtlerin üzerine daha sert tedbirlerle gitti. Sol örgütlerin bir kısmı Kürtlere destek verirken Tûde destek vermedi. Ocak 1980'de bir ateşkes sağlandı.[515] 1980 Eylül ayında İran, Irak'ın saldırısına uğramış ve savaş başlamıştı. Kürt bölgelerindeki silahlı gruplar düzenledikleri saldırılarda askeri ve sivil Devrimci güçlere zorluklar çıkarmaktaydılar. Bu saldırılardan kayanaklanan kriz ve çatışma, 1981 boyunca da devam etmiştir. 1982'de Tahran, bölgede Seyyidü'şşüheda Hamza Karargâhı kurarak üç yıl içinde nisbi olarak sağlanacak güvenlik ortamının temelini atmıştır. Göreli güvenliğin sağlanmasından sonra silahlı ayrılıkçı Kürt gruplar, tali yollara mayın döşemek ve askeri birliklere pusu kurmak, Devrime destek veren (yerli veya

[512] The Times, 4 Mart 1979.
[513] Hamid AHMADI, a.g.e., 115.
[514] Hamid AHMADI, a.g.e., 115.
[515] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 191.

dışarıdan) kimseleri sindirmek ya da öldürmek, devlet mallarına saldırmak ve halktan haraç toplamak şeklindeki eylemlerine devam etmişlerdir.[516]

Kürt gruplar ve bazı sol gruplar bu dönemde, Şeyh İzzeddin Hüseyni adında sosyalist eğilimleri olan, Kürt otonomisini ve Marksizmi savunan Sünni bir din adamı etrafında toplandılar. Marksist eğilimli Sünni din adamı olarak Orta Doğu'da ender karşılaşılabilecek bir örnek olan Hüseyni[517], Tahran'daki yeni yönetim tarafından bildirilerle Şah'ın SAVAK'ının adamı olmakla suçlanmıştır. Tahran ve Kum'daki din adamları, Kürtlerin temsilcisi olarak Senendac'ın imamı Ahmet Müftizade'yi tanımıştır. Müftizade, "önce İslâm sonra Kürtler" sloganı ile Şii ulema ile yakınlaşmıştır. KDP ve Komele ile ideolojik çatışma içinde olan Müftizade'nin bu gruplarla tek ortak noktası "Kürdistan otonomisi" fikriydi. Ancak rehineler krizini takip eden dönemde Bazargan'ın geçici hükümetinin yıkılmasıyla İran Kürtleri'nin otonomi beklentisi boşa çıkmıştır. Gasumlu Beni Sadr'a yeni bir plan sundu ve Beni Sadr da buna olumlu yaklaştıysa da, planın önce otonomi sonra silah bırakmayı, Sadr'ın ise önce silah bırakmayı öngörüyor olması nedeniyle girişim sonuçsuz kaldı.[518]

Sonuç olarak, Devrim sonrasında Kürt meselesi, rehineler krizi ve İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla gündemdeki yerini yitirmiştir. İran-Irak Savaşı'nda Kürt gruplar Bağdat'la birlikte hareket etmişlerdir. Bu, PDKİ içinde, Gasumlu aleyhine bir tartışma da başlatmıştır.[519]

Kasım 1981'de PDKİ Paris'te Halkın Mücahitleri Örgütü'nün (HMÖ) lideri Mesut Recevi ve Beni Sadr tarafından oluşturulan Ulusal Direniş Konseyi'ne katıldılar. Savaş sürerken 1984 ortalarında İran ordusu sadece PDKİ'yi İran toprakları dışına çıkarmaya değil, Hac Umran bölgesine sızmaya

[516] İzzetullah İZZETİ, a.g.e., 284-285.
[517] "İran Kürtlerinin Durumu", Stockholm Kürt Konferansı: 15-17 Mart 1991, (İstanbul 1991), 57.
[518] Hamid AHMADI, a.g.e., 117-118.
[519] Mohammed H. Malek, ""Kurdistan in the Middle East Conflict", New Left Review, Mayıs-Haziran 1989, 85"ten naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 118.

da çalıştı. Bu sırada Irak KDP'si ve Irak Kürdistan Sosyalist Partisi gibi gruplar İran'a, İranlı Kürt gruplar karşısında destek verdiler. Ancak PDKİ'nin 1984 yazında Humeyni yönetimi ile görüşmesi HMÖ'yü kızdırdı ve PDKİ Ulusal Direniş Konseyi'nden ihraç edildi[520]

İran-Irak Savaşı, bölgedeki bütün Kürtçü partiler ve örgütler tarafından bir fırsat olarak görülmüştür. PDKİ önce, otonomi karşılığında İran safında olmayı önerdi. Ancak İran bunu kabul etmedi. Bu arada savaşın cephesi kuzeye doğru genişledi. Bu genişleme İran birliklerine Kürtlerin denetimindeki yerleri tekrar kontrol altına alma imkânı verdi. Bu süreçte Mesud ve İdris Barzani İran'a destek oldular. İran Kürtleri arasında bazı aşiretler de Barzani'yi desteklediler. Bu arada PDKİ, KYB ile ilişkileri geliştirdi ve Saddam'dan mali yardım aldı.[521]

İran-Irak Savaşı'ndan sonra Celal Talabani'nin KYB'si aracılığıyla PDKİ, barışçı bir çözüm arayışıyla İslâm Cumhuriyeti'ne yaklaştı. Nisan 1988'de 15 kişi bu gelişme nedeniyle partiden ayrıldı. 13 Temmuz 1989'da, Tahran'ın temsilcileriyle Viyana'da yapılan görüşmelerin üçüncü turu sürerken Gasumlu beraberindeki üç Kürt'le birlikte öldürüldü. Bundan beş gün sonra Gasumlu ABD'ye bir ziyaret gerçekleştirecekti.[522] Savaş bittiğinde bölge ve toplumlar askerîleşmişti. Hem Irak'taki hem de İran'daki Kürtçü partiler arasında otonomi, 40 yıldır süren ama bitmeyen; biteceği de düşünülmeyen bir serüven olarak görülmeye başladı. Bu da bağımsızlık fikirlerinin daha popüler hale gelmesine imkân verdi. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi ve Doğu Avrupa'daki gelişmeler Kürtçü hareketlerin

[520] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 191.
[521] Fereşteh KOOHİ-KAMALİ, a.g.m., 192.
[522] Nisan MORDECHAI, Minorities in the Middle East, A History of Struggle and Self-Expression, North Carolina: Mcfarland, 1991, 41'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 119. Ahmadi, Gasumlu'nun öldürülmesi ile ilgili olarak Tahran'ın suçlandığını ancak kesin kanıtlar olmadığını belirtmektedir. Ona göre faillerle ilgili şu ihtimaller de ifade edilmektedir: Cinayet, HMÖ'nün bir ölüm mangası tarafından, İKDP-Tahran diyaloğundan korkan Irak hükümeti tarafından, Rafsancani'yi zayıflatmak isteyen İran'daki şahin bir kanat tarafından, Rafsancani tarafından ya da İKDP içindeki radikal bir Kürt grup tarafından işlenmiş olabilir.

içindeki sol tartışmaları farklı bir boyuta geçirdi ve bu örgütlerde milliyetçilik daha hâkim bir renk halini almaya başladı.[523]

Gasumlu'dan sonra onun yerine geçen Sadık Şerefkendi de 1992 yılında Berlin'de öldürülmüştür.[524] 1992'de İran KDP'sinden İKDP-Devrimci Liderliği adında bir grup HMÖ ile ittifak etmiş ve Tahran'a karşı ortak silahlı saldırılarda bulunmuştur. 1992'de Kak Mustafa olarak bilinen İran KDP'sinin yeni lideri Mustafa Hecri, İran'dan kopacak "Bağımsız Kürdistan" fikrini açıklamıştır.[525]

Bu arada, 1986-1989 arasında Saddam'ın Kürtlere yönelik Enfal harekatı kapsamında 1988 yılında gerçekleştirdiği Halepçe katliamının, İran-Irak Savaşının henüz sona erdiği şartların da etkisiyle, İran tarafından özenle kullanıldığını belirtmek gerekir. Saddam Hüseyin'in acımasızca gerçekleştirdiği bu kimyasal saldırıların benzerlerinin İran topraklarında da gerçekleşmiş olmasını Tahran, Irak Kürtlerinin hamiliğine bir vesile olarak görmüş ve basın yayın yoluyla bu konuyu gündemde tutmuştur.

1990'ların ikinci yarısında, Irak'ta hem bölgesel hem de uluslararası bir etki yarışı yaşandı. ABD'nin Irak'ın kuzey ve güneyinde uçuşa yasak bölgeler belirlemesi ve kuzeyde Kürtlerin, güneyde de Şiilerin yaşadığı bölgeleri havadan kontrol yoluyla güvenli bölge haline getirmesi, bu bölgelerdeki grupları birbirleriyle yeni bir mücadelenin içine soktu. Bu mücadele silahlı ve çok sayıda insanın hayatına mal olan bir mücadele halini aldı. İran, bölgede hem ABD hem Türkiye nüfuzundan rahatsızlık duyan bir aktör olarak çatışmanın içine dolaylı biçimde girdi. Talabani'nin KYB'si ile daha yakın olmak üzere bölgedeki Kürtçü gruplarla ittifaklar kurdu. Şiiler üzerindeki nüfuzunu Kürtler arasındaki mücadelede de bir etki aracı olarak kullandı.

---

[523] "İran Kürtlerinin Durumu", Stockholm Kürt Konferansı: 15-17 Mart 1991, (İstanbul 1991), 60.
[524] UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 89.
[525] Hamid AHMADI, a.g.e., 120.

Olson'a göre, 1996'dan itibaren KDP Irak Kürtleri içinde öne çıkmaya başlamıştır. KYB ile mücadelesinden Erbil'i alarak çıkan KDP, ABD ve İsrail tarafından da destek görmeye başlamıştır. ABD, Türkiye'nin de KDP ile iyi ilişkiler geliştirmesini istemiştir. Türkiye bu isteği reddetmeyen bir tavır içerisinde olmuş, KYB'nin zaman zaman İran tarafından desteklenmesinden duyduğu rahatsızlık ve PKK ile mücadelenin gerektirdiği şartlar nedeniyle KDP'yle daha yakın ilişkiler geliştirmiştir. Ancak İran, yakın zamanda özellikle KYB üzerinden gitmekteydi. Olson, 2000 yılına gelindiğinde İran'ın bölgede bu türden bir jeopolitik dezavantajı olduğu görüşündedir.[526] Ancak İran'ı asıl endişelendiren, Türkiye'nin 1990'lar boyunca PKK'yı takip amacıyla Irak'ta yaptığı askerî operasyonlardır. İran, Türkiye'nin bölgedeki askerî etkinliğinin siyasi sonuçlarından endişe etmiştir.

Abdullah Öcalan'ın yakalanmasından sonra, Türkiye PKK'yla ilişkili ülkelerin üzerine yöneldi. Bu kapsamda, İran'dan, himaye ettiği Osman Öcalan'ın ve militanlarının teslim edilmesini istedi. Oysa İran, Şubat 1999'da PKK'nın 6. yıllık kongresinin Urmiye'de yapılması için izin verdi. Hatta İranlı ajanlar, Türkiye'de İran'ın istediği hedeflere yönelmeleri için PKK ile işbirliği yaptı. Daha sonra PKK'ya Ermenistan üzerinden ve Rusya'dan silah transferi için izin verdi. Bu kapsamda Talabani'ye de PKK'ya imkân tanıması için baskı yaptı.[527]

Ekim 2001'de, İran parlamentosu'ndaki 6 Kürt milletvekili, yasal haklarının verilmediğini iddia ettikleri bir mektubu İçişleri Bakanı'na sunarak protesto amacıyla istifa etmişlerdi.[528] 1990'ların sonundan 2000'li yılların başına kadar İran'daki Kürtçü eylemler sınırlı da olsa özellikle Gasumlu'nun ölüm yıldönümleri[529] ve kadın hakları vb. amaçlarla yapılan toplantılar

[526] Robert OLSON, Türkiye-İran İlişkileri, 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik, (Ankara 2005), 86-88.
[527] Robert OLSON, a.g.e., 57.
[528] Farideh FARHI: a.g.m., 13."
[529] http://www.kurdistan.nu/psk/psk_bulten/kemal_burkay_dogu_kurdistan.htm

şeklinde gerçekleşti. Ancak bu dönemde İran'daki Kürtçülüğün ilgi merkezini Türkiye'deki ayrılıkçı PKK terörizmi ve Türkiye-İran ilişkileri oluşturacaktır. Özellikle 1998 yılında Abdullah Öcalan'ın yakalanması sonrasında ve Türkiye'deki terörle mücadele kapsamında alınan tedbirlerin ve PKK'yı hedef alan operasyonların yoğunlaştığı dönemlerde Türkiye'nin Urmiye konsolosluğunun -zaman zaman da Tahran teşviki ile- bir protesto meydanına dönüştürülmesi bunun göstergesidir.

İran Kürtleri'nin önemli bir bölümü, kendilerini Farslarla derin kültürel ve etnik bağları olan bir toplum olarak görmektedirler. Bunlar İranlılık kimliğini, en az kendilerinin Kürt kimliği kadar önemli olarak ifade ederler. Bu görüşte olan entelektüel Kürtler ise bugün İran olan memleketteki ilk medeniyetin kurucusunun Kürtler olduğu iddiasındadırlar.[530] Ancak PDKİ yayınlarında İran'da bağımsızlık ve otonomi hedeflerinden vazgeçilmediği görülmektedir. PDKİ, Irak KDP'si ile temas halinde olup Erbil'deki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Irak KDP'sinin başarılarından memnuniyet duymakta, oradaki olumsuz gelişmeleri de endişe ile karşılamakta ve KDP'ye yapılan saldırılara tepki göstermektedir.[531] Bugün Komele'nin KYB kontrolündeki Süleymaniye'de bir ofisi bulunmaktadır. İran içindeki PDKİ unsurları tamamen gizli faaliyet içindedir. Ancak bunlara bağlı belli unsurlar, üniversite öğrencileri yoluyla ara sıra çeşitli faaliyetler yapmaktadırlar. İsveç, Norveç, Kanada, Almanya, ABD, Finlandiya ve İngiltere'de İran Kürtlerinden olup Kürtçü faaliyetler içinde olan pek çok grup vardır. İran, Irak'ta Kürt İslamcıları kullanabilmekte ancak İslamî rejimi ile kendi Kürtlerini memnun edememektedir.

---

[530] Iran, Home Office Science and Research Group, Country of Origin Information Service, Ekim 2005, 81, http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs05/iran_081205.doc, 19.12.2006

[531] Beyane-ye Defter-e Siyasi Hizb-e Demokrat-e Kurdistan-e İran Der Rabeta Ba Enfecar-e Teroristi Der Erbil (İran Kürdistan Demokrat Partisi Siyasi Bürosunun Erbil'deki Terörist Saldırı ile İlgili Açıklaması) http://www.kurdistanmedia.com/farsi/doc/file/121.php, 9.5.2007. Mesela, Erbil'de Mayıs 2007'de KDP bürosuna yapılan saldırı ile ilgili bu resmi açıklamada ölenlerden şehit olarak bahsedilip olayı gerçekleştirenler lanetlenmektedir.

iii. Beluç Milliyetçiliği ve Beluçistan Meselesi

Beluç halkı İran, Pakistan ve Afganistan'da yaşayan Hint-Avrupalı bir halktır. İran'daki Beluç meselesini anlayabilmek için de Beluç halkının tarihî geçmişi ve İran dışındaki Beluçların, özellikle de Pakistan Beluçları'nın tarihleri ve konumları iyi anlaşılmalıdır.

Beluç dili, Hint-Avrupa dil ailesinin İranî kolundan sayılmaktadır. Beluç dili Farsça ile pek çok ortaklıklara sahiptir. Ancak Beluççа'nın günümüz Farsça'sından çok Pehlevi, Avesta ve Med dönemlerinin eski Farsça'sına benzediği ifade edilmektedir. Beluççа'nın muhtelif şiveleri varsa da dilciler Beluç dilini "Batı Beluççası" (Batı Pakistan, İran, Arap Emirlikleri ve Türkmenistan'da konuşulan) ve "Doğu Beluççası" (Doğu Pakistan'da konuşulan) olarak iki şive esasında sınıflandırırlar.[532] Bununla birlikte Beluç dilinin yazılı kaynaklardan mahrum bir dil olup 19. yüzyıl sonlarına kadar sadece bir konuşma dili olduğu, Beluçlar'ın tarih boyunca yazılı edebiyatta Farsça'yı kullandıkları belirtilmektedir. Beluçlar'ın esasen bugünkü İran coğrafyasının bir halkı olup Selçuklu döneminde (1040-1157) doğuya, Pakistan'a doğru göç ettikleri de bir başka tezdir.[533]

Beluçlar'ın en kalabalık (toplam Beluç nüfusunun %70'i) ve siyasi olarak kendini en çok hissettiren kitlesi Pakistan'da yaşamaktadır. Beluçlar, Beluçistan'da Beluç olmayan halklarla birlikte (İran'da Farsça konuşan Sistaniler, Afganistan'da Patanlar, Pakistan'da Brahoi ve Pencabiler'le) bir arada yaşamaktadırlar.[534] İslâm'dan önce Zerdüşti olduğu belirtilen Beluçların tamamı bugün Sünni Müslümandırlar.

---

[532] Hamid AHMADI, a.g.e., 125.
[533] Hamid AHMADI, a.g.e., 121.
[534] Aygün ATTAR, a.g.e., 198.

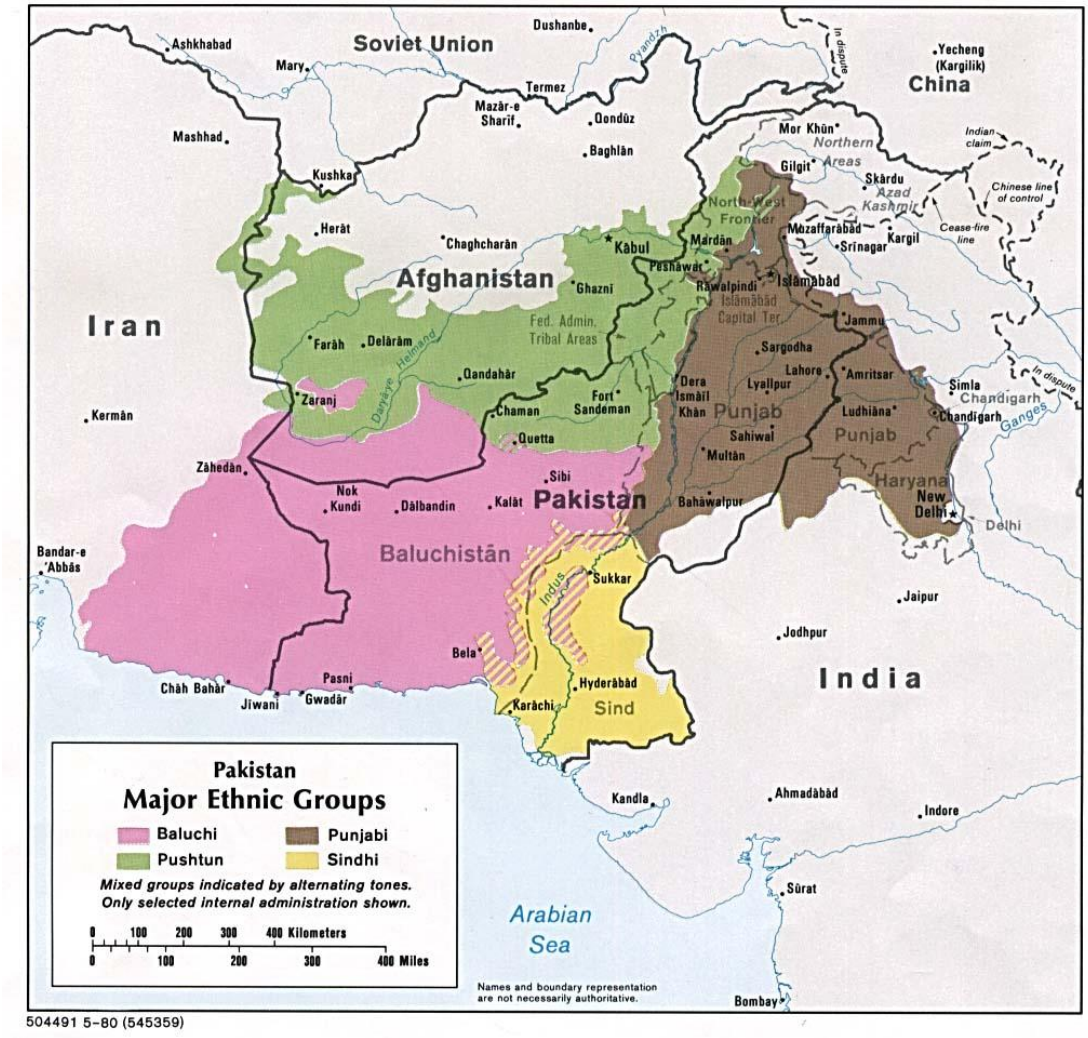

Beluçistan dışındaki Beluçlar; Körfez'deki Arap şeyhliklerinde göçmen işçi olarak, İran'ın Kuzeydoğu'sundaki Gorgan eyaletinde ve buranın Türkmenistan'a bitişik bölgelerinde yaşamaktadırlar. Hamid Ahmadi'nin Selig Harrison'dan naklettiğine göre, 1970'lerde toplam Beluç nüfusu 5 milyon civarında idi.[535] Bugün ise dünyada 10-15 milyon arasında (tamamına yakını Pakistan, İran, Afganistan, Bahreyn ve Hindistan/Pencap'ta yaşayan) Beluççа konuşan insan olduğu değerlendirmeleri vardır. Beluçların İran'daki bugünkü nüfuslarına ilişkin olarak muhtelif rakamlar mevcuttur. İngiltere'de yayınlanmış bir rapor kesin rakam vermeyerek "İran'daki Beluç nüfusu 1-2 milyon arasındadır" demektedir. Aynı raporda, Selig Harrison'ın çalışmasından yola çıkılarak, 1981'de İran Beluçları için toplam 5 milyon

[535] Hamid AHMADI, a.g.e., 122-124.

rakamının belirtildiği düşünülürse, bu rakamın bugün 10-15 milyon arasında olduğu rahatlıkla ifade edilebilecektir. Arap yarımadasındaki (özellikle Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri ve Katar) Beluçlarla ilgili olarak da net bir rakam bulunmamakta, ancak 1979 yılında Elfenbein tarafından yapılmış bir çalışmada toplam 500.000 rakamı verilmektedir. Bugün bu rakamın da epey arttığı düşünülmelidir. Keza 1980 yılında 300.000 olarak verilen Afganistan Beluçlarının nüfusunun da Afganistan'daki tüm zorluklara rağmen azalmadığını, arttığını görürüz. Afganistan Beluçları özellikle Nimruz Vilayetinde, daha küçük gruplar halinde de Helmand, Herat, Baghdiz vilayetlerinde ve çok daha küçük gruplar halinde Farah, Faryab, Samangan vilayetlerinde yaşamaktadırlar.[536]

Beluçların kökeni konusunda iki görüş vardır. Bunlardan birisi Beluçlar'ın Hz. Muhammed'in amcası Hz. Hamza'nın soyundan geldiği görüşü olup, İran'daki Mübaraki ve Pakistan'daki Mari ve Bugti aşiretleri dışında fazla kabul görmemiştir. Günümüzdeki Beluç milliyetçileri de bu görüşü asılsız ve bilim dışı görmekte ve ikinci görüşü, yani Aryan/İrani kök görüşünü benimsemektedirler. Öte yandan İnayetullah Beluç'un da bahsettiği Altaik (Türkmen ve Kırgız kolu) görüşü daha çok Henry Pottinger'in Brahoilerle ilgili yaklaşımından etkilenmiş olabilir. Pottinger Brahoiler'in Tatar ya da Mughal (Kuzey Hindistan Moğolları) oldukları fikrini ortaya atmıştır.[537] Ancak Beluçlar'ın Arap olduğu görüşünün, dönemin jeopolitik şartlarının da etkisiyle Baasçı Arap dünyası tarafından ısrarla işlendiği görülmüştür. Iraklı bir yazar olan Ma'n Shana Al Ajli Al Hakkami tarafından 1979'da Bahreyn'de yazılan "Beluçistan: Arapların Diyarı" (Belucistan: Diyar Al Arab) adlı kitapla

---

[536] "Baloch Nationalism: It's Origin and Development", BalochWarna.org, 82-83, http://www.balochistaninfo.com/200604/BalochNationalismitsOriginandDevelopment.pdf, 10.2.2007.

[537] Henry POTTINGER, Travels in Beloochistan and Sinde, 71'den naklen "Baloch Nationalism: It's Origin and Development", BalochWarna.org, http://www.balochistaninfo.com/200604/BalochNationalismitsOriginandDevelopment.pdf, 10.02.2007. Ayrıca Bkz. Hamid AHMADI, a.g.e., 122.

Paris merkezli Arap dergisi Al Mustakbel'de Riyad Necib Al Rayyes'in yazdığı Beluçistan yazıları bunun iki önemli örneğidir.[538]

Beluçlar'ın anavatanı konusunda da muhtelif görüşler vardır. İran'daki Sistan ve Beluçistan eyaletinin bulunduğu bölge için Ahameniş devrinden itibaren "Makran" adlandırmasının kullanıldığı ifade edilmektedir. Tarihsel olarak Makran, Kerman'ı da kapsayan bir coğrafi adlandırmadır. Ahmadi, Makran'ın Beluçlar'ın, Karadeniz ve Hazar denizi'ne yakın bölgelerdeki ana vatanlarından doğuya doğru göç etmelerinden sonraki ana yurtları olduğu iddiasını aktarmaktadır.[539]

Beluç isminin geçtiği en eski yazılı kaynağın Firdevsi'nin Şehname'si olduğu belirtilmektedir. Şehname'de Beluçlardan Keykavus ve Keyhüsrev döneminde Turanlılara karşı savaşan İran ordusunun belkemiği oldukları yazılmaktadır. Teberi tarihinde de, Makran adıyla Beluçistan'dan, Sasani Devleti'nin kurucusu Erdeşir Papakan'ın krallığına bağlı bir yer olarak bahsedildiği belirtilmektedir.[540]

Beluçistan, 651 yılında, Hz. Ömer döneminde İslâm orduları tarafından fethedilmiştir. Bu fethi takiben 200 yıl boyunca, Beluçistan, Şam ve Bağdat'taki Emevi ve Abbasi halifeleri tarafından yönetilmiştir. El Beladhuri, Teberi, Mesudi, İstakhri, Mustavfi ve Nasih gibi tarihçilerin, Beluçistan'a Arap müdahalelerinden ve direniş dönemlerinden bahsettikleri nakledilmektedir. Beluçistan zaman zaman güç mücadelelerinin çatışma alanı da olmuştur. Kuzey İran'daki Büveyhoğulları'nın Saffarilerle 10. yüzyıldaki çatışması ve Sultan Gazneli Mahmud'un yine Saffari hükümdarı Halaf Bin Ahmed'le 11. yüzyıldaki savaşı buna örnektir. Makran ve Sistan olarak anılan Beluçistan coğrafyasındaki çatışmaların bir diğer örneği de bölgeye (genellikle yine

[538] Hamid AHMADI, a.g.e., 436-437.
[539] Muhammad Sardar Khan BALUCH, History of Baluch Race and Baluchistan, Karachi: Process Pakistan, 1958, 17'den naklen Hamid AHMADI, a.g.e., 127.
[540] Hamid AHMADI, a.g.e., 130.

bölgeden) atanan valilere karşı girişilen isyanlar oluşturur. Selçuklu dönemindeki Malik Karud olayı bunun tipik bir örneği olarak bilinir.[541]

13. Yüzyıldaki Moğol istilası, Beluçlar'ın bugünkü Pakistan Beluçistanı'na doğru büyük göçlerine sebep olmuştur. Bu dönemde, Makran ve Sind Celaleddin Harzemşah'ın Moğol istilasına direnişinin merkezi konumundadır. Moğol istilasından (1219) sonra Beluçlar'ın doğuya göçü, ilk Beluç aşiret konfederasyonunun Mir Celal Han tarafından kurulmasını da sağlamıştır. Bundan sonra Beluçların özellikle Hint Alt kıtasında, Kalat merkez olmak üzere yarı otonomluk dönemi başladı. Beluçlar altın çağlarını Mir Çakar Rind'in Kalat, Kharan ve Las Bela bölgelerinde 1487-1511 arasındaki hâkimiyetinde yaşamıştır. Ancak Rind'in ölümünden sonra, Beluçistan üç aşiret yönetimine bölünmüştür. Bundan sonra yerel Beluç serdarlarının İranlı, Afgan ve Hindistan krallıklarına ve daha sonra da Hindistan'daki İngiliz yöneticilerine vergi ile bağlı kaldığı bir Beluç siyasi tarihi yaşanmıştır.[542]

20. yüzyıl başında Beluç milliyetçileri "Büyük Beluçistan" fikrini savunmuşlarsa da, 2. Dünya Savaşı'ndan beri bu görüşü savunan ciddi bir grup yoktur. Sosyal gelişmeler, etnik gruplar arasındaki iletişim, farklı tarihsel süreçler içinde akış, İran'daki Fars hegemonyası ve Pakistan'daki Pencaplı idaresi Beluç toplumunu birbirinden çok farklı şartlara zorlamıştır. İran'da da gerek Pehlevi gerekse İslâm Cumhuriyeti dönemlerinde Beluç milliyetçiliği hareketleri var olduysa da, Beluç milliyetçiliğinin asıl ağırlık merkezi, Pakistan Beluçistanı (Doğu Beluçistan) olmuştur.[543]

---

[541] Hamid AHMADI, a.g.e., 131-132.
[542] Hamid AHMADI, a.g.e., 133.
[543] "Baloch Nationalism: It's Origin and Development", BalochWarna.org, 8, http://www.balochistaninfo.com/200604/BalochNationalismitsOriginandDevelopment.pdf, 10.2.2007.

I. Doğu Beluçistan (Pakistan Beluçistan'ı)

Beluçistan, tarih boyunca Pers, Afgan, Sind ve Sih ordularının istilalarına uğramışsa da bu güçlerin hepsi buradaki aşiretlerin daimi kontrolünü elde tutmaktan kaçınmışlardır. 18. yüzyılda Kalat Hanı Nasir Han, 25.000 adam ve 1000 deveden oluşan bir Beluç ordusu kurarak ilk defa Beluçları bir askerî-idarî yapı etrafında birleştirmiştir. Nasir Han, aynı zamanda bir bürokratik yapının da temellerini atmış, hanlık arazilerinin gelirlerini toplayan, iç ve dış ilişkileri idare eden vb. görevler ifa eden adamlar atamıştır. Ancak bu girişimlerin hiçbirisi siyasi bir birlik oluşturacak düzeyde olmamış, kabilelerin birbiriyle mücadelesi asıl siyasi yapıyı temsil etmeye devam etmiştir. Nitekim Nasir Han'ın sistemi de onun ölümünden sonra ufalanmıştır.[544]

1884'te Beluçistan'ın işgalinden sonra İngiliz koloni yönetimi, Hanlıkla aşiretler arasındaki gerilimli ilişkiyi sömürmüştür. İngilizlerin Afganistan-Sind hattı üzerinde Beluçistan'dan güvenli geçişe ihtiyaçları vardı. Han, bu güvenlik garantisini verdi ancak İngiliz karşıtı aşiretlere engel olamadı. İngilizler de, aşiret saldırılarının anlaşmanın ihlali anlamına geldiğini iddia ederek Han'a saldırdılar. Han teslim olmadı ancak öldürüldü ve sistemi de ortadan kaldırıldı. Sadece bugünkü Pakistan'da yer alan Beluçistan'ı değil İran ve Afganistan Beluçistan'ını da kapsayan bu Kalat Hanlığı, Beluç milliyetçilerinin nostaljik biçimde hatırladığı, Beluçları bir yönetim etrafında toplayan ilk ve son idare olmuştur.[545]

İngiliz sömürge yönetiminde, Beluçistan yedi parçaya bölünmüştü. En Batıda, Goldsmidt hattıyla ülkenin dörtte biri 1871 yılında İran'a bırakıldı. Kuzeyde ise 1893'te Durand hattının kenarındaki ince bir şerit Afganistan'a bırakıldı. Beluçistan tarafı, İngiliz Hindistan'ı tarafından merkezi biçimde yönetilmek üzere İngiliz Beluçistan'ı olarak adlandırıldı. Geriye kalan kısmın

[544] Adeel KHAN: a.g.m., 282-283.
[545] Adeel KHAN: a.g.m., 283.

ufaltılmış bir bölümü Kalat Hanlığının kalıntısı olarak bırakılırken bunun dışındaki yerlerde üç kukla prenslik kuruldu.[546] Dolaylı İngiliz yönetiminde idari anlamda değinilebilecek tek organ Şahi Jırga adı verilen meclisti.

20. yüzyılın başında İngiliz koloni yönetimi, Beluçistan'da başta kömür madenciliği ve demiryolları olmak üzere pek çok yatırım yaparak bölgenin çehresini değiştirmiştir. Bu süreçten sosyal hayat da etkilenmiş, göçebe nüfus azalırken yerleşik nüfus artmıştır. 1900 yılında %4,5 olan yerleşik nüfusun genel nüfusa oranının 1931'e gelindiğinde Beluçistan ahalisinin % 62,7'sine ulaştığı bildirilmektedir. Bu dönemde ekonomik ve mali düzen de değişmeye başlamıştır.[547]

Beluçistan'daki sosyal ve ekonomik gelişmelere rağmen kabile yapısı hâkim sosyal özellik olmayı sürdürmüş, bölge sanayi kapitalizmine geçmemiştir. Beluç milliyetçiliğinin gelişiminin de aynı döneme denk geldiği düşünüldüğüne, bu milliyetçiliğin sanayileşmiş sosyal yapıdan bağımsız olarak geliştiği ve bu anlamda Gellner'in teziyle örtüşmediği ifade edilmektedir. Khan'a göre, matbaa kapitalizmiyle de ilgisi yoktur zira Beluç toplumuna yazılı medyayı ilk tanıtanlar Beluç milliyetçileridir. Dolayısıyla durum, Anderson'un çıkarımlarıyla da örtüşmemektedir.[548]

Toplumun parçalı yapısı başlangıçta organize bir millî hareketin ortaya çıkmasına müsaade etmemiş, 1929'da devletin asker alımlarına karşı düzensiz bir takım kalkışmalar 1930 yılında silahlı isyana dönüşmüştür. Bazı siyasî yer altı örgütlerinin düzenlediği bu kalkışmaların sonucunda sömürge karşıtı bir hareket vücut bulmuştur. İngilizlerin ayrılmasından sonra 1935 yılında Kalat Millî Partisi adıyla, bağımsız ve birleşik bir Beluçistan kurma hedefiyle ilk milliyetçi parti kurulmuştur. Aynı dönemde, El Beluç adında bir Beluç gazatesi Karaçi'den yayın yapmaya başlamış, İran Beluçistan'ı, Kalat,

[546] Selig S. HARRISON: In Afghanistan's Shadow: Baloch Nationalism and Soviet Temptations, (New York, 1981), 19'dan naklen Adeel KHAN: a.g.m., 283.
[547] Adeel KHAN: a.g.m., 284.
[548] Adeel KHAN: a.g.m., 285.

Beluç prenslikleri, İngiliz Beluçistan'ı ve Pencap'la Sind'in bir kısmını da içeren bağımsız bir Beluçistan haritası yayımlamıştır.[549]

İngilizler'in çekilmesinin kesinleşmesinden sonra Beluç milliyetçileri faaliyetlerine hız vermişlerdir. İlginç biçimde, Cinnah'tan da destek alarak Kalat Hanı 1946 yılında, Nepal ve Kalat'ın statülerinin Hindistan'ın diğer eyaletlerinin statülerinden farklı ve daha ileri olduğunu iddia etmiştir. Hukuksal gerekçe olarak da diğer bölgelerin Hindistan'daki İngiliz sömürge idaresiyle anlaşma ilişkileri varken Kalat'ın doğrudan İngiliz hükümetiyle anlaşma ilişkisi içinde bulunmasını ileri sürmüştür. Ancak hukukî olan bu argümandan bir sonuç çıkmamıştır. Koloni yönetiminin yönlendirmesiyle oluşturulan Şahi Jirga ve Quetta belediyeleri yine koloni yönetiminin isteği olan Beluçistan'ın Pakistan'a katılmasını uygun bulmak zorunda bırakıldı. Zira Cinnah, bölgeyi bir genel vali ile yönetmişti.[550]

15 Ağustos 1947'de, Pakistan'ın kurulmasının ertesi gününde, Kalat Han'ı, Pakistan'a, savunma, dış politika ve iletişim alanlarında özel ilişkiler önererek Kalat'ın bağımsızlığını ilan etti. Pakistan teklifi reddederek Pakistan ordusunun garnizon komutanını Kalat'a göderdi ve katılımı kabul etmemesi halinde Han'ın tutuklanmasını emretti. Milliyetçiler Han'ın teslimine itiraz ettiler ve Han'ın kardeşi öncülüğünde, onun 1950'de tutuklanmasına kadar Pakistan'a karşı bir isyan sürdürdüler. Adeel Khan'a göre Pakistan'ın bölgeye ilgisi ve yaklaşımı sömürge yönetimininkinden çok da farklı değildi hatta daha müdahaleci olması bakımından daha kötüydü.[551]

Nihayet, Beluçistan'ın elinde ülkesel kimlik anlamında ne varsa hepsi 1955 yılında, dört batı eyaletini tek eyalete dönüştüren Tek Birim planıyla yok edilmiştir. Bu planın uygulamasına da en büyük itiraz Beluçistan'dan gelmiş, 1958 yılındaki sıkıyönetim uygulamasından hemen önce ordu, Kalat'a

[549] Akhtar Hussain SIDDIQI: "Baluchistan (Pakistan) It's Society Resources and Development (Lanham, 1991), 22"den naklen Adeel KHAN: a.g.m., 285.
[550] Adeel KHAN: a.g.m., 286.
[551] Adeel KHAN: a.g.m., 286.

yürüyerek Kalat Hanı'nı ve Beluç siyasi liderlerini tutuklamak yoluna gitmiştir. Bunun ardından Beluçistan'da silahların polis merkezlerine verilmesi talebi de aşiretler tarafından reddedilmiştir. Pakistan ordusu tanklar ve topçu birlikleri de kullanmak suretiyle Beluç köylerini bombalamıştır. Zehri aşiretinin lideri Navruz Han, "Tek Birim Planı"na karşı bir gerilla savaşı teşkilatlandırmış, ancak tutuklanarak cezaevinde ölmüş, oğlu ve diğer aktivistler de vatana ihanet suçuyla asılmışlardır.[552]

Pakistan'ın Beluçistan'ı bir eyalet olarak kontrolü altına alması ayrılışından 1970'e kadar 23 yıl sürmüştür. Aynı yıl Millî Avamî Parti eyaletteki en büyük parti haline gelmiş, 1972 yılındaki dinî Cemiyet Ulema Partisi ile ittifakla hükümeti oluşturmuştur.

1970'lerde, Beluçistan'da okuma yazma oranı %6 civarında ve ortalama kişi başına gelir 54 dolar'dı (Pencap'ın %60'ına denk geliyor). Eyalet, toplam sanayileşmeden %0,7 oranında istifade etmekte, buna mukabil Pakistan gazının %80'ini sağlamakta ve dış ticarette ülkeye yıllık 275 milyon dolarlık katkıda bulunmaktaydı. Millî Avamî Parti iktidara geldiğinde, ilk iş olarak bu dengesizlikleri ve Beluçistan'ın sıkıntılarını gidermeye çalıştı. Aynı dönemde Zülfikar Ali Butto'nun Pakistan Halk Partisi de merkezde iktidardaydı. Pakistan Halk Partisi, Pencap ve Sind'de çoğunluğu elde etmiş fakat Kuzey Batı sınır Eyaleti'nde sadece bir sandalye kazanabilmiş, Beluçistan'da ise hiç sandalye kazanamamıştı. Butto da selefleri gibi merkeziyetçi bir idareciydi. Nitekim Beluçistan'daki milliyetçi yerel hükümete bir mektupla merkezin kontrol isteğini belirtmiştir. Bu mektupta yerli ve yerli olmayan meskunların eşit muameleye tâbi tutulması, merkezin yatırımlarının zarar görmemesinin sağlanması, millî bütünlüğün sağlanması için her şeyin yapılacağı gibi hatırlatmalarla Azad Beluçistan Hareketi gibi hareketlerin ortadan kaldırılması istenmişti.[553]

---

[552] Selig S. HARRISON: In Afghanistan's Shadow: Baloch Nationalism and Soviet Temptations, (New York, 1981), 27-28'den naklen Adeel KHAN: a.g.m., 286.
[553] Adeel KHAN: a.g.m., 287.

1970'lerde Beluçistan milliyetçileri merkezi yönetimin müdahale ve kontrolüne karşı bir isyan başlatmış, bu isyan Pakistan ordusuyla kanlı bir silahlı çatışmaya dönüşmüştür. 11.500'ü organize savaşçı olmak üzere 55.000 Beluç savaşçısı bu isyana katılmıştır. 80.000 Pakistan askeri bu hareketi bastırmak üzere görev yapmıştır. Yaklaşık dört yıl süren isyan, 5300 Beluç gerillanın ve 3300 ordu mensubunun hayatına malolmuştur. Çatışmanın zirveye tırmandığı dönemde Pakistan hava kuvvetleri Beluç köylerini bombalarken ABD'nin sağladığı (İranlı pilotlar tarafından kullanılan) İran helikopterleri de zaman zaman harekâta iştirak etmiştir. İran bunun dışında Pakistan'a 200 milyon dolarlık acil durum ve finans desteği de vermiştir. Pakistan'ın yıkıcı ateş gücünü de kullanması, Beluç aşiretleri arasındaki ayrılıkları gidererek bunları merkez aleyhine birleştirici bir işlev de görmüştür.[554]

Butto hükümetinin 1977'de yıkılmasıyla çatışmalara bir süre ara verilmiştir. General Ziya ül Hak'ın İslâm kardeşliği ve Pakistan milliyetçiliği propagandası Beluç milliyetçileri üzerinde fazla bir etki doğurmasa da, bölgesel konjonktür ilginin Afganistan sınırına kaymasına sebep olmuştur. Aynı zamanda Beluç milliyetçileri silahlı mücadele ile güçlü Pakistan ordusunun alt edilemeyeceğini düşünmeye başlamışlardır. 1978'den itibaren Afganistan'da Sovyet destekli bir hükümetin kurulması, müteakiben iç karışıklı üzerine Sovyet ordusunun Afganistan işgali ve Afgan direnişi sonrasında bölge ABD ve Batı'nın ilgi ve destek odağı hâline gelmiştir. Bu durum, Afgan direnişinin merkezini oluşturan Pakistan'ı, özellikle Kuzeybatı sınır eyaleti ve Beluçistan'ı da oldukça etkilemiştir. Bölge Pakistanlı ve Batılı askeri ve istihbarat personelinin arenası haline gelmiştir.[555]

Sovyet-Beluç ilişkileri 1920 Bakü Doğu Halkları Kongresi'ne Serdar Mısri Han'ın liderliğinde Beluçlar'ın da katılmasıyla başlar. Bu kongreye

[554] Adeel KHAN: a.g.m., 290.
[555] Adeel KHAN: a.g.m., 291.

katılan bazı Beluçlar'ın Kabil'e dönüp Beluçistana hürriyet için mücadele ettikleri ifade edilmektedir.[556]

Sovyetler'in Afganistan'dan çekilmesi ve bir süre sonra da Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Beluç milliyetçileri Pakistan, Afganistan ve İran'da kendilerine düşman birer çevre ile karşı karşıya kalmışlardır. 20 yıl boyunca (1978-98) Beluç milliyetçileri sessiz ve izsiz kalmışlardır. Kimisi ana siyasi akımlara katılmış kimisi sürgüne gitmiş, kimisi inzivaya çekilmiştir. En radikal Beluç milliyetçilerinden Ataullah Mengal federasyon tezlerine karşı çıkmış ve federasyonun Pencaplıların Beluçları yönetmesine devam edilmesi anlamına geleceğini söylemiştir. İngiltere'de yaşamakta ve Pakistan'ın Bastırılmış Milliyetleri Hareketi'nin (PONM-Pakistan's Oppressed Nationalities Movement) liderliğini yapmaktadır.[557]

Son yirmi yılda, Pakistan'daki Beluç milliyetçiliğinin yaşadığı önemli bir olay da Puhtunlarla Beluçlar arasındaki yarılma olmuştur. Puhtun milliyetçilerinin fikirlerindeki değişim, Puhtun lider Veli Han'ın ılımlı politika eğilimleri ve Mahmud Han Açakzai'nin[558] 1989'da Puhtun Millî Avamî Partisini kurmasıyla yarılma kesinleşmiştir. Puhtun partisi, Pakistan'ın diğer etnik unsurları istismar eden bir Pencaplı imparatorluğu olduğu görüşü dışında Beluçlarla tam bir görüş ayrılığı ortaya koymuş, kendisine hedef olarak da Beluçistan'ın Beluç ve Puhtun milliyetlerinden oluştuğunun ilanı, Beluçistan'da yeni bir Puhtun eyaletinin oluşturulması ya da Puhtun bölgelerinin Kuzey Batı Sınır Eyaletinin bir parçası olmasını belirlemiştir.[559]

1999 yılındaki askeri darbeden sonra İslâmabad yönetimi önemli ekonomik sorunlarla yüzyüze kalmıştı. Beluçistan'ın doğal zenginliklerinin bir kez daha öne çıkması, Beluç milliyetçilerini yeniden hareketlendirmiştir. Bu

---

[556] Hamid AHMADI, a.g.e., 426-428.
[557] Adeel KHAN: a.g.m., 291.
[558] Mahmud Han Açakzay, Zülfikar Ali Butto döneminde bombalı bir saldırıda ölen Abdulsamed Açakzay'ın oğludur. Peştunistan hareketini desteklemiştir.
[559] Adeel KHAN: a.g.m., 292.

dönemle birlikte Beluçistan'da, aralarında bir yüksek yargı mensubunun öldürülmesinin de olduğu pek çok şiddet eylemleri gerçekleşmiştir. Önde gelen radikal Beluç milliyetçilerinden olan, 1970'lerdeki olaylara katılmış ve daha sonra inzivaya çekilen Hair Buks Marri bu cinayetle irtibatlı görülerek hapsedilmiştir. Pakistan'da 2000'li yıllarda Beluçistan milliyetçiliğinin yeniden hareketlendiği ajanslarda ara sıra gündeme gelse de, bu Beluç halkından ziyade milliyetçi elit için geçerlidir. Ekim 2002 seçimlerinde milliyetçi adayların başarısız olmaları da bu bağlamda değerlendirilmektedir.[560]

Beluçistan milliyetçiliğinin gelişiminde Beluçistan'daki idareci personelin büyük kısmının Pencaplı olması etkili olmuştur. Beluçlar bu uygulamayla kendilerine sömürge gibi davranıldığını hissettiler. Beluç milliyetçiliğinin gelişimi bakımından bir diğer etken, Beluç gazının ülkenin ekonomisine katkısı ortadayken Beluçistan'ın doğal gazdan mahrum olması olmuştur. Üçüncü bir önemli faktör olarak, soğuk savaş şartlarından bahsedilmelidir. Bağımsız (Azad) Beluçistan Hareketi Pakistan ve Afganistan'ın yanında İran Beluçistan'ını da içeren bir Beluçistan'ın bağımsızlığını hedeflemekteydi. O dönemde Pakistan gibi ABD müttefiki olan İran Şahı da milliyetçi hareketler ve Sovyetler'in bunlarla ilişkileri konusunda oldukça hassastı Millî Avamî Parti lideri Veli Han daha sonra Yüksek Divan'daki davasında "Butto'nun kendilerinin hükümetini tanımak istemediğini çünkü Şah'ın kendileri hakkında olumsuz kanaatini açıkladığını" ifade etmişti.[561]

Pakistan merkezi hükümeti, Beluçistan'dan gelen etnik-otonomi taleplerini ve Millî Avamî Parti merkezli talepleri, merkezin gelişmeye yönelik plan ve programlarına karşı bir takım aşiret liderlerinin itirazları olarak takdim ederek durumu bir gelişme ve ilkellik mücadelesi olarak göstermeyi istedi. Selig Harrison da Beluçistan milliyetçiliğini, milliyetçilik-toplumsal sınıf ilişkisine bir örnek olarak ortaya koymaktadır. Ancak Adeel Khan, Beluçistan

[560] Adeel KHAN: a.g.m., 293.
[561] Adeel KHAN: a.g.m., 288.

milliyetçiliğinin gelişimini izah ederken, milliyetçilik politikasının sınıf yönlendirmeli oluşunda şüphe olmamakla birlikte, sınıf temelli okunmasının bir zorunluluk olmadığını iddia etmektedir. Khan'a göre, milliyetçilik halkçı bir politika biçimi olup, halkı ortak kültür, dil, tarih ve etnisite etrafında, herhangi bir sınıftan bağımsız olarak seferber etmeyi amaçlar. Milliyetçi elitler, dış hâkimiyeti yerli ve yerel olanla değiştirmeye çaba harcar. Dış hâkimiyetin geçerli olduğu dönemde devlet müdahalesine karşı çıksa da iktidarı elde ettiğinde bu müdahale gücünü sonuna kadar kullanır.[562]

Bugün, Pakistan'daki Beluçistan, ülkenin hem en geniş eyaleti hem de en az nüfusun bulunduğu eyalettir. Yaklaşık 222.000 km²'lik eyalette (ülkenin %42,9'u) 1998 nüfus sayımına göre 6,5 milyon insan yaşamaktadır (ülke nüfusunun %5'i). Beluçistan, Pakistan'ın en fakir eyaletidir. Etnik ve dilsel açıdan en farklı bölgedir. Beluçlar eyaletin en kalabalık topluluğu olmakla beraber bir çoğunluk da sayılmazlar. İkinci sıradaki Pukhtunlarla aralarında çok az fark vardır. Eyaletteki üçüncü büyük grup Brahoilerdir. Bunları önemli miktarda Sindi ve Pencabi takip etmektedir. İlginçtir, Beluçların çoğu, Beluçistan'da değil Sind ve Pencap'ta yaşamaktadırlar.[563]

Pakistan'daki Beluçistan, kömür, demir, mermer ve sülfür bakımından zengin olmakla beraber ülkenin en kurak bölgesidir ve burada yok denecek kadar az sulama ve tarım yapılmaktadır. Bu sebeple Beluçistan'daki sosyal hayat biçimi göçebe kırsallıktır diyebiliriz. Bu sosyal yerleşim biçimi etrafında kabile hayatı şekillenmiştir. Sınırlı tarım alanlarındaki faaliyetler dışında, ekonomik hayat, koyun ve keçi başta olmak üzere hayvan yetiştiriciliği, maden işçiliği ve ticaretten ibarettir. Eyaletin kabilevi özelliği günümüzde de sürmektedir.[564] Tarihte, bu bölgenin cazibesi ekonomik sebeplerden çok stratejik sebeplerden kaynaklanmıştır. Bu stratejik önemin temelinde Beluçistan'ın Afganistan ve İran'la sahip olduğu uzun sınır bulunmaktadır.

---

[562] Adeel KHAN: a.g.m., 289.
[563] Adeel KHAN: a.g.m., 282.
[564] Nadeem QASIR: ""Pakistan Studies: An Investigation Into The Political Economy 1948-1988", (Karachi, 1991), 26"dan naklen Adeel KHAN: a.g.m., 282.

Kimilerince Beluç milliyetçiliği, milliyetçiliğin sanayileşmenin getirdiği sosyal dönüşüm ve kapitalizmin bir sonucu olduğu yönündeki görüşleri yanlışlayan bir fenomen olarak kabul edilmektedir. Çünkü Beluçistan gerek Pakistan'ın gerekse İran'ın en az sanayileşmiş bölgesidir. Beluç milliyetçiliği, Hindistan'ın bölünmesi öncesinde bir kabile alt yapısı üzerinde gelişmiş ve Beluçistan'ın Pakistan'a katılmasına muhalefet etmiştir. Bölünme sonrasında ise 1970'lerdeki kanlı çatışmalarla dünyanın ilgi odaklarından biri haline gelmiştir.[565]

II. Batı Beluçistan (İran Beluçistanı)

Beluçlar arasında milliyetçi ideolojinin gelişim ve yayılmasında, pek çok diğer millette olduğu gibi siyasi mitlerin etkisi büyüktür.[566] Öte yandan Beluç milliyetçileri tarafından zaman zaman Beluç dairesine dâhil edilen ve İran'da da az sayıda bulunan Brahoi'lerin farklarına da işaret etmek gerekir. Beluç ve Brahoi dilleri arasındaki fark, iki etnisitenin kökenlerindeki ırkî farklılığı ortaya koymaktadır.[567] Son Beluç yönetici olan ve 1839 yılında İngilizlerle savaşırken öldürülen Mir Mihrab Han, Beluç milliyetçileri tarafından da, kabile şairleri tarafından da "Beluçistan'ın Şehidi" olarak anılmaktadır.[568]

Kacar devrinde Beluçistan'ın merkez tarafından kontrol edilmekle birlikte Beluç aşiretlerinin serdarlarının gücünden vazgeçilmediği belirtilir. Muhammed Şah Kacar ve Nasreddin Şah Kacar, Beluçları tam kontrol altına almışlardır. Nadir Şah'ın Hindistan'ı fethi sırasındaki hizmetlerinden dolayı Nasır Han Beluç'un "beylerbeyi" (begler begi) olarak atandığı bilinmektedir.

---

[565] Adeel KHAN: a.g.m., 281.
[566] Beluçlar ve Beluç milliyetçiliğine Pakistanlı bir Beluç'un yaklaşımını gösteren önemli bir çalışma olarak Bkz. Inayatullah BALOCH: ""The Problem of Greater Baluchistan: A Study of Baluch Nationalism", (Stuttgart, Wiesbaden Gmbh, 1987)."
[567] Inayatullah BALOCH: a.g.e.
[568] Inayatullah BALOCH: a.g.e.

Bununla birlikte Kacar devrinde genel olarak izlenen şiddet ağırlıklı Beluçistan politikasının, bölgede merkeze karşı bir kin oluşturduğu ve Beluçların, bölgeye yönelik baskıcı politika izleyen ve Beluç olmayan bütün güçler için "Kacar" deyimini kullandıkları ifade edilmektedir.[569]

İran'da, Muhammed Şah Kacar'ın ölümünden, Rıza Şah döneminin başlangıcına (1921) kadar, özellikle de 1906 İran Meşrutiyet devrimi sonrasında, merkez, Beluç Serdarlarının bölgesel hâkimiyetlerini kabul ederek vergi toplamada bunlara dayanmıştır. Bununla birliktre Doğu Beluçistan'daki İngiliz stratejisinin Beluç Serdarlarına verdiği otonomi ve bağımsızlık bu dönemde dahi İran için geçerli olmamıştır. Ahmadi, Beluç milliyetçiliğinin sembolü sayılan Dost Muhammed Han'ın bir milliyetçi lider değil, diğer Beluç serdarları gibi bölgesinde aşiret hâkimiyeti sağlamaya çalışan bir Beluç serdarı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Rıza Şah merkezle iyi ilişkiler kurmak isteyen Dost Muhammed Han'ın otonomisine müsaade etmemiştir.[570] Bu dönem, Rıza Şah'ın Fars milliyetçiliği temelindeki "İran ulusu" inşasının başlangıç dönemidir. Şah, Beluçlar yanında Bahtiyari, Kaşkayi, Lor ve Kürtlere de yerleşik hayat baskısı uygulamaktadır.[571] Dost Muhammed Han'ın vergi ödeyerek otonom kalma talebini reddeden Rıza Şah 1927 yılında Beluçistan'ı tam kontrol kararı alarak 1928 yılında orduyu bölgeye sevketmiştir. Bu arada Dost Muhammed Han'a da Tahran'a gelerek hizmetleri karşılığında ödüllendirilme, bunun karşılığında da otonomi isteğinden feragat ve teslim olma çağrısı yapılmıştır. Ancak Dost Muhammed Han bu çağrıya olumlu cevap vermemiş, Tahran'da onun yerine yeni serdarlar görevlendirmiştir. Dost Muhammed Han Tahran'la birkaç defa savaşmış ve sonunda yenilmiştir. Tahran'da hapsedilen Dost Muhammed Han bir muhafızı da öldürdüğü kaçış denemesinden sonra 1930'da idam edilmiştir.[572]

---

[569] Hamid AHMADI, a.g.e., 247-248.
[570] Hamid AHMADI, a.g.e., 137.
[571] Sandra MACKEY, a.g.e., 40-85. Elton L. DANIEL, a.g.e., 174.
[572] Hamid AHMADI, a.g.e., 284-285.

Yarahmadzay, İsmailzay ve Rigi gibi Dost Muhammed Han'ın idaresine girmemiş olan bazı aşiretlerin serdarları Rıza Şah'ın ordusuna katıldılar. Ancak Rıza Şah bunları da silahsızlandırma yoluna gitti. Bunlardan en önemlisi 1934 yılında isyan eden Cuma Han İsmailzay liderliğindeki İsmailzay aşireti idi. Cuma Han daha sonra Tahran'la uzlaşmak zorunda kalacak ve Fars eyaletine sürgün edildi. Rigi aşireti lideri Serdar Aydu Han da benzer bir şekilde Fars'a sürülmüş ancak daha sonra affedilmişti.[573]

1930'lardan itibaren Rıza Şah, idari, bürokratik ve askeri tedbirlerle Beluçistan'ı tam kontrol altına alıp bölgeyi garnizona çevirmiştir. Zahedan, İranşehr, Saravan ve Haş'a büyük birlikler yerleştirilmiştir. Beluçistan'ın liman şehri olan Çahbahar'ı da İran deniz kuvvetlerinin önemli bir üssü haline getirmiştir. Aşiretlerin silahsızlandırılmalarından sonra, aşiret liderleri aracı kişiler olarak merkezin kırsal aşiret bölgelerindeki kontrol vasıtaları gibi, gerek Rıza Şah, gerekse oğul Muhammet Rıza Şah tarafından 1960'lara dek kullanılmışlardır.[574]

1964 yılında Cumma Han adında genç bir Beluç önderliğinde Beluç Özgürlük Cephesi (BÖC - Baluch Liberation Front/BLF) oluşturulmuştur. Cumma Han'ın hem İran hem Pakistan Beluçistanı ile bağlantısı vardı. Bunun yanında İran Beluçistan'ından Pakistan'a geçen bir grup da bu harekete katılmıştır. Cephe, daha sonra İran Beluçistan'ındaki Serdarzay aşiretinin lideri Mir Abdi Han ve bazı Arap devletleri tarafından desteklenmiştir. Cephe adına hareket eden Mir Mevludad gibi meşhur Beluçlar çeşitli gerilla saldırıları düzenleyebilmişlerdir. BÖC 1970'lerin ortalarına kadar faaliyetini sürdürebildiyse de 1975 tarihli İran-Irak uzlaşması ve Abdi Han gibi bazı liderlerinin Şah rejimiyle uzlaşması sonrasında yıkıcı bir gerileme yaşamıştır.[575]

---

[573] Hamid AHMADI, a.g.e., 286-287.
[574] Hamid AHMADI, a.g.e., 288.
[575] Hamid AHMADI, a.g.e., 137.

Bununla birlikte, Arap ülkelerinin 1960'ların sonlarından başlayıp 1970'ler boyunca devam eden Beluç politikaları incelenmeye değer bir dönem oluşturur. Irak, Suriye ve Mısır'daki Baasçı yönetimler, İran'daki Huzistan (El Ahvaz) Arap hareketiyle birlikte Beluç hareketini de desteklemişlerdir. Eski bir İranlı General olan Mahmut Penahiyan liderliğinde Irak Baas'ı tarafından oluşturulan İran halkları için Ulusal Cephe'de Beluçistan kolu olarak "Beluçistan Demokratik Partisi" kurulmuştur.[576]

1960'larda Bağdat'ta kurulan Beluçistan Demokratik Partisi (BDP), İran Halkı Ulusal Cephesi'nin Beluç kolu olup İran Komünist Partisi Tude üyelerinin bir koalisyonuydu. BDP, federal sosyalist bir İran'ın eyaleti olacak Beluçistan'da millî demokratik bir hükümeti savunuyordu. BDP'ye göre eyalet sınırları dilsel sınırlarla örtüşen bir hatta getirilmeli ve Beluççа, Beluçistan'daki okullarda eğitim dili olmalıydı. Ancak BDP Cumma Han'ın BLF'si ile bağımsızlık ve silahlı mücadele konusunda anlaşmazlık içerisindeydi. 1969'da Muhammed Rıza Şah Irak'ın Şattül Arap üzerindeki iddalarına karşı meydan okuyunca Irak ve İran arasında 6 yıl boyunca münferit çatışmaları da içeren bir kriz olmuştu. Bu süreçte, İran, Irak Kürtlerine; Irak da Ahvaz Araplarına ve Beluçlara destek verdi.[577] Yukarıda adı geçen Beluç teşkilatları da, 1970'lerde, Irak'ın İran Beluçlarına, İran'ın da Irak Kürtlerine desteğini bitiren Cezayir Anlaşması sonrasında gözden kayboldu. 1978'e gelindiğinde Beluç hareketi lidersiz ve örgütsüzdü. Tahran'daki Şah karşıtı hareketi uzaktan takip etmekte ancak devrimci dalganın kenarında durmaktaydı.[578]

1979 Devrimi ardından merkezin Beluçistan'daki etkisi zayıfladığında bölgede kısmi bir siyasal hareketlenme yaşanmıştır. Bu dönemdeki gruplar içinde dini ve yarı siyasi Hizb-e İttihadül Müslimin dışındaki milliyetçi ve solcu eğilimli gruplar halk desteği kazanamamışlardır. Movlevi Abdulaziz Mollazade

[576] BDP'den önce BLF'ye de önemli bir Arap desteği olduğu görülür. BLF Kahire'de ofisler açmışken Suriye nezdinde yarı diplomatik bir statüye sahip olmuştur.
[577] Sandra MACKEY, a.g.e., 40-85. Elton L. DANIEL, a.g.e., 242.
[578] Hamid AHMADI, a.g.e., 137-138.

liderliğindeki bu partinin Beluç milliyetçiliğinin lider örgütünden çok Şii bir ülkedeki Sünni Beluçların temsilcisi görünümünde olduğu belirtilmektedir. Movlevi, İran Meclisi'nde Beluçistan milletvekili olmuştur. Movlevi, taraftarlarına Nisan 1979'da İran İslâm Cumhuriyeti'nin ilan edilmesine destek olmalarını söylemiş ancak daha sonra devletin resmi mezhebinin Şiilik olarak belirlendiği yeni Anayasanın oylandığı referandumunu boykot etmiştir.[579] Movlevi Humeyni ile de görüşmüş ve Beluç halkına 1980'deki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılma çağrısında da bulunmuştur. Ancak Zahedan bölgesinde aynı dönemde özellikle Aralık 1979'da ciddi olaylar olduğu bilinmektedir. Protestoların temel sebebi olarak Şiiliğin resmi mezhep, Farsça'nın da resmi dil olarak kabul edilmesi ifade edilmiştir. Movlevi Nezar Muhammed ve Movlevi Amanullah adındaki iki liderle birlikte küçük bir milliyetçi grup partiden (Hizb-e İttihadül Müslimin) yatıştırıcı politikaları eleştirerek ayrılmışlardır. 1979 sonrasında ise Beluçistan rejim karşıtı ciddi şiddet eylemlerine sahne olmamıştır. Tahran merkezli, İran çapındaki Marksist örgütlenmelerle bağlantılı olan ve mühendis Rahmet Hüseyinbor'un başkanlık ettiği Sazeman-e Demokratik-e Merdom-e Beluçistan (Beluçistan Halkının Demokratik Örgütü-BHDÖ) devrim sonrasında pek çok Marksist örgütü bir araya getiren şemsiye bir örgüttü. Örgüt, Fedayin-e Halk (Halkın Fedaileri) ve Peyker gibi sol örgütleri bir araya getirmişti. BHDÖ, kısa süre çıkmış olan Makran adında bir aylık dergi ile bağlantılıydı. Halidad Arya adında bir Beluç entelektüel tarafından çıkarılan dergi, kendisini Beluç dil ve edebiyatının yeniden doğuşuna adamıştı ve Afganistan, Pakistan, Sovyetler ve Körfez şeyhliklerindeki Beluçların tamamına ait bir yayın olarak kendisini ifade etmişti. Yine, Kanun-e Siyasi Ferhengi-e Halk-e Beluç (Beluç Halkının Siyasi Kültürel Merkezi) adında bir diğer küçük örgütlenme de 1979'da Zahidan'da varlık göstermiştir. Ancak üniversite öğrencilerine dayanan bu tip örgütler Beluç halkından yaygın bir destek alamamışlardır.[580]

[579] Hamid AHMADI, a.g.e., 139.
[580] Hamid AHMADI, a.g.e., 141.

Beluçistan'ın kırsal bölgelerinde ise küçük gerilla grupları etkin olmuşlardır. Kendisini 1960'lardaki Cumma Han'ın devamcısı olarak gören Rahim Zardkui başkanlığındaki Beluçistan Özgürlük Cephesi, Devrim Muhafızlarıyla çatışmalar sonucu parçalanmıştır. Beluç Peşmergesi (Beluch Pesh Marga) Amanullah Barakzay tarafından örgütlenmişti. Barakzay doğrudan Dust Muhammed Han'ın soyundandı ve bir aristokrat olarak Şah'la iyi ilişkileri vardı. Barakzay, kabile tabanlı bir diğer örgüt olan Vahdet-e Hizb-e Beluç'la birleşmeye çalışsa da başarılı olamamıştır.

1979 ve 1980'de, Şah döneminin milletvekillerinden olan Kerim Bahş Saidi gibi muhtelif "Serdar"lar, Beluçistan'daki gerilla hareketlerini organize etmek için ABD ve diğer antikomünist kaynaklara yaklaştılar. Yine bu dönemde 300 Beluç'un iltica için Pakistan sınırını geçtiği ifade edilmektedir. BHDÖ'nün Moskova yandaşı unsurlarından oluşan Beluç Raj-e Zorombeş (Beluç Halkı Hareketi) adlı bir örgüt, federalist bir İran'da bütün halklara, ayrılma hakkı da tanıyan self determinasyon ilkesinin kabulü çağrısında bulundu.[581]

2000 yılından itibaren bölgedeki silahlı-bombalı ayrılıkçı Beluç eylemlerinde ciddi bir artış meydana gelmiştir. Cumhur-e İslâmi gazetesinin haberine göre, 2005 yılı Aralık ayında Ahmedinecad'ın motorsikletli eskortları Zabol-Saravan karayolunda silahlı bir grubun saldırısına uğramış, saldırıda Ahmdinecad'ın korumalarından birisi ve yerel halktan görevlendirilmiş bir şoför öldürülmüştür. Karşı ateşte de 2 silahlı militanın öldürüldüğü belirtilmiştir.[582]

2007 Şubat'ında Devrim muhafızlarının konvoyuna saldırı düzenleyerek 11 kişinin ölümüne sebep olan Cundullah örgütü mensuplarından suçunu itiraf eden birisi Zahedan eyaletinde idam edilmiştir.

[581] Hamid AHMADI, a.g.e., 142.
[582] John R. BRADLEY: a.g.m., 187."

Halk, idam infazını kalabalık bir şekilde izlemiş ve ABD, İsrail ve Vehhabiler aleyhine sloganlar atmıştır.[583]

İsveç (Stokholm) Merkezli Beluçistan Halk Partisi, kendisini Liberal Demokrat olarak ilan etmekte ve federalizmi (Federal Demokratik İran) savunmaktadır. Buna göre federal hükümet ile cumhuriyetler arasındaki ilişkiler şu şekilde olmalıdır:

Millî Egemenlik: İlke olarak otorite cumhuriyetlerde olmalıdır. Dış politika, savunma, uluslararası mali ilişkiler, İran cumhuriyetleri arasındaki mali ilişkiler ve iletişim konusunda ise Federal Hükümetin geniş yetkileri olmalıdır.

Demokrasi: Parlamenter demokrasi hem federal düzeyde hem de cumhuriyetler düzeyinde tam olarak işletilmelidir.

Katılım: Millî cumhuriyetler tüm hükümet organlarında (yasama-yürütme-yargı) eşit katılım imkânına sahip olmalıdırlar. Katılım konusunda coğrafi ve demografik büyüklük esas alınmamalıdır.

Güç Dağılımı: hem Federal Hükümetin hem de Cumhuriyetlerin yazılı anayasaları ve açık kanunları olmalıdır.

Finansal otonomi: Vergi toplama hakkı Federal Hükümet ile Cumhuriyetler arasında paylaştırılmalıdır.[584]

iv. Arap Milliyetçiliği ve El Ahvaz Hareketi

İran'daki Arap milliyetçiliği meselesi çok boyutlu ve analiz güçlükleri olan bir konudur. İran Arapları'nın çoğunluğunun Şii olmaları, Şii olmalarına rağmen Fars-İran karşıtı duyguları bulunması, İran devlet geleneğinin Arap milleti ile tarihsel uzlaşmazlıkları bulunması, Arap denince İran'da akla

---

[583] İran'da Jet İdam, http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=10881, 20.02.2007. Zahedan eyaletinde Beluç dışı unsurların nüfusunun giderek arttığı bilinmektedir.

[584] Bu manifestoda, self-determinasyon hakkının da saklı tutulması gerekliliği de yer almaktadır. Bkz. http://www.balochpeople.org/eng/, 09.09.2006.

öncelikle Arap dünyasının geri kalanı ve özellikle Sünni Araplar'ın gelmesi, Fars milliyetçilerinin Araplar'a karşı nefrete varan duygu ve düşünceleri, İran'da din sınıfının toplumsal ve siyasal etkisinin Araplar'a bakışa etkisi, İran İslâm Cumhuriyeti'nin Araplar'a bakışı, İran-Irak ilişkileri ve Irak'taki siyasal durum ile bunun içeriye yansımaları öncelikle akla gelen problematiklerdir.

İran'da millî kimlik oluşumu sürecinde, özellikle resmi ve gayrıresmi eğitimde İslâm'ın bugünkü İran topraklarında yayılması bir İslâm fütuhatından çok bir "Arap istilâsı" olarak anlatılmıştır. Bununla sadece içeride oluşturulan millî toplumun asabiyesini keskinleştirmek hedeflenmemiş, İslâm'ın o dönemki lideri konumunda bulunan Hz. Ömer'in Şiilikteki olumsuz yerinin İran içindeki bütünleştiriciliğinden faydalanmak da hedeflenmiştir. 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başı İran basınına bakıldığında Müslüman Arap toplumunun İran'a gelişi ya da İslâm'ın bugünkü İran coğrafyasına girişine "hücûm-e Arab" yani Arap saldırısı dendiği görülür. Bunu, Yunan istilasından sonraki ikinci sekte ve felç (Felec-e Melli) olarak değerlendirenler mevcuttur.[585]

Çoğunluğu Şii olan ve en düşük tahminle 1 milyondan fazla olan Araplar İran'ın güneyinde yaşamaktadırlar. Çoğunluk olan Şii Araplar Huzistan'da, Sünni Araplar daha Körfez kıyılarında yaşamaktadırlar. Arap nüfusun çoğu tarımda ve petrol sanayiinde istihdam edilmiştir. 1979'dan beri otonomi ve özgürlük hareketi sürdürmektedirler.[586]

Arapların İran coğrafyasındaki tarihleri, İslâm fetihlerinin de öncesine dayanır. Buradaki Arap yerleşimlerinin Milattan önceki dönemlere ait olduğu bilinmektedir. İlk Arap göçlerinin Habeş gruplarıyla beraber olduğu, ancak bugünkü Araplar'ın ataları sayılabilecek ilk grupların Miladi dönemin başlarında göçtükleri bilinmektedir. Bu anlamda gerek İskit gerekse Sasani dönemlerinde Arap göçlerinden bahseden kaynaklar vardır.[587]

---

[585] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 185.
[586] UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001, 101.
[587] Aygün ATTAR, a.g.e., 214.

İran Araplarıyla özdeşleşmiş olan Huzistan bölgesi, tarihçilerin Elam uygarlığının hayat mekânı olarak gösterdikleri bölgedir. Kimine göre Elamlar tarihteki ilk İrani imparatorluğun kurucularıdır. M.Ö. 640 yılında Elam devletinin Asuri hükümdarı Aşurbanipal tarafından yıkılmasından sonra M.Ö. 538'de de Pers Kralı Kuruş (Cyrus the Great) bölgeyi ele geçirmiştir.

İran'da kültürel olarak halk Araplar'ın yaşadığı bölgeler için zaman zaman Arabistan demekte ise de Araplar'ın toplu olarak yaşadıkları iki eyaletin adı Huzistan ve Buşehr'dir. Bu iki eyaletin dışında da Hormuzgân, Fars, Boyer Ahmed, Çaharmahal, Elam, Kerman, Horasan, Tahran ve Semnan eyaletlerinde de Arap nüfusun varlığı bilinmektedir.[588] İran genelindeki Arap nüfus için de muhtelif rakamlar verilmektedir. Yusuf Azizi Beni Torof, 1997'de Center for Iranian Studies için yapılmış bir araştırmaya dayanarak 4.548.240 rakamını (o zamanki toplam nüfusun %6,9'u) vermektedir. ABD Dışişleri Bakanlığı ise 2005 yılı insan hakları raporunda 2-4 milyon arasında olarak kaydetmiştir.[589]

Bugün, aşiret düzenini ve bağını koruyan Arap kabilelerinin sayısı yüzü bulmaktadır. Bunların en büyüğü El Kaab aşiretidir. Bu aşiret altında El Buğebiş, Hanafze, Hazbe, Duvarce, Asakere ve Mugaddem gibi alt kabileler olup, Mugaddem kabilesinin Moğol soylu olup Azerbaycan'ın Merağa bölgesinde oturanların Türkleştiği gibi burada Araplaştıkları belirtilmektedir.[590]

Huzistan-Ahvaz-Abadan bölgesi, İran ekonomisinin temelidir. Çünkü İran ekonomisinin temeli olan petrolün %80-90'ı bu bölgeden elde edilmektedir. OPEC'in toplam üretiminin ise neredeyse %10'u bu bölgeden elde edilmektedir.[591] Ancak bölgedeki Arap halk bu zenginlikten faydalanmış değildir. Bölge Halkı İran nüfusunun, bebek ölümleri, okur-yazarlık oranı vb.

---

[588] Araplar; Huzistan, Buşehr, Fars, Çaharmahal ve Boyer Ahmed eyaletlerinde önemli sayıda Bahtiyari ve Lor kabilelerle, Afşar ve Kaşkayi Türkleri ile bir arada yaşamaktadırlar.
[589] Country Reports on Human Rights Practices, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2005/61688.htm, 8.3.2006.
[590] Aygün ATTAR, a.g.e., 215.
[591] http://english.aljazeera.net/English/archive/archive?ArchiveId=12913, 10.01.2006.

yönlerden en geri kalmış kesimlerinden biridir. Uyuşturucu kullanımı ve AIDS bu bölgede yaygındır. Ahvazlılar İran-Irak savaşında Irak'ın bölgeyi işgaline karşı çıkmışlardır. Bölge ise bu işgalden büyük zarar ve yıkım görmüştür. Saddam'ın bölgeye otonomi vaadi de ne gerçekleşmiş; ne de halk tarafından ciddiye alınmıştır.[592] Öte yandan İran-Irak Savaşı'nın, çeşitli açılardan Arap milliyetçiliğinin İran içindeki gelişmesine katkıda bulunacak tohumları ektiği de göz ardı edilmemelidir. Saddam'ın, bu savaşı Fars istilasına karşı Arap Birliğini korumak için yaptığı söylemini kullanması[593], İran'ın da içeride zaman zaman millî duyguları harekete geçirmek amacıyla Arap aleyhtarı bir siyasal söyleme başvurması[594] kaçınılmaz olarak Ahvaz'da Arap milliyetçiliğine tesir edecek izler bırakmış olmalıdır.

1998-1999 yıllarında Hatemi döneminin beraberinde getirdiği göreli serbestliğin özellikle öğrenciler üzerinde etkili olduğu hatırlanabilir. Bu etki etnik haklar konusunda çalışan Arap öğrenciler bakımından önemli boyutlarda olmuştur. Arapların özellikle kültürel ve ekonomik hakları noktasını çıkış alan ancak siyasi hakları da gündeme taşıyan Lejnat El Vefak 1999 yılında kurulmuştur. Kuruluşunda anayasal haklara ve Anayasanın 15. maddesine atıfta bulunmuştur. Bu grup, 2000 genel seçimlerine katılmıştır ve başkanlığı yürüten Casim Şedidzade El Tamimi, 2000-2004 arasındaki 6. Meclis döneminde milletvekilliği kazanmıştır. Belediye seçimlerinde de biri hariç, Ahvaz'daki bütün belediyeleri bu grubun adayları kazanmıştır. Ancak 2004 seçimlerinde rejim içindeki muhafazakâr kanat Lejnat El Vefak adaylarını yasaklayıp grubun parçalanmasını hazırlamışlardır.[595] 2006

---

[592] http://www.ahwazstudies.org/main/index.php?option=com_content&task=view&id=1493&Itemid=47&lang=EN, 09.01.2007

[593] Ziba MOSHAVER: ""Revolution, Theocratic Leadership and Iran's Foreign Policy: Implications for Iran-EU Relations", The Review of International Affairs, (Kış 2003), 3, 2, 292."

[594] İran, saldırganı cezalandırıp rejimi ihraç etmek sloganları ile sarılmıştır. Humeyni "savaş 80 yıl da sürse Irak'ın mağlup edileceğini" ilan etmiştir. Baasçılığa yönelik politika ve bunu yansıtan slogan/ifadeler için Bkz. Kamran TAREMI: ""Iranian Perspectives on Security in the Persian Gulf", Iranian Studies, (Eylül 2003), 36, 3, 384-386."

[595] http://www.unpo.org/article.php?id=5772, 27.03.2007

Kasım'ında ise İran yüksek yargısı, Lejnat El Vefak'ın illegal olduğunu ilan eden kesin kararı açıklamıştır.[596]

Amnesty International'ın raporlarına göre, Ahvaz bölgesindeki Araplar üzerindeki baskılar özellikle Ahmedinecad'ın Cumhurbaşkanı olmasından itibaren artmış, yüzlerce Arap tutuklanmıştır. Hapishanedeki Araplar, işkence ve kötü muameleden şikâyet etmektedirler. Bölgedeki hapishaneler dolmuştur ve 12 yaş civarındaki çocuklar bile yetişkin hapishanelerindedirler. Aynı raporlarda, Huzistan Araplarının nüfus üstünlüğünü azaltmak için bölge dışından göçlerle gelenlere faizsiz krediler verildiği ve Araplar'ın başka yerlere göçlerinin de teşvik edildiği belirtilmektedir. Bir Avrupa Parlamentosu heyetinin de bölgedeki bu politikanın Sırpların Kosova'da Arnavutlar'a yaptığı etnik temizliği hatırlattığını açıkladıkları belirtilmektedir.[597]

Huzistan-Ahvaz bölgesindeki Arap hareketinin faaliyetleri özellikle ABD'nin Irak işgali sonrasında artmıştır. Özellikle Nisan 2005'te (2004 seçimleri sonrasındaki gelişmelere bağlı olarak) El Cezire televizyonunda Huzistan için etnik bir yeniden yapılandırma planının olduğunun açıklanmasından sonra bölgede sükûnet ortadan kaybolmuştur.[598] Yine 2005 Haziranında, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinden 5 gün kadar önce, Ahvazlı Devirmci Şehitler Tugayı adlı bir örgütün üstlendiği bombalı saldırıda, 8 kişi ölmüş 75 kişi de yaralanmıştır.[599] Tahran hükümeti bu olayla ilgili olarak başlangıçta Irak'taki Eşref kampında faaliyette olduğunu iddia ettiği HMÖ'nün sorumlu olduğunu belirtmişse de eylem tipik bir ayrılıkçı Ahvaz hareketi örneğidir. Nitekim 2005'in Ağustos ayında yapılan değerlendirmeler bu

---

[596] Civil Society News From Around The Region, Civil Society and Democratization in the Arab World, (Kasım 2006), 12, 143, 1, http://www.eicds.org/english/publications/civilsociety/06/November/November2006lowres.pdf

[597] http://www.ahwazstudies.org/main/index.php?option=com_content&task=view&id=1493&Itemid=47&lang=EN, 09.01.2007

[598] İran Devlet Planlama ve Bütçe teşkilatı başkanı Muhammed Ali Necefi'nin Ahvaz Araplarının başka bölgelere göçürülmesine ilişkin haberlere ve sonrasındaki gelişmelere ilişkin olarak bkz. http://www.iran-press-service.com/ips/articles-2005/april-2005/khouzistan_unrests_20405.shtml, 20.04.2005

[599] http://www.nysun.com/article/15283, 13.06.2007

yöndedir. Bölgedeki vali yardımcısı Faziletpur'un, olaylardan "Huzistan'ın Arap Şehitleri", "El Ahvaz Arap Toplumu Demokratik Halk Cephesi" ve "Ahvaz Arap Yeniden Doğuş Partisi"ne destek veren İngiltere ve ABD hükümetlerini sorumlu tutmuştur.[600] 2006-2007 yıllarında Dr. Hesam Firouzi, tutuklanmış, Evin hapishanesine götürülmüş, uzun süre gözaltında tutulduktan sonra, büyük miktarlarda kefaret talep edilmiştir. Keza, 1999 yılında "18 Tir" günündeki öğrenci eylemlerinde tutuklanmış ve önce 15 yıl hapse mahkum edilip cezası indirilmiş olan Ahmed Batebi de Hesam Firouzi ile bağlantılı olarak yeniden cezalandırılmıştır.[601] 2006 yılı yazında Tahran, Lejnat El Vefak'ı yasadışı ilan ederek yasaklamıştır.[602]

Ahmedinecad'ın 2007 başında bölgeye yaptığı ziyarette bile, dinleyiciler, işsizlikten, eşitsizlikten şikâyet eden pankartlar taşımışlardır.[603] El Ahvaz hareketinin eylemlerinin artmasından duyulan rahatsızlık ve suçlanan adres noktasında rejim ile rejim dışındaki Fars milliyetçiliğinin temsilcileri birleşmektedirler. Her iki kaynak da, Arap ayrılıkçılığını, İngilizler'in Özel Hava Kuvvetleri Servisi'nin (Special Air Service-SAS) fiilen desteklediğini, istihbarat alanında "false flag" olarak bilinen sahte bayrak operasyonlarıyla Arap ayrılıkçılığı adına eylemler yaptıklarını iddia etmektedirler.[604] İngiltere'nin Basra bölgesindeki askeri varlığı nedeniyle İran ile İngiltere arasında karşılıklı suçlamalar giderek artmış, iki ülke birkaç defa rehine krizi de yaşamıştır. Ancak bunlar bölgedeki halkın içinden çıkan ayrılıkçı Arap eylemcilerinin varlığını gölgelememekte, İran'ın; bu ayrılıkçı hareketin köklerinin dışarıda olduğu tezinin otomatik olarak kabul edilmesine de imkân vermemektedir.

---

[600] http://english.aljazeera.net/English/archive/archive?ArchiveId=12913, 10.01.2006.

[601] Yüzlerce kişinin tutuklandığı 1999 yılındaki "18 Tir" eylemlerinde tutuklanan Ekber Muhammedi, Mehrdad Lohrasbi, Abbas Deldar gibi isimlerin de kötü hapishane şartlarında çeşitli kalıcı zararlar gördükleri rapor edilmiştir. Ekber Muhammedi, 31 Temmuz 2006'da yetkililerin gözü önünde, açlık grevinde ölmüştür.
http://www.ahwazhumanrights.org/content/index.php?option=com_content&task=view&id=777&Itemid=54, 27.03.2007

[602] http://www.unpo.org/article.php?id=5772, 27.03.2007

[603] http://www.ahwazstudies.org/main/index.php?option=com_content&task=view&id=1493&Itemid=47&lang=EN, 09.01.2007

[604] Kaveh FARROKH: a.g.e., 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DAKİ FARKLI MİLLİYETÇİLİK ALGILAMALARININ BÖLGEYE YANSIMALARI

İran dış politikasının inşası, sadece devrimcilerin ya da yeni siyasal elitin eliyle değil, belki bundan daha fazla, devrime gösterdikleri tepkiyle, küresel ve bölgesel uluslararası aktörlerin eliyle olmuştur.[605]

İran'ın Kafkasya ve Türkistan bölgelerine yönelik politikalarına baktığımız zaman, Türkiye ve Azerbaycan'ı dışlayan ekonomik-ticari nitelikli üçlü ilişki sistemleri kurulmaya çalışıldığını görürüz. Bu sistemler İran-Türkmenistan-Ermenistan, İran-Yunanistan-Ermenistan, İran-Türkmenistan-Hindistan (burada Pakistan'dan kaynaklanan endişe de etkili olmuştur), İran-Gürcistan-Ermenistan, Ukrayna-İran-Türkmenistan şeklinde sıralanabilir.[606]

İran, genel kabulde olduğu üzere sadece devrim ihracı üzerine inşa edilmiş bir dış politika anlayışına kendisini hapsetmiş görünmemektedir. İran İslam Cumhuriyeti'nin dış politikası incelendiğinde, geleneksel diplomasinin, reel politiğin, idealizmin ve modern yaklaşımların pragmatik bir biçimde alternatifli olarak kullanıldığı görülür. Devlet örgütlenmesi, güncel gelişmeler karşısında hızlı hareket edebilmekte, propaganda bütün vasıtalarla kullanılmaktadır. Dahası ideolojik tutunum Humeynizm ile sınırlanmamış, Paniranizm ve Panfarsizm devlet yapısının olduğu kadar dış politikanın da sacayakları halinde muhafaza edilmiştir. Paniranist iddialar ve yorumlar dikkatle okunduğunda bunların İslam Cumhuriyeti'nin hedef coğrafyaları ile örtüşen bir bölgesel hâkimiyet kurgusu üzerine oturduğu görülecektir.

Şubat 2005'te Nima Kesrai imzasıyla yayınlanan bir yazı bu bakımdan dikkat çekicidir. Kesrai, yazısında toprak kayıplarına neden olan 1828 tarihli

---

[605] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,109.
[606] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,125.

Türkmençay Antlaşmasını İran'ın kara günü olarak değerlendirmekte ve "Büyük İran"ın (Greater Iran) eski toprakları kapsayan bir gerçeklik olarak görülmesini istemektedir. Ona göre büyük İran, öncelikle Ermenistan'ı, kapsar. Kesrai, St. Thaddeus'un, Danyal peygamberin ve Ester'in İran'da gömülü olmasını da (ki bunlara ait olduğu iddia edilen mezarlar Ermenistan'da değil bugünkü İran topraklarındadır) bir düşünsel tutamak olarak kullanmaktadır. Ona göre Azerbaycan da Büyük İran'da olmalıdır. Kesrai, İranlılar adına şöyle hayıflanmaktadır: "Bizse, anavatanlarında olduklarını hissettirmemiz gereken Azeri vatandaşlarımıza Türklerle ilgili onların ne kadar aptal oldukları üzerine hergün şakalar yapıyoruz." Kesrai, Dêri dilinden dolayı Afganistan'ı, Farsça konuştukları için Tacikistan'ı zaten "Büyük İran'ın" içinde olmaya "en çok hakkı olan ülkeler" olarak görür. "büyük Horasan"ın başkenti olan Merv bugünkü Türkmenistan'da olduğu için Türkmenistan; Semerkand, Buhara gibi Samani şehirlerinden dolayı da Özbekistan bu birliğin içindedir. Kırgızistan Soğdların anavatanı olup derhal "Büyük İran" olarak anılmaya başlanmalı, Sasani kaleleriyle olan Dağıstan da unutulmamalıdır. Kesrai'ye göre bunlar İran içinde iken bir de İran'ın nüfuz sahası çizilmelidir. Burada ise şu devletler görülmelidir: Irak, BAE, Hindistan, Türkiye, İsrail ve ABD. Kesrai'nin ütopyasına göre, İsrailliler İranlıların Arap olmadığını anlayan tek memlekettir. Ayrıca Museviler, İranlıları hâlâ "koruyucu büyük Kuruş"un (Cyrus) torunları olarak görmektedirler. Howard Baskerville ya da Phyliss Ackerman, ABD'nin İran'ın nüfuz sahasında olma zorunluluğunu ortaya koyarken Türkiye'ye ilişkin yorum oldukça düşündürücüdür: "Eğer sen onlara nüfuz etmezsen onlar sana nüfuz ederler, aksi takdirde Tebriz ve Kazvin yeniden haritalarında olur."[607]

Kesrai'nin başvurusu Richard Nelson Frye'ın "Greater Iran: A 20th Century Odysee" kitabının iddialarını çağrıştırmaktadır. Urmiyeli bir İran Asurisi ile evli olan ve Stalin sonrasında Sovyetler birliğine giden ilk araştırmacılardan olan Frye, hatırat mahiyetindeki kitabında Paniranizmin

[607] Nima KASRAIE: ""Greater Iran: Federated Commonwealth Of Iranian States", 21.02.2005, http://www.iranian.com/Kasraie/2005/February/Iran/index.html"

bütün iddialarını canlandırmıştır. Frye'a göre de "Büyük İran; Kafkaslar'ın büyük kısmını, Afganistan ve Orta Asya'yı kapsar. Çin'den Hindistan'a ve Semitik coğrafyaya kadar da nüfuzu vardır." Frye'a göre İran, İranî dillerin konuşulduğu ya da konuşulmakta olduğu bütün ülkeler anlamına gelir.[608]

Patrick Clawson, pek çok İranlı için İran'ın nüfuz sahasının ülkenin bugünkü sınırlarının ötesinde olduğunu, Körfez'deki adaların Portekizliler; Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ruslar tarafından istila edildiğini düşündüklerini, İran'ın ilkokul kitaplarında Bakü'nün, Derbent'in İran şehirleri olarak anlatıldığını yazarak İran tarih yazımında Afganistan, Bahreyn ve Irak'a yönelik iddiaları dile getirmektedir.[609]

Bu iddialar sadece Batılılar ya da İran dışındaki ve özellikle seküler İranlılar tarafından değil İslam Cumhuriyeti'nin devlet görevlileri tarafından da dile getirilmiş şuuraltı siyasal hedef göstergeleri olarak yorumlanabilir. İslam Cumhuriyet'inin etnik kompozisyonu, İran'ı bu söylemden uzak tutmaya yetecek kadar ciddi bir tehdit olarak algılanmıyorsa da İran'daki milliyetçiliklerin bölgesel etkilerinin yakından incelenmesi, aslında İran için kırılgan bir dış çevre olduğunu gözler önüne sermektedir.

1. Azerbaycan Meselesinin Yansımaları

İran'daki Azerbaycan ve genel olarak Türkler meselesi, Batı'nın eskiden beri bildiği ve önem verdiği bir konu olup 1990'larla, ya da 11 Eylül ile ortaya çıkmış bir gelişme değildir. 20. yüzyıl başına ait İngiliz gizli belgelerinde Turancılık konusunun ele alınışını aktaran Togan, İngiltere'nin İran Türklerine bakışını anlamamıza yardımcı olacak çok önemli bir bilgiyi

---

[608] Richard Nelson FRYE, Greater Iran: A 20th Century Odysee, (ABD, 2005), xi.

[609] Kitapta, İran'ın tarihsel coğrafyası olarak gördüğü Azerbaycan, Gürcistan, Osetya, Afganistan, Türkmenistan gibi ülkelere ilişkin tarihsel referanslar ayrıntıyla ele alınmıştır. Bkz. Patrick CLAWSON, Michael RUBIN, Eternal Iran: Continuity And Chaos, (ABD 2005), 9-10, 30-32, 164-169.

sunmaktadır. Buna göre, Denison Ross'un İngiliz Deniz Kuvvetleri İstihbaratı için hazırladığı bir çalışmada, şu ifadeler yer almaktadır:

"Tekmil Turan kavimlerinin Türk, Moğol, Fin, Oğuz kavimlerinin ittihadı manasiyle panturanizm boş bir laftan ibarettir. Ne coğrafi ve ne de içtimai şartlar buna müsaittir. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve Edil sahalarındaki Müslüman Türklerin birleşmesi de, millî şuur itibariyle geri kalmış, siyasetten gafil ve zevksiz olduğundan, en faal zümrelerinden olan Anadolu Türkleri de gittikçe azaldığından, bir tehlike teşkil etmez. Fakat bu hareket bugün Kafkasya'da olduğu gibi Almanlar'ın eliyle teşvik edilecek olursa, keza Türk kavimlerinin beşte birini teşkil eden cesur ve cengâver İran Türkleri kendilerinin Kafkasyadaki kardeşleriyle birleşir ve propaganda sayesinde Osmanlılarla da sıkı münasebet tesis edebilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti için tehlike teşkil edebilir."[610]

İngiltere, kısmen Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ancak büyük ölçüde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya üzerindeki konumunu ABD'ye devretmişse, bu bilginin anlamı daha da artmaktadır. ABD'nin İran Türkleri'nin bugününü ve geleceğini göz önünde bulundurmadığı denklemlerle Hazar, Ortadoğu, Kafkasya ve Türkistan alanlarında siyaset üretmesi ihtimal dâhilinde değildir.

İkincisi, Güney Azerbaycan Türkleri, bugün 20. yüzyıl başındaki özelliklerini büyük ölçüde korumaktadırlar. Dolayısıyla Ross'un yorumu, 21. yüzyıl başı itibarıyla da doğrudur. Elbette sözkonusu değerlendirmede, o günün şartlarında Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı zaferi ve Cumhuriyetin ilanı ile yeni Türk Devletinin ortaya çıkışı öngörülememiştir. Bununla birlikte, Türk

[610] "A Manual on the Turanians and Pan-Turanism", Conpiled by the Geographical Section of the Naval Intelligence Division, Naval Staff and Admirality, Printed by Frederich Hall, Oxford 1918), 222-223"ten naklen A. Zeki Velidi TOGAN: Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt I, Batı ve Kuzey Türkistan, 2. Baskı, İstanbul 1981, 562,563. Togan çalışmadaki haritanın üzerinde 1918 tarihinin bulunduğunu ve bu çalışmayı yapanın Ross olduğunu bizzat bu şahıstan öğrendiğini yazmaktadır.

dünyasının birliği perspektifinden bakma noktasında da hareketliliğin ağırlık merkezi doğru tespit edilmiştir.

i. Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Yansımalar

Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrasında İran açısından çok boyutlu bir siyasi sorun alanı doğmuştu. İran devlet mekanizması, Azerbaycan bağlamında şu sorularla karşı karşıya kalmıştı:[611]

-Azerbaycan'ı tanımak ya da tanımamak,

-Azerbaycan'a ideoloji ihraç etmek ya da etmemek,

-Din ve mezhep konusunu kullanmak ya da kullanmamak,

-Azerbaycan'a yaklaşımda kendi Azerbaycanlı nüfusunu nüfuza dönüştürmek ya da dönüştürmemek,

-Kendi Azerbaycanlı nüfusunu Azerbaycan'a yaklaştırmak ya da ondan uzak tutmak,

-Azerbaycan'ın gelişmesini ve zenginleşmesini istemek ya da istememek,

-Azerbaycan'ın Karabağ meselesinde yanında ya da karşısında durmak/durmamak,

-Azerbaycan'ın Batı ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,

-Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,

-Azerbaycan'ın Moskova ile ilişkileri konusunda olumlu ya da olumsuz tavır içinde olmak,

-Azerbaycan'daki yönetimin işleyişine karışmak ya da karışmamak.

Bu ikilemlerin / soruların temelinde muhtelif endişeler yatmaktaydı. Bunlar:

---

[611] Yalçın SARIKAYA: “”11 Eylül Sonrasında Türkiye ve Türk Dünyası: Yeni Meseleler ve Çıkış Arayışları”, Jeopolsar, (Eylül 2006), 3, 7, www.jeopolsar.com /07/3.htm”

-“İran için İslâm mı, İslâm için İran mı?” sorusu temelindeki tartışmalar,

-“Pragmatizmle” “İdealizm” arasındaki çelişkiler,

-Azerbaycanlı İran toplumunun “uyanması” korkusu,

-İçerideki ideolojik tartışmalarda Azerbaycanlı Türk nüfusun büyük bir kitle olarak kazanacak tarafı topyekûn belirlemesi korkusu,

-Etnisite-milliyet (kavmiyet) konularının hasıraltı edilmesinin ileride bir patlamaya sebep olması korkusu,

-Etnisite-milliyet (kavmiyet) konularının gündeme gelmesine müsaade edilmesi halinde devlet güvenliğinin tehlikeye gireceği korkusu,

-Etnisite-milliyet (kavmiyet) konularının siyasi ya da siyaset dışı faallerine baskı uygulamanın potansiyel maliyeti,

-Azerbaycanlı Türk toplum konusunda Türkiye ya da Azerbaycan'ı resmen suçlamanın riski,

-Fars milliyetçiliği ve İrancılık arasındaki çizginin belirsizliğinden kaynaklanan sebepler,

-Fars milliyetçiliği-İrancılık-İslâmcılık/İslâmilik kavramlarının giderek birbirleriyle uyumsuz hale gelmesi,

-Kürtçülük karşısındaki siyasi konumun devleti karşı karşıya getirdiği riskler.

Kuzey ve Güney Azerbaycan toplumları, temelden farklı olan siyasal ve kültürel rejimler altında 150 yıllık bir farklı tarihi tecrübeyi yaşamış olsalar da, ortak bir millî kimliğe sahiptirler.[612]

İran’ın 90’ların ilk yarısında, Rusya’nın eski Sovyet alanındaki konumunu güçlendirme ve Türkiye’nin, Batı’nın özellikle de ABD’nin bölgedeki nüfuzunu en aşağıda tutma politikası takip ettiği bilinmektedir.[613] İran’ın bu Batı karşıtı politikasının iki önemli ayağından birisi İran-ABD ilişkileri ve İran İslâm Cumhuriyeti ve Devrim ideolojisi ise, bir diğeri de Türkiye ve Türk(çü)lük’ten kaynaklanan endişedir. Bu dönemde Türkiye,

[612] Brenda SHAFFER: Borders and Brethren, a.g.e., 4.
[613] Arif KESKİN: ”İran’ın Azerbaycan Politikası, a.g.m., 94.

Tahran tarafından Batı sisteminin içinde ve öncelikli tarihi-siyasi tehlike merkezi olarak görülmüştür. Bu endişe zaman zaman "jeopolitik rekabet" sınırının da ilerisine taşınmıştır.

Sovyetler'in yıkılmasından sonra İran'ın kuzeyinde doğal bir Türk şeridi oluşması (Hazar'ın hem doğusu hem de batısında) İran için yeni bir tehdit algılaması haline gelmiş, özellikle Azerbaycan, İran'ın tehdit algılamasının merkezinde bulunmaya başlamıştır.[614]

Azerbaycan için İran sıradan bir komşu değildir. İran hem karadan hem de denizden, Azerbaycan'ın güneyindeki tek komşusudur. İki ülke karşılıklı geçmişlerinden ve bazı kültür unsurlarından dolayı bir takım değerleri paylaşır. Din ve mezhep ortaklığı da iki ülke ilişkileri bakımından önemlidir. Ancak bağımsız Azerbaycan'ın 10-15 yılına baktığımızda bütün bunların yakın ilişkiler kurmaya yetmemiş olduğunu görürüz.[615]

AHCP'nin Güney Azerbaycan meselesini, politikasının çok önemli bir ayağı olarak kabul ve ilân etmesi, İran'daki Azerbaycan Türklerinin kültürel özerkliğini talebini de dile getirmesi, Tahran'ı hem kızdırmış, hem telaşlandırmış, hem de karşı tedbirler almaya yöneltmiştir. İran, Bakü'deki büyükelçiliği aracılığıyla, halkla ilişkiler kampanyaları yürütmüş, bu kampanyalarda işadamlarından ve din adamlarından istifade etmiştir. İslâmcı olarak bilinen teşkilât ve partilere aktif destek vermiştir. Ancak en önemli adımı, Talış etnik unsurunu kullanarak atmıştır. İran, Azerbaycan-İran sınırının Hazar'a kıyıdaş kısmındaki Lenkeran şehrinde (sınırın iki tarafında da) yaşayan ve etno-dilsel bakımdan Farslar'a yakın olan Talışlar arasındaki ayrılıkçı eğilimleri teşvik etmiş, kışkırtmıştır. Nitekim Haziran 1993'te Ali İkram Hümbetov adında bir kişi, Talış-Muğan özerk cumhuriyetini kurduklarını ilân

[614] "Seid Eta TEGEVİESL: Jeopolitik-e Cedid-e İran" (İran'ın Yeni Jeopolitiği), Tahran, 1379"nden naklen Arif KESKİN: "İran'ın Azerbaycan Politikası, a.g.m., 93."
[615] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

etmiştir.[616] Ancak bu ilginç girişim İran'ın hanesine yazılacak net bir başarısızlık olarak tarihe geçmiştir. İran bu olaydan sonra Azerbaycan'da daha temkinli ve gizli bir faaliyet üslubuna yönelmiş, Talış gençlerini İran'daki dinî okullara çekmeye, maddi yardımlar yapmaya başlamıştır. Bu faaliyetleri nedeniyle Azerbaycanlı gençlerden bazılarını ailelerinden kopardıkları, ailelerini aylarca hatta yıllarca habersiz bıraktıkları ve sonuçta bu gençlerin Azerbaycan'a düşman hâle getirildiklerine ilişkin tanık ifadeleri bulunmaktadır.[617]

I. Karabağ Meselesi

İran, Ermenistan'la Şubat 1992'de yani meşhur Hocalı katliamının gerçekleştiği ayda diplomatik ilişki kurmuş, çok sayıda ekonomik anlaşma imzalamıştır. Yine aynı yılın Nisan ayında İran, Ermenistan'a doğalgaz sağlamayı ve nakliye imkânlarını genişletmeyi kabul etmiştir. Ermenistan saldırgan tutumunu, Türkiye ve Azerbaycan'ın olumlu tavırlarına rağmen sürdürmüş, İran buna rağmen Erivan'a kuşatılmışlığı aşma imkânı sağlamıştır. Bu dönemde, Rus petrolünün bile önemli kısmının İran üzerinden Ermenistan'a girdiği ifade edilmektedir.[618]

İran ve Azerbaycan halkları arasındaki etno-dinsel yakınlık, ikili ilişkilerin artan sıkıntılarını ve İran-Ermenistan ilişkilerinin daha sıcak olmasını engelleyememiştir. Karşılıklı şüpheler ve içişlerine karışma konusundaki karşılıklı suçlamalar; İran'ın; Azerbaycan'ın ABD ve İsrail'le olan ilişkileri, Hazar havzası enerji yarışından İran'ın dışlanması ve nihayet Güney

---

[616] Nazrin MEHDIYEVA: ""Azerbaijan and Its Foreign Policy Dilemma", Asian Affairs, 34, 3, (Kasım 2003), 281."

[617] Mültecilere Yasal Yardım Merkezi'nin Başkanı Elövset Aliyeva, bu gençlerin terörist olmaya teşvik edildiğini, kırsal gerilla eğitimi aldıklarını ve Azerbaycan bayrağını yaktıklarını da gözleriyle gördüklerini ifade etmiştir. Nazrin MEHDIYEVA: a.g.m., 281.

[618] Brenda SHAFFER: ""Iran's Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe", Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003),19."

Azerbaycan meselelerine ilişkin endişeleri, Azerbaycan'ın da; İran'ın Azerbaycan'da İslâmcı bir hareket geliştirmeye çalışması ve Ermenistan'la ilişkileri konusundaki endişeleri, zirveler, ziyaretler ve anlaşmalara rağmen ikili ilişkileri gölgede bırakmıştır. İran-Ermenistan ilişkileri açık biçimde daha ileri bir seviyededir. İran'ın Karabağ konusundaki tutumu, düşmanlığını açıkça ifade ettiği ABD'nin tutumuyla neredeyse aynıdır. İki ülkenin bu konudaki siyasi tutumları arasındaki fark sadece mekanizmaya ilişkin bir farktır.[619]

İran, resmi olarak, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafında "tarafsız" olduğunu belirtmektedir. Ancak bu tarafsızlık ilanı, dünya üzerindeki bütün Şiilerin koruyucusu ve hamisi olmak iddiasındaki bir resmi devlet ideolojisi ile uyuşmamaktadır. Aslında İran, Azerbaycan cumhuriyetinin bir çatışma ile meşgul olmasını ve böylelikle İran'daki Azerbaycanlılar açısından cazip olmamasını istemektedir. Bununla birlikte, bu çatışma nedeniyle büyük mülteci akınları ve çeşitli istikrarsızlıklar olmasından da endişelenmektedir. Tahran, Karabağ çatışması boyunca sadece İran'daki Azerbaycanlıların baskı yaptığı veya çatışmanın sonuçlarının İran'ın devlet çıkarlarını doğrudan tehdit ettiği dönemlerde Ermeni aleyhtarı bir söylem kullanmıştır.[620]

İran'ın Azerbaycan'daki siyasi gelişmelere ve Karabağ savaşına yönelik tutumu, The Economist dergisine de konu olmuştur. Derginin yorumu şu şekildedir: "İran'ın vatandaşlarının 20 milyonu (yaklaşık toplam nüfusun üçte biri) etnik Azerilerdir. İran'ın idarecileri, Azerbaycan'ın zayıf ve dağınık kalarak İran'daki 'Azeri'lere ilham vermemesi gerektiğine inanıyor olabilirler."[621]

---

[619] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,122-123."
[620] Brenda SHAFFER: ""Iran's Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe", Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003),19."
[621] ""AZERI-WARY" , Economist, 00130613, 11.6.1993, 329, 7836."

İran'daki küçük ama meşhur Ermeni toplumunun da etkisiyle Ermenistan da İran konusunda "pozitif tarafsızlık" olarak adlandırılan bir tutum benimsemiş, İslâm ve İran karşıtı bölgesel diskuru benimsemekten kaçınarak Rusya-İran ilişkilerinin de bir parçası olmaya çalışmıştır. İlişkiler İran'da, Azerbaycan'la daha yakın ilişkiler konusundaki iç baskıya rağmen gelişmeye devam etmiştir.[622]

İran'ın Azerbaycan'dan algıladığı tehdidin bu ülkenin iç ve dış politikasını etkilediği açıktır. Bunun farkında olanlar, Karabağ Savaşı'nda İran'ın izlediği tutumu görünce şaşırmamışlardır. Karabağ Savaşı'nın başında İran tarafından gerçekleştirilen bir girişimle 1991'de sağlanan ateşkesin Ermenistan tarafından ihlal edilmesiyle, Ermenistan Şuşa'yı işgal etmiştir. Bu durum Azerbaycan kamuoyunda İran'a olan güveni bir kez daha sarsmış, adeta "İran Azerbaycan'ın ateşini keserek Ermeniler'in Şuşa'yı ele geçirmesine yardımcı oldu" yorumlarına neden olmuştur. Daha sonra sağlanacak olan ve günümüze kadar süren ateşkes sürecinde ise İran Ermenistan'la her alanda işbirliklerine girişmiş, ara sıra da arabuluculuk tekliflerinde bulunmuştur. İran Dışişleri Bakanı Velayeti'nin, Mart 1996'daki Azerbaycan ziyaretinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Hasanov'un "İran'ın Hıristiyan ve saldırgan Ermenistan'ı Müslüman Azerbaycan'a karşı desteklediği" yönündeki ifadelerine "Azerbaycan'ın İsrailli ajanların bölgeye yayılmasını sağlamasından" duydukları kızgınlıkla karşılık vermesi dikkat çekicidir.[623] İran'ın Ermenistan ile ilişkilerinin daha önce de gündeme getirilmesinde kullandığı "tüm komşularıyla iyi geçinme prensibi" argümanının gerçeklik payı, Velayeti'nin bu ifadesiyle ifşa olunmuştur.

Karabağ Meselesi, İran Türk aydınlarını ilgilendiren siyasî olayların başında gelir. Karabağ'daki kanlı olaylar ve Kuzey Azerbaycan topraklarının %20'sinin Ermeni güçleri tarafından işgali, İran Türklerini birleştiren, onlarda

---

[622] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,123."
[623] Anthony CORDESMAN ve Ahmed S. HASHİM: ""Iran: Dilemmas of Dual Containment", (ABD, 1997), 143."

millî birlik hissi uyandıran en önemli faktörlerden biri olmuştur. Karabağ sorunu tamamıyla siyasî bir mesele olmasına rağmen, İran Türk aydınlarının her zaman açık şekilde itirazıyla karşılaşmıştır. Karabağ şehitlerine yas törenleri düzenlenmiş, İran İslâm Cumhuriyeti devletinden Karabağ Müslümanları için yardım talep edilmiş ve hatta gönüllü asker olarak Ermeni işgalcilere karşı savaşa hazır oldukları İran devlet adamlarına yazılan mektuplarla bildirilmiştir. 1993 yılında Dr. Cevat Hey'et ve Varlık dergisi yazarlarının teşebbüsüyle ve onlarca bilim adamı, iş adamı, hekim ve yazarın imzasıyla İran İslâm Cumhuriyeti lideri Ayetullah Hameney'e bir açık mektup gönderilmiştir. Mektupta, İran devletinin Karabağ sorununa gösterdiği ilgi ve kaçkınlara yaptığı yardımdan dolayı teşekkür edildikten sonra, dünya Müslümanlarına karşı başlatılan yeni Haçlı seferleri hatırlatılarak bölgede ikinci bir İsrail devletinin kurulmasına izin verilmemesi ve Bosna Müslümanlarına olduğu gibi Karabağ Müslümanlarına da yardım amacıyla "Azerbaycan Haftası" ilan edilmesi istenmiştir.[624]

İran'da rejime yakınlığıyla bilinen "Kayhan" adlı gazetede yer alan 1995 tarihli bir yorumda İran'ın Kafkaslar politikasında, Karabağ meselesinde ve bölge dengelerinde muhafaza ettiği görüşlerin ve genel politik tutumun izlerini bulmak mümkündür. "Azerbaycan'ın yer adlarıyla,[625] mezhebi ve kültürüyle tamamen Fars özellikleri taşıdığını" iddia eden yorumcu, bir yandan Ermenilerin Türkiye ve İran'ı karşı karşıya getirmeye çalışarak Batı'nın çıkarlarına hizmet ettiğini vurgularken diğer yandan da Rusya'ya, Türkiye'yi dengelemek ve Türkiye karşısında pozisyon kazanmak için İran'la işbirliği tavsiyesinde bulunmaktadır. Hatta bu tavsiyelerine bir hususu daha eklemektedir ki bu, dinin dış politikada araç olarak kullanılmasının oldukça tipik ve bir o kadar da faydacı bir örneği olsa gerek. Yorumcu Rusya'nın İran ile işbirliği yapması halinde bölgeden Rusya'ya yönelen Müslüman kinini

[624] Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 64."

[625] Azerbaycan'da yer adlarının, bu ülkenin İran toprakları olduğunu gösterdiğini iddia etmeye yönelik bu faydasız İran çabası, İran'daki Azerbaycan eyaletlerinde Tahran'ın Türkçe yer adlarını Farsça yenileriyle değiştirme girişimleriyle daha da etkisiz ve temelsiz hale gelmektedir. İran'ın yer adlarıyla ilgili uygulamaları için Bkz.: Şövket TAĞIYEVA, Ekrem REHİMLİ, Semed BAYRAMZADE: Güney Azerbaycan, (Bakü, 2000), 459-461.

azaltacağı[626] tavsiyesinde bulunmaktadır. Böylece nasıl bir bakış açısına sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Aynı yılda Dr. Cevat Hey'et, talebelik zamanından tanıdığı Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e Karabağ sorununun bir an evvel çözülmesi ve Azerbaycan topraklarının işgalci Ermeniler'den kurtarılmasına yardım etmesi için mektupla müracaat etmiştir. Varlık dergisinde de yayınlanan bu mektubun bir kopyasının İran Dışişleri Bakanı Aliekber Velayeti'ye gönderildiği de belirtilmiştir.[627] Bu mektup, İran basınında sert tepkilerle karşılaşmıştır. Dr. Cevat Hey'et'in yürek ağrısıyla yazdığı mektup, İran'da bazılarını rahatsız etmiştir. Türkiyeli ve ana dilinin Türkiye Türkçesi olduğunu, İran'da mikrobiyoloji ve bakteriyoloji alanında çalıştığını yazan M. Süphandağlı Keyhan-i Havayi gazetesinde yayınlattığı cevapta C. Hey'et'i laik bir devletten yardım ummakla suçlamaktadır. Bu yazı Azerbaycan Türkçesine de çevrilmiştir.[628]

Karabağ meselesinin İran'ı huzursuz eden boyutları;

-(Batılı) bir dış müdahaleye sebep olması ihtimali,

-İran sınırına yakın bölgede çatışmalar yaşanmasıyla İran'ın istemediği halde savaşın fiilen içine çekilmesi ihtimali,

-Bir göç akını ve mülteci sorunu ile karşılaşılması ihtimali,

-Azerbaycan'ın Karabağ'da başarı elde ettikten sonra güneye yöneleceği korkusu,

---

[626] Ezzat ABDOLLAHZADEH: ""Relations Between Iran & the Azerbaijan & Armenian Republics", Kayhan, (5 Ağustos 1995), 12, http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/FPolitics/ 950805XX FP01.html."

[627] M. SÜPHANDAĞLI, ""Nâme-ye Sergoşâde-ye Yek Moselmân-e Ehl-e Torkiye Be Modir Mesûl-e Feslnâme-ye Varlık", Keyhan Havayi, (31.08.1994)"ten naklen Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 64."

[628] M. SÜPHANDAĞLI, ""Dert Menşeyinden Derman Ummayın", Yol, (Temmuz-Ağustos 1994), Dr. Bilgehan A. GÖKDAĞ, M. Rıza HEYET: a.g.m., 64."

-Güney Azerbaycan toplumunun Tahran-Erivan ilişkilerinden rahatsızlık duyması ve çeşitli gösterilerin düzenlenmiş olması şeklinde sıralanmaktadır.[629]

Karabağ meselesinin İran'ı ilgilendiren bir diğer yönü de anlaşmazlığın çözümü konusundaki uluslararası girişimlerle ilgilidir. Shaffer'a göre, İran'ın konuyla ilgili girişimleri Avrupa ve Ermenistan tarafından olumlu karşılanırken, Azerbaycan tarafından şüphe ile karşılanmıştır.[630]

Nesibli'ye göre, bölünmüş Azerbaycan etkeni iki ülke arasındaki ilişkilerde en önemli etkendir. Zira Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan dediğimiz varlığın sadece bir kısmını ifade etmektedir; Azerbaycan'ın ikinci parçası Kuzeybatı İran'dadır. İran'daki Azerbaycan Türkleri ülke nüfusunun çok ciddi bir bölümünü oluşturmakla beraber millî haklarından mahrumdur. Bu nedenle bu etkeni anlamak iki ülke ilişkilerini anlamak için merkezi önemdedir. Eğer İran'ın bir parçası 'Azerbaycan' olarak anılmasaydı ve milyonlarca Azerbaycanlı Türk İran'da yaşıyor olmasaydı Azerbaycan-İran ilişkileri daha farklı, (mesela Azerbaycan-Pakistan ilişkileri gibi) gelişebilirdi.[631]

İran Ermenileri ve Ermeni-İran ilişkileri hakkında fikir vermek üzere; İran milliyetçiliğini çağrıştıran bir düşünce olarak İran yurtseverliği ya da "patriotizmi"ni açıklayabilecek en güzel örneklerden biri de Flora Keşişyan adlı ABD'de yaşayan bir İran Ermenisinin yazdıklarıdır. İletişim, medya ve algılamaya ilişkin çalışmasında Keşişyan, 1979 ve sonrasında ABD medyasında yer verilen İran imgesini eleştirmektedir. Keşişyan bir Ermenidir

---

[629] Karabağ meselesi Güney Azerbaycanlı öğrencilerin, şairlerin ve aydınların birinci söylemi haline gelmiş ve bu doğrultuda Tebriz ve Tahran'da İran'ın ermeni yanlısı politikalarını protesto eden gösteriler düzenlenmiştir. Arif KESKİN: ""İran'ın Azerbaycan Politikası", Global Strateji, Sonbahar 2006, 2, 7, 97.

[630] Brenda SHAFFER: ""Iran's Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe", Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003), 20."

[631] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan- Iran Relations:…a.g.m."

ve İran'dan Şah rejiminin yıkılacağının belli olduğu ve İslâm devriminin ayak seslerinin geldiği bir dönemde çıkmıştır. Dolayısıyla ne tamamına yakını Müslüman olan İran toplumunun Müslüman bir bireyidir ne de 1979'da kurulan düzenin organik ya da gönüllü bir bağlısıdır. Bununla birlikte, ABD medyasının İran'ı, 1979 şartlarında ve özellikle rehine krizi sırasında "fanatiklerin ülkesi", "geri kalmış memleket", "sol kafalı" gibi göstermesine gönlü razı olmamaktadır. Keşişyan, Chomsky'ye atıfla medyanın yönlendirilişine ve ABD medyasının Şah döneminde verdiği olumlu İran imajına dikkat çekmektedir.[632]

İran üst düzey liderliğinin bir bölümü, özellikle Azerbaycan kökenli olanlar, Azerbaycan'ın "kadim İran topraklarına" katılımını istiyorlar. İran liderlerinin çoğu ise bu fikri gerçeklikten uzak ve sakıncalı bulmaktadırlar. Bunların fikrine göre, İran topraklarında Türk unsurların sayısındaki her hangi bir artış ve Azerbaycan nüfusunun siyasallaşması Farslar için yeni bir sorun ortaya çıkaracaktır. Nesibli'ye göre bütün ciddi uzmanlar kuzeyde Azerbaycan devletinin ortaya çıkmasının İran liderliği için pek çok mesele yarattığını vurgulamaktadır.[633]

İran rejimi Azerbaycan Cumhuriyeti'ni kendi siyasi eksenine oturtmaya çalışmakta ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran'ın Türk nüfusu üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Son zamanlarda İran'da Azerbaycan meselesi üzerine yoğun bir ideolojik faaliyet sürdürülmektedir. Kuzey ve Güney arasında etnik birlik olmadığı propagandası, Türkçülük ve Türk dünyası aleyhindeki artan resmî düzeydeki ideolojik savaş ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin varlığının hafife alınması Tahran'ın resmi politikasının temel özelliklerindendir. Bunun yanında, İran'da Türklere yönelik polis rejimi uygulamaları da artmaktadır. Daha az toprağa ve nüfusa sahip olmasına rağmen Kuzey Azerbaycan, Azerbaycan Türkleri'nin siyasi,

---

[632] Flora KESHISHIAN: ""Acculturation, Communication and the U.S. Mass Media: The Experience of an Iranian Immigrant", The Howard Journal of Communications, (2000), 11, 98-100."

[633] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

ideolojik ve kültürel merkezidir. Fakat kuzeyin zor jeopolitik konumu, bu ülkeyi bölge içinden ve dışından müttefikler aramaya itmektedir. Pek çok politikacı Güney Azerbyacan'ın asıl müttefik olması gerektiğine inanmakta, Birleşik Azerbaycan fikrinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nde popüler olmasını sağlamaktadır.[634]

Nesibli'ye göre Azerbaycan-İran ilişkilerini etkileyen ikinci etken olarak İslâm-Şii jeopolitiği ifade edilebilir. İran yönetimi Azerbaycan'la ilişkilerinde açıkça din vurgusu yapmaktadır. Bu büyük ölçüde rejimin teokratik niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte bu vurgu İran'ın faydacı politikasıyla da yakından ilişkilidir. Azerbaycan, dünyadaki ikinci büyük Şii topluluğudur. İran stratejistlerine göre, Azerbaycan üzerindeki İran etkisinin oluşturulmasında Şiilik, diğer etkenlerle birlikte (ortak tarih, bazı kültürel değerler vb.) çok önemli bir yer tutmaktadır. Aslında, Şiilik Azerbaycan ve İran'ı birbirine bağlayan ana unsur. İran'da 1501 tarihinde Şiiliğin devlet dini hâline getirilmesiyle Azerbaycan Türkleri'ni Farslar'a ve diğer Farsça konuşanlara bağlayan en güçlü bağ yaratılmış oldu. Şiilik Azerbaycan'ın son beş asırdır Kuzey-Güney ekseninde yönlenmesinin de temel sebebidir.[635]

Tam da bu yüzden, İran, Azerbaycan'ı İslâmî devrim ihraç etmeye en uygun hedef olarak seçmiştir. Nitekim bu hedefine ulaşmak için İslâmî değerleri ve fikirleri, İslâmî devletçiliği Azerbaycan'da propaganda etmektedir. Tahran, bu amaçla milyonlarca dolar harcamaktadır. Bununla birlikte Tahran'ın Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki girişimleri başarılı olamamıştır. Bunun temel sebebi son 200 yıldır Rusya ve daha sonra Sovyetler Birliği'nde geliştirilen, İslâm'ın toplumdaki köklerini aşındırarak daha ziyade ateist duyguları güçlendiren din karşıtı politikalardır.

Tahran'ın kendisini bütün İslâm âleminin muhafızı gibi takdim etmesine karşılık bölgedeki temel jeopolitik ortağı Moskova ve Erivan

[634] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."
[635] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

olmuştur. Rusya ve Ermenistan dışında, İran'ın bütün komşularıyla sorunları vardır. Tahran-Moskova-Erivan ekseni, Azerbaycan-İran ilişkilerini etkileyen en olumsuz etkenlerden biri olmuştur. Bakü, bu üçgen arasındaki askeri ve siyasi bağlantıları (bazen Atina da bunlara katılmaktaydı) endişeyle karşıladı. İran'ın, Azerbaycan'la savaşmakta olan Ermenistan ve Azerbaycan'a karşı dostça olmayan bir politika izleyen Rusya ile yakın ilişkiler kurması, Azerbaycan Cumhuriyeti halkı arasında İran'ın itibarını zedelemiştir.

İran, stratejik çıkarlarını "İslâmî" ilkelerinin önüne aldığının en tipik örneğini de Ermenistan konusunda göstermiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bunun sonuçlarından biri olarak kuzeyinde bağımsız Azerbaycan'ın ortaya çıkması, İran'ı Erivan'la yakın ilişkilere yönlendirmiştir. Bu ilişkilerin enerji ve ekonomi boyutları stratejik bir anlam da kazanmıştır. Dönemin Ermensitan Başbakanı Herand Bagratian'ın Mayıs 1995'teki Tahran ziyaretinde iki ülke arasında 10 ticaret anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaların en önemlileri, İran doğalgazının Ermenistan'a satışı, bir doğal gaz boru hattı inşası ve Ermenistan'a elektrik satışına ilişkin olanlarıdır.[636]

Erivan-Tahran ilişkilerindeki yoğunluk 1990'ların ikinci yarısında hiç hız kesmemiştir. Aralık 1996'da, İran Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hasan Habibi'nin 4 gün süren Erivan ziyaretinden sonra İran ile Ermenistan arasında ekonomik ve kültürel alanlarda işbirliği öngören 12 yeni anlaşma daha imzalanmıştır[637]. Eylül 1997'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksander Arzumanyan, Tahran'da yaptığı açıklamada, Türkiye ve İsrail arasındaki yakın işbirliğinin bölge için çok tehlikeli olduğunu ileri sürerek, bu işbirliğine Azerbaycan'ın da katılması halinde durumun kritik bir noktaya geleceğini söylemiş, Rusya, İran ve Ermenistan arasındaki üçlü işbirliğinin bölgede barış ve istikrar için önkoşul olduğunu savunmuştur.[638] Ermenistan'ın, Rusya, İran ve Ermenistan'ın bir araya gelmesi isteğinin Tahran tarafından fazlasıyla

[636] Adam TAROCK: "Iran and Russia…"a.g.m., 212.
[637] Ayın Tarihi; (Ekim-Kasım-Aralık 1996), 230.
[638] Ayın Tarihi; (Temmuz-Ağustos-Eylül 1997).

kabul gördüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Zira İran, Moskova-Erivan hattına yönelmekle kalmayacak üçlü-dörtlü toplantılarla halkayı genişletmenin yollarını arayacaktır. İran, Ermenistan, Gürcistan ve Yunanistan arasındaki dışişleri bakanları dörtlü toplantısının ikincisinin Tahran'da gerçekleşmesi de bu döneme rastlamıştır.[639] Eylül 1998'de Yunanistan Dışişleri Bakanı Teodoros Pangalos, İran, Yunanistan ve Ermenistan arasındaki üçlü görüşmelere katılmak üzere İran'a gitmiş, gazetecilere yaptığı bir açıklamada, Irak Kürdistan Yurtseverler Birliği lideri Celal Talabani'nin, Atina'dan "Kürt özerk bölgesi" oluşturulması konusunda yardım ve destek istediğini söylemiştir. Talabani'nin o dönemde İran himayesinde bir görüntü çizdiği düşünüldüğünde tablo netleşmektedir. Aynı ay içerisinde İran'a giden Türkiye Dışişleri Bakanı, İran-Yunanistan-Ermenistan arasında Tahran'da yapılan üçlü toplantının amacına ilişkin bir soru üzerine, "Yunanistan aklınca, Türkiye'ye karşı bir haçlı seferine Müslüman asker toplamaktadır. Bu oyuna kimse düşmeyecektir" demiştir. İran Dışişleri Bakanı'nın bu ilişkilerin Türkiye'ye karşı geliştirilmediği yolundaki savunmasına rağmen, Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Türkiye'nin İsrail'le olan askeri işbirliğini kınaması, İran'ın bu çabalarının taşıdığı bilinci ortaya koymuştur.[640]

İran'ın Ermenistan ile 1990'lardan itibaren geliştirdiği ilişkilerin yoğunluğu 2000'li yıllarda da sürmüştür. İran Dışişleri Bakan Yardımcısı Muhammed Hüseyin Adel Ermenistan'da, "İran'ın Ermenistan'a özel bir önem verdiğini ve Ermenistan'ın bölgede önemli bir aktör olduğunu" söylemiş, Ermenistan-İran ikili ilişkilerinde gündemde olan noktanın "Transit enerji hattı projesi olduğunu" belirterek, iki ülkenin, İran doğalgazını, Ermenistan üzerinden dünyaya pazarlamayı düşündüğünü açıklamıştır. İran-Ermenistan ilişkileri her alana yayılmaya çalışılmış, bu çerçevede 23 Ocak 2001'de İran Maliye Bakanı, Erivan'da Koçaryan tarafından kabul edilmiştir. Ardından,

---

[639] Chronology; The Iranian Journal of International Affairs, (İlkbahar 1997), IX, 1, 155.

[640] Yalçın SARIKAYA: ""İran'ın Kafkaslar Politikası", 28 Mayıs Hürriyet ve İstiklal Bayramı Paneli, 13:00, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Hüsnü Türker Salonu, Millî Müdafa Cad., (Ankara, 28 Mayıs 2001).

Ermeni-İran ilişkilerinin koordinasyonuyla ilgili devlet komisyonları Erivan'da çalışmalarına başlamıştır. Aynı ay içinde, Ermenistan'ı İran'a bağlayan tek devletlerarası yol olan Meğri-Kaçaran otoyolunun özellikle kış aylarında seyrinin daha kolaylaştırılması için Ermeni tarafı İran'a, 3 km'lik tünel yapımını önermiştir.[641]

İran'ın bu bölge politikası ona zaman zaman Batı nezdinde itibar da getirmiştir. 2000 yılı sonunda, Avrupa Konseyi Dış İlişkiler Direktörü Bensara'nın, İran'dan Ermenistan'a döşenecek olan boru hattını desteklediklerini, İran'ın Orta Asya cumhuriyetlerinin ve Körfez ülkelerinin Avrupa'ya doğalgaz transferinde koridor olduğunu söylemesi[642] ve İran-Ermenistan gaz boru hattının inşa projesiyle ilgili teknik ve hukuksal ön belgelerin hazırlanması için 2001 yılında 30 milyon Euro vereceğini açıklaması[643] İran'ın bu tutumunun –kısmen- Batı'yı temsil eden AB tarafından da desteklendiğini göstermiştir. Böylece, o dönemde dünyaya açılım yolları arayan Hatemi İran'ı, bu karmaşadan, ummadığı bir nimet elde etmiştir.

İran Dışişleri Bakanlığı'nın resmi yayın organı olup Kafkaslar ve Orta Asya konularında makalelerin ve yorumların yer aldığı Amu Derya isimli süreli yayında Igor Moradian isimli bir Ermeni tarafından kaleme alınan "Büyük Ekonomik Bölge: İran-Ermenistan İlişkileri" başlıklı yazıda Soğuk Savaş dönemindeki anti-emperyalist söylemi andıran ancak jeo-politik, jeo-kültürel ve konjonktürel stratejik amaç / değer taşıyan "bölgeye bölge dışı güçlerin girişini engelleme" söyleminin izleri görülmektedir. Yazar, ABD global stratejisinin eski Sovyet ülkelerine, üretimlerini tam kapasite gerçekleştirmelerine izin vermediği iddiasını; "İran'ın devrimden sonra kendine ekonomide de ulusal, gelenekçi ve özgün bir yol çizip başarılı olduğu", "bugün oldukça liberal görüşlü Ermeniler'in bile ulusal ekonominin

[641] Ahmet Selçuk CAN: ""İran'ın Kafkaslar Politikası ve Türkiye Azerbaycan İlişkilerinin Geleceği", Türkiye ve Siyaset.
[642] "Bölgeler ve Olaylar"; Stratejik Analiz, (Ocak 2001), 9, (21 Ocak 2001).
[643] "Bölgeler ve Olaylar"; Stratejik Analiz, (Mart 2001), 11.

önem ve gereğinden bahsettiği Ermenistan'da, İran'ın izlediği politik-ekonomik-sosyal modeli izlediği" ve "İran'ın bölgede, Ortadoğu'nun ötesinde bir konum kazandığı" ifadeleriyle bağlantılı olarak açıklıyor. Bunun, İran'ın tarihsel büyüklüğünden kaynaklandığını iddia eden Moradian, ayrıca İran'ın askeri gücüyle bölgede bir istikrar unsuru olduğunu savunmaktadır.[644] Makalede, Muhtelif nedenlerle, İran'ın, Ermenistan'ın enerji ve gıda ihtiyacını karşılamadaki rolünün yeri doldurulamaz nitelikte olduğu, İran'ın bölgedeki rolünün hayati bir nitelik taşıdığı ve başka bölge devletleri tarafından göz ardı edilemeyeceği vurgulanmaktadır.[645]

Aynı dergide yayımlanan bir başka makalede ise, İran ile Ermenistan arasındaki iyi ilişkilerin farklı dinlerin nasıl barış içinde bir arada yaşayabileceğinin göstergesi olup üçüncü devletlere karşı geliştirilmiş ilişkiler olmadığı iddia edilmektedir.[646]

İran'ın özelde Azerbaycan ve genelde Kafkaslar politikasındaki değişkenlerin eksiksiz bir değerlendirmesi, bizlere, İran'ın Azerbaycan ile insani ve kültürel alanlarda bile ilişkiden kaçındığını da göstermektedir. Bu tutum, Bigdeli'nin görüşünün aksine, bölgede Fars kültürünün güvenilir bir hâkim konuma sahip olmadığını ve bölgede Azerbaycan eksenli Türk kültürünün, İran'ı ve politikasını etkilediğini göstermektedir. İran'ın, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarıyla İran vatandaşlarının evlenmesini yasaklayan 1993 tarihli kararı, Azerbaycan'ın kültürel işbirliği alanındaki tekliflerine soğuk bakması, Nahçivan'daki İran başkonsolosluğuna mukabil Tebriz'de Azerbaycan Konsolosluğu açılması talebine olumsuz cevap vermesi[647], hem bu ülkenin Azerbaycan'dan duyduğu endişe ve tedirginliğin,

---

[644] Igor MORADIAN: ""The Geo-Economy of the Great Economic Region: Iran-Armenia Relations" Amu Darya (Yaz 1999), 4, 2, 170-179, http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings /Feconomy /990722XXFE06.html."

[645] Igor MORADIAN: a.g.m.

[646] Alireza BIGDELI: ""Overview of Relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan" Amu Darya, (Yaz 1999), 4, 2, 162-169, Word Count: 2191 http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/FPolitics/990722XXFP03.html."

[647] Nesip NESİPLİ: ""Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması", Stratejik Analiz, (Ağustos 2000), 4, 71."

hem de iki ülke arasında mevcut olmasını istediği mesafenin birer göstergesidirler.

İran'da Ermenilerin, Türkiye, Azerbaycan ve İran Türklerine yönelik suçlayıcı ve tahkir edici yayın faaliyetleri herhangi bir resmi tepkiyle karşılanmamakta ve bu tip yayınların sayısı giderek artmaktadır. Fransa Ermenisi Maçinyan'ın "Ermeni Tarihi" adlı kitabı, "Ermeni Öğrenci ve Gençler Birliği"nin "Taşnakların Gerçek Yüzü", Seroks Afanosiyan'ın "Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan: Bağımsızlıktan Sovyet rejimine Kadar" isimli kitaplarla, "Çağımızda Kafkasya" isimli derleme, Türkleri, bir bütün halinde, zalim, göçebe ve vahşi, Ermenileriyse masum ve mazlum ilan eden, bunu da Karabağ savaşındaki fiili durumla bağlantılandıran tezler işlemekte olup hepsi de İran'da Farsça olarak yayımlanmışlardır. Ermeniler'in sözde soykırım gününü anmasına müsaade edilirken 1 Mayıs 2000 tarihinde Kuzey Azerbaycan halkına destek amacıyla Karabağ olaylarıyla ilgili destek mitingi düzenlenmesine Tahran yetkilileri izin vermemişlerdir. Tahran, bu açık tarafgirliğini, Ermenilerin, bugün İran sınırları dâhilinde bulunan birçok yerleşim biriminin isimlerinin Ermenice kökenli olduğunu iddia etmelerine rağmen sürdürmektedir[648].

Rusya ve İran Kafkasya sebebiyle yüzyıllardır düşmanlık yaşamışlarsa da, değişen şartlar onları müttefikler hâline getirmiştir. Bölgede artan Batı, özellikle ABD etkisi, hem Moskova hem de Tahran tarafından millî çıkarlara yönelik bir tehdit olarak görülmüştür. Bunun yanında, gerek Moskova gerekse Tahran, Azerbaycan'ın istikrarlı bir demokrasiye ve güçlü bir ekonomiye sahip olmasını istememişlerdir. Dahası, bu iki ülkenin Hazar petrolleri ve bununla bağlantılı konulardaki görüşleri çoğunlukla örtüşmüştür.[649]

---

[648] Ekrem MUŞOVDAĞLI: ""İran İslâm Cumhuriyetinde Ermeni Sesi", Stratejik Analiz, (Kasım 2000), 7, 62."

[649] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan- Iran Relations: a.g.m."

II. Hazar ve Enerji Konuları

İran'ın Moskova büyükelçiliğinde yapılan bir Rus-İran yuvarlak masa toplantısında, İran adına oturuma katılan bir kadın milletvekilinin (Dr. Elahe Kulaye) ifadeleri bu bakımdan ilgi çekicidir. Aynı zamanda Tahran Üniversitesi Profesörlerinden ve Meclis Millî Savunma ve dış Politika komisyonu üyesi olan Kulaye, "İran ve Rusya'yı birbirinden ayıran ülkeler olduğunu ve bunların millî politikalarını halen şekillendirmekte olduklarını" belirterek Ruslar'ın dikaatini çekecek biçimde şu ifadeleri seçmiştir: "İyi bilinen anti-Rus gözlemci Brzezinski, Hazar kaynaklarının tamamen Azerbaycan'a akıtılması gerektiğini söyledi. Tek başına bu bile, bölge ülkelerinin ve Azerbaycan'ın önemini ortaya koymaktadır. Ancak İran'ın ve Rusya'nın, Hazar'daki petrol platformlarının üstlerinde Amerikan bayrağı görmek istemeyeceklerine şüphe yoktur."[650]

İran İslâm Cumhuriyeti, Hazar petrolleri üzerindeki jeopolitik mücadelede aktif bir rol oynamaktadır. Başlıca hidrokarbon ihracatçıları olan Rusya ve İran, Hazar bölgesindeki yeni kaynakları kendi ekonomik çıkarlarına zarar verecek potansiyelde görmektedirler. Tıpkı Rusya gibi, İran da bölgedeki batılı sermaye ve yatırımın bölgedeki artışından rahatsız olmuştur. Bir yoruma göre, ABD ve Avrupa'nın ekonomik ve teknolojik üstünlüğü ile yarışamayan Rusya ve İran, bölgede ekonomi dışı etki yollarına başvurmayı tercih etmiştir.[651]

Mesela, Hazar'ın Azerbaycan sektöründeki hidrokarbon kaynaklarının Batılı sermayenin de katılımıyla uluslararası şirketler birliği (konsorsiyum) tarafından işletileceğinin anlaşılmasından hemen sonra, İran, konsorsiyuma özel bir ilgi göstermiş, hatta bu şirketler birliğinde pay sahibi olmaya

---

[650] Aynı toplantıda, Rusya Federasyonu'ndan Kozhokin'in de İran'ın Ermenistan'la ilişkilerine dikkat çekerek teşvik edici bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Bkz. "Roundtable: Iran-Russia Cooperation in Central Asia and the Caucasus", Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies, (İlkbahar, 2001), 6, 8,136-172.

[651] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations: a.g.m."

çalışmıştı. Bu başlangıç döneminde İran, Hazar Denizi'nin ulusal sektörlere bölünmesi fikrini savundu. Bununla birlikte, Hazar petrolünden bir pay alamadıktan ve ABD şirketleri başlıca konumu elde ettikten sonra, Tahran Hazar'ın statüsüyle ilgili konumunu değiştirmiştir. İran, resmi olarak Hazar kaynaklarının tüm kıyıdaş devletlerce ortak kullanımını savundu. Yakın zamana kadar Tahran, bu ilkeyi ısrarla savunuyordu. Hatta bu durum yakın ortağı Rusya'yı, Kazakistan'la 1998'de yaptığı antlaşmadan dolayı sert biçimde eleştirmeye kadar gitti. Ancak daha sonra, 1998'de İran Hazar'ın statüsü konusunda konumunu yeniden değiştirdi ve Moskova'daki bir kıyıdaş devletler toplantısında Hazar'ın 5 eşit sektöre bölünmesi fikrini savundu.[652]

Hazar'la ilgili Azerbaycan-İran anlaşmazlığı sükûnet içinde seyrederken 2001 yılı yazında ciddi bir kriz yaşandı. Azerbaycan'a ait Geofizik-3 adlı, BP'ye petrol araması için tahsis edilmiş sivil bir gemiye, Hazar'ın Azerbaycan'a ait olduğu bilinen Araz-Alov-Şark sektöründe iken, 23 Temmuz'da İran deniz araçlarının silahları yöneltildi ve İran uçakları tacizde bulundu.[653] Azerbaycan'ın sivil gemisi Azerbaycan karasularına çekildi. [654] İran'a ABD ve Türkiye'den tepki geldi. ABD resmi bir açıklama ile İran'ın eylemini kışkırtıcı olarak nitelerken, Türkiye daha net ve anlamlı bir mesaj olmak üzere Türk jetlerini Bakü semalarında uçurdu. Bu olaydan sonra Azerbaycan yetkilileri (Novruz Memmedov, Araz Azimov) İran'a yönelik ciddi suçlamalarda bulundular. Bu suçlamalar arasında İran gizli servisinin Azerbaycan'da İrancı dini gruplar için milyonlarca dolar harcadığı, Azerbaycan'ın güçlenerek gelişmesinden endişe ettikleri, Hazar'da haklarından fazlasını gaspetmeye çalıştıkları yönündeki ifadeler de vardı.

---

[652] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations: a.g.m."

[653] "Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea", New York Times, 25 Temmuz 2001, A10. Haberde, bu bölgenin 9 milyar dolarlık petrol ve gaz rezervi ile Azerbaycan'ın ikinci büyük petrol ve doğal gaz alanı olduğu değerlendirmesi ile İran ile Azerbaycan arasında Güney Azerbaycan meselesinden kaynaklanan ve Ebulfez Elçibey döneminde başlayan bir gerilim olduğu değerlendirmesine de yer verilmiştir.

[654] Brenda SHAFFER: ""Iran's Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe", Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003), 21."

İran tarafından ise İran Yasama Konseyi Sekreteri Muhsin Rızai, “Bakü’nün sorumlu bir şekilde hareket etmesi gerektiğini aksi takdirde İran halkının, Azerbaycan’ın anavatana yeniden katılmasını isteyeceğini” açıklamıştı. Rızai’nin “Kuzey İran” ifadesini de kullanmış olması Paniranizmin Azerbaycan’a bakışını ortaya koyan bir örnektir. Azerbaycan’ı “Büyük İran”ın içinde gören yayılmacı yaklaşımı dile getiren yorumlara pek çok Paniranist yazıda rastlanır. Ancak Rızai, bunu hem de İslam Cumhuriyeti’nin bir resmi yetkilisi olarak dillendirmektedir.[655]

Devrim Muhafızları Ordusu Komutanlığı da yapmış olan Muhsin Rızai'nin "Kuzey İran" söylemiyle örtüşen Paniranist "Büyük İran" haritası

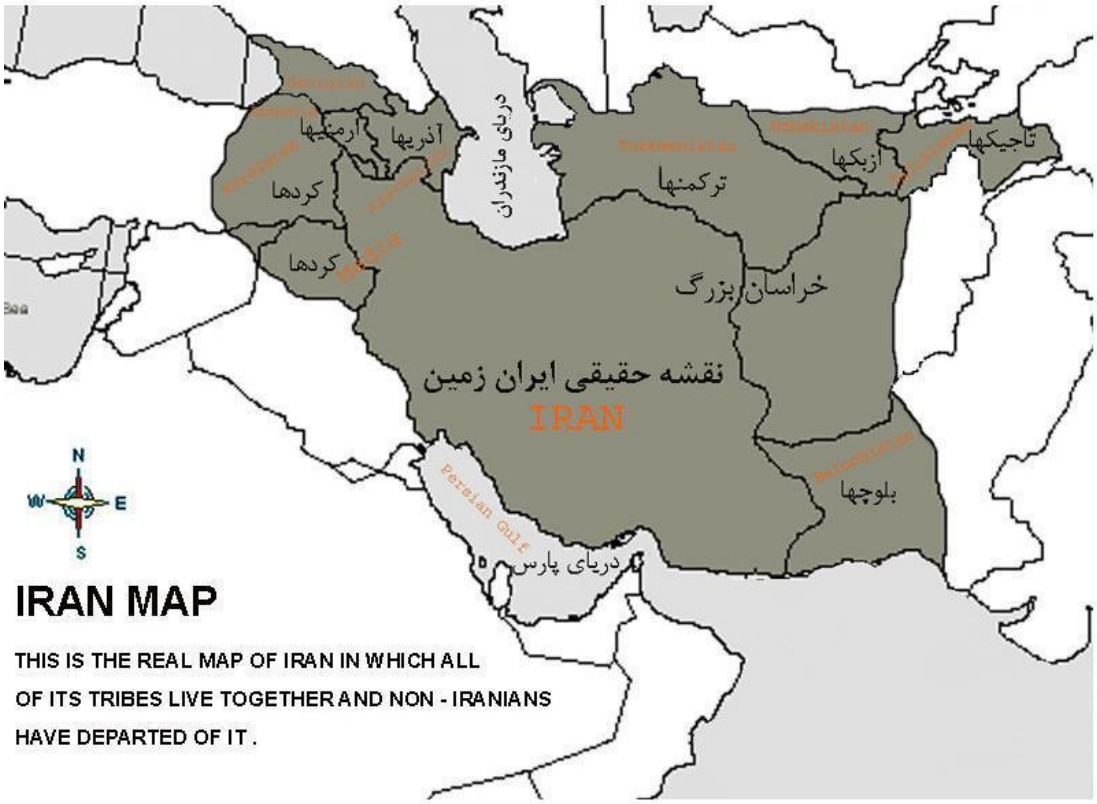

Hazar’ın statüsü konusunda bugün İran denizin ve kaynakların bölünmesi görüşünü savunan tek kıyıdaş durumundadır ve uzlaşılması daha

[655] Douglas FRANTZ: “”Iran and Azerbaijan Argue Over Caspian’s Riches”, New York Times, 30 Ağustos 2001, s.A4”

güç bir durumdadır. ABD'nin tutumu İran'ı bu noktaya getiren tek unsur olmayıp, diğer devletler ve Batılı petrol şirketleri tarafından öncelikli sebep olarak değerlendirilmektedir.[656]

İran için bir diğer temel sorun da ana petrol boru hattı güzergâhı olmuştur. İran, Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına bir tehdit nazarıyla bakmıştır ve projenin gerçekleşmemesi için karşı tedbirler almıştır. İran hükümeti Bakü-Ceyhan projesinin çok pahalı olduğunu (sıkça 3,7 milyon dolar rakamını vurgulayarak) ve bu nedenle uygulanamaz olduğunu iddia etmiştir.[657] Moskova ile birlikte, Bakü-Ceyhan hattının Tengiz petrolleri ve Türkmen gazını da taşıyacak hâle getirilmesinin büyük çevre sorunlarına yol açacağını savunmuştur. Bu konudaki İran propagandasının önemli hedeflerinden birisi, dünya toplumunu Hazar'da, özellikle de Azerbaycan sektöründe çok az petrol rezervi olduğuna inandırmaktı.[658]

Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı konusunda hava ısındıkça İran muhtelif alternatifler geliştirmeye çalışmış, en kârlı alternatifin Basra Körfezi'nden ihracat olduğu iddiasını savunmuştur. [659] Bunun yanında, İran'ın 29 Nisan 2004'te Hazar petrolleri swap projesini hayata geçirdiği de görülmektedir. Projenin önemli kısmını Neka petrol terminali ile petrol karıştırma tesisleri kapsamaktadır. Neka'dan Tahran ve Tebriz rafinerilerine 321 km.lik bir boru hattı döşenmiştir. Proje maliyeti 330 milyon ABD dolarıdır ve 2005 itibarıyla kapasitesi günlük 170.000 varil olarak tespit edilmiştir. Ancak bunun iki aşamada 500.000 varile çıkarılabileceği belirtilmektedir. Sermayenin geri ödenmesi swap gelirleri ile yapılmaktadır. Neka terminaline Hazar ham petrolü gelmekte ve Basra Körfezi'nden buna denk miktarda petrol

---

[656] Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003), 97."

[657] Seyyed Rasoul MOUSAVI: ""The Geopolitics of Caspian Oil: An Overview of Cooperation and Conflict", Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies, (Sonbahar 2004-Kış 2005), 8, 18, 171."

[658] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

[659] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

verilmektedir. Ham petrol, Rus Sibiryasından, Kazakistan'dan ve Türkmenistan'dan gelmektedir. Bu ham petrol içerideki rezervlerde hafif petrolle karıştırılmakta, bu karışım petrol de Neka-Sari ve Rey-Sari-Namrod üzerinden Tahran ve Tebriz rafinerilerine gelmektedir.[660] Hazar ve boru hatları tartışmaları da dâhil pek çok konu, bir yoruma göre İran'ın Azerbaycan'a karşı izlediği dostluk dışı tavrın izlerini taşır.

III. Azerbaycan'a Rejim İhracından Moskova-Tahran Stratejik İttifakına

Kuzey Azerbaycan'da Halk Cephesi iktidarı, iktidara gelişini takiben, İran'daki Azerbaycan Türklerinin Tahran tarafından haksız ve kötü biçimde idare edildiğini bağımsız Azerbaycan adına ilk defa bu kadar net biçimde ifade etmiştir. O dönemde, İran hükümetinin resmî ağzı olan Radyo Tahran, Bakü yönetiminin İran'a karşı aktif bir kampanya başlattığından yakınmıştır.[661]

Azerbaycan'da 1990'dan itibaren toplumsal siyasî gücü elinde bulunduran Azerbaycan Halk Cephesi, 1989 yılının 31 Aralık günü İran sınırında sembolik, ancak tarihî bir hareket gerçekleştirmiştir. Cephe, Aras nehrinin iki tarafındaki Sovyet ve İran sınır birliklerine rağmen karşı tarafla bir "kucaklaşma" tertip etmiş, bunu yaparken de iki taraftaki akrabaların birbiriyle görüşmesini ve serbest ticaret yapılması isteklerini beyan etmişlerdir.[662] 10 Ocak'a kadar Azerbaycan Halk Cephesi'nin bölgede yarattığı fiili durum sürmüştür. Bu olay, Cephe'nin Bakü'de daha büyük kalabalıklar toplamasının da önünü açmıştır.[663]

---

[660] Seyyed Rasoul MOUSAVI: ""The Geopolitics of Caspian Oil: An Overview of Cooperation and Conflict", Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies, (Sonbahar 2004-Kış 2005), 8, 18, 171."
[661] Nazrin MEHDIYEVA: a.g.m., 280.
[662] Nazrin MEHDIYEVA: a.g.m., 280.
[663] Stefanos YERASİMOS, Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, (İstanbul, 1994), 449.

Gerçekleştiği tarih ve sonrasındaki siyasî gelişmeler, bu olayı bir kez daha inceleme gereğini ortaya koymaktadır. Aralık 1989'da AHCP'nin yerel temsilcileri, Nahcivan bölgesi ahalisinin desteğiyle İran-Sovyet sınırının bu kesiminde toplanmışlardır. Cephe mensupları, Aralık ayının ilk iki haftası boyunca, bölgede şenlik ateşleri yakmış çeşitli etkinlikler tertip etmiş ve karşı taraftaki Türklerle bağlantı kurmaya çalışmışlardır. Göstericilerin pek çoğu Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın birleşmesi isteğini dile getirmiştir. Gösteriler, en hareketli gününü pek çok Azerbaycanlı için "Güney Azerbaycan'ın bağımsızlık" sembolü olan 12 Aralık (İran takvimi ile 21 Azer) tarihinde yaşamıştır. O dönemde bölgede görev yapan bazı gazeteciler, AHCP'nin Nahçivan birimlerinin, sınır muhafızlarına ültimatom verdiklerini, 31 Aralık tarihine kadar sınırın açılmaması durumunda, göstericilerin sınır tesislerine zarar vereceklerini ilân etmişlerdir. Aralık ayı boyunca, kalabalığın sayısı artarak birkaç bine ulaşmıştır. 31 Aralık günü de göstericiler bazı sınır tesislerine saldırmış ve sembolik olarak sınır tellerinin belli bölümlerini ortadan kaldırmışlardır. Aynı günlerde, 4 Ocak'ta 150.000 gösterici Bakü'de toplanarak Nahcivan'daki Azerbaycan-İran sınırının açılması talebinde bulunmuş, Nahcivan'daki göstericilerle dayanışma içinde olduklarını ilân etmişlerdir. Moskova ve Tahran, iki taraftan akraba ve dostların bir araya gelebilecekleri görüşmeler düzenleme kararı almışlar, 7 Ocak'ta da bu amaçla bir görüşme düzenlemişlerdir. İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti, Tebriz'e giderek kuzeyden güneye geçmek isteyen "Sovyet Müslümanları" için kolaylıklar sağlayacaklarını açıklamış, Tahran yönetimi bölgede bunun için organizasyonlar ve tesisler tertip etmiştir. İran'ın resmî haber ajansı IRNA, o görüşmelerde "Kuzeyden gelen Azerbaycanlılar'ın Humeyni'ye dua ettiklerini ve bir sonraki Nevruz'u İran'daki akrabalarıyla geçirmek istediklerini söylediklerini" iddia etse de, durumun böyle olmadığı gösterilerin ve düzenlenmiş görüşmelerin dışındaki illegal temasların daha

sonra da devam etmesiyle ortaya çıkmıştır.[664] Bu temaslarda, akraba olanların birbirlerini 70 yıllık ayrılığa rağmen biliyor olması ve ısrarla irtibatta kalmaları düşündürücüdür.

Azerbaycan tarihi açısından oldukça önemli olan 20 Ocak olayları da işte tam bu atmosferde yaşanmış, Sovyet birlikleri 19 Ocak'tan itibaren Bakü'ye girerek 132 Azerbaycanlı'nın ölümüne sebep olan meşhur 20 Ocak hadisesini gerçekleştirmiştir. Bu olaylar, Sovyetler Birliği'nin dağılması, Azerbaycan'ın önce egemenlik, sonra da bağımsızlık ilânı, Karabağ savaşı vb. pek çok olay açısından da anlam ifade eder.

İran'ın Azerbaycan'a karşı dostça olmayan tutumu Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkilileri tarafından defalarca dile getirilmiştir. Geçtiğimiz yıllarda Azerbaycan Ulusal Güvenlik Bakanı periyodik olarak İran'ın gizli servislerinin Azerbaycan'ın anayasal yapısını ve hükümetini hedef alan faaliyetler yürüttüklerini açıklamışlardır. Haziran 1999'da Azerbaycan Ulusal Güvenlik Bakanlığı sözcüsü, basın açıklamasında, "…son yıllarda İran İslâm Cumhuriyeti'nin 13 vatandaşının casus olduğunun tespit edildiğini ve bunlara karşı gerekli tedbirlerin alındığını", "1996'dan 1999'a kadar İran özel servislerinin 15 Azerbaycan vatandaşını kendisine bağlı hale getirdiğini, bunların tutuklandığı ve suçlarının çıkarıldıkları mahkemelerce tespit edildiğini" belirtmiştir. Yine, "son 5 yılda (1994-1999) aralarında Ekspres gazetesi editörü Ganimet Zahidov'un da bulunduğu 80 Azerbaycan vatandaşının İran özel servislerinden gizli işbirliği için teklif aldığının belirlendiğini", "1992'den beri yüzlerce Azerbaycanlı gencin İran büyükelçiliği

[664] Baku Domestic Radio Service in Azerbaijani, (8 Ocak 1990), FBIS-SOV-90-006; ve Tehran International Service in Arabic, (8 Ocak 1990) FBIS-SOV-90-007'den naklen Brenda SHAFFER: Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, (Cambridge-Massachusetts 2002), 137-139. İran'ın resmî ajansları, bu olayı, İran'a yönelik bir ilgi ve sevgiymiş gibi takdim etmeye çalışmış, böylelikle bir anlamda da Tahran'ın Azerbaycan'daki İrancı faaliyetlerinin ilk zemin yoklamalarını yapmaya çalışmıştır.

personelinin de katkısıyla İran'a çekildiğini ve dini merkezler tarafından aldatıldıklarını" açıklamıştır.[665]

1997'de, Azerbaycan İslâmî Partisi adlı partiyle ilgili hukuk süreci, partinin İran için casusluk yaptığını ortaya çıkarmıştır. Bu davalarla, ayrıca, İran'ın Azerbaycan'da iktidarı değiştirmeye yönelik faaliyetlerle bağlantısı olduğu da görülmüştür. Azerbaycan'da hakkında soruşturma açılmış olan Mahir Cevadov, Azerbaycan'ı Haydar Aliyev'den, Karabağ'ı da Ermenilerden kurtarmak iddiasıyla İran topraklarında silahlı gruplar oluşturmuştu. Azerbaycan'ın resmi çağrılarına rağmen, İran Mahir Cevadov'u iade etmemişti.[666]

Nesibli'ye göre, Azerbaycan Cumhuryeti ile İran İslâm Cumhuriyeti arasındaki temel zıtlık esaslı bir nitelik arzetmektedir. İki ülke arasındaki modus vivendi'nin çözümlenmesi ya Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İran eksenine oturarak İrancı bir İslâmî rejim hâline gelmesine ya da İran'ın rejiminin niteliğini değiştirip Fars olmayan unsurların etnik haklarına saygı göstermesine bağlıdır.[667]

2002 Nisan'ında İran Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi ile Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev Tahran'da bir araya geldiklerinde, aynı yılın yazında Hazar denizi meselesi yüzünden neredeyse çatışmanın eşiğinden döndükleri atmosferi ortadan kaldırdıklarını, iki ülke arasında etnik-kültürel yakınlıklar bulunduğunu ifade etmişlerdi. Ancak dipten bir uyuşmazlık vardı ki bu da büyük ölçüde ideolojikti. İdeolojik olarak ABD karşıtı bir merkezi esas alan İran'ın dinî rejimi, silah elde etmek, nükleer know-how edinmek ve diplomatik nüfuz sağlamak için Rusya'yla ittifaktan yanaydı. Yakın zamana kadar Rusya ve İran, ABD'nin Hazar petrol ve gazının dağıtımıyla ilgili işlere hâkim olmasını engellemek ve Hazar'ın beş kıyıdaş

---

[665] Azadlıq, (9 Haziran 1999)'dan naklen Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m"
[666] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."
[667] Nasib L. NASSIBLI: "Azerbaijan-Iran Relations:…a.g.m."

arasında paylaşımı gibi konularda aynı noktada duruyorlardı. Fakat Sovyet yönetiminden kaçmış olan Azerbaycan, ABD ve onun petrol şirketleriyle ittifakı tercih etmiştir. 1999 sonunda Hazar'a kıyıdaş devletlerin liderleri bir araya geldiklerinde Putin de Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan'a katılarak İran'ı yalnızlaştırmıştır. Ancak takip eden süreçte Rusya'nın birkaç kez pozisyon değiştirdiği görülmüştür.[668]

Rusya'nın ABD ile yakınlaşması İran'ın yalıtılmasını netleştirmektedir. ABD, petrol şirketleri tarafından da desteklenen ve Hazar petrolü için en uygun yolun İran üzerinden Körfez'e çıkış olduğunu savunan İran teklifini reddetmiştir. Amerikan diplomatik ve ticari baskısıyla, daha pahalı olsa da Gürcistan ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e uzanan güzergâh tamamlanmaktadır. Rusya'nın bu güzergâha muhalefeti ise yumuşamıştır.[669]

Rus-Çeçen savaşı, Kafkaslar'daki İran politikasını değerlendirmek bakımından bir diğer önemli olay olmuştur. Bu durum, İran'ın Rusya ile ilişkilerinin 1990 sonrasında kazandığı stratejik mahiyet yanında Güney Kafkaslar'ın siyasî ortamının Kuzey Kafkaslar'daki izdüşümü olarak da görülebilir. İran, net bir İslâmî söylem kullanmakta olan Çeçen hareketine karşı mesafeli olmaya özen göstermiştir.[670] Dünyadaki pek çok İslâmcı hareketin Rusya'yı kınamış olduğu bilinmekteyken İran İslâm Cumhuriyeti bu söylemden uzak durmuştur. Savaşı, Müslüman Çeçenlerle Hıristiyan Ruslar arasında bir savaş olarak resmekten imtina etmiştir. The Guardian gazetesi, bir Rus yetkiliden, "İran'ın Çeçenistan'ı Rusya'nın bir iç işi olarak gördüğü" açıklamasını nakletmiştir. Nitekim dönemin Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı İgor İvanov'un, İzvestiya gazetesinde yayımlanan ve İran'ın da Çeçenistan olaylarında payı olduğu yönündeki iddiayı, Nisan 1996'da Duma'da reddettiği hatırlanmaktadır. İvanov bu konuşmasında, bu iddiaların İran-Rusya

---

668 ""Ever More Perilous Isolation - America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded", Economist, 00130613, (25 Mayıs 2002), 363, 8274."
669 ""Ever More Perilous Isolation - America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded", Economist, 00130613, (25 Mayıs 2002), 363, 8274."
670 M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 463.

ilişkilerinin gelişmesinden korkan dış güçlerin bir oyunu olduğunu da söylemiştir.[671]

İran'ın Rusya'nın Çeçenistan'daki uygulamalarına ilişkin olarak nadiren dile getirdiği eleştirilerin kat be kat fazlası Rus muhalefeti tarafından bile ara sıra dile getirilmiştir. Bir yoruma göre, İran'ın bu konuda kuzeydeki ortağını tenkit edişinin zamanlaması da ilginçtir. İran, Rusya'nın askeri operasyonlarının Çeçenistan'daki tehdide karşılık verme konusunda "orantısız" olduğunu söyleyerek[672], daha fazla sivilin ölmemesi için operasyonların durdurulması gerektiğini belirtmek üzere İslâm Konferansı Örgütü (İKO) dönem başkanlığını yürüteceği günleri beklemiştir. İran'ın Rusya'yı fazla incitmeyen bu tavrının Çeçenistan'da tepkiye neden olduğu söylenebilir. Nitekim 2000 Haziran'ında, Çeçen lider Şamil Basayev, internet üzerinden İran yetkililerine İran'ın Kafkaslar politikasıyla ilgili bir açık mektup yayınlamış ve İran'ın neden –Karabağ'da– Ermenistan'ı desteklediğini de kapsayan 25 soru yöneltmiştir.[673]

Tarock da, İran'ın gerek Kafkaslar gerekse Orta Asya'ya yönelik politikalarının ideolojik değil, stratejik olduğu sonucuna ulaşmaktadır.[674]

Mehdiyeva'ya göre, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız bir devlet hâline gelmesi, aynı zamanda Azerbaycan'ın yeni iktidarının önemli zorluklarla karşı karşıya kalması anlamına da gelmiştir. Mehdiyeva, bu zorlukların temelinde iki etken dizisi bulunduğunu, bunlardan birinin Azerbaycan halkının tarihî, dinî, kültürel mirasla etnik yakınlıkları, diğerinin de Azerbaycan'ın jeopolitik ve stratejik durumu olduğuna işaret etmektedir. Ona göre, İran'la tarihî ve dinî bağlara, Türkiye ile etnik, etno-dilsel ve geleneksel entelekuel bağlara, Rusya ile de siyasî, entelektüel ve dilsel bağlara sahip

[671] Adam TAROCK: "Iran and Russia…".a.g.m, 214.
[672] Ayın Tarihi, (Ekim-Kasım-Aralık 1999), 6 Aralık 1999'dan naklen Ahmet Selçuk CAN: "İran'ın Kafkaslar Politikası ve Türkiye Azerbaycan İlişkilerinin Geleceği", Türkiye ve Siyaset,
[673] Bölgeler ve Olaylar, Stratejik Analiz, (Ağustos 2000), 4, 90.
[674] Bkz: Adam TAROCK: "Iran and Russia…"a.g.m., 207-223.

olan Azerbaycan'ın, Halk Cephesi iktidarı, denge siyaseti gerektiren bu durumun üstesinden gelememiş, aşırı Türkçü dış politika ile Rusya ve İran'ın düşmanlığını kazanmıştır. Dahası, Azerbaycanlı kimliğinin içini dolduracak bir çaba içinde olmaksızın Türklüğe vurgu yapılması, Azerbaycan'daki muhtelif etnik grupları kışkırtmıştır. Dolayısıyla bu etnik gruplar, Rusya ve İran'ın manipülasyonuna açık hâle gelmiştir. Rusya ve İran, bu grupları, Azerbaycan'ın iç işlerine karışmakta ve Tahran ile Moskova'nın taleplerine daha açık bir yönetimi iktidara getirmekte birer erişim kanalı olarak kullanmıştır.[675]

Bağımsız Azerbaycan'da iktidara Halk Cephesi'nin gelmesiyle Azerbaycan'da öteden beri var olan milliyetçi his ve düşünceler canlanmış, siyasî söylem ve uygulama düzeyinde cisimleşmiştir. Bu süreçte gerek Türkiye, gerekse Güney Azerbaycan en çok göndermede bulunulan iki önemli dış politika unsuru olmuştur. Bu iki vurgu da esasen Azerbaycan'ın Türklüğü ve birliğine yapılan göndermeler olarak okunmalıdır. Türkiye ile ilişkilere verilen öncelik ve "Güney Azerbaycan"a sıkça yapılan atıfların "Bütöv Azerbaycan İdealı" hâlinde netleşmesi bunu ortaya koyar. Dış politika bağlamında bunu hızlı, acemice ve dengeleri gözetmeyen bir yaklaşım olarak değerlendiren pek çok kişi olmuştur. Bu yorumların sahipleri iddialarını ispat için Rusya ve İran'ın bölgede Erivan'ı doğal müttefik olarak görmelerini de öne sürmektedirler ki, bu halde, Rusya ve İran'ın sadece "anti-Türk" güdülerle bölge politikası oluşturduğu düşünülmelidir.

Azerbaycan-ABD ilişkileri de İran'ın Azerbaycan politikasından, dolayısıyla bir anlamda İran'daki siyasî durumdan etkilenmektedir. Bunun

---

[675] Nazrin MEHDIYEVA: a.g.m., 271. Mehdiyeva, açıkça, Suret Hüseyinov'un kalkışması ve Haydar Aliyev'in bu kalkışma sonucu işbaşına getirilmesini Moskova merkezli bir operasyon olarak belirtmektedir. Bununla birlikte Mehdiyeva'nın çalışması, Halk Cephesi dönemi politikalarının eleştirisinden çok, Azerbaycan'ın etnik gruplarından olan Lezginlerin ön plana çıkarıldığı maksatlı bir çalışma görünümündedir. Nitekim Azerbaycan'ın Ermenistan'la savaş ve kısmî işgal durumunda bulunduğu bir dönemde Lezgin unsurunun Rusya kanalıyla ayrılıkçılığa, hatta silahlı hareketlere kışkırtılması, Halk Cephesi politikaları karşısında geliştirilmiş haklı tepkiler gibi sunulmaktadır.

yansımaları askerî-stratejik alanda da olabilmektedir. Haydar Aliyev iktidarı döneminde ilk defa ABD'nin Azerbaycan'da üs sahibi olabileceği gündeme gelmiş, hatta bu fikir devlet yetkililerince teklif olarak da ifade edilmiştir. O dönemde, New York Times gazetesinde çıkan bir haber yorumda, Azerbaycan'la ABD arasında NATO'nun Barış İçin Ortaklık Programı (Partnership For Peace) kapsamında bir askerî ilişki bulunduğu, ancak Azerbaycan'ın "ABD'nin eski Sovyet alanında ilk askerî üsse sahip olması" teklifinin kabul edilmemesi gerektiği değerlendirilmiştir. Bu yoruma göre, "…böyle bir girişim, daha yakın askerî işbirliği için bastıran bazı petrol şirketleriyle bazı Kongre üyelerinin istediği gibi Azerbaycan'a üs yerleştirmek Rusya ve İran'ı karşıya almak anlamına gelecektir. Dahası Aliyev yönetimi baskıcı ve anti-demokratik uygulamalar yaparken bu tip adımların atılması ona destek vermek anlamına gelecektir."[676]

İran'daki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin siyasal gündemi oldukça canlı ve yoğundur. Azerbaycan millî faalleri, bütün bölgesel ve küresel gelişmeleri Azerbaycan (Güney ve Kuzey) açısından değerlendirmektedirler. İran'ın nükleer programı ile ilgili olarak da Azerbaycan merkezli pek çok analiz yapmaktadırlar. Hareketin önemli isimleri, İran'ın nükleer programının boyutları ve konunun İran'ın geleceğine, dolayısıyla Azerbaycan'ın geleceğine de muhtemel etkileri bağlamında çalışmalar ve açıklamalar yapmıştır. Konunun az dikkat edilen bir yönü de yine Güney Azerbaycan Millî Harekâtının faallerinin gündeme getirdikleri "saldırı durumunda hedef olacak Azerbaycan'daki nükleer tesisler", Tahran ve İsfahan gibi merkezlerdeki Türkler'in etkilenmesi meselesi ve Kuzey Azerbaycan'ın muhtemel nükleer saldırılardan alacağı etkiler konusu olmuştur.[677]

1990'lı yılların başından itibaren Rusya, uluslararası arenada Tahran'ın deyim yerindeyse avukatlığını yapmaktadır. Rus dış politikasının özellikle doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren resmiyet kazanan "çok

[676] "No Military Partnership With Azerbaijan", New York Times, (5 Şubat 1999), A26.
[677] "Tehran'a Nüve Hücumu Azerbaycan'a Felaket Ved Edir", Musavat, 09.01.2007.

kutupluluk" ideali çerçevesinde Rusya, İran'ı jeopolitik müttefiki olarak algılamıştır. Bu nedenle Rusya, İran'ın uluslararası terörizme destek olduğu suçlamalarını görmezlikten gelerek bu ülkenin nükleer programına destek vermiştir. Bu stratejik ilişkinin bir sebebi de Rusya ile İran'ın Türkiye ile Azerbaycan ve Türkistan arasındaki ilişkilere jeopolitik set çekme istekleridir.[678]

11 Eylül sonrasında ABD'nin Azerbaycan politikası, "terörle savaş" bağlamında, iki ülke arasında yüksek seviyeli bir güvenlik işbirliği ile ABD'nin bölgedeki hayati çıkarlarının korunmasına ilişkin "güvenlik lisanlı" bir Amerikan diskuruna işaret etmektedir. ABD-İran ilişkilerindeki düşmanlık Azerbaycan-İran ilişkilerini bu dönemde daha fazla etkilemektedir. Bu etki en fazla İran'ın bütün bir Kafkaslar politikasında görülmeye devam edecektir.[679]

IV. İran'da Muhalefet, Rejim Aleyhtarlığı ve Azerbaycanlı Türk Milliyetçiliği

Dışarıdan bakıldığında İran'daki Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin mutlaka rejim aleyhtarı bir karakter taşıdığı ya da her bir muhalif hareketin Azerbaycancılık ve diğer milli-etnik hareketleri desteklediği fikri oluşabilir. Ancak bu doğru değildir. Siyasal yerini rejim içerisinde gören hatta devlette resmi görevi bulunan sivil ve asker bürokratlar arasında bölgecilik şeklindeki Azerbaycancılıktan, katı Türkçü tutuma kadar uzanan renkli bir yelpazede millî duyguların varlığından bahsetmek mümkündür. Yani Azerbaycanlı olan Türklük fikrine sahip fakat İran İslâm Cumhuriyeti'nin devamından ve çıkarlarından yana olan insanların da; Azerbaycanlı olan, rejime açıkça muhalif olan ancak Türkçü bir Azerbaycan hareketine de aynı açıklıkta karşı çıkan kişilerin de olduğu bilinmektedir. Elbette; hem İran kalabalık ve beşeri

[678] Fırat PURTAŞ, ""İran Dış Politikasının Değişmeyen Yapısı ve Rusya-İran Ortaklığının Niteliği", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 331."
[679] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,118."

çeşitlilikleri olan bir ülkedir, hem de Azerbaycan eyaletleri, ülkenin en hareketli, kalabalık ve muhtelif açılardan zengin bölgesini ifade etmektedir.

İran rejimine en muhalif olan HMÖ (ve bunun çatı kuruluşu olan İran Millî Direniş Konseyi) Mayıs 2006 ve sonrasında Azerbaycan'da yaşanan olaylara ilişkin tutumunda bu "İrancı" duruşunu hissettirmiştir. Örgüt, olayların "Azeri eyaletlerinde" geçtiğini ve bir "halk isyanı" olduğunu işlemiştir. Öte taraftan da bazı devlet yetkililerinin olayları HMÖ ile bağlantılandıran açıklamalarına yer vererek Azerbaycan'daki toplumsal infialden bir parça da örgüt için koparmaya çalışmıştır. HMÖ ile bağlantılı internet haber portallarında "Türk" ya da "Azerbaycan Türkleri" ifadelerinin hiç kullanılmaması dikkat çekmiştir. Meryem Recevi, açıklamalarında, "bu olayların bölgedeki adalet isteğinin bir yansıması ve İran milletinin mollalara duyduğu kinin bir göstergesi olduğunu" iddia etmiştir.[680]

2. Kürtçülüğün Yansımaları

Kürt meselesi, Osmanlı devletinin dağılma süreciyle birlikte, İran'ın ve bölgedeki diğer ülkelerin de dış politikalarını etkileyen önemli bir unsur olagelmiştir. Bu konu, 1920'ler boyunca İran ve Türkiye arasındaki başlıca çatışma noktası olmuştur. Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyetin kuruluşu sürecinde bazı Kürt aşiretlerinin katıldığı bazı isyanların Türk ordusu tarafından bastırılması, sınırdan İran tarafına kaçan isyancıların takip edilmesi gibi konular İran ve Türkiye arasında gerilimlere sebep olmuştur. Sadabad Paktı'na giden yolun da bu gibi ortak meselelerin halledilmesi kaygısıyla başladığı belirtilebilir.[681]

---

[680] "Anti-government demonstration in Orumieh", http://www.ncriran.org/content/view/1527/127/, "Maryam Rajavi calls for nationwide solidarity with anti-government protests", http://www.ncr-iran.org/content/view/1523/127/

[681] Gökhan ÇETİNSAYA: ""Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-38", Avrasya Dosyası, 5, 3, (Sonbahar, 1999), 148-175.

İran'ın Kirmanşah eyaletinde yaşayan Şii Kürtlerle bunların Horasan bölgesinde yaşayan akrabalarının yakın zamanda İran aleyhine bir Kürtçülüğün içinde olmaları beklenmemektedir. Ancak bu Kürtlerin İran devlet yapısı içindeki varlıkları ve etkileri ile entelektüel Panfarsizm ve Kürtçülüğe katkıları vardır. Mahabad'taki Sorani ve Azerbaycan'daki Kırmanc Kürtler ise yerel Kürtçülüğe daha fazla destek vermektedirler. Ancak bu iki Kürt grubu, Irak'taki gruplarla ilişkiler bağlamında ihtilaf potansiyellerini muhafaza etmekteler. İran'daki Kürtçülük, bölgedeki Kürtçü hareketler içinde önemli engellerle ve kırılma noktalarıyla karşı karşıya olmaya devam edecektir. Rejim tartışmaları ve tarihi gelişim, solu, diğer bölge ülkelerindeki Kürtçü hareketlere göre İran'daki Kürtçülükte daha etkili kılmıştır. Buna rağmen İran Kürtçülüğü de ideoloji aleyhine ve konjonktürel stratejik değişim lehine kayıplarla yüzyüzedir.

Irak'taki Kürtçü hareketin ABD ile ilişkisi, İran içinde kalmak taraftarı olan bir kısım İran Kürtçülerinin kafasını karıştırmakta, İran ise Irak'ta Sünni, İran'da da Şii Kürtler arasında Kürt İslamcılığını teşvik etmektedir. Öte yandan İran'daki Sünni Kürtlerin en solda olanlarında bile, Panfarsizm ve Aryanist ideolojinin etkisinde olanlar mevcuttur. İran Kürtçülüğü için temel hedeflerin, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde Azerbaycan Türkleri lehine kayıplar vermemek, Irak Kürtçülüğü ile bağlantıyı sürdürmek, Türkiye'nin bölgede etkin olmasının önüne geçmek olduğu belirtilebilir. İran Kürtleri, tarihteki ilk kısa süreli bağımsızlık deneyiminin yaşandığı bölgede oturmalarına rağmen bağımsızlık hedefiyle hareket eden organize bir toplumsal harekete de sahip değildirler.

Batı Azerbaycan eyaletinin batısında, Türkiye sınırına bitişik bölgede yoğun olmamakla beraber ince bir hat boyunca yerleşmiş olan Kürt aşiretleri, zaman zaman kendilerini Türkiye'ye bağlı olarak görmüş, zaman zaman, beka endişesiyle de böyle görülmek istemişlerdir.[682]

[682] James Dee CLARK, a.g.e., 23.

Konunun ABD'nin birinci ve ikinci Körfez müdahaleleri ardından taşıdığı anlam genişlemiştir. 19. yüzyıldan itibaren bilinçli olarak uluslararası bir boyut kazandırılan Kürt meselesi, bu gelişmelerden sonra küresel bir konu haline getirilmiştir. Mesele, ne etnik ve siyasî haklar boyutunda, ne de sadece güvenlik boyutunda kalmış bir meseledir. İsrail'in bölgede izlediği siyaset, doğrudan Kürt meselesinin bir parçası olmuştur. İsrail, bir taraftan ABD dış politikasına, bir taraftan da bölgedeki gelişmelere etki imkânına sahiptir. Bölgedeki Kürtçü hareketlerin siyasi ağırlık merkezi konumundaki Kuzey Irak'ta, İsrail ile akrabalıktan ekonomiye, diplomasiden, askeriyeye uzanan bir ilişki sistemi kurulmuştur. ABD müdahalesi sonrasında Irak Cumhurbaşkanı yapılan Celal Talabani'nin de aynı sistemin bir parçası olduğu, bu sistemin dışında kalmaktan da büyük endişe duyduğu bilinmektedir. Talabani'nin aynı zamanda KYB'nin ABD temsilcisi de olan oğlu Gubad Talabani'nin 2005 yılında Musevi asıllı ABD Dışişleri Bakanlığı çalışanı Sherri Kraham'la evlenmesi bu anlamda dikkat çekicidir.[683]

ABD'li tarihçi Mark Weber, "Iraq: A War for Israel?" (Irak: İsrail İçin Bir Savaş?) başlıklı makalesinde Richard Perle, Douglas Feith, David Wurmser gibi isimlerin etkin olarak yer aldığı çalışma grubunun, İsrail'in büyümesini planladığını ve savaşın bu amaçla başlatıldığını iddia etmektedir. Weber'e göre İsrail, "ABD dünyayı kontrol ediyor, biz de ABD'yi" demektedir.[684] Savaşın KYB ve KDP açısından sonuçları bu anlamda İsrail kazanımları bakımından bir kez daha değerlendirilmelidir. Tarihsel Fars-Yahudi ilişkilerinin hilafına, rejiminin niteliği Tahran'ı İsrail'le karşı karşıya getirmiştir. Bugün bu karşıtlık çok kritik bir noktadadır. Paradoksal biçimde İsrail, İran için, içeride ve bölgede hayat damarı olmuştur. Ancak İran, İsrail'i karşısına alarak pek çok dış politika avantajları elde etse de bunları somut kazanımlara dönüştürmekte ciddi sıkıntıları vardır.

---

[683] http://www.aei.org/publications/filter.all,pubID.26082/pub_detail.asp
[684] Mark WEBER, ""Iraq: A War for Israel?", 18 Aralık 2004, http://www.ihr.org/leaflets/iraqwar.shtml"

İsrail, “vaat edilmiş topraklar” konusunda yeni kazanımlar elde etmiştir. Müslüman Ortadoğu’da Türk-Kürt-Arap bölünmesi yanında bir de Şii-Sünni bölünmesinin derinleşmesi ile rahatlamıştır. İran’ın Irak’taki konjonktürel mezhepsel kazanımları İsrail için orta vadede rahatlık sağlamaktadır. Bunun istisnası olan İran-Suriye-Lübnan hattı bu bakımdan kilit önemdedir ve İsrail açısından tehdit kaynağıdır. İsrail’in hedefi, Irak’taki kazanımlarına mukabil Lübnan’da siyasi kayıp vermemektir.

ABD’nin işgalden önce de izleri görülen ancak işgalden sonra açıkça ortaya çıkan Kürt merkezli bölge politikası, Türkiye’yi ve İran’ı öncelikle etkilemektedir. ABD, Kürt merkezli etnik Irak politikası uygularken, diğer etnik grupları sadece zorunlu olarak bir araya gelebileceği ya da asla bir araya gelemeyeceği taraflar olarak konumlandırmış durumdadır. Mesela Sünni Arapları ancak arabulucularla ve istisnai olarak herhangi bir yönetim işine dâhil edebilmektedir.

Türkmen politikasındaki olumsuz tutum da iki etkenle keskinleşip değersizleşmiştir. Bunlardan birisi yukarıda ifade ettiğimiz Kürt merkezli etnik politikanın etkisidir. Diğeri ise Türkiye’nin durumu ve 1 Mart tezkeresidir. ABD, Türkiye’yi Türkmenler üzerinden cezalandırmaya çalışmaktadır.

İster ABD, ister KYB ya da KDP yürütsün, bu politikanın hedeflenen sonuçları şunlardır:

Türkmenler, hiçbir şehre hâkim kılınmamalıdırlar.

Türkmen siyasal gücü Irak Türkmen Cephesi’nin dışında sisteme ne kadar dâhil edilebilirse o kadar iyidir.

Türkmenler arasında mezhep ayrılığı körüklenmeli, bunun için Irak’taki mezhep çatışmaları artmalıdır.

Yoğun Türkmen nüfusu ve stratejik konumu nedeniyle Telafer askeri zorlama altında tutulmalıdır.

Kerkük’te Türkmenlere sadece azınlık statüsü verilebilir.

Irak genelinde Türkmenler Asuri ve Yezidiler gibi sayıları binlerle ifade edilen toplumlarla aynı kefeye konmalıdır.

Federalizm asla bir Türkmen Federe devletini ya da otonom bölgesini doğuracak şekilde düzenlenmemelidir.

Telafer, Kerkük gibi stratejik bir öneme sahip olduğundan, KDP-KYB bloğu tarafından özellikle takip edilmektedir. Telafer, Türkiye'nin Türkmen varlığı ve Irak ile KDP bölgesi dışında temasına imkân sağlayan bir coğrafya olmasının yanında Suriye'yi hedef alan ABD stratejisi açısından da önemlidir. ABD'nin ve yerel ortaklarının Telafer'deki saldırıları sürmektedir. Direnişçileri avlama adı altında, bölgede etnik temizleme faaliyeti sürmektedir. Türkiye'nin Telafer'e yönelik girişimlerinin önünü almak üzere, KDP ve KYB, Irak Meclisinden kınama kararı çıkarmıştır.[685]

Öte yandan ABD'nin hızla sürdürmeye çalıştığı idari-hukuki süreçler de ileride nasıl bir Irak istediğini ortaya koyan niteliktedir. Örneğin Yeni Irak Anayasasında uygulanması öngörülen federatif yapı bunun açık delilidir. Anayasanın öngördüğü hukuku gösteren pek çok hususta biri olarak makamların yetkileri konusuna dikkat etmek yeterlidir. 118. maddenin 2. fıkrasında, federal yasa ile bölgesel yasa arasında bir uyuşmazlık ortaya çıktığında, bölgesel makamların, federal yasanın bölgedeki uygulamasını düzeltme hakkına sahip olduğu öngörülmektedir. Bu, Irak'ın bütünlüğünden yana olanlar için kabul edilebilecek bir husus değildir ve anayasa yapıcılarının, üniter yapıyı korumak için değil, kısa sürede bozmak niyetiyle hareket ettikleri anlamına gelir. Çünkü federal sistemlerde, federal kanunlar bağlayıcıdır. Federe unsurlar (burada bölgeler), yasama yetkilerini kullanırken, federal yasaları ihlal etmemek, onları dikkate almak durumundadırlar. Burada ise, tam tersi yapılmaktadır.[686]

---

[685] "Irak Türkiye'yi Kınadı", Star, (22 Eylül 2004).

[686] Osman Metin ÖZTÜRK, ""Irak'ın Yeni Anayasası Üzerine Görüşler", (06.10.2005), www.habusulu.com."

Sonuç olarak ABD'nin açık Kürtçülük teşvikçisi tutumu İran'a da yansımak durumundadır ve yansımıştır. Çünkü ABD'nin Irak Kürtleri ile ilişkileri, bir taraftan da, İran Kürtleri ile ilişkilerini kolaylaştırmıştır.[687] Ana terörist faaliyet alanı İran olan PJAK Türkiye ve İran tarafından PKK'nın İran kolu olarak görülmektedir. Eylemler, kuruluş ve organizasyon, bu görüşü doğrulamaktadır. Ancak İran'a yönelik stratejinin bir parçası olarak PJAK unsurları kendilerinin 1997 yılında İran'da barışçı bir öğrenci hareketi biçiminde geliştikleri iddiasındadır. İran hükümetinin Kürtleri Pers soylu ve Aryan bir kavim olarak kabul etme ve ettirme politikasına da karşı oldukları ifade edilmiştir. Örgüt, İran ordusu karşısındaki başarısızlıklardan sonra "güvenli bölge" olarak gördüğü Irak'taki Kandil Dağı'na çekilmiştir. Burada PKK'nın tüm ideolojik eğitimini paylaşmış ve PKK şemsiyesi altında faaliyet göstermiştir.[688]

Bir diğer bakış açısından, ABD'nin 2003'te başlayan Irak Operasyonu sonrasında İran-Irak-Türkiye sınırını birleştiren bölgede farklı hareketlenmeler olmuş, bölge siyasal anlamda yeni bir safhaya sokulmuştur. PKK silahlı terörist faaliyette bulunduğu dört ülkede dört ayrı kola bölünmüştür. Bunun sebebi fikir ayrılığı değil işbölümüdür. ABD ve Irak Kürtlerinin bir kısmı PJAK'ın terör faaliyetlerini siyasi, askeri ve lojistik anlamda desteklemekte ve buradan Irak Kürtlerine para akışını sağlamaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar yapan ve bölgeyi iyi bilen Reese Erlich, "bölgede bulunduğu sürede, İran'daki PKK faaliyetinin İsrail destekli olarak Kuzey Irak'ta üstlenmiş olduğunu"; "PJAK'ın, PKK'nın İran kolu olduğunu ve PDKİ ve Komele ile temasta olduğunu" gördüğünü yazmaktadır.[689]

---

[687] Arif KESKİN, ""ABD-İran Gerginliği Çerçevesinde İran'da Etnik Milliyetçilik", Stratejik Analiz, 72, (Nisan, 2006), 70."

[688] James Brandon, ""Iran's Kurdish Threat: PJAK", (Haziran 2006) 4, 12, 2." http://www.jamestown.org/terrorism/news/uploads/TM_004_012.pdf, 19.08.2006.

[689] "Report: U.S. Sponsoring Kurdish Guerilla Attacks Inside Iran", 27.03.2007. http://www.democracynow.org/article.pl?sid=07/03/27/1356250, ABD'li gazeteci Reese Erlich, "İran Gündemi: ABD Politikasının Gerçek Hikayesi ve Ortadoğu Krizi (The Iran Agenda: the Real Story of U.S. Policy and the Middle East Crisis)" başlıklı kitabın yazarıdır.

PJAK'a Hacı Ahmed adında bir terörist liderlik etmektedir. Örgütün üyelerinin neredeyse yarısının kadın olduğu ve bunlardan birinin de örgüt yöneticilerinden ve "Yerjerika" adıyla anılan kadın kolunun başı olan Tahran Üniversitesi mezunu Gülistan Dugan olduğu belirtilir. PJAK faliyetleri İran'daki rejim aleyhtarı duyguları, kadın hakları vb. konuları öncelikle kullanmış, ancak terör hareketleri hızla silahlı ivme kazanmıştır.

PJAK'ın eylemlerinde sadece 2005 yılında 120 İran askerinin öldüğü belirtilmiştir. Kuzey Irak'ta 3000 silahlı adamı olduğu belirtilen PJAK'ın İran içinde (örgüt yöneticilerinin ifadelerine göre) onbilnlerce faal sempatizanı vardır. Bunların Kürt kimliğini oluşturmak için faaliyette bulundukları bildirilmektedir.[690] İran'dan kaçarak Türkiye'ye giren, bir kısmı yasadışı şekilde Türkiye'de bulunan ve bir kısmı da yasal yollardan, BM Mülteciler Yüksek Komiserliği ve Türkiye İçişleri Bakanlığı'nın bilgisi dâhilinde türkiye'de bulunan İran Kürtlerinin de özellikle Batı Azerbaycan bölgesinden gelenlerin içinde PJAK taraftarı olanların varlığı bilinmektedir.

ABD'nin genel bir devlet politikası biçiminde, Türkiye'nin Irak'ta güç ve etki sahibi olmasını engellemeyi benimsediği açıktır. Bunun 1 Mart tezkeresi ile doğrudan ilgili olduğu da şüphelidir. ABD'nin Körfez'deki birinci savaştan beri Kürt gruplar (PKK dâhil) ile ilişkili olduğunu gösteren deliller vardır. Türkiye-ABD ilişkilerinin özellikle Kuzey Irak ve terör boyutunun sorunsuz addedildiği bir dönem olarak bilinen Clinton döneminde dahi bu gerçeğin değişmediği anlaşılmaktadır. Nitekim siyasal bir görevi ve zorunluluğu olmamasına rağmen Clinton, gazetecilerin kendisine yönettiği "Irak'ta bizim bilmediğimiz bir tehlike var mı" sorusuna, kararlı biçimde "Türkiye" karşılığını vermiş ve şunları söylemiştir: "Bölgedeki en büyük risk şu anda Türkiye'nin olası operasyonudur. Türkiye çok uzun süreden beri çok iyi ilişkiler içinde olduğumuz ve müttefiğimiz olan bir ülke. Ancak buna rağmen Türkiye'nin Irak'a girmesine izin vermemeliyiz. Askerlerimizi Kürdistan'a konuşlandırmalı

[690] James Brandon, ""Iran's Kurdish Threat: PJAK", (Haziran 2006) 4, 12, 1." http://www.jamestown.org/terrorism/news/uploads/TM_004_012.pdf, 19.08.2006.

ve Türkiye'nin Kürdistan'a girmesini engellemeyiz. Kürtler'i korumak zorundayız."[691]

Tüm verilere rağmen, İran, Kürt meselesi bağlamında Türkiye ile aynı pencereden bakmamakta, gizli temaslarla kendi ajandasının gerçekleşmesini temin etmeye çalışmaktadır. İran'ın bu farklı yaklaşımının gerisinde iki temel çıkış noktası vardır. Bunlardan birisi Fars milliyetçiliğinin geleneksel Kürt politikası diğeri ise Irak Şiileri ve Şiizmdir. İran Irak konularını öncelikle bu iki perspektiften ele alır. Nitekim, Türkiye, Irak'ın parçalanmasından duyduğu endişenin aynen İran tarafından da taşındığına dönem dönem inanmak istediği halde, İran'ın Kuzey Irak'taki Kürtçü partilerle stratejik temasları olduğu basına da yansımaktadır. Kerkük'ün Kürtleştirilmesi sürecinde Şii Arapların Barzani ve Talabani'yi desteklemesine hiç ses çıkarmamaları, bunun karşılığında Türkmenlerin İran'ın Irak'taki beşinci kolu aracılığıyla Şii-Sünni ekseninde ayrıştırılması projesini doğrulamaktadır. Stratejik değeri yüksek olan ve tamamen Türkmenlerle meskûn Telafer bu uzlaşmanın kurbanı seçilmiştir. İran-Irak Savaşında açık ve güçlü biçimde İran'ın yanında yer alan ve gençliğinin bir kısmını da İran'da geçirmiş olan Barzani, İran'la teması sürdürmekte, Talabani ise bu sistemi diplomatik zemine taşımaktadır. Uzlaşma noktası, Şii Araplarla Kürtlerin Irak'a sahip hale getirilmesi, bunun önündeki engellerin de ortadan kaldırılmasıdır. Bu anlamda İran'daki Kürtçülüğün iki taraflı yansımaları olduğu görülmelidir.[692] İran, içerideki PJAK faaliyeti ile Kuzey Irak Kürtçülüğüne karşı ayrı iki tutum geliştirmiştir. Statejik açıdan ipleri KDP ve Barzani'nin eline, dolayısıyla ABD'nin eline geçmiş olan PJAK faaliyetinin, İran'ın öncelikli çıkarlarına zarar vermekten çok bölgede

---

[691] Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Büyükanıt'ın Türkiye'nin Kuzey Irak'ta bir operasyon yapmasının fayda getirceği ve siyasal bir karar olması durumunda göreve hazır olduklarını açıklamasının hemen akabinde ABD eski Devlet Başkanı Clinton sözkonusu açıklamayı yapmıştır. Aynı gün, ABD'nin Irak büyükelçisi de sözleri Türkiye'nin rahatsızlığına neden olan KDP lideri ile bir görüşme yapmıştır. Bkz: Vatan, 16.04.2007, http://www.vatanim.com.tr/root.vatan?exec=haberdetay&tarih=16.04.2007&Newsid=116180&Categoryid=30

[692] Benzer bir analiz için Bkz. Ümit ÖZDAĞ: ""Tahran K. Irak'ta Kürt Devletini Destekliyor", Yeniçağ, 8,5,2007."

ileride yaşanması muhtemel bir Kürt-Azerbaycanlı Türk çatışmasının başrol oyuncusu olması muhtemel görünmektedir.

İran'ın, ABD'nin Irak'a 2003 yılında müdahalesinden sonra, tedbir adıyla resmi Batı Azerbaycan eyaletindeki Kürtlerle temas ederek aşiretleri silahlandırdığı bilinmektedir. Üst düzey İran İçişleri Bakanlığı ve Genelkurmay yetkililerinin Urumiye'de aşiret liderlerini toplayıp, Hinare, Avdoyi, Hirki, Beyzade, Diri gibi aşiretlerinin liderlerine "içlerinden Tahran'ın belirlediği kişilere silah verip, askeri eğitime tabi tutacağını ve belirli bir maaş ödeyeceğini ilettiği" belirtilmiştir.[693] Bu silahların kime karşı ve ne zaman kullanılacağı, bölgedeki PJAK unsurlarının eline geçip geçmeyeceği üzerinde durulması gereken hususlardır.

3. Pan-İrancılık ve Afganistan Denkleminde Milliyetçilik

Afganistan, İran açısından her zaman bir nüfuz alanı ve ilgi odağı olmuştur. İran'ın bu ülkeyle tarihi, kültürel, dinsel ve dilsel bağları mevcuttur. Ülkedeki Afganistan ve Afganlı imajı ne kadar olumsuz olursa olsun, İran'da, Afganistan'ın doğu kısmını tarihi İran toprakları olarak görme eğiliminde olan siyasi-askeri bürokratlar ve bu konuda güçlü bir tarih öğretimi vardır. Paniranist entelektüeller Afganistan'ın ortak anlaşma vasıtasının Farsça olmasından, Afganistan Taciklerinden ve bazen de Farsça konuşan Şii Hazara'lardan gururla bahsederler. ABD'nin Armed Forces Journal'ında yayımlanan harita hatırlanırsa İran'ın dışarıdan da fark edilen siyasi hevesleri daha kolay anlaşılır. Bu haritalarda İran Batı'dan toprak kaybediyor ancak Doğudan toprak kazanıyor, İran'ın doğu sınırı Herat'ın doğusuna kadar ilerliyordu.

---

[693] "İran Kürtleri Silahlandırıyor", Radikal, 5.11.2004, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=133351

Yine Afganistan'ın İran'ın güvenlik algılamaları bakımından taşıdığı önemi de unutmamak gerekir. Yakın dönemde, özellikle 1970'lerden itibaren Afganistan'da yaşanan siyasî gelişmelere karşı İran'ın büyük bir hassasiyet gösterdiği görülmüştür. Bu durum, Afganistan denkleminde İran'ın bir bölge gücü olmasından, Afganistan'da İran'ın etnik-dinsel sebeplerle kendisine yakın gördüğü grupların bulunmasından, tehdit algılamasından, ideolojik endişelerden ve ekonomik sebeplerden kaynaklanmıştır.[694]

İran'ın Afganistan yaklaşımında etkisi olan konular olarak şunlar sıralanabilir: İran aleyhindeki ABD yaptırımları ve ABD hegemonyasına muhalefet; uyuşturucu ticareti, silah, su ve mülteci akışı gibi iki taraflı sorunları, Şii hamiliği iddiası, Afganistan ve Pakistan'dakiler de dâhil, Şii azınlıkları koruma görevi, Taliban gibi şiddetli Şii karşıtı Sünni İslâmcılığa karşı ve bunların Pakistan ve Körfez'deki patronlarına karşı sahip olunan tavır, ABD ve Pakistan ile boru hatları konusundaki yarışan tutumlar, ABD, Suudi Arabistan ve Rusya ile ortak işbirliği zemini bulma ihtimali ve nihayet, kuzey Afganistan'dan Tacikistan'a uzanan bir Fars etki sahası oluşturmak.[695]

Taliban öncesinde, Kabil'de, Rabbani liderliğinde Tacik ağırlıklı bir yönetim vardı. ABD'nin ülkedeki geleneksel bağlantılarının Peştunlar olması yanında bu yönetimin İran, Hindistan ve Rusya gibi ülkelerle yakın ilişkiler kurması da ABD tarafından olumlu görülmüyordu.[696] Bunun yanında, nüfus oranının fazlalığı ve artan askerî gücüyle de Taliban, ABD tarafından

---

[694] 17 Temmuz 1973'te Serdar Davud Han'ın, Muhammed Zahir Şah'ın tedavi için İtalya'da olduğu bir dönemde darbe ile yönetimi ele geçirmesinin İran tarafında sebep olduğu endişe buna güzel bir örnektir. İran'ın bu olay üzerine Afganistan'daki siyasî-etnik nüfuzunu kullanarak Serdar Davud Han karşısına geçmeye yöneldiği, sonrasında ise denge oyununun uzun süre devam ettiği görülmektedir. Bkz: Adam TAROCK: ""The Politics of the Pipeline: The Iran and Afghanistan Conflict", Third World Quarterly, 20, 4, (1999), 803-804."

[695] Edmund HERZIG: ""Iran in the Caucasus, Caspian and Central Asia: Lessons for Western Strategy", Eugene WHITLOCK: (Der.) "Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region", Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003),29."

[696] Ekim 1994'te ABD Büyükelçisi Monjo ve Pakistan'lı meslektaşı, Kabil'in izni olmaksızın Kandahar'da Taliban karargâhını ziyaret edip görüşmüşlerdi. Bkz. Hafizullah EMADI: ""New World Order or Disorder: Armed Struggle in Afghanistan and United States' Foreign Policy Objectives", Central Asian Survey, 18, (1999), 1, 52."

Afganistan'ı istikrarlı hâle getirecek bir güç olarak görülmüştür. Bu istikrar da, burada kurulup İran'ı sistem dışında bırakan enerji nakil hattının tesisi için zorunlu addedilmiştir. ABD'nin Taliban desteği[697] bu biçimde izah edilmiştir.

Afganistan'daki liderlerden Burhaneddin Rabbani, Sünni bir din adamı ve lider olmasına rağmen, İran tarafından Hikmetyar'a kıyasla daha sıcak karşılanmıştır. Rabbani'nin İran ile bu karşılıklı iyi ilişkisinin gerisinde, öncelikle onun Tacik olması, yani Farsça konuşan bir milletten olması gelmektedir. İkinci olarak da Rabbani'nin Caferi fıkhının Afgan Şiilerine uygulanabileceğine hükmetmesi de zikredilmektedir. Fars kültürüne yakınlık ve Şiiliğe hoşgörü, onu İran'a yaklaştıran bir unsur olmuştur.[698]

1998 yılında İran ile Taliban Afganistan'ı arasında bir savaşın eşiğinden dönülmüştü. Bu zıtlaşmanın sebepleri o günlerde Afganistan'daki İranlı diplomatların öldürülmesi veya Afganistan Şiilerinin Taliban tarafından katledildiği haberlerinden ibaret değildi. İran'a göre Taliban yönetimindeki bir Afganistan, İran'ın millî güvenliğine, sadece Afganistan'da değil Türkistan'daki siyasi ve ekonomik çıkarlarına da tehdit oluşturmaktaydı. Zira bu çatışmanın o dönemdeki konjonktürel sebebi, Orta Asya petrolünün uluslararası pazarlara ulaşmasında hangi güzergâhın tercih edileceği meselesi bulunmaktaydı. Bu denklemde, ABD ve Pakistan, Afganistan güzergâhını tercih ederken, uluslararası petrol şirketleri, en kısa, en güvenilir ve en ekonomik olan İran güzergâhını tercih etmişlerdir.[699]

Pakistan'ın Afgan mücahitleriyle ilişkisi ve bu harekete verdiği destek, dönemin siyasî çıkar ve tehdit algılamalarının, yani Sovyet Birliklerinin ülkeden çıkarılması ve ABD'nin küresel anti-komünist savaşına destek vererek İslâmad-Washington ilişkilerinin geliştirilmesi isteğinin ötesine

---

[697] ABD'nin Taliban'la ilişkileri ve Taliban'a desteği hakkında bkz. Peter Dale SCOTT: ""The CIA's Secret Powers: Afghanistan, 9/11, and Anerica's Most Dangerous Enemy", Critical Asian Studies, 35, 2, 233-258."

[698] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…"a.g.m., 807-808.

[699] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 801-820.

uzanmaktadır. Tarock'a göre Pakistan bu politik tavırla, üç amaca yönelmiştir. Birincisi, "özgürleştirilmiş" bir Afganistan'la post komünist Kabil yönetimi üzerinde nüfuz kurmayı, ikincisi Pakistan'a sempati duyan bir Afganistan'ın düşman olarak kabul ettiği Hindistan'la kendisi arasında güvenilir bir tampon olmasını ve üçüncü olarak da Afgan Şiileri ve Fars yönelimli Taciklere karşı Peştun kartını kullanarak İran'ın Afganistan'daki etkisinin altını oymayı hedeflemişti.[700]

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmaları, Pakistan'ın Afganistan'daki çıkarlarına yeni bir boyut eklemiştir. Orta Asya'da olan ve 1990'lardan itibaren keşfedilen petrol ve doğalgaz rezervlerinin dış dünyaya nakli, bu boyutun merkezini oluşturmuş, bu da enerji sanayi ve muhtelif yeni hükümetlerin de denkleme dâhil olmasını beraberinde getirmiştir. Pakistan bu amaçla Afganistan üzerinden Orta Asya'ya bir enerji koridoru oluşturmak istemiş, ABD de bu fikri destekleyerek Taliban'ı bu koridoru açacak güç olarak görmüştür.[701] Kandahar-Herat-Türkmenistan yolu olarak bilinen bu güzergah için ABD merkezli petrol şirketleri büyük harcamalar yapmıştır. Arjantin petrol şirketi Bridas da benzer bir hat projesi ortaya koymuştur. Bridas'ın başlattığı girişime Kaliforniyalı Unocal şirketinin katılımıyla ABD, doğrudan sistemin içine dâhil olmuştur. ABD bununla sadece uzun vadeli ekonomik kazanımı değil, bunun yanında hem Türkistan'daki siyasi etkisini artırmayı hem de Rusya ve İran'a karşı tedbir almayı hedeflemiştir. Unocal, sonradan Bridas'ı devre dışı bırakacak şekilde, projeyi Suudi Delta şirketi ile götürmeye çalışmıştır.[702]

Sovyetler'in Afganistan'dan çekilmesi ve iç savaş, İran için sadece yeni mülteci akınları, yeni malî yükler ve çok sayıda insana sığınma sağlamaktan kaynaklanan sorunların ötesinde yansımaları beraberinde

[700] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 808.
[701] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 809.
[702] Susanne SCHMEIDL: "Human Security Dilemmas...".a.g.e., 23."

getirmiştir.[703] İran'ın bu dönemdeki proaktif siyasetini anlamak için Soğuk Savaş sonrasındaki ve Irak Savaşı sonrasındaki dış politikasına bakmak gerekir. Bu da İran'ın iç siyasî dinamikleriyle yakından ilgilidir. İran'ın Irak'ı mağlup edemese de onun askeri üstünlüğü karşısında boyun eğmeyerek ayakta kalabilmesi içeride önemli bir başarı olarak kullanılmıştır. İran'ın bir önceki asırda İngiltere, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği tarafından kısmen ya da tamamen işgal edilmiş olduğu hatırlanırsa, Irak savaşı İran'ın modern tarihine hiç toprak kaybetmediği bir savaş olarak geçmiştir. İran'ın devrimci rejimi, bunu "İranlılar"ın kendi öz kaynaklarına güvenlerini sağlamak, Irak savaşı boyunca süren çok boyutlu ekonomik yaptırımların üstesinden gelmek ve rejimi konsolide etmek için kullanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının dışsal anlamda İran'a en büyük etkisi, İran'ın bir süpergüce komşu olmakla algıladığı tehdidin tamamen ortadan kalkması olmuştur. Bir başka deyişle, bu, İran'ın neredeyse iki yüzyıl sonra ilk kez Moskova'dan tehdit algılamaması anlamına gelmektedir. Bu sebepledir ki, Soğuk Savaş sonrasında iki ülke ortak çıkarlar etrafında bir çeşit "stratejik ittifak" kurma yoluna gidebilmiştir. İkinci olarak, yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması İran için Kafkasya ve Orta Asya'da yeni siyasî ve ekonomik fırsatları da beraberinde getirmiştir. Bu anlamda, yeni dönemde İran, aralarında Rusya, Türkiye, Çin, ABD ve AB'nin bulunduğu oyuncuların bölgesel mücadelesinde varolma ve kazanma yarışına girmiştir.[704]

İran, Pakistan'la beraber, diğer dış aktörlere göre, Afganistan içindeki siyasî çatışmanın daha fazla tarafı durumundadırlar. Zira gerek 1996'da Kabil'in Taliban'ın eline geçmesine kadar, gerekse bu tarihten sonra, İran Kuzey ittifakının belli unsurlarını, Pakistan da Taliban'ı ciddi biçimde desteklemişlerdir. İki ülke de 1996'dan ABD müdahalesine kadarki süre zarfında, uluslararası kamuoyunda iyi niyetli algılanmak üzere arabuluculuk

[703] BM resmi rakamlarına göre 1998'e gelindiğinde İran'daki mülteci sayısı 2 milyona ulaşmaktadır. 1990'ların sonundaki veriler ve İran'ın mülteci politikası hakkında Bkz. Bahram RAJAEE: ""The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran", The Middle East Journal, (Kış 2000), 54, 1, 44-63."

[704] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 809.

girişimlerini de ihmal etmemişlerdir.[705] İran açısından etnik-dinî yakınlık arz eden gruplar, Hazaralar, Aymaklar ve Tacikler olarak belirtilebilir. İran, Hazaralar'la dinî, Taciklerle etnik yakınlık içindedir. Pakistan açısından ise, Peştunlar aynı konumdadır.[706]

Hazaralar, dağlık Hazaracat bölgesinde yoğunlaşmışlardır. Bölge Kabil'in batısında Mezar-ı Şerif'in güneyindedir. Ancak bu bölge dışındaki pek çok kent merkezinde ve Herat bölgesinde de mevcutturlar. Antropolojik olarak açık şekilde Orta Asyalı-Turani özellikler gösteren bu grup Şii'dir. Taliban ve genel olarak Peştunlar tarafından aşağılanmış ve hedef alınmış bir gruptur. Hazaralar'ın İran'la yakın ilişkileri vardır. Şubat 1995'te, Hazara'ların partisi olan Hizb-i Vahdet'in başındaki Abdul Ali Mezari Taliban tarafından öldürülmüştür.[707] Ancak tek Şii partisi Vahdet değildir. Hareket-i İslâmî de daha çok kentsel bölgelerdeki Şiiler'in partisi durumundadır.[708]

İran'ın Afganistan konusundaki endişeleri, Taliban'ın 1995 yılında, İran'a yakın grupların kontrolünde ve coğrafi olarak da İran'a yakın olan Herat'ı ele geçirmesiyle had safhaya çıkmıştı. Bu olay üzerine İran Dışişleri Bakanlığı, "eğer İran'ın sınırları boyunca bir tehdit oluşturması durumunda Taliban'la uğraşacaklarını" ve "sınır güvenliğine gölge düşürecek hiçbir hareketi hoşgörüyle karşılamayacaklarını" açıklamıştı.[709] İran, bu gelişmelerin ardından 1996 yılında, Tahran'da, Taliban karşıtı güçlerin bir araya geldiği, "Afganistan ve Bölgesel Güvenlik" başlıklı üç günlük bir zirve düzenlemişti. Bu zirvenin en önemli sonuçlarından biri Rabbani ve Hikmetyar'ın partilerinin bir araya getirilmesi olmuştur. Bu girişim, Pakistan ve Taliban'ın devre dışı

---

[705] Citha D. MAASS: ""The Afghanistan Conflict: External Involvement", Central Asian Survey, 18, (1999), 1, 66."

[706] Yalçın SARIKAYA: ""Afganistan'da Yeniden Yapılanmanın Etnik-Dinî Yapı Bakımından Analizi", 10. Askeri Tarih Sempozyumu, 20-22 Nisan 2005, Harbiye, İstanbul."

[707] William MALEY, ""Security People Smuggling and Australia's New Afghan Refugees", Australian Journal of International Affairs, 55, (2001), 3, 356-357."

[708] Alparslan ÖZERDEM, ""Disarmement Demobilisation and Reintegration of Former Combatants in Afghanistan: Lessons Learned form a Cross-Cultural Perspective", Third World Quarterly, 23, 5, (2002), 963."

[709] Kayhan Havai, (13 Eylül 1995), 24'ten naklen Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 810.

kalmasıyla başarı sağlayamamış olsa da, İran'ın Afgan grupları nezdindeki nüfuzunu artırmış oldu.[710]

1996 yılında Pakistan ve İran arasında Afganistan ve Taliban bağlamında ortaya çıkan diplomatik tartışmalar, ilginç değerlendirmelere sebep olmuştur. İran açısından Taliban'ın ifade ettiği olumsuz anlamın, ideolojik olduğu kadar tarihsel köklere de dayandığını gösteren tipik bir başyazıda; "Pakistan'ın Taliban adlı isyankârlara destek vermeye devam etmesi halinde iki ülke ilişkilerinin bozulacağı belirtilmiş, Pakistan'ın İran'ın sabrıyla oynamaması tehdidinde bulunulmuş, kadın haklarını hiçe sayan Amerikan Talibanı'nın Afganistan'ı eşeklerin kuyruğuna bağlayarak 700 yıl geriye götüreceği" yazılmıştır.[711]

İran-Taliban karşıtlığının dinî ve tarihî sebeplerinin başında mezhep anlayışı gelmektedir. İran'ın Şii merkezli anlayışına karşı, Taliban'daki Pakistan menşeli bir Ortodoks Sünni anlayışın çatışması, bu zıtlaşmada önemli olmuştur. Taliban'ın dinî-kültürel kökleri bakımından bir diğer önemli merkez olan Suudi Arabistan da, gerek temsil ettiği Vehhabizm bakımından Şiilikle, gerekse ikili ilişkiler bakımından İran'la ihtilag halinde olmuştur. Bu anlamda Suudi Kralı Fahd tarafından atanmış olan Vehhabi din adamı Ahmed bin Cibrîn'in Şiileri "safdışı edilmeleri gereken putperestler" olarak nitelediği hatırlanmalıdır.[712]

İran'ın Afganistan politikası konusunda hatırlanması gereken bir diğer etken de Özbekistan'dır. Kuzey Türkistan-Hazar enerji kaynaklarının güneye indirilmesi ve uluslararası pazarlara taşınması meselesi, Özbekistan, Türkmenistan ve elbette Afganistan'ı gündeme getirmiştir. Enerji nakil hatlarının şekillendiği dönemde Özbekistan'ın Pakistan'la yakın, İran'la soğuk

---

[710] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 810."

[711] Kayhan Havai, 4 Eylül 1996, s.22'den naklen Adam TAROCK: ""The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 811.

[712] Barnett R. RUBIN: ""Afghanistan and the Taliban" , Current History, 98, 625, (1999), 81-82; ve Said K. ABURISH: A Brutal Friendship: The West and the Arab Elite, (Londra 1998), 45'ten naklen Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 813.

ilişkiler içinde olduğu bilinmektedir. Pakistan ve Özbekistan'ın bir dönem Afganistan konusunda ortak hareket etmişler, ortak tutum benimsemişlerdir.[713]

Afganistan'da Mücahitlerin işgal döneminde oluşturduğu cephede bütün etnik ve mezhepsel gruplardan askerler bulunmaktaydı. Ancak zaman içerisinde, ülkenin görece en kalabalık grubu olan Peştunlar hareketin kontrolünü ele almışlardır. Taliban da esasen bir Peştun örgütü olduğu için Taliban'ın dinî anlayışı genele hâkim hâle getirilmiştir. Taliban unsurları tamamen Pakistan'daki katı Sünni anlayıştaki medreselerde eğitim almış kişiler olup, bunların anlayışında Şiiler gayrimüslim olarak bile tanımlanabilmektedir. Pakistan'da Şii karşıtı çok güçlü bir dinî literatür de mevcuttur. Mesela Roy, Pakistan'daki Mescid-i Nebevi Camii İmamı olan Şeyh Hudeybî'nin Şiileri "kâffar, rafaviz ve münafıkın" olarak tanımladığını nakletmektedir.[714] Nitekim Taliban'ın Afganistan'da giriştiği ve Pakistan'da zaman zaman ortaya çıkan benzerlerini hatırlatan Şii karşıtı kanlı eylemler olmuştur. Bu eylemlerin birisi de aynı zamanda Afganistan'daki Türk kültürünün de en önemli merkezi olan Mezar-ı Şerif'in Taliban'ın eline geçtiğinde gerçekleşen katliamdır. Human Rights Watch'un Afgan iç savaşının en berbat olayı olarak nitelediği bu katliamda 200 Şii ölmüştür.[715] Afganistan'da Taliban'ın bu Şii karşıtı eylemlerinden en fazla zarar gören topluluklardan biri de Hazaralar olmuştur.[716] Taliban, zorla Sünni kurallarına uyan bazı Hazaralardan bile gayrımüslim gibi bazı vergiler almıştır. Bu gibi uygulamalardan dolayı pek çok Afganistanlı Şii, İran'a kaçmıştır. Büyük bir nufus da katledilmiştir. İran'da Hatemi'nin ikinci defa cumhurbaşkanı seçildiği seçimlerde muhafazakârların adayı olarak aday olan ve o dönem Meclis Başkanı olan Ali Ekber Natık Nuri, Afganistan'daki bu gelişmelerden sonra "Taliban'ın İslâm'ın adını lekeleyen, sabit kafalı, beyinsiz, vahşi ve mantıksız

---

[713] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 356.
[714] Olivier ROY: ""Fundamentalists Without a Common Course", Le Monde Diplomatique, (Ekim 1998), 2'den naklen Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 811.
[715] The Guardian Weekly, (8 Kasım 1998), 7'den naklen Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 812.
[716] M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 463.

bir güruh olduğunu" açıklamış, İran'ın Rehberi Ali Hamaney de Taliban'a taş çağından kalma barbar fikirlerinden dolayı güldüğünü ifade etmişti.[717]

İran'ın Afganistan politikasının taşıdığı etnik-dinî anlam güvenlik endişeleriyle bir araya geldiğinde dönemin siyasî durumuna da uygun olan bir bölgesel ittifaka dönüşmüştür. Hatırlanacağı üzere İran, Afganistan konusunda Rus politikası ile uyum içinde görünmüştür.[718] Nitekim Rusya özellikle Taliban'ın kuzeye doğru ilerleyişi sırasında Tacikistan-Afganistan sınırındaki önlemler konusunda Tacikistan'ı desteklemeye ve bölgeye birlik sevketmeye devam edeceğini açıklamıştı. Hatta Nisan 1998'de İran'ın Afganistan özel elçisi Alaaddin Burucerdî, Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Boris Pastukhov'la Moskova'da bir araya gelerek "Afganistan'daki durumun komşu ülkeleri tehdit eden boyutunu" görüşmüştü.[719]

Elbette İran'ın Afganistan politikasında tek belirleyici etnik-dinî ilişkiler değildir. Bununla birlikte, mesela Tarock, 1999'daki çalışmasında, İran'ın Afganistan politikasında temel belirleyicinin etnik-dinî ilişkiler değil İran'ın ekonomik ve güvenlik çıkarları olduğu sonucuna ulaşsa da[720], bu tarihten sonraki gelişmeler onu doğrulamamaktadır. Zira ABD, 11 Eylül sonrasında Afganistan'a müdahale etmiş, Taliban'ı muhalif güçlerin desteğiyle ortadan kaldırmış, ancak bu, İran'ın ekonomik çıkarlarına hizmet etmediği halde, İran'ın Afganistan politikasında esaslı bir değişikilik olmamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Afganistan denkleminde etnik-dinî ilişkilerin siyasî belirleyiciliği ve İran'ın bu gerçeğin farkında olarak politika uygulamış olmasıdır. Aksi halde, Afganistan müdahalesi sonrasında Clinton döneminin İran'ı çevreleme politikasının tamamlanmış olduğu düşünülebilirdi. Ancak

---

[717] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 812.
[718] Rusya ve İran arasındaki ilişkilerin 1990'lardaki gelişimi ve stratejik ittifaka gidiş süreci için Bkz. Adam TAROCK: "Iran and Russia…"a.g.m., 207-223. 2000'li yılların başında İran-Rusya ilişkilerinin küresel stratejik boyutunu da kapsayan bir çalışma için Bkz: M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 453-466.
[719] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…"a.g.m., 813.
[720] Bkz. Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 818.

aksine İran şimdi, doğu sınırları bakımından görece daha rahat, dahası, Afganistan içinde daha nüfuzlu ve etkindir.

ABD'nin 11 Eylül sonrasındaki Afganistan politikasında İran'a ilişkin öncelikli birkaç endişesi şunlar olmuştur:

1.İran, Herat merkezli siyasal hareketin lideri olan İsmail Han'ı doğrudan desteklemektedir. Bu destek, silah desteğini de içermekte olup, merkezi hükümetin bölgesel otoritesini zayıflatmaktadır.

2.İran, önce Afganistan'daki sonra da Irak'taki ABD saldırılarından ve takibinden kaçan El-Kaide mensuplarına sığınma hakkı vermektedir.

3.İran, Hizb-e İslâmi-yi Afganistan partisinin İslâmcı lideri Hikmetyar'a sığınma hakkı vermiştir. (Hikmetyar, 1994'te ABD-Pakistan ikilisinin Taliban'ı kendisine tercih etmesinden sonra İran'a iltica etmiş, Tahran'dan, ABD'nin Afganistan'a saldırmasına ve orada ABD varlığının yerleşmesine de itiraz etmiştir.)[721]

Bir diğer önemli husus, Irak gibi Afganistan'ın da İran'ın bir komşusu olması, ve aslında Irak gibi Afganistan konusunda da İran'ın etnik/dinsel etkisinin görülmesidir. İran; Hazara, Aymak, Tacik unsurlar üzerinden Afganistan'da güç sahibidir. Bu gücü Şiilik ve Farsça yanında, onlarca yıldır sürdürdüğü istihbarat faaliyetleriyle elde etmiştir. ABD açısından, Afganistan'da İran'la etnik ya da dinsel bağları olan grupların dışlanması, bugün ideolojik olarak ABD karşıtlığına en yakın olan Peştun grupların hâkimiyeti anlamına gelecek, aksi durumda ise İran'ın etkisinin önüne geçme imkânı olmayacaktır. Taliban'ın Kabil'den uzaklaştırılışıyla, tıpkı Irak'ta olduğu gibi Afganistan'da da aslında İran'ın nefret ettiği bir idare, ABD

[721] Barnett R. RUBIN: ""US and Iranian Policy in Afghanistan", Eugene WHITLOCK: (Der.) Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003), 32-33" Aslında Hikmetyar konusunda farklı yorumlar da olmuştur. Bu yorumlardan birine göre Hikmetyar'a sığınma hakkı verilmekle birlikte kendisi fiilen ev hapsindedir ve ABD Hikmetyar'ı Afganistan'dan uzak tuttuğu için İran'a dolaylı olarak teşekkür etmiştir. Dahası bu yorumlara göre İran'ın şer ekseninde olduğunun Bush tarafından açıklanmasından sonra İran yönetiminde bu konuda bir tartışma olmuş ve tartışmadan, Hikmetyar'ı Afgan sınırına kadar götürüp iade eden şahin Pasdaran grubu galip çıkmıştır.

şemsiyesinde ortadan kaldırılmış oldu. Dahası, Afganistan'da kurulan yeni devlet de, İran gibi olmasa da bir "İslâm Cumhuriyeti"dir. ABD, iki ülkede de bir şekilde İran'a yakın grupları tatmin edici siyaset izlemek zorunda kalmıştır. Bu da Genişletilmiş Ortadoğu Projesi ve Bush Doktrini kapsamında büyük önem arz eden İran'a yönelik politikasını etkilemektedir.[722]

4. Beluçistan'dan Yansımalar: Selefizm ve Güney Asya Denklemi

Beluç meselesi İran ve bölge açısından önem taşır. Beluç halkı Pakistan, İran, Afganistan ve Körfez bölgesinde yaşayan bir halk olarak bu ülkelerin tamamında farklı boyutlarda siyasal birer aktördür. Beluç milliyetçiliği bu ülkelerde merkezin egemenliğine mevcut ya da potansiyel birer tehdittir.

Beluç milliyetçilerinin öncelikli şikayetleri, başta istihdam ve eğitim olmak üzere çeşitli konularda ayrımcılığa maruz bırakılmaktır. Sol görüşlü Beluçistan Özgürlük Hareketi ile merkezdeki Beluçistan Koruma Konseyi'nin (İzinli, tanınmış gruplar değildir) bölgede etkin olduğu ifade edilmektedir. Bu örgütlerin bir diğer şikayeti de Tahran'ın bölgede nüfusla oynadığı ve buradaki etnik Beluç nüfusu azaltmaya çalıştığıdır.[723]

Beluçistan'da Tahran'ı endişeye sevkeden asıl gruplar, sol ve merkez Beluç örgütleri değil, Cundullah ve Sünni Selefi gruplardır. Cundullah'ın son 2000-2007 arasında 400 İran askerini öldürdüğü bildirilmektedir. Ocak 2006'da Cundullah'ın sözcüsü Abdulhamid Reiki, 8 İran askerinin Beluçistan'da rehin alınması sırasında bir basın açıklaması yapmıştır. Aynı açıklamada, Cundullah'ın yalnız 1000 eğitilmiş silahlı adamı olduğunu ancak

---

[722] Yalçın SARIKAYA: ""Afganistan'da Yeniden Yapılanmanın Etnik-Dinî Yapı Bakımından Analizi", 10. Askeri Tarih Sempozyumu, 20-22 Nisan 2005, Harbiye, İstanbul."
[723] John R. BRADLEY: a.g.m., 186."

İran ordusunu mağlup etmeye hazır ve adanmış olduklarını da ifade ederek sadece Batı'nın biraz desteklemesini istemiştir.[724] Bu açıklamadan görüleceği üzere bölgedeki Selefi örgütlenme bölge gerçeklerinin farkında olmayan siyasal mücadele kültüründen de oldukça uzak bir noktadadır. Ancak bu gibi örgütlerin İran'ı doğuda epeyce meşgul edebilecek potansiyeli olduğu unutulmamalıdır.

ABD, Beluçlar'ı bölgede desteklemiş ancak, 2001 yılında, Afganistan operasyonu sürerken İran'ın "herhangi bir ABD hava aracının vurulma sonucu zorunlu olarak İran'a inmesi gerektiğinde izin verileceğini" açıklamasından itibaren bu desteği kestiği ifade edilmektedir.[725] Ancak ABD'nin, Beluçistan'da Pakistan sınırının diğer tarafında üstlenmiş olan ve bazı Devrim Muhafızı otobüslerinin patlatılması eyleminden sorumlu olan Beluç militanları desteklediği de yakın zamanda ortaya çıkmış bir gelişme olarak önümüzde durmaktadır.[726]

Sünni Müslüman olan Beluçların, Afganistan'daki gelişmelerin ve 1990'lardan sonra siyasal İslâmcı hareketlerin ağırlık merkezi ve dış bağlantılarındaki hızlı değişim/gelişim nedeniyle Selefî-Vehhabî örgütlerin depo kitlelerinden biri olduğu tahmin edilebilir.[727] Beluçları İran için tehdit haline getiren asıl gelişmenin Soğuk Savaş döneminin sol eğilimli Beluçistan hareketleri değil, bu yeni Selefî silahlı gruplar olduğu açıktır. Beluç hareketi, Endonezya'dan Pakistan'a uzanan güney Asya'daki siyasal İslâmcı silahlı hareketlerin bir kolu haline gelirse bölge açısından yeni bir terör denklemi kurulmuş olacaktır. Genel Beluç nüfusunun sayıca az olan kısmını temsil eden İran Beluçlarının bu harekete katılmalarını birkaç alternatifle bir arada düşünmek gerekir. Pakistan'da siyasal İslamî bir yönetimin iş başına gelmesi, mevcut yönetimin İran karşıtı bir politika benimsemesi, Hindistan'la Pakistan

[724] John R. BRADLEY: a.g.m., 186."
[725] John R. BRADLEY: a.g.m., 186."
[726] "Report: U.S. Sponsoring Kurdish Guerilla Attacks Inside Iran", 27.03.2007. http://www.democracynow.org/article.pl?sid=07/03/27/1356250
[727] Pakistan Beluçlarının El Kaide bağlantılı boru hattı eylemleri için Bkz. http://www.jamestown.org/chechnya_weekly/article.php?articleid=2369935

arasında doğacak bir krizde İslamabad'ın Batı sınırında tehdit istemeyeceği için İran'la iyi ilişkiler içinde olması vb. durumlar Beluçlar'ın geleceğine ilişkin doğru tahminler yapabilmenin analiz araçları olabilir.

5. İran ve Orta Asya: Türkistan'da "Farsça" Dış Politika

Bugünkü İran coğrafyasının Orta Asya ya da tarihi Türkistan ile siyasi bağlantısı epey gerilere gider. Siyasal anlamda Mısır'dan günümüz Kazakistan sınırlarına kadar olan coğrafya Ahameniş, Part, Sasani dönemlerinde[728] ve daha sonrasında da Türk ve Türk Moğol devletleri aynı alanın hâkimi olmuşlardır.

16. yüzyılda bugünkü İran coğrafyasının Şiileşmesi ile Farsça'nın kültür dili olarak kaldığı ancak Sünni toplumların yaşadığı yerlerle aşağı yukarı bugünkü İran topraklarına denk gelen coğrafya arasında gerçek bir kültür sınırı oluşmuştur. Afganistan, Kuzey Hindistan ve Türkistan'ın İran'la sınırları böyledir. Bu bölgelerde, Farsça temelli bir kültürün, burada daha yakın zamanda edebiyat dili haline gelen Urdu, Peştu, Çağatay ve Özbek kültürlerini fazla etkilemeksizin geliştiği bilinmektedir. Rudaki, Sadi ve Hafız gibi sanatçıların ortak mirasları Bakü'den Duşanbe'ye uzanan bir coğrafyada bulunurken, İran'ın Şiileşmesinden sonra yazılan herhangi bir şeyin İran dışında itibar görmediği, buna paralel olarak da İran'daki halkların İran dışında yazılmış Farsça eserlere rağbet etmedikleri ifade edilir.[729]

Sovyetler'in dağılmasından sonra Türkistan cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarıyla ABD yetkilileri bu ülkelerin "Batı karşıtı, fanatik ve tokratik İran"ın kucağına düşmesinden endişelenmiştir. İran'ın düşman bir İslâmî imparatorluk gibi görüldüğü bakış açısı ABD literatüründe zaman zaman abartılı yorumlara, bütün Kafkasya ve Türkistan'ı yeşil

[728] Kamran TAREMI: a.g.m., 383.
[729] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 361.

tehlikeyle işaretleyen haritalara kadar genişlemiştir. Bu kaygılar öncelikle İran'ın coğrafî avantajından ve İslâm Cumhuriyeti'nin devrim ihracını vazeden doktrin özelliklerinden kaynaklanmaktaydı. Tazmini'ye göre ise İran'ın bölgeye yönelik politikasında iki esas hedef güdülmekteydi. Birincisi, Orta Asya devletlerinin İslâmî miraslarını yeniden keşfetmelerini sağlamak için tarihî ve kültürel bağların teşvik edilmesidir. Bu doğrultuda, İran 1992 sonrasında bölgede dinsel faaliyetleri teşvik etmiş, dinî kitaplar ve yayınları bölgeye sokmuş, nüfuz unsurları sayılabilecek insan unsurunu bölgeye göndermiş, medreselerin yeniden açılması için yardımlar göndermiştir. Ancak İran'ın bu bölgeye dinî-kültürel yatırımı Suudi Arabistan ve Pakistan gibi ülkelerinkiyle karşılaştırıldığında sınırlı kalmıştır. Bunda, bölge yönetim ve halklarının İran'a yönelik dinî ve ideolojik kuşkuları önemli rol oynamıştır.[730] İran'ın ikinci hedefi ise, yeni cumhuriyetlerle karşılıklı faydaya dayalı ekonomik ilişkiler kurmaktı. Bu kapsamda kara ulaşımı, gaz ve petrol nakline ağırlık vermekteydi.[731]

Mesbahi, İran'ın 90 sonrasında Rus merkezli bir politika izlediğini ve bu politikanın da İran'ın üç temel ilgisine cevap olarak geliştiğini iddia eder. Bu üç ilgi ya da ihtiyaç şunlardır: Rus-İran ikili ilişkilerinin önemi, Rusya'nın İran-Orta Asya ilişkileri üzerindeki etkisi, yeni devletlerin ortaya çıkmış olmasının İran'ın iç ve ülkesel bütünlüğünün korunması üzerindeki etkileri.[732]

Bazı yazarlara göre, İran, kendi etnik çeşitliliği nedeniyle, Orta Asya ve Kafkasya'da asla etnik ağırlıklı politikalara oynamamıştır. Buna göre örneğin Azerbaycan'la etnik yakınlık konusuna kendi Azerbaycanlı nüfusu nedeniyle hiç değinmemiş, Afganistan'da Farsça konuşanların tek partisi konumundaki Burhaneddin Rabbani ve Ahmed Şah Mesut'un Cemiyet-i İslâmi partisini

---

[730] Tazmini, İran'ın Orta Asya'daki asıl manivela gücünü 16. yüzyılda İran'ın Şiileşmesiyle beraber yitirdiğini, zira böylelikle kendisi ve Orta Asya'nın çoğunlukla Nakşibendiyye ve Kübreviyye ekollerinin hâkim olduğu halkları arasına bir sınır koyduğunu ifade etmektedir. Ghoncheh TAZMINI: ""The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?"", Central Asian Survey, 20, 1, (2001), 77".
[731] Ghoncheh TAZMINI: a.g.m., 78.
[732] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,111.

değil ağırlıklı olarak Şii partileri desteklemiş, Peştunlarla bağ olması için ideolojik bir tutamak noktası olarak Hikmetyar'ı görmüş, Orta Asya'da Taciklere yönelip Türk devletlerini soğutmaktan kaçınmıştır. Ancak bu yorumlara tamamıyla katılmak güçtür. İran'ın Afganistan'da da, Türkistan'da da Fars ve Farsça merkezli bir dış politika arayışında olduğu dönemler olmuştur. İslâmi devrimcilik bakımından en uçta görülebilecek Ahmedinecad'ın Cumhurbaşkanlığı döneminde bile bunun işaretleri görülmüştür.[733]

İran, 1991'den sonraki şartlarda, Türkistan politikası konusunda Rusya ile benzer yaklaşımları benimsemekle Rusya'nın bölgedeki üstünlüğünü de kabul etmiş oluyordu. Türkistan konusunda Rus karşıtı bir tutum İran'ın ne kısa ne de uzun vadeli çıkarlarına hizmet etmemekteydi.[734]

İran'ın Orta Asya politikası kapsamında ifade edilmesi gereken önemli bir husus da, Türk dünyası gerçeğinin İran ve bölge ülkeleri tarafından algılanış biçimidir. Ahrari, Rusya'nın, İran'ı kendi tarafında görmekten memnun oluşunu temelde Pantürkizm'den duyulan ortak endişeye bağlamaktadır. Ahrari'ye göre "bir etnik Fars ülkesi olduğu için" İran, Pantürkizm yayını kırmaktadır. Zira "Rusya'nın, İran'ın Türk olmayan bir devlet olması sebebiyle, bugün için çok büyük bir tehlike olmayan Pantürkizm'in gelecekte yeniden ortaya çıkmasına karşı çıkacağını düşündüğü" belirtilmektedir.[735]

İran Savunma Bakanı'nın savunma Danışmanı olduğu dönemde İran'ın Rusya ile ortaklığını güvenlik boyutuyla ele alan yazısında, Alireza Ekberi, "Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkasya'da Pantürkist duyguları desteklediğini, bunun Rusya'ya Şii İran'la işbirliği imkânı anlamına geldiğini, İran'ın Paniranizminin muhtemelen Pantürkizmi karşılayacağını" yazmaktadır.

---

[733] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 362.
[734] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,111-112.
[735] M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 463.

Yazıda, İslâmizasyon tehlikesinin Türkçe konuşan bölgelerden çıktığı, Rusya'nın buna müsaade etmesinin beklenemeyeceği gibi açık Türk karşıtlığı içeren ifadelere yer verilerek Rusya'ya "komşularının komşularıyla dost ol" tavsiyesinde bulunulmaktadır. Bu anlamda Ekberi, Rusya için ancak Fransa, Sırbistan, Hindistan, İran, Ermenistan ve hatta ileride ABD'nin doğal müttefikler olabileceğini belirtmektedir.[736]

Günümüzdeki İran-Türkistan ilişkilerine bakıldığında güvenlik, kültürel ya da sosyal anlamda olmasa da ekonomik ilişkilerde belirli bir mesafe kat edildiği gözlenmektedir. İran, batıdan doğuya doğru gidildiğinde Türkistan'a uzanan bir köprü niteliğindedir. Özellikle, Türkistan bölgesinden güneye doğru uzanacak ticari bir hattın, İran olmadan verimli olması zor görünmektedir. Türkiye'den Türkistan bölgesine yapılan kara taşımacılığının önemli bir bölümü de yine İran üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu anlamda, Türkiye-Türkistan ilişkilerinin geliştirilmesi ve Türkistan enerjisinin Türkiye üzerinden Batı'ya ulaştırılmasında da İran'ın konumu oldukça stratejiktir. Bu gerekçeler nedeniyle İran-Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerin de, küresel güçler tarafından kopartılmak istendiği düşünülmektedir. Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerin zayıflatılmaya çalışılmasının, yukarıda belirtilen ekonomik nedenlerinin yanı sıra sosyal ve kültürel diğer bazı nedenleri de mevcuttur. İran topraklarında yaşayan 35 milyon dolayındaki Türk nüfusunun da batılıları korkuttuğu, daha geniş çerçevede, Türkiye'nin İran'dan başlayıp Çin'e kadar ulaşan Türk toplumlarının yaşadığı bu coğrafya hattında, etkinliğini artırmasından endişe etmeleri de İran-Türkiye ilişkilerinin zayıflatılmasına yönelik diğer bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır.[737]

---

[736] Alireza AKBARI, ""Security Considerations and Iran-Russia Cooperation", Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies, (İlkbahar, 2001), 6, 8, 83-109"

[737] Gürol KIRAÇ: ""Bir Uzak Bir Yakın:İran Türkistan'ı Gözetliyor", www.hisargazetesi.com"

i. Tacikistan Politikası

İran için Tacikistan, bütün bir Türkistan'da ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Tahran, Tacikistan konusunda bir Fars millî devleti gibi hareket etmekte, Fars dil ve kültürünü teşvik etmekte ancak bu Fars millî bilincini, etnisiteyi reddeden bir evrenselci İslâm kıyafetine bürümeyi benimsemektedir.[738]

İran, Tacikistan'ı sadece Türkistan'ın Türk muhitindeki tek Farsi-İrani toplum olarak görmemekte aynı zamanda, merkezi konumunu pekiştirecek biçimde, siyasal arabuluculuk girişiminin başarılı sonuç verdiği bir alan olarak da değerlendirmektedir.[739]

Literatürde "Büyük Oyun" olarak isimlenen bölgedeki çok boyutlu uluslararası mücadelede İran'ın başlangıçta görece daha az etkin olduğu ancak bunu 2000'e doğru telafi edecek adımlar attığı belirtilir. Etkinlikteki zayıflığın bir gerekçesi olarak, İran'ın teokratik yapısı üzerinde durulur. Tacikistan, İran'ın dinî etkisinin en fazla uzanabildiği alan olarak değerlendirilmektedir.[740]

İran, Tacikistan'da hükümet ve İslâmcı muhalefet arasında patlak veren çatışmalar sırasında 1995 yılında arabuluculuk yapmıştır. Bunu yaparken de, muhalefetin İslâmcı niteliğini merkezin seküler niteliğine tercih etmemiş olması dikkat çekmiştir. Ağustos 1995'te Tacikistan Başkanı İmamali Rahmanov ve Tacikistan İslâmî Hareketi lideri Abdullah Nuri, Tahran'a davet edilmişler, burada, Rafsancani'nin önünde, sorunlarını barışçı yollarla çözecekleri taahhüdünü içeren bir anlaşma imzalamışlardır. Anlaşma, daha önce üzerindeuzlaşılmış olan ateşkesin uzatılması yanında, görüş ayrılıklarının ele alınacağı bir konseyin kurulması, bu konseyin kaç kişiden oluşacağı, üyelerin seçimi veya hükümetlerce tespitinin yöntemi gibi pek çok

---

[738] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 357.
[739] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,124."
[740] Mustafa AYDIN, New Geopolitics of Central Asia And The Caucasus: Causes Of Instability And Predicament, SAM Papers, (Ankara 2000), 41.

ayrıntıyı da içermekteydi.[741] Ancak 1992 yılında İslâmcı muhalefete silah sağladığı hatta bir kısım liderlere sığınma hakkı verdiği de hatırlardadır. O dönemde, Batılı ve Rus yetkililer İran'ı Tacikistan'da fundamentalist faaliyetlerde bulunarak İran'dakine benzer bir devrim yapmaya çalışmakla suçlamışlardı.[742] İran'ın Tacikistan'daki İslâmcılara bu dönemde verdiği "başarısız" destek, İran içerisinde de çeşitli eleştirilere neden olmuştur.[743]

Bu süreçte İran'ın Tacikistan hükümeti lehinde iç çatışmaya fazlasıyla müdahil olmuş olan Rusya Federasyonu'yla karşı karşıya gelmemiş olması da bölgesel stratejik yaklaşımın sonuçlarındandır. Rusya da, Afganistan tecrübesinin bir yansıması olarak, Duşanbe'nin neo-komünist yönetiminin muhalefetteki demokrat-İslâmcı ittifakıyla bir şekilde anlaşmasını istiyordu. Hatırlanacağı üzere, 1000 km'lik Tacikistan-Afganistan sınırından sızmaları önlemek ve Tacik hükümetine yardım etmek üzere 15000 Rus-BDT askeri bölgede bulunmaktaydı. Başlangıçta Afganistan'ın arabuluculuk girişimleri olmuşsa da, Afganistan'ın sınırı koruma ve siyasî iktidar konusundaki sıkıntıları bunları başarısız kılmıştı. Ancak Farslar'ın Taciklerle güçlü etnik, dilsel ve ırksal bağları yanında Tahran yönetiminin Tacik muhalefetinin İslâmî niteliğiyle taşıdığı ortak yönler İran'a öncelik alma imkânı tanımıştır.[744]

İran'ın başarıyla sonuçlanan bu girişimi, bölgedeki istikrarsızlığın bölgeden bir aktör tarafından çözülmesi sebebiyle Rusya'yı memnun ettiği gibi, Özbekistan'ı da 1 milyona yakın Tacik nüfusunun bu olaylardan etkilenme ihtimalini azaltması sebebiyle memnun etmiştir. Zira Tacikistan'daki milliyetçi bir iktidarın Özbekistan Taciklerini tahrik etmesi, Taşkent tarafından çok muhtemel görülmüştür.[745]

---

[741] Adam TAROCK, "Iran and Russia…".a.g.e., 212.
[742] Ghoncheh TAZMINI: a.g.m., 78.
[743] Edmund HERZIG: a.g.m., 26.
[744] Bu durum kimilerine göre İran'ın dış politikasındaki içsel değişimden, kimilerine göre ise Afganistan'daki gelişmelerden kaynaklanmaktaydı. Bkz: Adam TAROCK, "Iran and Russia …"a.g.m., 213.
[745] Mohammad Reza DABIRI: ""A new approach to the legal regime on the Caspian sea as a basis for peace and development", Iranian Journal of International Affairs, 6, 1-2, (1994), 30-31" den naklen Adam TAROCK: "Iran and Russia…".a.g.m., 213.

İran, Tacikistan politikasında, Tacik toplumunun beklentilerine de yönelmiş, kültür ve dil ortaklığının avantajını ülkeleri yeni bağımsız olmanın sıkıntısı içinde olan Tacik halkının yararına girişimler de de bulunmuştur. İran film festivali yapılması, İran fuarı gerçekleştirilmesi, Tacik televizyonuna İran yapımı film ve malzemelerin gönderilmesi, Tacikistan'da çok ilgi görmüş, İran çıkışlı kitap ve dergilerin ülkede yaygınlaşmasını, İran'a dair olumlu bir imajın topluma yerleşmesini sağlamıştır. 1995 yılında Tacikistan hükümetinin Kiril alfabesinden Arap alfabesine geçme kararı almasını da bu kapsamda anlamak gerekir.[746]

Bosna konusu 1990 sonrasında İran-Rusya ilişkilerinde nasıl bir uzlaşmazlık alanı olarak kalmışsa, kimi araştırmacılarca, Tacikistan da iki ülkenin örtüşmediği siyasal alanlar arasında sayılır.[747] Tacikistan, İran'ın 1990 sonrasında Rusya'nın varlığından rahatsızlık duyduğu tek Türkistan devletidir diyebiliriz.

Bir değerlendirmeye göre İranlıların çoğu için İranlı kimliğinin iki öncelikli ögesi, İslâm ve Farslık değil, Şiilik ve Farslıktır. Bununla ilgili karmaşayı da en fazla Tacikler yaşarlar. Fars kültürünün öncülüğüne oynamalarına rağmen, modern Şii İran kültürünün bir parçası olamamaktadırlar. Bu nedenle Duşanbe'deki İran kitapları satış bürosu, İslâm'dan çok Farsça'ya, dinden çok linguistiğe vurgu yapmaktadır.[748]

ii. Özbekistan'la İlişkiler

Özbekistan, İran'a karşı ABD yaptırımlarını destekleyen tek BDT devletiydi. Özbek yönetimi, İran'ı "İslâmî aşırılıkçılığı" desteklemekle açıkça

[746] Ghoncheh TAZMINI: a.g.m., 80.
[747] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,114." Bosna Savaşı'nın, İran'ın politikasını bir ölçüde ABD politikası ile aynı noktaya getirdiği hatırlanabilir.
[748] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 362.

suçlamış ve İran'ı bir tehdit olarak gördüğünü ortaya koymuştu. Ancak iki devletin ilişkilerinin tarihi perspektiften de görülmesi gerekir. Bugünkü Özbekistan, Türkistan'ın önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olarak Fars tarihi açısından önemli bir coğrafyadır. Farsça'nın bir edebiyat ve yazı dili haline geldiği yer bugünkü İran toprakları değil, bugünkü Özbekistan'dır. Samaniler dönemi bu anlamda özellikle öne çıkar. Bugünkü İran coğrafyasının Samani, Karahanlı, Gazneli dönemlerinde Horasan-Güney Türkistan merkezli bir yönetim altında olduğu İran'ın bugünkü siyasi coğrafya merkezininse yine bir diğer Türk yönetiminde, Selçuklu devrinde şekillenmeye başladığını ifade etmek yanlış olmaz. Ayrıca, bugünkü Özbekistan'ın nüfusça yoğun olan güneydoğu bölgesinde önemli miktarda Farsça konuşan (Tacik) nüfus vardır.

Özbekistan'daki Tacik nüfusun İran'la kültürel yakınlığı bulunmaktadır. Şii olamamakla birlikte, Farsça konuşan bu kitle yeni millî devlet olma yolundaki Özbek yönetimi için bir soru işareti olmuştur. Özbekistan'ın Pakistan ile yakın ilişkilerinde ve Afganistan politikasında bu endişelerinin de etkili olduğu ifade edilmektedir.[749] Özbekistan'ın Afganistan politikasında bir taraftan Afganistan Özbeklerinin geleceği bir taraftan da Pakistan'la iyi ilişkileri sürdürmek endişesi olduğundan, 11 Eylül ve Müşerref darbesi sonrasında Pakistan'ın Taliban'ı destekleyen tutumundan dönmesinin Taşkent için hayati bir çıkış imkânı sağladığı belirtilebilir.

Kerimov'un 1990'larda İran'a uygulanan ticari ambargoyu destekleyen raporlar yayınlaması Özbekistan'ın İran'la ilişkilerinde sıkıntıya neden olurken, ABD-Özbekistan ilişkilerine olumlu katkıda bulunmuştu. Kerimov'un o dönemdeki ambargo desteğinin gerisinde ABD ile terör karşıtı askeri ortaklık yatmaktaydı.[750]

---

[749] Ertan EFEGİL ve Leonard A. STONE, a.g.m., 357.
[750] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,120.

iii. Türkmenistan'la İlişkiler

İran, Türkmenistan'ı (özellikle nüfusun yoğun olduğu güney bölgeleri) Horasan eyaletinin tarihi uzantısı içinde görme eğilimindedir. İranlı tarihçiler, bütün Güney Türkistan'a olduğu gibi bugünkü Türkmenistan'a da Ruslar'ın işgaline uğramış eski İran toprakları tanımlamasıyla yaklaşmaktadırlar. İran'ın Aşkabat'taki Kültür Ataşesi olarak görev yaptığı dönemde İran Dışişleri Bakanlığı'nın resmi dergilerinden birinde yayınlanan makalesinde Abuzer İbrahimi Türkomen, Merv, Herat, Belh, Abivard ve Harezm gibi İran Horasan'ına ait şehirlerin Rus ve İngiliz politikalarının sonucu olarak bugün Sovyet devleti (ve ardından Türkmenistan Cumhuriyetine) ve Afganistan'a kaldığını belirterek, "bugünkü Horasan'ın Büyük Horasan'ın sadece bir parçası olduğunu" yazmaktadır.[751]

İran'ın Türkistan ülkeleri arasında göreli olarak ilişkilerinin en başarılı olduğu ülke Türkmenistan'dır. İran Türkmenistan'ın tarafsız tutumunun verdiği rahatlık içindedir. Enerji, boru hatları ve stratejik taşıma yolları ilişkileri daha da geliştirmiştir. Göreve ilk geldiğinde Hatemi'nin ilk ziyaretini Türkmenistan'a yapması bu bakımdan anlamlı olmuştur. İran, Aşkabat'ın tarafsız statüsünü dikkatle takip etmekte, ABD'nin İran'ı dışlayan enerji projelerine Türkmenistan'ın yaklaşımına dair hassasiyet içinde bulunmaktadır. İlişkilerin geleceğinde Türkmenistan'ın Afganistan ve Pakistan'la ilişkileri de belirleyici rol oynayabilir.[752] Türkmenistan için İran'ın önemi öncelikle coğrafyadan kaynaklanmaktadır. İki ülkenin birbirine çok uzun sınırla sınırdaş oldukları hatırlanmalıdır. Aşkabat'ın sınıra yakınlığı bu anlamda bir diğer etkendir. Ancak siyasal olarak İran için Türkmenistan'ın, doğu ve kuzeydoğuda (esasen içerideki Türkmensahra Türkmenleri nedeniyle) potansiyel bir tehdit olmaması için İran'ın Türkmenistan üzerinde

[751] Abuzer Ibrahimi TURKOMEN: ""Abivard: Fame or City?", Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies, (İlkbahar, 2001), 6, 8, 74."
[752] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e.,123."

etkili olabilmesi gerekmektedir. Türkmenistan tarafsızlığı, İran'a bu imkânı büyük ölçüde sağlamaktadır. İran da bu imkândan ekonomik ve kültürel anlamda yararlanmaktadır.

6. Arap Dünyasına Yansımalar

Genel anlamda "İran'daki milliyetçiliklerin" Arap dünyasına yansımalarını değerlendirmek için bölgenin İran bakımından taşıdığı anlamı ve İran'ın bölgedeki konumunu değerlendirmek gerekir. Şüphe götürmez biçimde ifade edilmelidir ki; İran Basra Körfezi'nin en güçlü bölge devletidir. Körfezdeki en güçlü donanmaya sahiptir. Millî gelir ve sanayi alt yapısı bakımından diğer bölge devletlerinden ileridedir. Körfezin bütün kuzey yakasını bu arada Hürmüz boğazının kuzeyini de kontrol etmektedir. Körfezin en kalabalık ülkesidir.[753]

Şah'ın seküler rejimi döneminde bile İran, Körfezdeki Arap ülkelerinde ve Lübnan'da bulunan Şii Arap azınlıkların güvenlikleri konusunda hassasiyet göstermiştir.[754] Devrimden sonra, 1980'ler boyunca da, Lübnan'daki muhtelif Şii grupların özellikle rehin alma eylemlerine desteğini sürdürmüştür.[755]

İran, ABD'nin desteklediği Arap-İsrail barış görüşmelerini devamlı kınayarak, Hizbullah'ın güney Lübnan'daki "güvenlik bölgesindeki" İsrail güçlerine karşı düzenledikleri saldırıları da aktif olarak desteklemiştir.[756]

Körfez savaşı sonrasında Irak'ın zayıflamış olması, ülkenin güneyinde ve kuzeyinde uçuşa yasak bölgelerin oluşturulması, Basra Körfezi ülkelerinde İran için yeni imkânların işareti olmuştur. İran, İngilizlerin çekilmesinden itibaren nüfuz sahası olarak gördüğü bu bölgedeki ülkelerde yaşayan hatırı

[753] Kamran TAREMI: a.g.m., 381.
[754] Adam TAROCK: "The Politics of the Pipeline…".a.g.m., 812.
[755] M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 454.
[756] M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 455.

sayılır orandaki Şii nüfusu da dikkate alarak 1990'larda bölgeye yönelmiştir.[757] Ebu Musa, Büyük ve Küçük Tumb adaları konusundaki anlaşmazlık sebebiyle Birleşik Arap Emirlikleri'ni bir kenarda tutacak olursak, İran'ın Körfez bölgesi Arap ülkeleri ile ilişkileri iyidir ve gelişmektedir. Körfez'in, 1980'lerde İran devriminin kısmî etkilerine maruz kalmış iki şeyhliği olan Kuveyt ve Bahreyn'le yakın bağlar kurmuştur. Umman ve Katar'la ilişkileri ise mükemmel denebilecek düzeydedir. Suudi Arabistan'la, geniş bir işbirliği çerçevesi oluşturan bir güvenlik antlaşması imzalamıştır. İran-Suudi uzlaşması, İran'a gelecekte bölgedeki güvenlik yapılanmalarında etkinlik imkânını da potansiyel olarak vermektedir.[758]

Şiiliğin İran'a hâkim olmasında Safevi Kızılbaşlığı (ve Anadolu Aleviliğinin) rolü bilinmekle birlikte, ideolojik olarak İranîlik ile Şiiliğin buluştuğu fikrin coğrafyasında bugün Şii Araplar bulunur. Irak Şii Arapları ve İran Şii Arapları bu bakımdan İran'daki her siyasal olaydan etki alır ve İran siyasetini de kısmen etkilerler.[759] Irak'taki Şii Araplar ile İran'ın Şii Arapları aynı dili konuşan aynı dine inanan ve aynı mezhebe inanan insanlar olmalarına rağmen siyasal açıdan farklılıkları mevcuttur. Irak'ta uzun yıllar süren Sünni merkezli Baas/Saddam çizgisinin baskıcı otoritesinin etkisi ile bu ülke Şiilerinin, Şiiliğin merkezi olarak gördükleri İran'a bağlılıklarında hiç azalma olmamıştır. Siyasal/dinsel teması da hep korumuşlardır. Irak Şiilerinin sadece kendi güvenlikleri ve kimlikleri için İran'la bağlarını korumadıkları, hatta İran'ın Şiizminin teşviki için de çaba harcadıkları unutulmamalıdır. Ancak İran Şii Arapları tarafından Panfarsizm ve Paniranizm zaman zaman bir tehdit ve tehlike olarak algılandığından İran karşıtı duygular bu toplumda gelişebilmiştir. İran'daki Şii Araplar da Irak'takiler gibi petrol bölgelerinde yaşarlar. Bu durum, çevrenin merkeze bakışı bağlamında "kaynakları sömürülme" duygu ve düşüncesini kamçılamıştır. Merkez Irak'ta Sünni iken

---

[757] Anoushiravan EHTESHAMI: After Khomeini; The Iranian Second Republic, (Londra-New York 1995), 154-155.
[758] M. Ehsan AHRARI: a.g.m., 456.
[759] Fariborz MOKHTARI: ""Security In The Persian Gulf: Is A Security Framework Possible?", American Foreign Policy Interests, 26, (2004) 1-10."

İran'da Şiidir. İki ülke Araplarını birbirinden ayıran bir diğer özellik de petro-politiğin bu psikolojik ve ekonomik etkisidir.

İran'ın özellikle Hatemi döneminde körfezdeki Arap ülkeleri ve Suudi Arabistan'a yönelik açılımlarının sadece Arap dünyasının Irak ve Filistin gibi ihtilaflı bölgelerinde İran'ın politikalarına destek bulma amacına yönelik olmayıp Huzistan El Ahvaz hareketinin bölgedeki ilerleyişinden duyulan endişe olduğu da ifade edilmektedir.[760]

Özellikle ABD'nin işgali ve sonrasındaki gelişmelerle (özellikle Lübnan'daki Hizbullah-İsrail Savaşı) Irak'taki Şii Araplar arasında İslâmî siyasal akım güçlenmekte, öte yandan İran'daki Şii Araplar arasında Panarabist, Anti-Fars, Anti-İran akım güçlenmektedir.[761] Bu bağlamda, İran'daki Arap milliyetçiliğinin kendine özgü yönleri olan bir hareket olarak geliştiği görülmelidir. Zira Arap milliyetçisi olan hareketler bütün bir Ortadoğu'da halk hareketleri olarak gelişmezken bu hareket giderek halk desteğine ulaşmaktadır. Öte yandan silahlı Arap hareketleri ağırlıklı olarak Sünni-Vehhabi karakterli iken İran'daki El Ahvaz hareketi Şii Arap toplumundan çıkmıştır ve bu kitleye dayanmaya çalışmaktadır. İran'ın Ortadoğu'daki en önemli mevcut ve potansiyel siyasi araçlarından olan Arap Şiiliği, İran Şii Araplarının gelecekteki siyasi duruşlarından etkilenecektir.

El Ahvaz hareketi bütün takibata ve idamlara rağmen hız kesmemektedir. İran Cumhurbaşkanı Ahmedinecad'ın Ahvaz bölgesine yapacağı birkaç geziyi son dakikada güvenlik endişeleriyle iptal ettiği bildirilmektedir. Ayrıca BAFS'ın verdiği bilgilere göre, İran Araplarından bazı aşiretlerin, Tahran tarafından petrol boru hatları ve tesislerini korumak üzere silahlandırıldıklarını, dolayısıyla bunların bütün tesislerin yerlerini öğrendiklerini ve kritik bir durumda içlerinden bir kısımının bu tesislere

[760] Doğan ERTUĞRUL, ""Değişen İran (5)", Radikal, 28.01.2007.", http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=211396 "
[761] Aygün ATTAR, a.g.e., 215.

saldırabileceği iddia edilmektedir.[762] Bu iddiayı, İran karşıtı Panarabizmin Tahran'a bir tehdidi olarak görmek mümkündür.

Taremi, İran'ın Basra Körfezi bölgesine yönelik dış politikasının daha çok içsel unsurlarla şekillendirildiğini belirtmektedir.[763] Bu görüş büyük ölçüde gerçeği yansıtır. Bu gerçeğin arkasında büyük ölçüde bölgesel güç olmaya yönelik Paniranizm irredentizmi olmakla birlikte, İran'daki ve bölgedeki Arap gerçeğinden kaynaklanan tehdit algılamasını da görmek gerekir. Elbette bu yaklaşım, petrolün bölgedeki önemini dışlayan bir jeopolitik analiz değil, ancak sadece petrolle izah edilemeyen siyasal gerçekliklerin varlığını delilleyen bir değerlendirmedir.

ABD'nin Irak işgali nedeniyle, Irak'ın Şii Arapları ile İran arasındaki ilişkiler, bölgenin ilgi odağı konularının başı haline gelmiştir. Ülkenin çoğunluğunu oluşturan Şiiler; ideolojik bakımdan İran'ın ABD karşıtlığı ve Şii İslâmcılığına, stratejik açıdan ise Tahran'ın Irak'taki çıkarları uyarınca; fiili direnişe katılmama ve İngiltere ile pazarlıklı "uzlaşma"ya sarılmış durumdadırlar.[764] İran, Irak Şiilerine desteğini açıkça sürdürmekte, güney Irak'a ve bu bölgeye yönelik politikasına büyük miktarlarda para ayırmakta, siyasal enerji vermektedir. İran'ın Bağdat'taki diplomatik misyonu Sadr grubu ile yakın temas halindedir ve maddi yardımı sürdürmektedirler. Bu diplomatların büyük kısmı Hizbullahi Devrim Muhafızları'ndandır. İran'ın Irak Şiilerine desteği Sadr grubu ile sınırlı da değildir. Bütün Şii grupları İran'la bir şekilde temas halindedir. Yine her bir Şii siyasal liderin, İran'la bağlantıda olduğu bilinmektedir. Şii din adamlarının da; gerek İran kökenli olup yıllardır (kimisi nesillerdir) Irak'ta yaşayanları, gerekse Iraklı Arap olanları İranlı

[762] John R. BRADLEY: a.g.m., 184-185."
[763] Kamran TAREMI: a.g.m., 391.
[764] Bununla birlikte, Nejef ve Kerbela'daki İranlı din adamlarının kendilerine özgü bir ekol ve bu anlamda Tahran ve Kum'un sözelerini emir kabul etmeyen ayrı varlıklar olduğu değerlendirmeleri de mevuttur. Bkz. Fariborz MOKHTARI: a.g.m., 7." Ancak bu yaklaşımın geneli değil istisnai durumları yansıttığı açıktır. Zira bu değerlendirmelerin İran'ın Irak'taki gücünü ve etkisini sınırlayan unsurlar bağlamında sıralandığı ve Irak'taki genel fotoğrafı yansıtma iddiasıyla ortaya atılmadığı görülür.

Ayetullahlarla ve İran devletinin özellikle güvenlik ve istihbarat unsurları ile temas halindedirler. Irak İslâm Devrimi Yüksek Konseyi ve Dava Partisi İran'ın öncelikli müttefikleridir. 2004 yılında ABD kaynakları 10000 civarında İranlının Irak'a girdiğini rapor etmişlerdir. İşgalci koalisyon güçlerinden kimi kaynaklar bunların İran'daki Iraklı mülteciler olduğunu iddia etse de ABD'li görevlilerin, Farsça konuşan ve çok az Arapça bilenleri bile Iraklı Şii Araplardan ayırt edemedikleri değerlendirilmektedir.[765]

Öte yandan genel anlamda İran'daki milliyetçilikerin sadece Şii Araplar ve İran Arapları bağlamında değerlendirilmesi resmin bütününü görmemizi engelleyecektir. Dışarıdan bakıldığında, İran'ın devrim sonrasındaki siyasal çizgisi, Tahran'ın kontrolünü ele geçirebilecek siyasal görüş ve zümreler içinde belki de Araplar'a, Arap dünyasına ve bu dünyanın sorunlarına en yakın olanını, temsil etmektedir. İran içindeki ve dışındaki rejim muhalefeti, Tahran'ı eleştirirken en fazla Araplaşmakla suçlamaktadırlar. Bunun içerisine Şii oldukları için İran'ın şemsiyesinden istifade eden Araplar kadar Filistin ve diğer bir kısım Sünni Arap toplumları ve bunların siyasal hareketleri girmektedir. Filistin, tek başına bu bakımdan anlamlıdır. Filistin sorunu, İran'a "İslâmcılığının inandırıcılığı" için kuvvetli bir delil sağlamaktadır. Dahası, İsrail aleyhtarlığı ile gerek içerideki Araplar'a gerekse Arap dünyasının monarşist idarelerine muhalif Arap siyasal hareketlerine zihnen ve fiilen ulaşma imkânı sağlamaktadır. İsrailli araştırmacılar, sürekli İran'ın neden "Filistinlilerden daha fazla Filistinli olduklarını" sorgularlar. İsrail ile barış içinde olmak isteyen ve İsrail'i tanıyan Filistinlilerin, İsrail ile masaya oturan Filistinlilerin, İran'ın bu konudaki menfaatlerine ışık tutan birer delil olduğunu iddia ederler. Mesela David Menashri, İran'ın tutumuna rağmen gerçekleşen 1991 Madrid görüşmeleri ve 1993 Oslo Anlaşması'na işaret eder.[766] Ancak Filistin meselesi İran'ın avucundaki bir mesele de değildir. El Fetih-FKÖ çizgisi

[765] Michael RUBIN: ""Al Amarah Dispatch: Bad Neighbor", The New Republic, 26.04.2004, 19-20."
[766] David MENASHRI: ""Iran, Israel and The Middle East Conflict", Israel Affairs, 12, 1, (Ocak 2006), 116."

İran'la barışık bir çizgiyi temsil etmemektedir. 2007 itibarıyla süren Hamas-El Fetih uzlaşmazlığı bu bakımdan İran'ın elini zayıflatan bir unsura dönüşebilir.

Buradaki düğüm şüphesiz Lübnan'dadır. Kilit ise İran-Irak Savaşı'nda İran'la başlattığı derin ilişkileri savunma ittifakına dönüştüren Suriye'dir. İran için Lübnan'lı Şiiler, Suriye'nin Nusayri ağırlıklı idari yapısı ve İsrail'i tehdit edebilme imkânı hayatî önemi haizdir. Suriye ile ittifak, İran'a zaman zaman Türkiye'ye karşı izlediği politika, zaman zaman Irak'la giriştiği savaş, zaman zaman da İsrail karşısındaki askeri kabiliyet bakımından katkıda bulunmaktadır. Bu gerçek Lübnan Hizbullahı İsrail arasında 2006 yılında gerçekleşen savaşta o kadar açıkça ortaya çıkmıştır ki, İsrail'in İran'ın bölgeye uzaklığından dolayı doğrudan tehdit algılamadığı yorumuna[767] katılmaya imkân yoktur.

İran'ın Filistin politikası, Suriye'deki Esad yönetiminin Arap dünyası ve içerideki muhalifler karşısında güçlü kalmasına da yardımcı olmaktadır. Şam, Tahran'ın Filistin sorunundaki tutumunu, Sünni Arap yönetimlerine bir örnek olarak göstermekte ve İran'a duyduğu güveni ifade etmektedir. Bunu da gerek Lübnan gerekse Filistin konusunda gündemde tutmaktadır. Suriye'nin Sünni ağırlıklı nüfusu, Şam'ın radikal Sünni örgütlenme konusunda daimi bir teyakkuzda olmasını zorunlu kılmaktadır. Suriye, İsrail'le savaş yaşamış ve başkentinin İsrail'e karşı savunma derinliği zayıf bir ülke olarak otoriter bir tutumla bu ittifak ilişkisini sürdürecektir. Suriye'nin Mısır ile ilişkilerinin yerini İran'ın almasından itibaren Ortadoğunun merkezindeki siyasal sistemin yeniden şekillendiği unutulmamalıdır.

[767] David MENASHRI: ""Iran, Israel and…".a.g.m., 115."

SONUÇ

Lewis, ortak bir kimliği ifade için kullanılan "İran" adının tarihi kaynaklarda sadece efsane ve edebiyatta bulunup bunun da farklı bölgelerden oluşan bir coğrafyayı tanımladığını, bu bölgelerin de öncelikle Fars, Sistan ve Horasan olduğunu yazmıştır.[768]

İslam Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Humeyni ise, Anayasanın onaylanmasından kısa süre sonra yaptığı konuşmada şunları söylemektedir: "Bazen azınlık kelimesi, Kürt, Lor, Arap, Türk, Fars ve Beluçlar için kullanılmaktadır. Bunlara 'azınlık' diyemeyiz çünkü 'azınlık', bir farklılığın olduğunu vurgular. Oysa, Müslümanlar arasında Arap ya da Fars olsun herhangi bir ayrım yoktur. Bunlar, Müslüman ülkelerin birleşmesini engellemek isteyenlerce ortaya çıkarılmışlardır. Bunlar, nasyonalizm, Paniranizm, Pantürkizm gibi İslamî öğretiye aykırı fikirler çıkarmışlardır. Bunların hedefi İslâm'ı İslâm felsefesini yok etmektir."[769] Humeyni'nin bu ifadelerine rağmen devrimin ilk yıllarında ülkenin özellikle Kuzeybatısında etnik hareketlerin ortaya çıktığını biliyoruz. Bu hareketler Tahran'ın iknadan kanlı bastırmaya kadar uzanan değişik vasıtalarıyla ancak sonlandırılmışlardır. İran, Arap ve Müslüman bir toplumu olan Irak'la 8 yıl boyunca savaşmış ve yüzbinlerce Müslüman insan bu savaşta hayatını kaybetmiştir. İran'ın dış politikasında kendisine va'zettiği rejim ihracı görevi, ülkenin diş politika enerjisini ve motivasyonunu Müslüman ülkeler üzerine odaklamıştır. Gizli operasyonlar, beşinci kol faaliyetleri, devrim provaları, örgütler kurulması, bunlar eliyle provakatif eylemlere girişilmesi de hep Müslüman toplumlarda ve ülkelerde sahneye konmuştur. Rejim ülkeye hâkim

[768] Bernard LEWIS, The Multiple Identities of the Middle East, (Londra 1998), 65.
[769] Touraj ATABAKI: ""Ethnic Diversity…".a.g.m., 38.

oldukça, reelpolitik Humeynizmin ilkeleri ile uyumsuzluklar göstermiş ve İran geleneksel dış politikanın zorunluluğunu görmüştür. Klasik İran bürokrasisi adeta, devrimcilere de dünyanın gerçeklerini kabul ettirmiştir. İran'ın, Müslüman hatta Şii olan toplum, ülke veya yönetimler karşısında Hıristiyan toplumlu, seküler ya da ateist devletlerle işbirliği yapması bunun en açık delili olmuştur.

Bradley'e göre, 70 milyonluk nüfusunun en fazla yarısını Fars kökenlilerin oluşturduğu İran[770], milliyetçilik konusunda dünyadan izole ve bu fikrin etkilerinden uzakta bir ülke değildir. Bu, sadece bugüne ait değil, tarihen de sabit bir gerçekliktir. Milliyetçilik teorileri üzerine yapılan her bir araştırma İran örneğinde yeniden düşünüldüğünde, bu teorik pencerelerin hepsini yanlışlayan ya da doğrulayan örneklere rastlanır. İran, farklı milliyetçilik algılamalarının sürekli var olduğu bir coğrafyadır. Keza, millet kavramı da İran'da farklı anlamlarda kullanılabilmektedir. 1925'ten itibaren din ve mezhep, "İran milliyetçiliğini" teşvik edici bir unsur olduğuna inanıldığı her fırsatta siyasal güç merkezleri tarafından kullanılmıştır. Literatürde "Fars milliyetçiliği" olarak kabul edilen yaklaşım; gerek ortaya çıktığı tarihsel şartlar ve ilk temsilcilerinin siyasal söylemleri, gerekse günümüzdeki örnekleri ile milliyetçilikten daha ziyade ırkçılık içinde tasnif edilmesi gereken bir konumdadır.

Bugün Fars milliyetçiliği olarak toplanabilecek görüşün temsilcilerinin düşünce altyapılarında, İran'a özgü bir yurtseverlikten çok, Batı Avrupa'da gelişmiş olan İndo-Aryanist ırkçılığın değişik biçimleri vardır. Fars milliyetçiliği, kendisini İran dışında daha sık ve daha net ortaya koyabilmekte, Türk ve Arap milletlerini ve tarihlerini hedef alabilmekte ise de, karikatür olayında olduğu gibi İslam Cumhuriyeti içinde, hatta devlet organları ve yetkilileri ağzıyla da çıkışlar yapabilmektedir. Fars milliyetçiliği buna rağmen toplumsal mobilizasyon bakımından sıfıra yakın bir seviyededir ve İran

[770] John R. BRADLEY: a.g.m., 181."

milliyetçiliği Fars milliyetçileri için bu anlamda tek geçerli araç niteliğindedir. Bu ise, İran milliyetçiliğinin özellikle Arap ve Türk milliyetçileri tarafından topyekûn Panfarsizmle özdeşleştirilmesini beraberinde getirmektedir. Rejime olan toplumsal mesafe, Fars dışı unsurların bu düşünceleriyle birleşerek ideolojik tutamaklarını güçlendirmektedir.

İran'daki milliyetçilikler içinde doğuş tarihi itibarıyla birbiriyle kesişen iki milliyetçilik vardır. Bunlardan birisi "İran milliyetçiliği" diğeri ise "Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğidir." Literatürde, bir kısım isimlerin hem İran milliyetçiliğinin hem de Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin kurucularından olduğuna dair yorumlar bulunur. Bunun nedeni İran'ın en önemli dönüşümü yaşadığı 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Batı'da bulunmuş, Avrupa ile teması olmuş, orada tahsil görmüş pek çok İranlının Azerbaycanlı Türk olmasından ileri gelir. Bu durum Azerbaycan'ın İran içindeki özel yerinden kaynaklanır. Azerbaycan tarihsel olarak İran'ın sosyal, ekonomik ve siyasi merkezi konumundadır. Bu ağırlık merkezi, 1920'lerden itibaren özenle güney ve doğuya kaydırılmaya çalışılmışsa da tamamen bu özellik ortadan kalkmamıştır. Bugün bile, İran İslam Cumhuriyeti sisteminin güvencesi Azerbaycan Türklerinin sisteme eklemli olarak tutulmasıyla mümkündür.

Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin İran'daki gelişim çizgisinde görülen reformist seküler nitelikler, birkaç dinamikle bugün de izah edilebilir. Bunlardan birincisi hem toprağa hem etnikliğe (İran özelinde Türklüğe) dayanan bu kimliğin siyasal anlamda gelişimi, öncelikle İran'ın ancak bunun yanında Türkiye ve diğer doğu ülkelerindeki modernleşme ile eş zamanlı olmuştur. İkincisi, İran'da Azerbaycan merkezli siyasal milliyetçi hareketlerin çıkışlarının merkezin ancak dinî referansla; Şiiliğin toplumsal dinamiklerine başvurarak alt edilebilmiş olmasıdır. İran'daki milliyetçiliklere ilişkin çalışmalarda Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğini alt-etnik milliyetçilikler içinde değerlendirmek günümüze ilişkin bir tasnif mecburiyetinden kaynaklanmakta ise de Azerbaycanlıların tarihsel olarak İran'da milletleşme ve milliyetçiliğin gelişim süreci, devlet tecrübesi, devlet kuruculuğu ve hanedan hâkimiyeti,

nüfus, entelektüel gelişim ve ekonomik etkinlik bakımlarından rolleri bu tasnifin sınırlarını zorlamaktadır. Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğini alt-etnik milliyetçilikler kapsamında değerlendirmekteki tek güçlük de bu değildir. Bu adla bağımsız bir devletin komşu coğrafyada varolması, Azerbaycanlı Türk milliyetçiliğinin, ana ideolojik dayanağı olan Türk milliyetçiliği fikrinin içinde yer alması; dolayısıyla gerek ortaya çıkış gerekse geç dönemlerdeki irtibatının açık bir şekilde sürmesi bu anlamda akla gelen diğer iki önemli hususdur.

Kürtler, gerek İran'da gerekse bulundukları diğer ülkelerde alt-etnik gruplar olarak varolagelmişlerdir. Kürtçülüğün ilk örnekleri Türkiye-İran sınırında ortaya çıkmış ve her iki ülkeyi de etkilemiş ancak sonuçsuz kalmış olan aşiret örgütlenmesine dayalı tarikat tutunumundan yararlanmış girişimler niteliğindedir. Siyasal Kürtçülüğün İran'daki asıl örnekleri, solla birlikte gelişmiştir. Bu anlamda, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Stalin Rusyası'nın Çarlık Rusya'dan tevarüs eden Ermeni ve Kürt kartı politikalarını yeni araçlarla sürdürmesi Soğuk Savaş yıllarına damgasını vurmuştur. 1970'lerin bölgesel güç rekabeti, Kürtçülüğü doğrudan etkilemiş, İran-Irak ve ABD-Sovyet gerilimleri İran'daki Kürtçü hareketlerin doğrudan siyasal nitelik kazanmalarını beraberinde getirmiştir. 1970'lerin bu özelliği, Kürtçülüğün bölgedeki ağırlık merkezinin değişebildiğini göstermektedir. Bilindiği gibi, Türkiye'de dönemin anarşi ve terör atmosferi, Kürtçü faaliyetlerin ön planda olmadığı bir zemini ifade eder. 1980'li yıllar, İran-Irak savaşının bir taraftan İran rejimini konsolidasyonu, bir taraftan da ileride sancıları çekilecek toplumsal-ekonomik yaraların açıldığı yıllardır. Kürtçülük bu dönemde, 1979-1981 arasındaki şiddetli bastırılmanın etkisi ile bir gerileme içine girmiştir. İran'da Fars milliyetçiliğine dayalı Paniranizm ve bu fikrin İslam Cumhuriyeti içindeki temsilcileri, Kürtçülüğü öncelikli bir tehdit değil, yedekte tutulması gereken bir etnik karıştırma aracı olarak görmektedirler. Öte yandan İran milliyetçisi Fars toplumunun geniş kesimlerinin, Kürtler'den bu kadar emin olduklarını söylemek mümkün olmayabilir. Türkiye'deki PKK terörü ve Irak'ta ABD şemsiyesi altındaki Kürtçü bölgeselleşme, İran Kürtlerine yeni bir

hareketlilik getirmiş ancak bu hareketlilik, İran'ın ABD ile gerilimli olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. ABD, Irak Kürtleri üzerindeki nüfuzundan İran Kürtleri için istifade etmeye çalışmaktadır. Öte yandan İran da, Irak Kürtleri üzerinde birkaç araçla siyasal etki doğurmaktadır. Bu araçlar arasında sınırdaşlığın getirdiği ekonomik avantajlar, İran yönlendirmesindeki İslâmcı Kürt silahlı gruplar, Irak Şiileri üzerindeki İran nüfuzu öncelikli olanlardır. Buna rağmen İran'daki Kürtçü faaliyetler siyasal ağırlıklı boyuttan askerî ağırlıklı bir boyuta geçmiştir. Bu geçişin görece kolay olmasının gerisinde İran'ın uzun yıllar PKK terör örgütü ile sürdürdüğü ilişkiler ve PKK unsurlarının İran topraklarında bulduğu imkân ve kolaylıklar vardır.

Beluçlar, İran'ın ekonomik bakımdan en geri olan bölgelerinden birinde yaşarlar. Farsça ile aynı dil ailesinden bir dilleri vardır ancak, dil yakınlığı onların Tahran'la bağlarını muhafaza eden asıl unsur değildir. Ekonomik bağımlılık, merkez karşısındaki ekonomik ve toplumsal geri kalmışlık, hâkim Sünni kimlikleri ile aslında merkeze oldukça uzak olan Beluç toplumunun siyasal çıkışlarının sürekliliğini engellemiştir. Beluç halkının siyasal milliyetçiliğinde ağırlık merkezi daha geniş bir kitlenin var olduğu Pakistan'dadır. Buna rağmen Beluç milliyetçiliği gelişimini günümüzde de sürdürmektedir. Beluçlar da aşiret merkezli toplumsal örgütlenmeye sahip olan bir toplumdur. Günümüzde Beluç milliyetçiliği, Selefî İslâmcı silahlı örgütlenmeler için iyi bir zemin olarak görülebilir. Nitekim 2000'li yıllar, Beluçistan'ın Pakistan ve Güney Asya'daki terör eylemlerinin benzerlerinin görüldüğü yıllardır.

Araplar, İran'ın bir diğer ilginç milliyetçilik örneğini vermektedirler. Şii olmalarına rağmen, merkezin Fars eksenli tarih yazımı Arap milliyetçiliğinin İran'daki gelişiminde önemli bir unsurdur. Irak'taki geniş Şii Arap kitlesinin tersine, İran Arapları içinde Tahran giderek bir karşı cephe haline gelmektedir. Arap milliyetçiliği, Tahran'ın sadece İslâmcılığını değil, Şiizmini de sorgulamaktadır. Eylem sıklığı bakımından Ahvaz bölgesi, İran'ın etnik milliyetçilikler bağlamında en hareketli bölgesi konumundadır. Komşu

coğrafyadaki ABD ve İngiliz askeri varlığı ile Irak'taki kaos bu durumu tetikleyici bir işlev görmektedir. Ancak İran'daki Ahvazî Arap milliyetçiliğinin önünde teorik ve stratejik güçlükler de mevcuttur. Öncelikle, iki taraftan da koyu renk bir Şiizm kuşatması altındadır. İran'daki Arap milliyetçiliği, seküler bir çizgide ilerlemesi halinde toplumsal ve uluslararası destek bakımından zararlar görebilir; öte yandan siyasal İslam ve Şiizmle bütünleşmesi durumunda da kendi Şii kitleleri tarafından anlamsız bir yerde görülecektir. Zira Şiizmin devlet düzeyindeki her bir örneği İran'da tecrübe edilmiş ve edilmektedir. Batı ile ilişkiler bu hareket için de ayrıca bir sorundur. Arap milliyetçiliği bütün Ortadoğu'da giderek daha fazla Batı karşıtı toplumsal dinamiklere dayanmaya başlamıştır. Bir diğer zorluk da Tahran'ın en katı tedbirleri petrolün de varolduğu bu bölgede alıyor olmasındandır. El Ahvaz hareketi, bu zorluklara rağmen varlığını sürdürmektedir.

İran'daki milliyetçiliklerin sadece birbirlerini değil, İran'ın jeopolitik çevresini de etkilediği ve bu çevreden etki aldığı açık bir gerçeklik olarak ortadadır. Bu etkileşim, bir taraftan milliyetçiliği açıklamaya çalışan primordialist-ilkçi yaklaşımların içe odaklı yönünü, diğer taraftan Marksist kuramcıların doğrudan sınıfa dayalı açıklamalarını açıkta bırakan bir boyuttur. Son yıllarda sayıları artan ve İran'daki alt milliyetçiliklere ve Fars dışı toplumlara odaklanan çalışmaların Batı kaynaklı olduğunu ve İran'ı Batı gözüyle açıkladığını iddia eden İran merkezli çalışmaların; bu milliyetçiliklerin ortaya çıkışında özellikle vurguladıkları "elit" etkisi de bu bakımdan açıkta kalmaktadır. Zira bu milliyetçilikler doğrudan entelijansiya ve elitler aracılığıyla ithal edilen Fars merkezli devlet inşası fikrine kıyasla daha toplumsal olup, hatta sınırların diğer taraflarındaki toplumlarla da daha dikey irtibatlar kurabilmişlerdir.

Bugün İran dışında yaşayan İranlıların sayısının 5 milyon civarında olduğu tahmin edilmektedir. İran dışındaki İranlıların en kalabalık olduğu ülkelerin başında sayılarının 1-1,5 milyon arasındaki tahmini rakamla ABD

gelir.[771] Bu kitlenin içerisinde eğitimli, yüksek gelir düzeyine sahip ve bilim alanında çalışanların sayısı da az değidir. Tamamı İran'daki rejimden rahatsız olarak bilinen bu kitleyi temsil eden siyasal platformlar, İran'a bir ABD müdahalesine açıkça karşı çıkmakta, bu konuda faaliyet de göstermektedirler.[772] Bunun sebeplerinden birisi çeşitli yönleriyle İran milliyetçiliği/vatanseverliği, bir diğeri böyle bir adımın İran'daki rejimi güçlendireceği düşüncesi, bir başka nedeni de İran'daki mevcut ve potansiyel muhalefetin bundan zarar göreceği endişesidir. ABD'de yaşayan İranlıların iki ülke arasındaki ilişkilerin bir savaş hali alması durumunda zor bir siyasal ve sosyal konum içinde olmaktan endişelenmeleri de bir diğer sebeptir. Zaman zaman da ABD içindeki İranlıların içinde İran lehine eylemlerde bulunabilecek çok sayıda insan olduğunun vurgulanması ise işi zorlaştıran başka bir boyuttur.

İran, bugün itibarıyla, sivil toplum olarak ifade edilen organize kuruluşların da İran milliyetçiliği fikrini merkez aldığı bir ülkedir. Gerek dinî aydınlar gerek laik olan ve olmayan araştırmacılar, yazarlar ve akademisyenler gerekse diğer kabul edilmiş, resmi izinlerle faaliyet sürdüren tüzel kişiliklerin tamamına yakını İran milliyetçiliğinin tarihsel kökleri fikri irtibatlıdırlar. Faaliyet ve üretimleri özellikle Hatemi dönemi ile artan ve İran sivil toplumunun tartıştığı kadın, velayet-i fakih, gençlik vb. konuları işleyen dinî aydınlar olarak bilinen zümre Cebhe-ye Millî çizgisinin siyasal izlerini

---

[771] Bkz. http://www.farsinet.com/pwo/diaspora.html. Buradaki veriler 1996 yılına ait olup doğrulukları tartışmalı olsa da ABD'nin İran dışındaki en kalabalık İranlı kitlesine sahip olduğu kesindir. Kaynakta, Türkiye için verilen 800.000 rakamı muhtemelen İran'dan Batı'ya geçiş imkânı arayanları da kapsayan abartılı bir rakamdır. Körfez emirlikleri ve BAE'deki İranlıların sayısı ile Norveç, İsveç ve Kanada'daki sayının arttığı ifade edileblir.

[772] Bkz. Trudy RUBIN: ""Why U.S. Needs to Sit Down With Iran?", The Philadelphia Inquirer, 6.5.2007, http://www.niacouncil.org/index.php?option=com_content&task=view&id=757&Itemid=2."

taşır.[773] Bu çizgi için de İran'a özgü İslâm anlayışı ve Şiilik temelinde olduğu ifade edilen İran milleti fikri esastır.[774]

İran Meclisi'ne bağlı İslâmi Meclis Araştırma Merkezi, 2005 yılındaki raporunda, eğer ülkedeki azınlıkların ihtiyaçları tam olarak karşılanmazsa, yakın zamanda iki önemli sorunla karşılaşılacağını beyan etmişti. Bunlardan birincisi işsizlik sorununun gençleri etnik hareketlerle beraber Tahran aleyhine çevirmesi; ikincisi ise, sınır bölgelerinde yaşayan İran toplumlarının (Azerbaycanlı Türk, Arap, Kürt, Türkmen, Beluç) bu sınırların diğer taraflarındaki ülkeler üzerinden manipüle edilmeleri olarak sıralanmıştı.[775]

Hosrohavar, İran İslâm Cumhuriyeti'nin "ülke azınlıklarının varlıklarını ve onların haklarını tanımaması halinde ülke bütünlüğünü sağlamakta zorlanacağını" yazmıştır.[776] Farhi'ye göre de, İran'ın geleneksel "ulusal" sorunu bir "etnik" sorun haline dönüşmektedir ve etnik/kültürel konuların günlük politikanın dışında tutulması daha fazla sürdürülemez.[777]

İran'ın genç nüfusu ve özellikle internetin etkilerinin de ihmal edilmemesi gerekmektedir. 1990'ların ikinci yarısından itibaren, zevkleri, beklentileri ve değerleri devletinkilerle büyük ölçüde ayrılmış olan kalabalık bir genç kitlenin yetiştiği, bu gençliğin, muhalif ve/veya farklı seslere çok daha

---

[773] İran'da sivil toplumun son 10-15 yılına ilişkin bir değerlendirme için Bkz. Mehran KAMRAVA: ""The Civil Society Discourse in Iran", British Journal of Middle Eastern Studies, (2001), 28, 2, 165-168."

[774] "Dini aydınlar" ya da Farsça'daki ifadesiyle "roşanfikran-e dini" akımının rejime, dine, milliyete ve İran'ın geleceğine ilişkin fikirleri için Bkz. Mahmoud ALINEJAD: ""Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Sphere", Islam and Christian-Muslim Relations, (2002), 13, 1, 30." Cephe-ye Milli'nin devrimdeki yeri ile ilgili olarak Bkz. Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 72."

[775] John R. BRADLEY: a.g.m., 181."

[776] Farhad KHOSROKHAVAR: ""The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century", Thesis Eleven, 76, (Şubat 2004), 82."

[777] Farideh FARHI: a.g.m., 14"

rahat ulaşabildiği bilinmektedir. Rejimin meşruiyetinin daha fazla sorgulandığı bir siyasal-toplumsal ortamda internetin etkisi büyük olmuştur.[778]

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İran'ın batı komşusu olan Osmanlı Devleti'nin parçalanmasına rağmen İran'ın toprak bütünlüğünü büyük ölçüde korumasını, Atebeki, büyük ölçüde Bolşevik devriminin etkilerine bağlamaktadır. Ona göre bu gelişme sadece Rusya'nın güneye doğru ilerleme emellerine ara vermekle kalmayıp Batı'nın merkezi, güçlü ve birleşik bir İran arzulamasını da kamçıladığı için böyle olmuştur. Zira Komünizm Batı'ya yönelik yeni bir tehdit olarak bu dönemden itibaren belirmeye başlamıştır.[779] Atebeki'nin bu görüşlerini iki unsur ile desteklemek gerekir. Bunlardan birisi Avrupa tarzı ulus inşasının mayası olarak görülen Fars milliyetçiliğinin geliştirilmesi bir diğeri ise petroldür. Petrolün Batı'nın hayati bir ihtiyacı olduğunun işaretleri alınmaya başlandığında İran bir anda ABD, İngiltere, Rusya ve Almanya'nın mücadele arenasına dönüşecektir. Bu devletler sadece imtiyaz ve ticari menfaatleri değil, ileride görmek istedikleri İran'ın fikri temellerini üzerinde de mücadele sürdürmüşlerdir. İran'a ilişkin uluslararası politik mücadele petrolün keşif ve üretimindeki artışla daha da artmış ve gerek Fars ve İran milliyetçilikleri gerekse çevre milliyetçilikler olarak değerlendirebileceğimiz diğer milliyetçi hareketlerde etkiler doğurmuştur. Bununla birlikte, İran'daki bu alt-etnik milliyetçilikleri doğrudan dışsal etkilerle ortaya çıkmış olgular olarak görmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Özellikle Arap ve Türk milliyetçilikleri İran'dan bağımsız olarak gelişme alanları olan, Tahran'ın uluslararası sistemle ilişkilerinden bağımsız olarak doğmuş milliyetçiliklerdir.

Ahmadi de, etnik çatışma, etnik kimlik ve etnik milliyetçiliğin oluşma ve gelişmesinde uluslararası politikanın rolünün literatürde ihmal edildiğini, bu ihmalin hem uluslararası ilişkiler hem de etnik çalışmalarda sözkonusu

[778] Seyed Masoud Mousavi SHAFAEE, “”Globalization and Contradiction Between the Nation and the State in Iran: the Internet Case”, Critique: Critical Middle Eastern Studies, (Sonbahar 2003), 12, 2, 189-195.”
[779] Touraj ATABAKI: ”Ethnic Diversity…”.a.g.m., 28.

olduğunu belirtmektedir.[780] Ona göre Napolyon'dan itibaren Ortadoğu'ya önemli bir Batılı dış müdahale sözkonusudur. Ahmadi, Carl Brown'a atıfla, bunun 18. yüzyılda "Doğu Sorunu"nun (Eastern Question-Question d'Orient) başlangıcıyla Batı'nın Ortadoğu'da etnik kimlikler yaratma vb. politikalarının da başladığını belirterek, konuyu temelde Osmanlı Devleti'nin parçalanması sürecini anlatarak incelemektedir. İran konusunda ise Richard Cottam'a atıfla, ancak Musaddık dönemine ve İngiliz-Rus (Kısmen de Alman) rekabetine geldiğinde örnekler bulabilmektedir.[781]

Hamid Ahmadi'nin uluslararası politika ve etnik milliyetçilik arasındaki bağa ilişkin değerlendirmelerine büyük ölçüde katılmak mümkündür. Ancak Ahmadi, bu analizin sonuç cümlesindeki ifadesiyle de Fars-İran merkezli bakış açısını ortaya koymaktadır. İfade şöyledir: "Arap, Ermeni, Azeri, Kürt, Türk ve Beluç milliyetçiliklerinin ortaya çıkışında dış güçlerin ve uluslararası entelijansiyanın rolü kolaylıkla görülebilir." Ancak Ahmadi'nin de başvurduğu Richard Allen ve George Antonius gibi yazarların belirttiği gibi[782] Batı'nın etnik kimlikler ve bölünmeler yaratma politikasının en belirgin ve en verimli uygulama alanının öncelikle İran değil Osmanlı ülkesi olması bir yana, dış etkilerle oluştuğu ifade edilen milliyetçiliklerin arasında Fars milliyetçiliğinin olmaması dikkat çekicidir. Oysa İran'daki bu milliyetçiliklerden önce uluslararası politik gelişmelerin etkisi ile öncelikle İndo-Aryanist Fars ırkçılığının devletleştirildiği unutulmamalıdır.[783]

Akbar Aghajanian, İran'da etnik gruplar arasındaki eşitsizlikleri incelediği çalışmasında "İran'ın farklı etnik ve dinsel toplumlardan oluştuğunu" belirtmektedir. Etnik gruplar arasında Türkleri, Kürtleri, Arapları

---

[780] Ahmadi; Abdul Said, L. R. Simmons, F.L. Sheils, Astri Shurke ve Lela G. Noble gibi yazarların, dış güçlerin/etkilerin etnik çatışmalardaki rollerini incelemekle beraber, doğrudan etnik kimlikler yaratmalarını ihmal ettiklerini yazmaktadır. Hamid AHMADI, a.g.e., 213.

[781] Konu, Musaddık döneminde Sovyetler'in Türkmenleri, İngilizler'in Bahtiyarileri, Almanlar'ın da Kaşkayileri desteklemeleri ile örneklendirilmiştir. Hamid AHMADI, a.g.e., 214-216.

[782] Hamid AHMADI, a.g.e., 221.

[783] Hamid AHMADI, a.g.e., 223.

ve Beluçları saymaktadır. Ahmadi ise onu, etnik gruplar arasındaki ayrımda dinin yerini tespit etmemekle tenkit etmiştir. Ahmadi, Farhad Kazemi'nin "Ethnicity and Iran Peasantry" başlıklı çalışmasını da benzer bir açıdan; "İran'da etnik olanın aslında ne olduğu sorusunu sormamakla" eleştirmiştir.[784] Hamid Ahmadi'ye göre Menashri'nin dinsel azınlık tanımının içine Sünni toplumları katmaması, onları etnik grup olarak tanıması sadece Ermeni, Yahudi, Zerdüşti ve Bahaileri dinsel azınlık sayması da bir eksikliktir. David Menashri ise, "İran'ın 25 asırlık siyasi tarihi olan birleşik bir varlık olarak sunmanın sadece bir mit olduğunu" belirtmiştir.[785] Nihayet Hamid Ahmadi, İran'daki farklı ırksal ya da kültürel özelliklere sahip etnik grupların varlığını tarihi bir gerçeklik olmaktan birer ruh haline indirmektedir. Tezinde de bu sebeple bu grupları ifade etmek için kabile/aşiret kavramını kullandığını belirtmiştir.[786] Ancak sadece isimlendirmede yapılan bu değişiklik nasıl olur da aynı kavramı kastederken kavramın içeriğini bir "ırksal bağ"dan bir "ruh haline" dönüştürür? Ahmadi, kabile/aşiret kavramı yerine etnisitenin kullanılmasının ileride bu grupların ayrı birer millet olmalarına ve kendi devletlerini kurmalarına imkân tanıyacak ayrı bir statü sağlamasından da rahatsız olmaktadır.

Gerçekte, bir kimlik, hak ve demokratik özgürlükler meselesi olarak İran'da "millîlik" sorunu, modern bir sorun olup kökleri Rıza Şah (Birinci Pehlevi, 1926-1941) dönemine gider. Bu dönemde, zor kullanılarak, ülkesel merkeziyetçilik ve tek bir İranlı ulusal kimliğinin oluşumu sağlanmaya çalışılmıştır. Kısa bir suskunluk devrinden sonra yeniden başlayarak 1979'a kadar devam etmiştir. Aynı amaçla benzer yöntemlerin 1979 devriminden sonra da Kürt ve Türkmen bölgelerinde de uygulandığını görülmüştür. Farhi'ye göre, aslında burada yapılan da, daha önce olduğu gibi, tek bir İran

[784] Hamid AHMADI, a.g.e., 36.
[785] David MENASHRI: ""Khomeini's Politics Towards Ethnic and Religious Minorities", (Der.) Milton J. Esman ve Itimar Rabinovich, Ethnicity, Pluralism and State in the Middle East, Ithaca: Cornell University Press, 1988, 215."
[786] Hamid AHMADI, a.g.e., 46.

ulusu yaratmak için İslâm'ın uluslaraşırılığının kullanılmasıdır.[787] Targhi'ye göre ise İran'ın bir coğrafi vücut (geo-body) olarak ortaya çıkışı, küresel ölçekte millî devletlerin ortaya çıkmaları ve ulusal sınırların uluslararası boyutta belirlenmesi süreciyle eş zamanlıdır. Targhi, Gülistan (1813), Türkmençay (1828), Erzurum (1823 ve 1847) ve Paris (1857) anlaşmaları ile belirlenen sınırların İran'a bir anlamda dayatılmış olmasını bunun bir delili olarak kabul eder.[788]

Etnik temele dayanmayan siyasal grupların da, merkezi hükümete karşı mücadelede daha güçlü olmak için etnik konu ve sorunları kullandıkları Fars milliyetçilerinin, İran'daki Fars dışı milliyetçilikleri izah etmek üzere kullandıkları argümanlardan biridir. Buna göre İran'ın, Gorgan, Huzistan, Azerbaycan, Belucistan ve Azerbaycan gibi Fars olmayan eyaletlerinde, Fedayin-e Halk, Peyker ve Mücahidin-e Halk (Halkın Mücahitleri) gibi sol örgütler önemli taban bulabilmişlerdir. Bu örgütlerin Fars ağırlıklı olmalarına rağmen bu bölgelerde faal olmaları, bunların kırsal bölge çiftçi sorunlarını taban sağlama amacıyla kullanmalarından ileri gelmektedir. Bu konuda özellikle Fedayin-e Halk'ın Türkmensahra'daki Şura-ye Çeriki (Kırsal Konsey) faaliyeti ve bazı sol grupların Türkmensahra için otonomi talepleri örnek gösterilmektedir.[789] Ancak işin tersinden bakıldığında da asıl kullanılanın bu ideolojik hareketler olduğu, bu ideolojik muhalif hareketlerin, etnik hareketlere merkezde ve siyasetin odağında ses duyurma imkânı verdiği belirtilebilir.

İranlı akademik araştırmacı Alinejad, İran'da reformistlerle muhafazakârlar arasındaki çatışmanın reform olarak ifade edilen fikrin merkezindeki hususu örtmemesi gerektiğine işaretle, Hatemi'nin hareketinin modernite ile bir çeşit anlaşma ve bir anlamda ulus devlet inşası olduğunu iddia etmektedir. Buna göre, Hatemi'nin platformu, İran Anayasasını dinî ve milliyetçi bir biçimde okuyanlardan oluşmakta, bu hareket seküler sivil

[787] Farideh FARHI: a.g.m., 12."
[788] Mohamed TAVAKOLI-TARGHI: a.g.m., 176
[789] Hamid AHMADI, a.g.e., 210-211.

toplumculardan, “İslâm devletinin cumhuriyet değerlerini öne çıkararak ayrılmaktadır.”[790]

21. yüzyılın başında bulunduğumuz bu dönemde, İran kendisini geleneksel bir ulus-devlete dönüştürme çabası içindedir. Komşu ülkelere İslâmî devrim ihraç etmeyi amaçladığı 1980’lerdeki, hatta 1990’ların başındaki devrimci aktör rolünün aksine, bugün Körfez bölgesindeki siyasî statükonun sürmesi yönünde belirgin bir tercihte bulunmuştur. İran için öncelik iç bütünlüğü ve rejimin devamını sağlamaktır. Ancak İran, bunun sadece rejimin küresel ve bölgesel iddialarıyla ve bunun içeride sağlayacağı totaliter avantajlarla gerçekleştirilebileceğini düşünmektedir. Ahmedinecad’ın Cumhurbaşkanı seçilmesinin bu anlamda bir stratejik müdahale ile olduğu yorumu da bu noktada akla gelmektedir.[791] Nitekim İran’ın Şiizmi öne çıkaran köktenci dış politik çıkışları ve nükleer enerji konusundaki tutumu, içeride yeni bir bütünleşmenin, dışarıda ise devrim ihracından çok, stratejik kazanımların hedeflendiğini göstermektedir. İranlı birçok yetkili, “Hiçbir İranlı yöneticinin kabul edemeyeceği uranyum zenginleştirmekten vazgeçilmesi yönündeki taleplerinde ısrar etmekle bir yere varılamayacağını; böyle bir talebi, bugünkü yöneticiler kabul etse dahi, yerlerinde bir gün dahi kalmalarına halkın ve devletin diğer birimlerinin müsaade etmeyeceğini, onların yerine gelecek olanların da derhal nükleer silahları geliştirme yoluna gideceklerini” hatırlatmaktadırlar.[792]

Browne’a göre 2003 yılı ABD ulusal güvenlik stratejisi, İran’ı, önemli bir yanlış yaparak Bush’un ulusal güvenlik anlayışının ana sütunları olan terörizm ve kitle imha silahları arasında değerlendirmiştir. Amerikan

---

[790] Mahmoud ALINEJAD: “”Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Sphere”, Islam and Christian-Muslim Relations, (2002), 13, 1, 30.”

[791] Osman Metin ÖZTÜRK: ""İran’daki Cumhurbaşkanlığı Seçiminin Sonucu Üzerine Yorumlar”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 445-456.”

[792] Mustafa KİBAROĞLU: “”İran’ın Nükleer Programı: Aktörler ve Etkileri”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri, (Ankara 2006), 112.”

kamuoyu, İran'ın fundamentalist niteliği konusunda birleşse de Irak ve Afganistan'daki tecrübelerden sonra İran konusunda çok daha parçalı bir görüntü vermektedir. Dahası İran konusunda ABD politikası kabullenme ve güç kullanımı arasında sıkışmıştır. Bu da, bir tarafta zayıflık delaleti göstermekle, diğer tarafta hukukun üstünlüğü ve barışa dayalı bir uluslararası sistemin mimarlığına gölge düşürmek arasındaki sıkışmışlık demektir. İran konusunda keskin bir ABD politikası başarılı olamayacaktır. Nükleer enerji konusunda, barışçı olması kaydıyla İran'a aralık kapı bırakılmalı, silah transferi konusunda Rusya, Pakistan ve Çin uyarılmalı, nükleer bir İran düşman kategorisinden çıkarılmalıdır. İsrail konusunda iki devletli bir yapıya razı edilmeli, Irak'ta ve kısmen Afganistan'da Şii nüfusların sorunlarının çözümüne katkısı sağlanmalıdır. Bu sonuncunun yapılması, İran'ı kurulacak yeni düzenlerle de irtibatlı tutmaya yarayacaktır. İran'da reform teşvik edilmeli ancak bu Amerikan malzemeleriyle değil, Avrupalı dostlar kanalıyla, İslâmî ve yerli sivil gruplar üzerinden yapılmalıdır.[793]

Browne'ın tavsiyeleri ABD dış politika karar mekanizmalarında kabul görsün ya da görmesin, ABD'nin İran'a Irak tarzı bir müdahalede bulunması zaten gerçekçi bir tahmin olmayacaktır. Ancak İran içindeki siyasal gelişmelere uzak kalması mümkün değildir. Uluslararası çapta haber ve yorum kaynakları takip edildiğinde İran'ın daha çok Ortadoğu'daki adımları, siyasal dili ve nükleer faaliyetleri üzerinde odaklanıldığı dikkat çekmektedir. Oysa İran içinde oldukça hareketli ve kaynakları bakımından taşıdığı çeşitlilikle ender görülecek bir siyasal ortam olduğu görülecektir. Bugün, İran içindeki hareketler sadece reformistler-muhafazakârlar biçimindeki indirgemeci düzeyde analiz edilememektedir. Son birkaç yılda İran'da merkezin artan baskılarına rağmen etnik hareketlilik de had safhadadır. Türkiye-İran-Irak sınırının kesiştiği bölgeye yakın kısımlarda PJAK unsurları ile hükümet güçleri arasında çatışmalar olmakta, Beluçistan bölgesinde klasik kaçakçılık faaliyetleri yerini rehin alma ve bölgedeki güvenlik birimlerine

[793] Bkz: Brian L. BROWNE: ""Iran: A Path to…".a.g.e.

saldırılar düzenleme biçimine dönüşmektedir. Hoy'dan Kerec'e hatta Tahran'a kadar Azerbaycan hareketi, 1990'lardan itibaren gelişen milliyetçi bir bilinçlenme içindedir. Mayıs 2006 olayları bunun mobilizasyon kabiliyeti de olan bir hareket olduğunu, dahası, sadece Azerbaycan bölgesini değil doğrudan Tahran'ı ve ülkenin genelini etkileyecek potansiyelde olduğunu ortaya koymuştur. Kimilerine göre bu olaylar, ABD'nin İran konusundaki planlarını gözden geçirmeleri zorunluluğunu doğurmuştur. El Ahvaz hareketi, Huzistan'ı ülkenin en güvenliksiz bölgelerinden biri durumuna getirmiştir. Arap milliyetçiliği, çevreden etki alan ancak kendine özgü dinamikleri olan silahlı bir hareket biçimine dönüşmüştür.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başında Türkiye-İran ilişkilerinin öncelikli güvenlik boyutunu sınır güvenliği meselesi oluşturmuştur. Dağlık sınır bölgesinde kaçakçılık ve eşkıyalık tarihsel sorunlar halindeydi. Ancak Birinci Dünya Savaşından hemen önceki dönemden başlayarak İngiltere ve Rusya tarafından bölgede siyasal sorunlar yaratılmaya başlandı. Dönemin küresel rekabeti ve bölgede petrolün keşfi, Osmanlı ve Kacar ülkelerini zayıflatma siyasetini sahneye koydu. Simko Ağa (İsmail Smitko), ve Celolar gibi isyanlarla Ermeni ve Asurilerin Türkleri kırım hareketleri Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye-İran ilişkilerinin güvenlik boyutunun ana merkezini oluşturdu. 1925'ten itibaren sınır düzenlemeleri ve Atatürk'ün Rıza Şah'la mutabakatıyla risk zayıflatılmıştı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Azerbaycan'ın, Soğuk Savaşın başladığı bir coğrafya haline gelmesiyle bölgede yeni güvenlik sorunları ortaya çıkmıştı.

1960'larda iki ülke ilişkileri bakımından Irak toprakları daha önemli bir güvenlik meselesi haline geldi. 1970'lerde İran'ın Irak'la içine girdiği siyasal çatışma, 1975 Cezayir Anlaşmasıyla dondurulmuştu. Ancak 1979 devrimi ve İran-Irak Savaşının başlamasıyla, İran-KDP ilişkileri, Kuzey Irak'taki nüfuz mücadelesi ve petrol güvenliği konuları Türkiye-İran ilişkilerini etkiledi. Eş zamanlı olarak İran'ın rejim ihracı politikası da bir güvenlik sorunu haline geldi. Ancak bu konudaki yoğunluk İran-Irak savaşı sonrasında arttı.

Türkiye'deki siyasi cinayetler ve Hizbullah faaliyetleri 1990'ların ikinci yarısında Türkiye-İran ilişkilerine damgasını vurdu. Ancak 1990'larda ikili ilişkilerin güvenlik boyutunda en önemli sorun İran-PKK ilişkileri oldu. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan'ın bağımsız olmasını İran'ın tehdit algılaması bakımından bu gelişmelerle birlikte okumak gerekmektedir. 1998 yılındaki Adana Mutabakatı, Lübnan ve Bekaa'dan kaynaklanan Suriye-İran ilişkileri nedeniyle Türkiye-İran ilişkilerine de olumlu yansıdı. 2000'li yıllar, İran'ın Türkiye politikasında yeni değerlendirmeleri zorunlu kıldı.

İran'ın Türkiye ile rekabeti, İran'ın Türkistan ve Kafkaslar'a yönelik politikasında temel belirleyenlerden biri olarak kabul edilmiştir. Ancak bu rekabetin somut boyutları tam olarak anlaşılamamaktadır. Mesbahi'ye göre, bu rekabet zarar verici olmaktan çok, nazik bir rekabettir. Bunda, Sovyet ardılı ülkelerin bu ikisi arasında bir tercih yapmamaya çalışmalarının yanı sıra Rusya'nın eskiden gelen ve ABD'nin de giderek artan etkinliğinin iki aktörce kabulünün de etkisi vardır.[794]

Bugün iki ülke arasındaki sıcak konular arasında rejim ve propaganda önemini korumaktadır. Ancak içeriği yeni rekabet unsurları ile gelişmiştir. Irak'ın ve Türkiye'nin jeopolitik rekabeti, 1990'lardaki coğrafyadan, yani Kafkasya ve Türkistan'dan Ortadoğu'ya kayabilir. Bunun işaretleri Irak'ta görülmektedir. Irak bir rekabet alanı olduğu kadar bir işbirliği alanı olarak da görülmelidir. Fakat iki devletin Irak'tan algıladıkları tehdit ve Irak'ta gördükleri fırsatlar sadece dönemsel örtüşme içerisindedir. Karşılıklı güven sorunu tarihi bir gerçeklik olarak varlığını korumaktadır. Güney Azerbaycan meselesi Türkiye için bugün, acil ve öncelikli bir konu olarak görünmemektedir. Ancak ortada hızla gelişen bir siyasal Türk milliyetçiliği hareketi bulunmaktadır ve Türkiye'den siyasal beklentiler vardır. Türkiye'de ise sadece devlet değil, toplum sivil kuruluşlar ve hatta milliyetçi siyasal örgütler de konuya ilişkin bilgi eksikliği içindedirler. ABD'nin bölgede izlediği siyaset, Türkiye'deki

[794] Mohiaddin MESBAHI: a.g.e., 125-126."

milliyetçiliği daha fazla ABD karşıtı yapmış, geniş toplum kesimlerinde bölge ülkelerinin siyasal merkezlerinin ABD'nin doğrudan tehdidi altında oldukları kanaati hâkim olmuştur. Bu gerçeklik ayrıntıları okumayı engellememelidir. Gerçekte, İran dâhil bölge ülkelerinin tamamı, değişik düzeylerde ABD ile temas halinde özgün siyasetlerini kurmaktadırlar. Üstelik Güney Azerbaycan ve İran'ın geleceği meselesi, Türkiye'nin uzaktan izleme lüksünün bulunmadığı bir meseledir. İran'daki milliyetçiliklerin her biri dikkatle ve düzenli olarak takip edilmelidir. Türkiye, bölgede geleneksel olarak istikrardan ve özellikle de İran ile ilişkilerdeki istikrardan yana politikasını sürdürmelidir. Ancak bu, varolan siyasal gelişmelerin görmezden gelinmesi anlamına gelmemelidir. Terör ve göç sorunları çatışma ve milliyetçi hareketlerle karşılıklı etkileşim içinde hususlar olup Türkiye'nin güvenliğini doğrudan ilgilendirirler. İran'ın özellikle Türkiye'ye komşu "Batı Azerbaycan" eyaleti, bu anlamda dikkatle takip edilmelidir. Irak'ın kuzeyinden güney Kafkaslar'a uzanan bu stratejik hat, Türkiye'nin 21. yüzyılda başlıca güvensizlik kaynağına dönüşebileceği gibi doğu sınırının güvenliğinin garanti altına alınacağı bir zemini de oluşturabilir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

ABDOLLAHZADEH, Ezzat. “Relations Between Iran & the Azerbaijan & Armenian Republics”, Kayhan, (5 Ağustos 1995), 12, (http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings/FPolitics/ 950805XX FP01.html)

ABRAHAMIAN, Ervand. ”Oriental Despotism: The Case Of Qajar Iran” **International Journal of Middle East Studies**, 5, 1 (1974).

ACODANİ, Maşallah. **Meşrute-i İrani**, Akhtaran Yayınları, 3. baskı, Tahran, 2004 (1383 H.Ş.)

AEGLETON, William. **1946 Mehabad Kürt Cumhuriyeti**, Çev. M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, 1990.

AFARY, Janet, Kevin B. ANDERSON, **Foucault And The Iranian Revolution: Gender And The Seductions Of Islamism**, Chicago Üniversitesi Yayınları, Londra, 2005.

AFKHAMI, Amir Arsalan. ”The Sick Men Of Persia: The Importance of Illness as a Factor in the Interpretation of Modern Iranian Diplomatic History”, **Iranian Studies**, 36, 3, (Eylül 2003), 339-352.

AFŞAR, İrec. **Zeban-e Farsi Der Azerbaycan I ve II**, Mahmut Afşar Yayınları, Tahran, 1989.

AHAVİ, Şahruh. **İran’da Din ve Siyaset: Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri**, Çev. Selahattin Ayaz, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.

AHMADI, Hamid. **The Politics of Ethnic Nationalism in Iran**, Carleton University, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ottawa-Ontario, Kanada, Şubat 1995.

AHMED, Vügar. **M.C. Pişeveri; Heyatı, Mühiti ve Yaradıcılığı**, Bakü, 1998.

AHRARI, M. Ehsan. “Iran, China and Russia: The Emerging Anti-US Nexus”, **Security Dialogue**, 32, 4, (2001), 453-466.

AKBARI, Alireza. ”Security Considerations and Iran-Russia Cooperation”, **Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies**, (İlkbahar, 2001), 6, 8, 83-109.

AKTAŞ, Cihan. **Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri: İran'da Siyasal Kültürel ve Toplumsal Değişim**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.

AKYOL, Taha. **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999.

ALINEJAD, Mahmoud. "Coming to Terms with Modernity: Iranian Intellectuals and the Emerging Public Sphere", **Islam and Christian-Muslim Relations**, (2002), 13, 1, 25-47.

AMIR, Alireza Dr., Nazmi AFSHAR. "South Azerbaijan and Iranian Turks", Report to the Center for Strategic International Studies, Washington DC.

ANDERSON, Benedict. **Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, Metis Yayıncılık, İstanbul, 1995.

ARFA, Hasan. **The Kurds: A Historical and Political Study**, Londra, 1966, Oxford.

ARVASİ, S. Ahmet. **Doğu Anadolu Gerçeği**, Boğaziçi Yayınları, Ankara, 1992

ARMAOĞLU, Fahir. **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi; 1914-1990, Cilt I**. 1914-1980, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994.

ASHTIANI, Ali. "Cultural Formation in a Theocratic State: The Institutionalisation of Shiism in Safavid Iran", **Social Compass**, (1989) 36, 4, 481-492.

ASLANLI, Araz. "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", **Avrasya Dosyası**, 7, 1.

ATABAKI, Touraj. **Azerbaijan: Ethnicity and The Struggle For Power in Iran**, I. B. Tauris Yayınları, Londra, 2000.

……. **Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in the Twentieth-Century Iran**, I. B. Tauris Yayınları, Londra, 2003.

……. Ethnic Diversity and Territorial Integrity of Iran: Domestic Harmony and Regional Challenges", **Iranian Studies**, 38, 1, (Mart 2005), 23-44.

AYDIN, Mustafa. **New Geopolitics of Central Asia And The Caucasus: Causes Of Instability And Predicament**, SAM Papers, Ankara 2000.

AZERİ, Ali. **Azadistan Devleti ve Şeyh Muhammed Hıyabani**, Yayına Hazırlayan: Seyfettin Altaylı, Ankara, Yayın tarihi yok.

BAKHTIARI, S. **Complete Atlas of Gitashenasi**, Gitashenasi Yayınları, Tahran, 1996.

BALBAY, Mustafa. **İran Raporu**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006.

BALOCH, Inayatullah. **"The Problem of Greater Baluchistan: A Study of Baluch Nationalism"**, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden Gmbh, 1987.

BALUCH, Muhammad Sardar Khan. **History of Baluch Race and Baluchistan**, Karachi: Process Yayınları, Pakistan, 1958.

BARRACLOUGH, Steven. "Satellite Television in Iran: Prohibition, Imitation and Reform", **Middle Eastern Studies**, (2001), 37, 3, 25-48.

BECK, Lois. Tribes and State in Nineteenth and Twentieth Century Iran, Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Der) **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley: University of California Press, ABD, 1990.

BENAB, Younes Parsa. "History of Iran: The origin and development of imperialist contention in Iran; 1884-1921 A case study in under development and dependency", http://www.iranchamber.com/history/articles/origin_development_imperialist_contention_iran1.php , 21.10.2005.

BIGDELI, Alireza. "Overview of Relations between the Islamic Republic of Iran and the Republic of Azerbaijan" **Amu Darya**, (Yaz 1999), 4, 2, 162-169.

BLACK, Edwin. "Denial of Holocaust Nothing New In Iran: Ties To Hıtler Led to Plots Against British And Jews", San Francisce Chronicle, 8 Ocak 2006, http://www.sfgate.com/cgi-bin/article.cgi?f=/c/a/2006/01/08/INGODGH99Q1.DTL

BORHANI, Salman J. "Are There Any Questions? The Azeris Of Modern Iran", http://www.iranian.com/Opinion/2003/August/Azeri/, 4.8.2003

BOWDEN, Mark. "Among the Hostage Takers", **The Atlantic Monthly**, (Aralık 2004), 76-96.

BOWEN, Wyn Q. ve Joanna KIDD. "The Iranian Nuclear Challenge", **International Affairs**, 80, 2, (2004), 257-276.

BRADLEY, John R. "Iran's Ethnic Tinderbox", **The Washington Quarterly**, 30, 1, (Kış 2006-2007), 181-190.

BRANDON, James. ”Iran’s Kurdish Threat: PJAK”, (Haziran 2006) 4, 12, 2-11, http://www.jamestown.org/terrorism/news/uploads/TM_004_012.pdf, 19.08.2006.

BROWNE, Brian L. “Iran: A Path to Greater Stability”, National Defense University, National War College, Strategic Logic dersi için seminer, ABD, 2003.

BROWNE, E. G. **A Literary History of Persia Cilt.I-IV**, Cambridge Üniversitesi Yayınları, Cambridge,1956.

BRUINESSEN, Martin Van. “Kurdish Tribes And State Of Iran: The Case Of Simko’s Revolt”, Richard Tapper (Der.) **The Conflict Of Tribe And State In Iran and Afghanistan**, Croom Helm, Londra, 1983.

…….. **Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Structure of Kurdistan**, Zed Pres, Londra, 1992.

CAFERSOY, Nazım. **Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye Azerbaycan Rusya İlişkileri: 1991-2000**, ASAM Yayınları, Ankara, 2001.

CAN, Ahmet Selçuk. “İran’ın Kafkaslar Politikası ve Türkiye Azerbaycan İlişkilerinin Geleceği”, **Türkiye ve Siyaset**, 4, (Eylül-Ekim 2001), 41-51.

CHEHREGANI, Dr. Mahmoudali. CSIS Caucasus Project Meeting Notes, “Azerbaijani Turks of Iran: Will They Lead a Revolution Again?”, August 8, 2002, http://www.csis.org/ruseura/caucasus/020808.pdf

CHILDE, Gordon. **The Aryans: A Study of Indo-European Origins**, Kegan Paul, Trench, Trubner&Co Ltd. Yayıncılık, Londra 1926.

CLARK, James Dee. **The History of the Iranian Province of Azerbaijan, 1848-1914**, Aralık 1999, The University of Texas in Austin, (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

CLAWSON, Patrick ve Michael RUBIN, **Eternal Iran: Continuity and Chaos**, Palgrave Yayınları, ABD, 2005.

CORDESMAN, Anthony ve Ahmed S. HASHIM; **Iran: Dilemmas of Dual Containment**, (ABD, 1997), Westview Press.

CORNELL, Svante. **Small Nations And Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus**, Curzon Yayınları, Richmond, 2001, 37.

COTTAM, Richard. **Nationalism in Iran: Updated Through 1978**, Pittsburgh Üniversitesi Yayınları, Pittsburgh, 1979.

CRONE, Patricia. ”The Tribe and the State”, J.A. Hall (Der.), **States in History**, Oxford, 1986.

CRONIN, Stephanie. “An Experiment in Revolutionary Nationalism: The Rebellion of Colonel Muhammad Taqi Khan Pasyan in Mashad”, April-October 1921, **Middle Eastern Studies**, (Ekim 1997), 33, 4, 693-750.

ÇETİNSAYA, Gökhan. ”Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-38”, **Avrasya Dosyası**, 5, 3, (Sonbahar, 1999), 148-175.

ÇİLOĞLU, Fahrettin. **Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar**, Çev. Neşenur Domaniç, Sinatle, İstanbul, 1998.

DANIEL, Elton L. **History of Iran**, Greenwood Yayınları, Westport-ABD, 2000.

DOERFER, Prof. Dr. Gerhard. ”İran’da Türkler”, **Türk Dili**, TDK Yay, 431, , (Kasım,1987), 241-251.

DOĞAN, D. Mehmet. **Türkistan-Türkiye Gergefinde İran**, İz yayıncılık, İstanbul, 1996.

DORRAJ, Manochehr. ”Iran’s Democratic Impasse”, **Peace Review**, 13, 1, (2001), 103-107.

EDMUND, Sesil J. **Torkha Kordha Erebha**, Çev. İbrahim Yonosi, Novbahar Yayınevi, Tahran 1382-H.Ş.

EFEGİL, Ertan ve Leonard A. STONE, “Iran’s Interests In Central Asia: A Contemporary Assessment”, **Central Asian Survey**, (2001), 20/3, 353-365.

EFŞARİ, Perviz. **Sedrazamha-ye Silsile-yi Gacariye**, Tahran, 1376 H.Ş.

EHTESHAMI, Anoushiravan. **After Khomeini; The Iranian Second Republic**, Routledge Yayınları, Londra-New York, 1995.

EMADI, Hafizullah. ”New World Order or Disorder: Armed Struggle in Afghanistan and United States’ Foreign Policy Objectives”, **Central Asian Survey**, 18, (1999), 1

ERDEM, İlhan ve Kâzım PAYDAŞ, **Ak-Koyunlu Devleti Tarihi: Siyaset-Teşkilat-Kültür**, Birleşik Yayımevi, Ankara, 2007.

EROL, Ali. “Türk Kültür ve Fikir Hayatında Ekinçi (1875-1877)”, **Bilig**, 39, (Güz, 2006), 53-70.

EROL, M. Seyfettin. ”İran’ın Orta Asya Politikası-Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu Ya Da Ava giden Avlanır”, **Stratejik Analiz**, (2002), 28, 66-75.

EUBANK, Keith. **Summit at Teheran**, NY: William Morrow Yayınları, Newyork, 1985.

FARHI Farideh. ”Crafting A National Identity Amidst Contentious Politics in Contemporary Iran”, **Iranian Studies**, (Mart 2005), 38, 1, 7-21.

FARROKH, Kaveh. ”Pan Turanianism Takes Aim At Azerbaijan: A Geopolitical Agenda”, (2005), http://www.rozanehmagazine.com/NoveDec05/aazariINDEX.HTML

FIRAT, M. Şerif. **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.

FISCHER, Michael J. **Iran From Religious Dispute to Revolution**, Harward Üniversitesi Yayınları, Cambridge 1980.

FOROUGHI, Zaka ul Mulk, **Tarih-e İran**, Tahran 1901, 1917.

FRANTZ, Douglas. ”Iran and Azerbaijan Argue Over Caspian’s Riches”, New York Times, 30 Ağustos 2001, s.A4”

FRYE, Richard Nelson. **Greater Iran: A 20th Century Odysee**, Mazda Yayınları, ABD, 2005.

FULLER, Graham E. **The Center Of The Universe: The Geopolitics of Iran**, (ABD, 1991).

FURON, Raymond. **İran**, Çev. Galib Kemalî, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943,

GELLNER, Ernest. **Nations and Nationalism**, Blackwell Yayıncılık, Oxford, 1983.

…….. **Uluslar ve Ulusçuluk**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1992.

GLAZER, Nathan ve MOYNIHAN, Daniel P., **Beyond the Melting Pot**, MIT Yayınları, Cambridge MA, 1963.

GHEISSARI, Ali ve NASR, Vali. “Iran’s Democracy Debate”, **Middle East Policy**, XI, 2, (Yaz 2004), 94-106.

GÖKDAĞ, Dr. Bilgehan A. ve M. Rıza HEYET. “İran Türklerinde Kimlik Meselesi”, **Bilig**, 30, (Yaz 2004), 51-84.

GÖLPINARLI, Abdülbakıy. **Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik**, Der Yayınları, İstanbul, 1987.

GRIGOR, Talinn. ”Of Metamorphosis: Meaning of Iranian Terms”, **Third Text**, (2003), 17, 3, 207-225.”

HABERMAS, Jurgen. **Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akıbeti**, Bakış Yayınları, (İstanbul 2001).

HASANLI, Cemil. **Soğuk Savaşın İlk Çatışması: İran Azerbaycanı**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2005.

…….. **Güney Azerbaycan: Tehran-Bakı-Moskva Arasında: 1939-1945**, Diplomat Yayınları, Bakü, 1998.

HARRISON, Selig S. **In Afghanistan’s Shadow: Baluch Nationalism and Soviet Temptations**, New York 1981, Carnegie Endowment for International Peace.

HASSANPOUR, Amir. **Language and Nationalism in Kurdistan, 1918-1985**, Mellen Research University Yayınları, San Fransisco, 1992.

HERZIG, Edmund. ”Iran in the Caucasus, Caspian and Central Asia: Lessons for Western Strategy”, Eugene WHITLOCK: (Der.) “**Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region**”, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2003.

HEY’ET Cevat. “Varlık 20 Yaşında”, **Varlık**, (1998), 107.

HINCHCLIFFE, Peter. **Conflicts in the Middle East Since 1945: The Making of the Contemporary World**, Routledge, 2001.

HINZ, Walther. **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran’ın Millî Bir Devlet Haline Yükselişi**, Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

HIRO, Dilip. **The Iranian Labyrinth: Journeys Through Theocratic Iran and Its Furies**, Avalon Yayıncılık /Nation Books, New York, 2005.

HOBSBAWM, Eric. J. **Nations and Nationalism since 1780, Programme, Myth and Reality**, Cambridge, 1990.

HOURANI, Albert. ”Tribes and States in Islamic History” Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner (Der) **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley: University of California Press, 1990.

IRANI, Baraitna: ”Azeri Nationalism is Iranian Nationalism”, http://www.iranian.com/Opinion/2003/August/Azeri2/, 7.8.2003

IZADY, Mehrdad. ”A Kurdish Lingua Franca?”, **Kurdish Times II**, no.2, Yaz 1988.

İZZETİ, İzzetullah. **İran ve Bölge Jeopolitiği**, Çev. Hakkı Uygur, Küre Yayınları, İstanbul 2005.

JALAIPUR, Hamid Riza: **Kurdistan: Elal-e Tadavom-e Bohran An Pas Az Engheleb-e Islami**, (Kürdistan: İslâm İnkılâbından Sonra Krizlerinin Devam Etmesinin Sebepleri), Tahran, Daftar Motaleat-e Siasi ve Beynolmileli, 1993.

JURABCHI, Aylinah. ”Who are Azeris?”, The Iranian, http://www.iranian.com/Opinion/2002/August/Azeri/, 08.08.2002.

KAFKASYALI, Ali. **İran Türkleri Âşık Muhitleri**, Erzurum 2006, Eser Ofset.

KAMRAVA, Mehran. ”The Civil Society Discourse in Iran”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, (2001), 28, 2, 165-168.

KARASAC, Hasene. ”Actors of the New Great Game, Caspian Oil Politics”, **Journal of Southern Europe and Balkans**, 4, 1, (2002), 15-27.

KARATAY, Osman. **İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu**, Karam Yayınları, Ankara, 2003.

KASHANI-SABET, Firoozeh. **Frontier Fictions: Shaping the Iranian Nation 1804-1946**, Princeton, 1999, Princeton University Pres.

KASRAIE, Nima. ”Greater Iran: Federated Commonwealth Of Iranian States”, 21.02.2005, http://www.iranian.com/Kasraie/2005/February/Iran/index.html

KATOUZIAN, Homa. **State and Society in Iran: The Eclipse Of The Qajars and The Emergence Of The Pahlavis**, I. B. Tauris Yayınları, Londra, 2000.

KAZEM, Fouad. ”Persia, Iran, and the Persian Gulf: A Brief History of Names”, http://www.payvand.com/news/04/dec/1153.html, 12.19.2004.

KEDDIE, Nikkie. ”Iran, Understanding The Enigma: A Historians View”, **Middle East Review of International Affairs**, 2, 3, (Eylül, 1998), 1-10.

……. **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**, Yale Ünversitesi Yayınları, ABD, 2003.

……. ”What Recent History Taught Iranians”, **The Muslim World**, 94, (Ekim 2004), 421-426.

KEDOURIE, Elie. ”Ethnicity, Majority and Minority in the Middle East”, (Der.) Milton J. Esman ve Itimar Rabinovich, **Ethnicity, Pluralism and State in the Middle East**, Cornell University Press, Ithaca, 1988.

KESHISHIAN, Flora. ”Acculturation, Communication and the U.S. Mass Media: The Experience of an Iranian Immigrant”, The Howard Journal of Communications, (2000), 11, 93-106.

KESKİN, Arif. “ABD-İran Gerginliği Çerçevesinde İran’da Etnik Milliyetçilik”, **Stratejik Analiz**, 72, (Nisan 2006), 67-74.

……..... ”İran’ın Azerbaycan Politikası”, **Global Strateji**, (Sonbahar 2006), 2, 7, 92-104.

KHAN, Adeel. “Baloch Ethnic Nationalism in Pakistan: From Guerilla War to Nowhere?”, **Asian Ethnicity**, 4, 2, (Haziran, 2003), 281-293.

KHOSROKHAVAR, Farhad. ”The Islamic Revolution In Iran: Retrospect After A Quarter Of A Century”, **Thesis Eleven**, 76, (Şubat 2004), 70-84.

KINNANE, Derk. **The Kurds and Kurdistan**, Londra, 1964, Oxford Üniversitesi Yayını.

…….. **Kordha ve Kordestan: Mohtasar Tarih-e Kord**, Tahran, 1997, Novbahar Yayınevi.

KINZER, Stephen. **Şah’ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu’da Terörün Kökenleri**, İstanbul, 2004, İletişim Yayınları.

KIRAÇ, Gürol. “Bir Uzak Bir Yakın: İran Türkistan’ı Gözetliyor”, www.hisargazetesi.com

KIRZIOĞLU, Fahrettin. **Kürtlerin Türklüğü**, Hamle Yayınları, İstanbul, 1995.

KİBAROĞLU, Mustafa. ”İran’ın Nükleer Programı: Aktörler ve Etkileri”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, Fark Yayınları, Ankara, 2006.

KOOHİ-KAMALİ, Fereşteh. İran Kürdistan’ında Ulusçuluğun Gelişmesi, (Der.) “Philip G. Kreyenbroek, Stefan Sperl, **Kürtler**, Cep Yayınları, İstanbul 1992”.

LAÇİNER, Sedat ve Turgut DEMİRTEPE. ”Nationalism as an Instrument in a Socialist Foreign Policy: The Southern Azerbaijan Problem in Soviet-Iranian Relations”, **The Review of International Affairs**, 3, 3, (İlkbahar 2004), 443-457.

LEWIS, Bernard. **The Multiple Identities of the Middle East**, Londra, 1998, Orion Books.

LITVAK Meir. ”A Failed Manipulation: The British, The Oudh Bequest and the Shii Ulama of Najaf and Karbala”, **British Journal of Middle Eastern Studies** (2000), 27-1, 69-89.

MAASS, Citha D. ”The Afghanistan Conflict: External Involvement”, **Central Asian Survey**, 18, (1999), 1, 65-78.

MACKEY, Sandra. **The Iranians: Persia, Islam and The Soul of a Nation**, Plume Yayınları, New York, 1998.

MALEK, Mohammed H. ”Kurdistan in the Middle East Conflict”, **New Left Review**, Mayıs-Haziran 1989.

MALEY, William. ”Security People Smuggling and Australia’s New Afghan Refugees”, **Australian Journal of International Affairs**, 55, 3, (2001), 351-370.

MARASHI, Afshin. Nationalizing Iran: Culture, Power and the State: 1870-1941, California Üniversitesi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Los Angeles, 2003.

MEHDIYEVA, Nazrin. “Azerbaijan and Its Foreign Policy Dilemma”, **Asian Affairs**, 34, 3, (Kasım 2003), 271-285.

MEHMETZADE, Mirza Bala. **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.

MEKSUDİ, Mocteba. ”Bohran-e Azerbaycan ve Kordestan: 1324-25 H.Ş.” **Tehvolat-e Siyasi İctimai-ye İran: 1320-57 H.Ş.**, Dr. Mocteba Meksudi (Der.), Lale Yayınevi, Tahran, 2001.

MENASHRI, David. ”Iran, Israel and The Middle East Conflict”, **Israel Affairs**, 12, 1, (Ocak 2006), 107-122.

MENASHRI, David. ”Khomeini’s Politics Towards Ethnic and Religious Minorities”, (Der.) Milton J. Esman ve Itimar Rabinovich, **Ethnicity, Pluralism and State in the Middle East**, Ithaca: Cornell Üniversitesi Yayınları, 1988, 215.

MESBAHI, Mohiaddin. ”Iran and Central Asia: Paradigm and Policy”, **Central Asian Survey,** 23, 2, (Haziran 2004),109-139.

MOAZAMI, Behrooz. The Making of the State, Religion and the Islamic Revolution in Iran: 1796-1979, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), New School Üniversitesi, 2003.

MOKHTARI, Fariborz. ”Security In The Persian Gulf: Is A Security Framework Possible?”, **American Foreign Policy Interests**, 26, (2004) 1-10.

MORADIAN, Igor. “The Geo-Economy of the Great Economic Region: Iran-Armenia Relations“ Amu Darya (Yaz 1999), 4, 2, 170 – 179 (http://www.netiran.com/Htdocs/Clippings /Feconomy /990722XXFE06.html)

MORDECHAI, Nisan. **Minorities in the Middle East, A History of Struggle and Self-Expression**, North Carolina: Mcfarland, 1991.

MOSHAVER, Ziba. ”Revolution, Theocratic Leadership and Iran’s Foreign Policy: Implications for Iran-EU Relations”, **The Review of International Affairs**, (Kış 2003), 3, 2, 283-305.

MOUSAVI, Seyyed Rasoul “The Geopolitics of Caspian Oil: An Overview of Cooperation and Conflict”, **Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies**, (Sonbahar 2004-Kış 2005), 8, 18.

MUŞOVDAĞLI, Ekrem. “İran İslâm Cumhuriyetinde Ermeni Sesi”, **Stratejik Analiz**, (Kasım 2000), 7, 62.

NAROLL, Raoul. ”Ethnic Unit Classification”, **Current Anthropology**, 4, (1964).

NASSIBLI, Nasib L. "Azerbaijan- Iran Relations: Challenges and Prospects (Event Summary)." 23 November 1999, Unpublished Event Report, http://ksgnotes1.harvard.edu/BCSIA/Library.nsf/pubs/nassibli

…….. **İran’da Azerbaycan Meselesi**, Ay-Ulduz Yay., Bakü, 1997.

…….. “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran İttifakının Jeopolitik Kuşatması”, **Stratejik Analiz**, 4, (Ağustos 2000), 61-72.

NUTKİ, Hamit. “Mesele-ye Ferheng-e Akvam-e Mohtelef-e İran ve Kanun-e Esasi Cumhuri-ye İslâmi”, **Varlık**, 2, (1979), 7-14.

OĞUZ, Sami ve Ruşen ÇAKIR. **Hatemi’nin İran’ı**, İstanbul, 2000, İletişim Yayınları.

OLSON, Robert. **Türkiye-İran İlişkileri, 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik**, Çev. Kezban Acar, Babil Yayınları, Ankara, 2005.

ONAT, Hasan. “Irak’ta Yaşanan Cinnet: Şii-Sünni Mezhep Çatışması Üzerine”, **Global Strateji**, (Sonbahar 2006), 2, 7, 28-38.

ORANSKI, A. M. **Moghaddamey-e Figh-ol-Loghan-e Irani** (İran Filolojisine Giriş) Çev. Kerim Keşaverz, Tahran, Peyam, 1979.

ÖREN, Mehmet Metin. **İran Türkleri Hürriyet Hareketleri**, Yayına Hazırlayan: Selçuk Alkın, Ankara, 1997.

ÖZERDEM, Alparslan. ”Disarmement Demobilisation and Reintegration of Former Combatants in Afghanistan: Lessons Learned form a Cross-Cultural Perspective”, **Third World Quarterly**, 23, 5, (2002), 961-975.

ÖZKIRIMLI, Umut. **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, (İstanbul 1999), Sarmal Yay.

ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu. ”İran ve Türkler”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 342, (Mayıs-Haziran 2002)

ÖZTÜRK, Osman Metin. ”Irak’ın Yeni Anayasası Üzerine Görüşler”, (06.10.2005), www.habusulu.com.

……. “İran’daki Cumhurbaşkanlığı Seçiminin Sonucu Üzerine Yorumlar”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, (Ankara 2006), 445-456.”

……. ve SARIKAYA, Yalçın. (Der.), **Kaosa Doğru İran. Güncel İran İncelemeleri**, (Ankara 2006), Fark Yayınları.

PAŞA, İhsan Nuri. **Kürtlerin Kökeni**, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.

PAŞASOY, Elşad. “Amerika Çöhreqanlıya Sığınacaq Verib?”, Yeni Musavat, 13 Kasım 2002.

PEHLEVİ, Muhammad Reza. **Ak Devrim**, Apa Ofset, İstanbul, 1968.

POTTINGER, Henry. **Travels in Beloochistan and Sinde**, (Londra 1816).

PURCEVADİ, Nesrullah. “Bâz Hem Derbâre-ye İran-e Mazlum”, **Neşr-e Dâneş**, 6, (Tahran, 1987/1366), 46-57.

PURTAŞ, Fırat. ”İran Dış Politikasının Değişmeyen Yapısı ve Rusya-İran Ortaklığının Niteliği”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, (Ankara 2006), 313-332.

QASIMLI, Musa. **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi: 1920-1945**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006.

RAINE, Fernande Scheid. ”Stalin and the Creation of the Azerbaijan Democratic Party in Iran 1945”, **Cold War History**, 2, 1, (Ekim 2001), 1-38.”

RAISNYA, Rahim. **Azarbaijan dar Sayr-i Tarikh-i Iran: Az Aghaz Ta Islam**, (Azerbaijan in Iranian History: From the Beginning to Islam) Farsça Metin, Tebriz, Nima Yay., 1990.

RAJAEE, Bahram. ”The Politics of Refugee Policy in Post-Revolutionary Iran”, **The Middle East Journal**, (Kış 2000), 54, 1, 44-63.

RAM, Haggay. ”Exporting Iran’s Islamic Revolution: Steering Path Between Panislam and Nationalism”, **Terrorism & Political Violence**, (Yaz 1996), 8, 2, 7-24.

RESULZADE, Mehmet Emin. **İran Türkleri**, Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan M. Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1993.

RİŞVANOĞLU, Mahmut. **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992.

RUBIN, Michael. ”Al Amarah Dispatch: Bad Neighbor”, **The New Republic**, 26.04.2004, 19-20.

RUMLU, Hasan. **Ahsenü’t Tevarih: Şah İsmail Tarihi**, Ardıç Yayınları, Ankara 2004.

SAM, Amini. **Pictoral History of Iran: Ancient Persia**, 1st Books Library, ABD, 2001.

SANADJIAN, Manuchehr. ”They Got Game: Asylum Rights and Marginality in the Diaspora: The World Cup and Iranian Exiles”, **Social Identities**, 6, 2, (2000), 143-164.

SANASARIAN, Eliz. **Religious Minorities in Iran**, Cambridge Üniversitesi Yayınları, New York, 2000.

SANDER, Oral. **Siyasi Tarih (1918-1994)**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.

SARAY, Mehmet. **Türk-İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.

SARIKAYA, Mahmut. ”İran, Türkler ve Türkçe”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, Fark Yayınları, Ankara 2006, 189-202.”

SARIKAYA, Yalçın. “İran’ın Kafkaslar Politikası”, 28 Mayıs Hürriyet ve İstiklal Bayramı Paneli, 13:00, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Hüsnü Türker Salonu, Millî Müdafa Cad., Ankara, (28 Mayıs 2001).

……. ”Afganistan’da Yeniden Yapılanmanın Etnik-Dinî Yapı Bakımından Analizi”, 10. Askeri Tarih Sempozyumu, 20-22 Nisan 2005, Harbiye, İstanbul.

……. ”11 Eylül Sonrasında Türkiye ve Türk Dünyası: Yeni Meseleler ve Çıkış Arayışları”, **Jeopolsar**, (Eylül 2006), 3, 7, www.jeopolsar.com /07/3.htm”

…….. “Fars Şövenizminin Gelişimi ve İran’da Türklük: Araştırmacı Yazar Mühendis Ali Rıza Sarrafi ile Röportaj”, Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, Fark Yayınları, Ankara, 2006, 175-187.

SCHEID, Fernande Beatrice. Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran 1939-1946, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yale Üniversitesi, Mayıs 2000.

SCHMEIDL Susanne, ”Human Security Dilemmas: Long Term Implications of the Afghan Refugee Crisis”, **Third World Quarterly**, 23, 1, (2002), 7-29.

SCOTT, Peter Dale. “The CIA’s Secret Powers: Afghanistan, 9/11, and America’s Most Dangerous Enemy”, **Critical Asian Studies**, 35, (2003), 2, 233-258.

SHAFAEE, Seyed Masoud Mousavi. ”Globalization and Contradiction Between the Nation and the State in Iran: the Internet Case”, **Critique: Critical Middle Eastern Studies**, (Sonbahar 2003), 12, 2, 189-195.

SHAFFER, Brenda. **Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity**, The MIT Pres Cambridge, Massachusetts, 2002.

…….. ”İran’da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu”, Çev. Yalçın Sarıkaya, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, 339, Mayıs-Haziran 2001.

……. “Iran’s Role in the South Caucasus and Caspian Region: Diverging Views of the US and Europe”, Eugene WHITLOCK: (Der.) **Iran and Its Neighbors: Diverging Views on a Strategic Region**, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, Berlin, 2003.

SİNKAYA, Bayram. Conflict and Cooperation in Turkey-Iran Relations: 1989-2001, Ankara, 2004, ODTÜ, (Yayımlanmamış Master Tezi)

SMITH, Anthony D. **Ulusların Etnik Kökeni**, Dost Yayınları, Ankara, 2002.

……. **Küreselleşme Çağında Milliyetçilik**, Everest Yayınları, İstanbul, 2002.

……. **Millî Kimlik**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

SOHRABI, Bahram. ”Early Swedish Travellers to Persia”, **Iranian Studies**, 38, 4, (Aralık 2005), 631-660.

SOULEIMANOV, Emil. ”The Cartoon Crisis in Iranian Azerbaijan: Is Azeri Nationalism Underestimated?”, 14.6.2006, Central Asia-Caucasus Institute, http://www.cacianalyst.org/newsite/?q=node/4018

SPELLER, Ian. “A Splutter of Musketry? The British Military Response to the Anglo-Iranian Oil Dispute 1951”, **Contemporary British History**, 17, 1, (İlkbahar 2003), 39-66.

SÜMER, Faruk. **Kara Koyunlular: Başlangıçtan Cihan Şah’a Kadar- I.Cilt**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.

…… **Oğuzlar (Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999.

…… **Safevi Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri’nin Rolü**, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1992.

SÜPHANDAĞLI, M. “Dert Menşeyinden Derman Ummayın”, **Yol**, (Temmuz-Ağustos 1994).

…….. “Nâme-ye Sergoşâde-ye Yek Moselmân-e Ehl-e Torkiye Be Modir Mesûl-e Feslnâme-ye Varlık”, Keyhan Havayi, (31.08.1994).

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz. **Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition**, New York: Columbia University Press, 1995

ŞENEL, Alâeddin. **Irk ve Irkçılık Düşüncesi**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1993.

ŞERİATİ, Ali. **Ali Şiası Safevi Şiası**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal. **Ermeni Meselesi: 1774-2005**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2005.

ŞİMŞİR, Sebahattin. **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.

TAĞIYEVA, Şövket A. **1978-79. İller İran İngilabından Sonra Cenubi Azerbaycan'da Millî Hüguglar Uğrunda Mübarize, Cenubi Azerbaycan Tarihi Meseleleri**, Elm Yay., (Bakü, 1991), 143-175.

……. ve Ekrem REHİMLİ, Semed BAYRAMZADE. **Güney Azerbaycan**, Bakü, Orxan Neşriyyat ve Poliqrafya Evi, 2000.

TAHERI, Amir. "Fascism In Muslim Countries", **American Foreign Policy Interests**, 26, 2004, 21-30.

TANGÖR, Burak. "Transatlantik Dayanışma Bağlamında Batı-İran İlişkileri", Osman Metin ÖZTÜRK, Yalçın SARIKAYA (Der.), **Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri**, Ankara, 2006, 275-298.

TAPPER, Richard. **İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi**, Çev. F. Dilek Özdemir, İmge Yayınları, Ankara 2004.

……. **The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan**, (Londra, 1983), Croom Helm.

TAREMI, Kamran. "Iranian Perspectives on Security in the Persian Gulf", **Iranian Studies**, (Eylül 2003), 36, 3, 381-391.

TAROCK, Adam. "Iran and Russia in 'Strategic Alliance'", **Third World Quarterly**, 18, 7, (1997), 207-223.

…….. "Iran Between Religious Hardliners and Hawks in America", **Central Asian Survey**, (Haziran-Eylül 2003), 22, 2-3, 133-149.

…….. "The Politics of the Pipeline: The Iran and Afghanistan Conflict", **Third World Quarterly**, 20, 4, (1999), 801-820.

…….. "The Struggle for Reform in Iran", **New Political Science**, 24, 3, (2002), 449-468.

TAVAKOL, Mohsen, Sima TORABI ve Cathy GIBBONS. ""A Quantitative Survey of Knowledge of Reproductive Health Issues of 12–14-year-old Girls of Different Ethnic and Religious Backgrounds in Iran: Implications for Education", **Sex Education**, 3, 3, (Kasım 2003), 231.

TAVAKOLI-TARGHI, Mohamed. "Going Public: Patriotic and Matriotic Homeland in Iranian Nationalist Discourses", **Strategies**, (2000), 13, 2, 175-343.

TAZMINI, Ghoncheh. ”The Islamic Revival in Central Asia: A Potent Force or a Misconception?”, **Central Asian Survey**, 20, 1, (2001), 63-83.

TERRILL, W. ANDREW Regional Fears of Western Primacy and the Future of U.S. Middle Eastern Basing Policy, (ABD, 2006) Strategic Studies Institute, US Army War College.

TIBI, Bassam. “The Simultaenity of the Unsimultaneous: Old Tribes and Imposed Nation-States in the Middle East”, Philip S. Khoury ve Joseph Kostuner (Der) **Tribes and State Formation in the Middle East**, Berkeley: University of California Press, 1990.

TOGAN, A. Zeki Velidi. **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt I**, Batı ve Kuzey Türkistan, 2. Baskı, İstanbul 1981.

TORÎ, Welate ve Nergıza TORÎ, **Kürt Kökeni: Büyük Boylar**, Koral Yayınları, İstanbul, 1991.

TURAN, Osman. **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, (İstanbul 2003), Ötüken Yayınları.

TURKOMEN, Abuzer Ibrahimi. ”Abivard: Fame or City?”, **Amu Darya-The Iranian Journal of Central Asian Studies**, (İlkbahar, 2001), 6, 8, 73-82.

VANLY, Ismet Sherif. ”The Question of Unification of the Written Kurdish Language: Kurmanji or Sorani?”, Kurdistan (KSSE), Kasım 1959.

VAZIRI, Mostafa. **Iran as Imagined Nation: The Construction of National Identity** (New York 1993), Paragon Yayınları.

WARBURG, Margit. “Baha’i: A Religious Approach to Globalization”, **Social Compass**, 46-1, (1999), 47-56.

WEBER, Mark. “Iraq: A War for Israel?”, 18 Aralık 2004, http://www.ihr.org/leaflets/iraqwar.shtml

WHITLOCK, Eugene. (Der.) “**Iran and Its Neighbors: Diverging Views on ACELE POSTA Strategic Region**”, Stiftung Wissenschaft Und Politik-German Institute for International and Security Affairs, (Berlin, 2003)

WIMBUSH, Enders S. ”Divided Azerbaijan: Nation-Building, Assimilation and Mobilisation Between Three States”, Der. William O. McCAGG ve Brian D. SILVER, **Soviet Asian Ethnic Frontiers**, Pergamon Yayınları, New York, 1979.

XEMGIN, Etem. **İslamiyetten Osmanlılara Kadar Kürdistan Tarihi Cilt II**, Doz Yayınları, İstanbul, 1989.

YAGHOUBIAN, David Nejde. Ethnicty, Identity and the Development of Nationalism in Iran, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), California-Berkeley, 2000.

YERASİMOS, Stefanos. **Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

YERGIN, Daniel. **Petrol: Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, Çev. Kamuran Tuncay, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1999.

YOUSEFZADEH, Pejman. "The Future Of Iranian Nationalism", 7.3.2003, http://www.techcentralstation.com/070303C.html

YILMAZ, Türel. "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmensahra Türkmenleri", **Akademik Ortadoğu**, (2007) 1,2, 205-216."

YUN, Ma Shu. "Ethnonationalism, Ethnic Nationalism and Mini-Nationalism: A Comparison of Connor, Smith and Snyder", **Ethnic and Racial Studies**, 13, 4, 1990.

ZÖHTABİ-KİRİŞÇİ, Mehemmed Tagi. **İran Türklerinin Eski Tarihi-1: En Gadim Dövrden Eskendere Geder**, Tebriz, 1378-H.Ş., **İran Türklerinin Eski Tarihi-2: Eskender Dövründen İslâma Geder**, Tebriz, 1379-H.Ş.

Belgeler-Raporlar- Haberler-Yorumlar

Ayın Tarihi; (Ekim-Kasım-Aralık 1996)

Ayın Tarihi; (Temmuz-Ağustos-Eylül 1997)

“Anti-government demonstration in Orumieh”, http://www.ncr-iran.org/content/view/1527/127/,

“Maryam Rajavi calls for nationwide solidarity with anti-government protests”, http://www.ncr-iran.org/content/view/1523/127/

Country Reports on Human Rights Practices, Released by the Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2005/61688.htm, 8.3.2006.

Bölgeler ve Olaylar, **Stratejik Analiz**, (Ağustos 2000), 4.

Bölgeler ve Olaylar; **Stratejik Analiz**, (Ocak 2001), 9.

Bölgeler ve Olaylar; **Stratejik Analiz**, (Mart 2001), 11.

Civil Society News From Around The Region, Civil Society and Democratization in the Arab World, (Kasım 2006), 12, 143, 1, http://www.eicds.org/english/publications/civilsociety/06/November/November 2006lowres.pdf

Chronology; **The Iranian Journal of International Affairs**, (İlkbahar 1997), IX, 1.

“Ever More Perılous Isolatıon - America's And Russia's New Friendship Could Leave Iran Stranded”, **Economist**, 00130613, 5/25/2002, Vol. 363, Issue 8274

“Irak Türkiye’yi Kınadı”, Star, (22 Eylül 2004).

“Iran is Accused of Threatening Research Vessel in Caspian Sea”, New York Times, 25 Temmuz 2001, A10.

“İran ba Gafgaz”, Esnad ez Revabet, Edare-ye Enteşar Esnad, Defter Motaleat Siyasi ve Beynolmileli, Tahran 1372 H.Ş.

"İran Kürtleri Silahlandırıyor", Radikal, 5.11.2004, http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=133351

"İran Kürtlerinin Durumu", Stockholm Kürt Konferansı: 15-17 Mart 1991, Doz Yayınları, İstanbul 1991, 53-69.

"No Military Partnership With Azerbaijan", (1857 Current File), New York Times, (5 Şubat 1999), A26.

"Report: U.S. Sponsoring Kurdish Guerilla Attacks Inside Iran", 27.03.2007. http://www.democracynow.org/article.pl?sid=07/03/27/1356250

"Tehran'a Nüve Hücumu Azerbaycan'a Felaket Ved Edir", Musavat, 09.01.2007.

"The Battle Against 300: Hollywoods Barbaric Depiction of Ancient Persia Angers Iran, the Minnesota Daily, 19.3.2007, http://www.mndaily.com/articles/2007/03/19/71153."

AZERI-WARY, **Economist**, 00130613, 11/6/93, Vol. 329, Issue 7836

Baloch Nationalism: It's Origin and Development", BalochWarna.org, http://www.balochistaninfo.com/200604/BalochNationalismitsOriginandDevelopment.pdf, 10.02.2007.

Doğan ERTUĞRUL, ""Değişen İran (5)", Radikal, 28.01.2007.", http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=211396 "

Iran, Home Office Science and Research Group, Country of Origin Information Service, Ekim 2005, 81, http://www.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs05/iran_081205.doc, 19.12.2006

İran İslâm Cumhuriyeti Anayasası, Çev. Abdullah Ünlü, Evrensel Yayıncılık, İstanbul, 1996.

ÖZDAĞ, Ümit. "Tahran K. Irak'ta Kürt Devletini Destekliyor", Yeniçağ, 8,5,2007.

Question Of The Violation Of Human Rights And Fundamental Freedoms In Any Part Of The World, Report On The Situation Of Human Rights In The Islamic Republic Of Iran, Prepared By The Special Representative Of The Commission On Human Rights, Mr. Maurice Danby Copithorne, Pursuant To Commission Resolution 2001/17, 16.01.2002

Tenth International Conference Central Asia and Caucasus, (Sonbahar 2003-Kış 2004), **Amu Darya**, 8, 16-17

The Manifesto of the Jebhe Ettehad E Melli Va Mihani Iran, http://en.ufin.org/Constitution.htm, 10.02.2007.

The Times, 4 Mart 1979.

UNHCR/ACCORD, 7th European Country of Origin Information Seminar, Sonuç Raporu, Berlin, 11-12 Haziran 2001.

Vatan, 16.04.2007, http://www.vatanim.com.tr/root.vatan?exec=haberdetay&tarih=16.04.2007&Newsid=116180&Categoryid=30

http://www.byegm.gov.tr/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1990/ocak1990.htm

Diğer İnternet Kaynakları

http://www.ahwazhumanrights.org/content/index.php?option=com_content&task=view&id=777&Itemid=54, 27.03.2007.

Gülcan Bahtiyar: ”Molla Mustafa Barzani Ayaklanması”, Mızgîn, http://www.mizgin.net/modules.php?name=Sektions&op=printpage&artid=674, 14.5.2007

Celal Aygen: “”Mehabad Kürt Cumhuriyeti”, http://www.mizgin.net/modules.php?name=News&file=article&sid=772, 14.5.2007”

“Omission of Persian Gulf Name Angers Iran”, http://www.worldpress.org/Mideast/2616.cfm, 28.12.2006.

“Pay Sohbet Serur Mohsen Pezeşkpur (Rehber-e Nehzet-e Paniranizm), http://www.farmane-ariya.blogfa.com/post-119.aspx, 29.03.2007.

“Sayt-e Baybak”, “Serab-e Fedralizm”, http://www.farmane-ariya.blogfa.com/, 29.03.2007.

“National Geographic Society Retreats”, http://www.marzeporgohar.org/index.php?l=1&cat=24&scat=&artid=501, 27.12.2004.

http://www.everyculture.com/wc/Tajikistan-to-Zimbabwe/Turkmens.html, 1.4.2007.

http://english.aljazeera.net/English/archive/archive?ArchiveId=12913, 10.01.2006.

İran'da Jet İdam, http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay.asp?id=10881, 20.02.2007.

http://www.irib.ir/worldservice/turkishRADIO/iran/Lorestan.htm, 28.9.2006

http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/200103/0062.html

http://www.aei.org/publications/filter.all,pubID.26082/pub_detail.asp

http://www.jamestown.org/chechnya_weekly/article.php?articleid=2369935

Beyane-ye Defter-e Siyasi Hizb-e Demokrat-e Kurdistan-e İran Der Rabeta Ba Enfecar-e Teroristi Der Erbil (İran Kürdistan Demokrat Partisi Siyasi Bürosunun Erbil'deki Terörist Saldırı ile İlgili Açıklaması) http://www.kurdistanmedia.com/farsi/doc/file/121.php, 9.5.2007.

http://www.kurdistan.nu/psk/psk_bulten/kemal_burkay_dogu_kurdistan.htm

http://www.balochpeople.org/eng/, 09.09.2006

http://www.unpo.org/article.php?id=5772, (27.03.2007)

http://www.farsinet.com/pwo/diaspora.html

http://www.niacouncil.org/index.php?option=com_content&task=view&id=757&Itemid=2."

"Pay Sohbet Serur Mohsen Pezeşkpur (Rehber-e Nehzet-e Paniranizm), http://www.farmane-ariya.blogfa.com/post-119.aspx, "Sayt-e Baybak", "Serab-e Fedralizm", http://www.farmane-ariya.blogfa.com/, 29.03.2007.

EKLER

EK-1
KAVRAMLAR SÖZLÜĞÜ

15 Hordad : (Nehzet-e Panuzdeh Hordad) 1963'te Humeyni'nin tutuklandığı gün yaşanan olaylara atfen, İran İslam Cumhuriyeti tarafından benimsenmiş anma günü.

Abadgeran : (Etelaf-e Abadgeran-e İran-e İslâmi) İslâmi İran İnşacılar İtilafı. İran meclisinde Muhafazakâr bir bloktur. Özellikle tahran'da güçlü olan bu blok 2004 Meclis seçimlerinde Tahran sandalyelerinin neredeyse tamamını almıştır. Haddad Adil ve Mahmud Ahmedinecad, bloğun önemli isimlerindendir.

Azeri: Azerbaycan Türklerini ifade etmek üzere İranlı tarihçi Ahmed Kesrevi tarafından kavramlaştırılıp yaygınlaştırılmış tanımlama. Azerbaycan Türkçesi konuşan bütün Türkleri tanımlamak üzere kullanılan bu ifade, bazen siyasal kaygılarla, bazen kullanım kolaylığı sebebiyle bazen de bilinçsizce (özellikle Türkiye'de ve Kuzey Azerbaycan'da) genel geçer hale gelmiştir. Kavrama en büyük itiraz, Güney Azerbaycan Millî Hareketi'nden gelmektedir. Kavram, tarihsel gerçeklikleri belirtmeyip, "keşfedilmiş bir kısaltma"dır. "Tatar" adlandırmasındaki kavramsal kusurların bir benzeri burada da görülmektedir.

Bazar : İran'da öncelikle kapalı çarşıyı ve bu çarşının esnafını ifade etmek üzere kullanılan, Türkiye Türkçesindeki Pazar'la anlam yakınlığı olan kelime. İran'da esnafı, ticareti ve bir baskı grubu olarak tüccar-esnaf kesimini de ifade eder.

Besic (Baseej) : İran İslâmi Devrim Muhafızlarının bir kolu olarak mevcuttur. Toplam personel sayısı resmi makalmlarca 11 milyon olarak açıklanmaktadır. Barış zamanı daha çok şehirlerde görevlendirilirler.

Uyuşturucu-ilaç kaçakçılığı ile mücadeleden, siyasi gösteriler organize etmeye, toplumsal olayları bastırmaktan, cephe savaşına kadar pek çok görevle görevlendirilebilmektedirler.

Bonyad : İran'da toplam millî gelirin %20'sinden fazlasını kontrol eden Vakıflara verilen ad. Komite-ye Emdad-e Emam Homeyni, Bonyad-e Şehid, Bonyad-e Mostazafin gibi vakıflar İran'ın en zengin kuruluşlarındandır. Petrol gelirlerinden aktarılan miktarların dışında ziyaret yerlerinden elde edilen geliler ve bağışlar da bu vakıfların malı olmaktadır. Bu vakıfların, devlet işlerinde kullanılmakta olduğu, özellikle ülke dışındaki operasyonların bu vakıfların gelirleriyle finanse edildikleri belirtilmektedir.

Cebhe-ye Milli : 1940'ların sonunda Musaddık tarafından Fransa'da, Milliyetçi, Liberal ve Sosyal demokrat olan seküler siyasetçiler tarafından Muhammed Musaddık liderliğinde toplanmış demokratik, siyasal İran muhalefet partisidir. Petrolün Millileştirilmesi hareketine öncülük etmiştir.

Ensar El İslâm : Irak'ın kuzeyinde, İran'a sınır bölgelerinde faaliyet gösteren silahlı Sünni Kürt örgütü. 2001'de Molla Krekar'ın "Kürdistan İslâmi Hareketi" içinden çektiği bir grup ve Ebu Abdullah El Şafi'nin Cund-el İslâm örgütlerinin bir anlamda birleşmesi ile ortaya çıkmıştır. Krekar Talabani'nin KYB'si ile anlaşmaya karşı çıkarak bu yola girmiştir. Örgüt İran sınırında ve İran'ın desteği ile etkinlik içindedir. KYB'ye karşı saldırılar düzenleyerek önemli başarılar elde etmiştir. Afganistan'da savaşmış elemanların Irak'a girişi ile, Ebu Musaf El Zerkavi ve El Kaide ile bağlantıda olmakla itham edilmiştir. ABD, Irak'a müdahalesinde KYB'nin bu grubun bölgesine büyük bir saldırı yapmasına havadan destek olmuştur.

Fars: Anadili Farsça olan halk. Batıda "Persian" ve "İranian" kelimelerinin birbirlerinin yerine kullanılmaları nedeniyle zaman zaman tamamen yanlış bir biçimde "İranlı" yerine de kullanılır. Ayrıca, İran İslâm Cumhuriyeti'nin 30 eyaletinden (ostanından) biridir. Bu eyaletin Fars halkının asıl ve orijinal yeri olduğu fikri yaygındır. Araplar'ın Acem (Yabancı) dediği ilk kitledir.

Farsistan: Panfarsistlerin İran için arzuladıkları isimlerden biri. Güney Azerbaycanlı Türk milliyetçilerinin de, bugünkü İran'ın orta ve güneyinin bir kısmını ifade etmek üzere bazen kullandıkları terim. Bu terimin Azerbaycan'ın

hiçbir yerine İran denilmemesi ve Farsistanla kesin bir ayrılmanın arzulandığının anlaşılması için (özellikle İran'daki Türk, Arap ve Beluç milliyetçilerince) kullanıldığı belirtilebilir.

Gerogan Giri : (İran Rehineler Krizi) 4 Kasım 1979'dan 20 Ocak 1981'e kadar süren ve İranlı devrimci öğrenci grubunun (İmam'ın Yolundaki Müslüman Öğrenciler adında bir grup) ABD'nin Tahran büyükelçiliğindeki personeli rehin alarak yaptıkları 444 günlük eylemdir. Operation Eagle Claw adlı Amerikan kurtarma operasyonu, 5 Amerikan hava kuvvetleri mensubu ile üç Amerikan Marine'inin (deniz piyadesi) ölümüyle ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Jimmy Carter'ın 1980'deki Başkanlık seçimlerinde kazanamama sebebinin bu olay olduğu belirtilir. Eylem, 19 Ocak 1981'de Cezayir hükümetinin arabuluculuğu ile imzalanan Cezayir Uzlaşması ile sonuçlanmıştır.

Gıyam-e Merdomi: İran'da 1979 devrimini ifade etmek ve devrimi halka mal etmek için seçilmiş, propaganda amacıyla da kullanılmış olan ifade; Halk kıyamı, Halk isyanı.

Güney Azerbaycan: -South(ern) Azerbaijan, Cenubi Azerbaycan: Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin güney sınırlarından başlayan ve İran İslâm Cumhuriyeti içinde yer alan tarihi Azerbaycan topraklarının tamamını ifade eden terim. Sınırları, nerede başlayıp nerede bittiği konusunda tartışma olan bu siyasal-coğrafi terimin, en çok itiraz eden İran milliyetçilerince de zaman zaman kullanıldığı görülebilir.

Hizbullah (Hezbollah) : Hizbullah bir hareket olarak İran'da Humeyni'nin fikirleri doğrultusunda gelişmiştir. İran'daki Hizbullah, Besic ile birlikte hareket eden ve üyelerinin çoğu ortak bulunan resmi bir kuruluştur. Adı Ensar-e Hizbullah'tır. Üyelerin büyük bir kısmı da İran-Irak Savaşına katılmış insanlardır. İran'da Hizbullah öncelikle içerideki muhalif sesleri susturmak, devletin gizli operasyonlarını ve cinayetleri gerçekleştirmek, kitle eylemlerine (özellikle motosikletlerle) devlet adına müdahale etmek görevlerini üstlenmiştir. Hizbullah'ın Bahreyn, Türkiye, Lübnan gibi kolları olmakla birlikte, bunların birbirlerinden farkları vardır. Lübnan Hizbullahı ise Hizbullah dendiğinde İran Hizbullahı'ndan daha önce akla gelmektedir. İran destekli bu

silahlı Şii örgüt, aynı zamanda Lübnan'da aktif bir siyasi partidir. Lideri Hasan Nasrallah'tır.

İkili Çevreleme (Dual Containment) : Clinton dönemi ABD yönetiminin, İran ve Irak'ı (bu ülkeler ABD çıkarlarına zarar veren düşmanca tutum içinde olduklarından) aynı anda çevrelemeye dayalı siyaseti. Avustralya Yahudisi olan ve Başkan danışmanı görevine gelmeden kısa süre önce ABD vatandaşı olan Martin Indyk tarafından formüle edilmiştir. Bu politika içeride ve dışarıda geniş bir çevrenin eleştirisine maruz kalmıştır.

İran Türkleri: İran'ın Türkçe konuşan bütün toplumları. İran içinde İran Türkleri (Torkha-ye İran) denildiğinde Azerbaycan Türkleri akla gelir. Kuzeybatı İran'daki Türkmenler ve Horasan Türkleri, Kaşkayiler, Halaçlar ve diğer Türk grupları da bu kapsamdadır.

İslâmi İran Katılım Cephesi (Cebhe-ye Moşareket-e İran-e Eslami) : İran İslâm Cumhuriyeti'nin 5. Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin kardeşi Muhammed Rıza Hatemi tarafından kurulmuş reformist partidir. Yasaklanmış bir parti değildir. "İran bütün İranlılarındır" sloganıyla 1998 yılında kurulmuştur. Kurucusu Muhammed Rıza Hatemi, Mohsen Mirdamadi ve Elahe Kulaye gibi isimler 2004 seçimleri öncesinde siyasal yasaklı olmuşlardır ve seçimlere katılamamışlardır.

İsna Aşeriyye: (Arapça) Onikicilik; Oniki İmam inancına dayalı Şii İslâm anlayışı. Bir diğer tanımlama ile Hz. Muhammed'in ölümünden sonra yerine Ali bin Ebu Talip'in (Hz. Ali) geçmesi ve halife olması gerekliliğine inanan, onun ardından da 11 kişinin imametine, bunlardan sonuncusunun Mehdi olduğu inancına dayalı Şii tarikatıdır. Oniki İmamlı Şiilik, Şii dünyasının en yaygın kolu olup İran Şiilerinin tamamına yakını bu inanca sahiptirler. Irak, Körfez ülkeleri, Azerbaycan ve Afganistan'da da yaygın Şii anlayışı budur. On iki imamlı Şiilik "Caferilik" olarak da ifade edilmektedir. İmametin, Oniki imam'dan yedinci imam Cafer Es-Sadık'tan küçük oğlu Musa Kazım'a geçtiği kabul edilir. İsmaililier'e göre ise Cafer Es-Sadık'tan sonra imamet, onun en büyük oğlu İsmail'e geçmiştir. Bu sebeple İsmaili'lere "Yediciler" de denmektedir.

Kargozaran-e Sazendegi : (Hezb-e Kargozârân-e Sazendegî), İnşanın Yürütücüleri Partisi. Rafsancani hükümetinin bazı üyeleri tarafından kurulmuş olan İran siyasal partisi. Partini genel sekreterliğini bir dönem Tahran Belediye Başkanı olmuş olan Gulam Hüseyin Kerbasçi yapmıştır.

Kerbela : Irak'ta Bağdat'ın 100 km. güneydoğusunda bir şehir. Gadiriye, Neynava ve Şattul Furat adlarıyla da anılmıştır. Ancak şehir daha çok dinsel anlamı ile tanınmıştır. İslâm tarihinin en acı olaylarından birisi olan 10 Muharrem (Miladi) 680 tarihinde Hz. Muhammed'in torunu Hz. Hüseyin'in ve 73 kişiden oluşan ordusunun Emevi Halifesi Yezid'in 40.000 kişilik ordusu tarafından katledildiği yerdir. "Kerbela olayı" Sünni Müslümanlar tarafından da acı ile anılır. Şiilik açısından kutsal bir ziyaret yeri kabul edilmekle beraber, kutsal yerler sıralamasında Mekke, Medine, Kudüs ve Necef'ten sonra gelir. Kerbela olayı, İran toplumundaki yeri bir tarafa, İran İslâm Cumhuriyeti'nin siyasal propagandasında ve eğitim sisteminde özellikle kullanılan vazgeçilmez bir dini-duygusal motiftir.

Kum : (Gum, Qom) Tahran'ın 156 km. güneybatısında bir şehirdir. Aynı adla anılan eyaletin merkezidir. Nüfusu bir milyonun üzerindedir. Ancak şehrin asıl önemi dinsel-siyasal özelliğinden ileri gelir. 12 İmamlı Şiilikte 8. İmam olan Ali El Musa El Rıza'nın kız kardeşi Fatıma Masume'nin mezarının bulunduğu bu şehir, Şii din öğretiminin en büyük şehri durumundadır. İç-dış dini turizm açısından önemli bir yerdir. Selçuklu, İlhanlı, Akkoynlu, Karakoyunlu yönetimlerinde hep öne çıkmış bir şehirdir. Ruslar'ın 1915'te Tahran yakınındaki Kerec'e kadar gelmeleriyle pek çok Tahranlı Kum'a taşınmış hatta başkentin bu şehre taşınması da gündeme gelmiştir. Kum'un Herat'tan Bağdat'a, Beyrut'tan Basra'ya siyasal etkisi mevcuttur.

Kuzey Azerbaycan: Aras'ın kuzeyindeki Azerbaycan toprakları; 1918 ve 1991 yıllarında bağımsızlık kazanmış olan Azerbaycan Cumhuriyeti / Respublikası; Kafkas Azerbaycanı.

Meclis-e Hubregan: Rehberlik Uzmanlar Konseyi, Rehberi seçen 86 kişilik İran yürütme ve yargı organı.

Mecma-ye Ruhaniyun-e Mobarez : İran'da, 1988 yılında kurulmuş görece ılımlı, reformcu denilen siyasi parti. İslâm Cumhuriyeti Partisi içindeki

tartışmaların 1987'de ayrılmayla sonuçlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Uzun süre Mehdi Kerrubi liderliğinde yönetilmiş, 2005 yılında ise Muhammed Hoeyniha başkan olmuştur. Muhammed Hatemi de ileri gelen isimlerdendir.

Mehdi-üzzaman / İmam-e Zaman : Şiilikte, 12. İmam olduğuna ve gabya çekildiğine inanılan, Hz. Muhammed'in soyundan gelen Muhammed İbn Hasan İbn Ali.

Merce-e Taklid : (Merce-e Dinî) Şiilikte, taklit edilmesi gereken kaynak ya da dinî referans olarak bilinen makam.

Meşrute : Meşrutiyet, 1905-1911 arasında gerçekleşmiş olan İran meşrutiyet devrimi. İran'da Anayasacı siyasi hareket. Parlamentonun kurulmasını sağlamıştır.

Millî-mezhebî : İran'da bir çeşit sağcılık, kimilerine göre de aşırı sağcılık ifadesi olan, milliyetçi-muhafazakâr siyasal konumun halk ve güncel siyaset dilindeki adı.

Necef : Bağdat'ın 150 km. güneyindeki Irak şehri. Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu bu şehir, İslâm dünyası açısından önemli bir ziyaret yeridir. Ancak Hz. Ali'nin asıl mezarının Güney Türkistan'da (Kuzey Afganistan'da) Mezar-ı Şerif'te olduğuna inananlar da vardır. Özellikle Şii Müslümanlar Necef'i dinî ziyaretgah olarak kabul ederler. Mekke ve Medine'den sonra en fazla Müslüman ziyaretçi çeken şehirdir. Bu şehir de siyasal anlamıyla bugün öne çıkmaktadır. Necef, Kum'dan sonra Şii din ve siyaset eğitiminin en önemli mekanıdır. Irak Şiilerinin merkezi kabul edilir. ABD işgalinden sonra sık olmayan ancak büyük çaplı bombalamalara ve çatışmalara sahne olmuştur.

Nehzet-e Azadi-ye İran : İran Hürriyet Hareketi (Partisi) 1961'de, Cebhe-ye Millî mensubu bazı siyasi, sosyal, dinî şahıslar tarafından tahran'da kurulmuştur. Mehdi Bazargan, Ayetullah Talegani ve Sehabi gibi isimlerin liderliğinde teşkilatlanmıştır. Şah karşıtı bir hareket olarak Humeyni hareketine destek olmuştur. İran içinde Şah tarafından felç edilince, ABD ve Avrupa'da önce Dr. Ali Şeraiti sonra da İbrahim Yezdi liderliğinde faliyetler sürdürmüştür. İran'ın Dışişleri eski Bakanlarından olan Yezdi halen bu hareketin lideridir. Hareket İran milliyetçisidir ve liberaldir. Resmi ve izinli bir siyasal parti olmayıp faaliyetlerinin ağırlık merkezi İran dışındadır.

Nevruz : Bahar Ekinoksu, 21 Mart günü. Aynı gün, Türkiye, İran, Azerbaycan, Özbekistan, Afganistan, Arnavutluk, Gürcistan, Türkmensitan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Doğu Türkistan, Kırım, Kafkasya, Irak, Suriye, Balkanlar, Pakistan, Hindistan gibi geniş bir coğrafyada ağırlıklı olarak Türkî ve Farsî toplumlar tarafından kutlanan bahar bayramıdır. Paniranist ve Panfarsistler Nevruzun Pers-İran bayramı olduğunu ve Zerdüşti yıl başlangıcı / bayramı olduğunu iddia ederler. Kürtler geleneksel olarak bu bayramı kutlamadıkları halde, Türkiye'de 1990'larla beraber her 21 Mart günü PKK terör örgütü tarafından eylem vesilesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türkiye'de (bölgesel istisnalar dışında) toplumun geleneksel olarak ve geniş katılımla kutlamadığı bu bayram, Türk Dünyasının tamamına yakınında büyük bir coşku ve önemli bir bayram olarak kutlanır.

Persia: Kelime eski Yunanlıların coğrafi bir bölge olan Pers'e ve Persepolis'e atıfla yaptıkları bir adlandırmadır. Avrupa'nın İran'a Oryantalist bir gözlükle bakmasından itibaren İran yeniden bu adla anılmıştır. Özellikle İngilizler'in İran için 18-19. yüzyıldan itibaren kullandığı ve kullanımını yaygınlaştırdığı ülke adlandırmasıdır.

Rehber : (Rehber-e Engelab) İran İslâm Devriminin ve İran İslma Cumhuriyeti'nin liderliği, en yüksek makamıdır. Anayasa taafından kurulmuştur. Uzmanlar Meclisi tarafından seçilir. Anayasaya göre, iç ve dış politikada son sözü söyleme, bütün silahlı kuvvetlere (Devrim Muhafızları ve Nizami Ordu) komuta etme, basın-yayını kontrol etme gibi geniş yönetsel yetkileri vardır. İran'ın ilk Rehberi Humeyni, ikincisi de halen görevde olan Hamaney'dir.

Ruhaniyet-e Mobarez : (Came-ye Rovhaniyet-e Mobarez) Mücadeleci Ruhaniyet Toplumu. İran'da pragmatik muhafazakâr çizgide resmi ve izin verilmiş dinî-siyasi parti. Bu parti, Beheşti, Bahonar, Hamaney, Rafsancani gibi isimler tarafından 1977'de yani devrim öncesinde kurulmuştur Rafsancani halen buradadır ve Mehdevi Kani, Hasan Rohani gibi isimler tarafından idare edilir.

Sepah-e Pasdaran : (Sepah-e Pasdaran-e İngılâb-e İslâmî) İslâm Devrimi Muhafızları Ordusu. İran'ın en büyük ordusudur. Nizami ordudan faklı ve ona

paraleldir. Yani kendi Deniz, Kara ve Hava kuvvetleri, istihbaratı ve özel kuvvetleri vardır. Besic militanlarını kontrol etmektedir. Öncelikle iç güvenlik, yasaların uygulanması ve sınır muhafazasından sorumludur.

Şia, Şiilik: Ali bin ebu Talip'in Hz. Muhammed'den hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametin insanlığın sonuna dek, Hz. Ali'nin soyunda devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia edenlerin müşterek adıdır.

Şura-ye Nigehban-e Kanun-e Esasi: İran Anayasa Gözetim Konseyi. Anayasa Mahkemelerinin karşılığıdır. 6 din adamı ve 6 hukukçudan oluşur. Üyelerini Rehber atar.

Tûde : (Hezb-e Tûde-ye İran) İngilizce yazılışı Tudeh şeklindedir. Türkçesi "İran Kitlelerinin Partisi"dir. 1941'de kurulmuş bir İran Komünist Partisidir. (Ancak İran Komünist Partisi adında bir başka parti de vardır.) Sovyetler Birliği Komünist Partisi ile yakın ilişkisi olmuştur. Gerek 1953 darbesi gerekse 1979 devrimi öncesinin belki de en güçlü siyasi partisi konumunda olmuştur. Ancak bütün bu dönemler boyunca takibata maruz kalmış, üyeleri, yöneticileri tutuklanmıştır. 1979 devriminde de etkisi olmakla beraber bugün yasaklanmış bir partidir.

Türkmen: Oğuz Türkü; etno-linguistik bakımdan İran Türklerinin tamamına yakını (Azerbaycan, Halaç, Kaşkayi dâhil) Türkmen olmakla birlikte, Türkmenistan'a sınır bölgede yaşayan ve Türkmenistan Türkmenleri ile aynı özelliklere sahip olan topluma Türkmen denmektedir. İran Türklerinin geneli Azerbaycan Türkçesi konuşurlar ancak Türkmenler çağdaş Türkmenistan Türkçesi konuşmaktadırlar.

EK-2
İSİMLER SÖZLÜĞÜ

Afşar, İrec : (1925-…) İranlı bibliyograf, tarihçi, kültür teorisyeni meşhur İranolog. Encyclopedia Iranica'nın danışman editörlerinden. Tahran Üniversitesi Profesörü.

Ahmedinecad, Mahmud : 1957'de Orta İran'da Germşehr'de doğmuştur. Etnik Fars'tır. Tahran'da büyümüş, imar ve inşaat tahsilinden sonra Batı İran'da Kaymakamlık ve Valilik görevlerinde bulunmuştur. 2003 yıında Tahran Belediye Başkanı, 2005 yılında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde de ikinci turda İran İslâm Cumhuriyeti'nin 6. Cumhurbaşkanı olmuştur. Siyasal çizgisini sade bir devrimcilik ve Humeynizm üzerine kurmuştur.

Amanpour, Christiane : (1958-…) İngiliz anne (Patricia) ile İranlı etnik Fars babanın (Muhammed) kızı olarak Londra'da doğmuştur. Daha sonra ailesiyle Tahran'a taşınmıştır. 11 yaşında İngiltere'ye yeniden dönmüş, burada eğitim görmüş, ailesi devrim sonrasında İran'dan çıkınca, o da gazetecilik okumak üzere ABD'ye gitmiştir. NBC, CNN, CBS için çalışmıştır. I. Körfez Savaşı ve Bosna Savaşında bütün dünyaca tanınmıştır. 1998 yılında ikinci evliliğini, ABD Dışişleri Bakanlığının o zamanki sözcüsü James Rubin'le yapmıştır.

Asefi, Hamid Reza : Irak doğumlu İranlı diplomat, devlet adamı. Etnik Fars. Dışişleri Bakanlığı sözcüsü. 1998-2000 yılları arasında Paris Büyükelçisi olarak görev yapmıştır.

Asgerövladi, Habibullah : İranlı siyasetçi. Demavendli bir Yahudi asıllı ailenin çocuğudur. Ailesinin İslâm'a Rıza Şah zamanında geçtiği bilinmektedir. Mecma-ye Teşhis-e Maslahat-e Nizam üyesidir. Rafsancani ekibindendir ve İran'ın en zenginlerinden biri olduğu ifade edilmektedir. İslâmî Koalisyon Partisi adında bir partiye de başkanlık etmektedir.

Bağır Han : (1870-1911) Salar-e Milli, 1905-1911 arasındaki İran Meşrutiyet hareketinin Azerbaycanlı liderlerinden. Settar Han'ın silah arkadaşı.

Bahonar, Muhammed Reza : İran Meclisinin muhafazakâr Başkan Yardımcısı. Kerman milletvekili, Etnik Fars. Aynı zamanda "Mühendisler İslâmî Birliği" Genel Sekreteridir. İran'ın ikinci Başbakanı olan Muhammed Cevad Bahonar'ın kardeşidir. Cevad Bahonar 1981 yılında bombalı saldırı ile öldürülmüştür.

Bahtiyar, Şapur : (1914-1991) Siyaset Bilimi Doktoru., Etnik Bahtiyari. İran'ın son Başbakanı. 1991'de Paris'te suikastle öldürülmüştür.

Barzani, Mustafa (Mele) : (1903-1979), Osmanlı topraklarında doğmuş etnik Kürt. Türkiye'de yanlış telaffuzla "Molla Mustafa Barzani" olarak tanınmıştır ancak molla ya da din adamı değildir. 1931-32 yıllarında ağabeyi Ahmed Barzani ile beraber Kürtçü harekete liderlik yapmıştır. 1935'te hareketleri bastırılınca Süleymaniye'ye sürülmüş oradan kaçıp Bağdat'a gitmiştir. Burada da barınamayınca 1000 adamı ve bunların aileleriyle İran'a kaçmıştır. 1945'te KDPİ'nin Sovyet desteğiyle ilan ettiği Mahabad Cumhuriyetinde Savunma Bakanı ve Ordu komutanı olmuştur. Yalta Antlaşmasından sonra, 1946'da bu devlet girişimine son verilince pek çok Kürtçü lider öldürülmüş ancak Barzani Sovyet Azerbaycanı'na kaçmıştır. Bir süre Bakü'de daha sonra 1958'e kadar Moskova'da kalmış ve Sovyelerin tezgâhından geçmiştir. İsraille 1963'te siyasi, 1965'te askeri temaslara başlamıştır. Bağdat'la 1970'te vardığı uzlaşmayı yok ederek 1974'te İran Şahı ile işbirliğine gitmiştir. Cezayir Antlaşmasından sonra ABD'ye kaçmıştır. ABD'de ölmüştür ancak mezarı İran'da Mahabad'tadır. Saddam'a Mesud Barzani'nin babasıdır.

Bazargan, Mehdi : (1907-1995), Mühendis, Etnik Türk. İran İslâm Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı. 1940'ların sonunda okuduğu ve yaşadığı Paris'ten dönerek Tahran Üniversitesi'nin ilk mühendislik bölümünü açmıştır. 1951'de Musaddık İran petrollerini millileştirdiğinde Millî Petrol Şirketinin ilk İranlı başkanı olmuştur. Musaddık hükümeti devrildikten sonra İran Hürriyet Hareketini kurmuş, Şah Muhammed Rıza Pehlevi tarafından defalarca

hapsedilmiştir. Devrimden sonra Humeyni tarafından Başbakanlıkla görevlendirilmiştir. Ancak demokratik ve liberal bir devrimci anlayışı benimsediği için Humeyni ile fikir ayrılıklarına düştüğü belirtilir.

Beheşti, Seyyid Muhammed Hüseyni : (1928-1981), Ayetullah Uzma, Dr. İranlı din adamı. İsfahan doğumlu etnik Fars'tır. İran yargı sisteminin en üst noktasında bulunmuştur. İslâm Cumhuriyeti Partisi'nin genel sekreterliğini yapmıştır. Bu partinin 70'ten fazla üyesiyle beraber bir suikastle öldürülmüştür. Suikastın sorumlusu Halkın Mücahitleri Örgütü olarak açıklansa da örgüt bu olayı hiçbir zaman üstlenmemiştir. Olayın rejimle içeriden bağlantısı konusunda söylentiler olmuştur.

Burucerdi, Seyyid Hüseyin : (1875-1962), Ayetullah Uzma. İranlı din adamı. Etnik Lor. Molla Horasani, Ağa Ziya Iraki gibi hocalardan dersler alıp Şii Fıkıh uzmanı olmuştur. Ayetullah Murtaza Mutahhari üzerinde büyük etkisi olduğu bilinmektedir. İlk defa Şii dini faaliyetini İran ve Irak ötesine taşıyan kişi olarak bilinir. Musa Sadr'ın Lübnan'a gönderilmesi de onun adımlarındandır. El Ezher'deki Şeyh Mahmut Şaltut ile temas kuran ve mezhepleri yakınlaştırma girişimini onunla birlikte başlatan isim olarak bilinir. Bu girişim sonrasında Şeyh Şaltut, Şiiliğin İslâm'ın hak mezheplerinden olduğu fetvasını açıklamıştır. Burucerdi, Şah'ın reformlarına açıkça karşı çıkmıştır.

Çöhreganlı (Çöhregânî), Mahmud Ali : (1958-…) Dilbilimci, Siyasetçi, Yazar. Şebüster/Güney Azerbaycan doğumlu Azerbaycan Türkü. 1995 yılında GAMOH'u kurmuştur. 1996 Meclis seçimlerinde Tebriz'den 600.000 oy aldı. Milletvekilliği İran istihbaratı Ettelaat tarafından engellendi. Sorgulara ve gözaltılara maruz kaldı. 1999 yılında şansını yeniden denedi. Ancak yeniden engellendi. Şampuan ve parfüm kaçakçılığı gibi suçlamalarla hapse atıldı. GAMOH içinde yer almak suçlamasıyla, onunla birlikte pek çok Türkçü siyasi aktivist de hapsedildi. Serbest kaldıktan sonra faaliyetini sürdürdü. 2001 yılından itibaren Türkiye, ABD ve Avrupa'da siyasi çalışmalar yaptı. 2002 yılıdan beri ABD'de yaşamaktadır. İran'ı parçalamayı değil Azerbaycan Türklerinin gaspedilmiş haklarını almayı hedeflediklerini açıklamıştır. 2006 ekim ayında sağlık nedeniyle GAMOH liderliğinden istifa etmiştir.

Diba, Farah : (1938-…) Etnik Türk, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin üçüncü ve dul eşi. Modern İran'ın tek Şahbanu'su, İmparatoriçesi.

Ebadi, Şirin : (1947-…) Avukat, Hemedan doğumlu etnik Türk'tür. (Ancak kendisini sadece İranlı olarak görüyor, Türk saymıyor.) 10 Aralık 2003'te demokrasi, insan hakları, özellikle de kadın ve çocuk hakları konusundaki çalışmaları nedeniyle Nobel Barış Ödülü'ne layık görülmüştür. ABD'de ve İran'da yayınlanmış kitapları bulunan Ebadi, dünyanın farklı ülkelerindeki üniversitelerden defalarca fahri doktora almıştır.

Ebtekar, Masume : (1960-…) Etnik Fars. Hatemi döneminde, İran'ın ilk kadın Cumhurbaşkanı yardımcısı. İmmunoloji Doktoru. 1979 Rehine Krizinde eylemcilerin sözcülüğünü yapmıştır.

El Baradey, Muhammed : (1942-…) Mısırlı Arap diplomat, hukukçu. Uluslararası Atom Enerji Ajansı Genel Müdürü. 2005 yılında UAEA ile birlikte Nobel Barış Ödülü almıştır.

Esad, Nasir Beni : İngiliz Ahvaz Dostluk Topluluğu (British Ahwazi Friendship Society) Başkanı. Etnik İran Arabı. İngiltere'de yaşıyor.

Farahanipur Ruzbe : (1971-…) Tahran doğumlu etnik Fars. Fars milliyetçisi olan Ruzbe, Zerdüştçü görüşler taşıyan Vohuman adlı bir aylık dergi çıkartmış, Ruzbe Yayınlarını kurmuş, daha sonra da Nedaye Gomez adlı bir haftalık dergi çıkarmıştır. 1998 yılındaki öğrenci olaylarında yer almış, seri cinayetlerle öldürülen 57 kişinin listesini yayınlamıştır. Bundan sonra yayınları İrşad Bakanlığınca yasaklanmıştır. 1999 Yılında milliyetçi Marze Por Gohar partisini kurmuştur. Parti yasal değildir. Los Angeles-ABD'den web üzerinden organize ve takip edilmektedir.

Firdevsi (Ferdovsi), Hekim Ebul Kasım Tusî : (935-1020) İran tarihi bakımından kaynak kabul edilen ve Türk Gazneli devletinin hükümdarı Gazneli Mahmud'a yazılmış olan mitolojik tarih kitabı Şehname'nin yazarı. Milliyetçiliğin özdeşleştiği modern dönemde yaşamış olmamasına rağmen Fars kökenli ve Farsçı epik şair.

Foruhar, Daryuş : (1928-1998) İsfahan doğumludur ancak ailesi etnik Şii Kürt'tür (Kermanşahi). 1951 yılında kurulan Paniranist Hizb-e Millet-e İran (İran Milleti Partisi)'ın lideri. Devrimden sonraki ilk hükümette Çalışma

Bakanlığı yapmıştır. 1998 yılında eşi ile birlikte evinde öldürülmüştür. Halk arasında cinayetin İran İstihbaratı ile bağlantılı olduğu fikri yaygındır. Foruhar ailesinin fertlerinin avukatlığını Nobel ödüllü Şirin Ebadi yapmaktadır.

Frye, Richard Nelson : (1920-…) Amerikalı bilim adamı. İsveç göçmeni bir ABD'li ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Rusça, Almanca, Arapça, Fransızca, Farsça, Özbekçe, Peştuca ve Türkçe bilir. İran ve Orta Asya konularında çalışan Frye, Kissinger tarafından fonlanan bir burs programı ile ABD'ye İranlı öğrencilerin getirilmesi işini de yürütmüştür. İkinci eşi, Urmiyeli bir Süryani olan Dr. Eden Naby'dir (Kolombia Üniversitesi) Frye, Pers imparatorluğunun ve kültürünün Müslüman toplumlar ve özellikle Araplar tarafından yeterince anlaşılmadığı üzerinde durur. İranlı dilbilimci Ali ekber Dehoda ona "İrandûst" lakabını takmıştır.

Gasumlu, Abdurrahman (Gassemlo): (1930-1989), Urmiye/Güney Azerbaycan doğumlu, Baba tarafından Etnik Kürt. Annesi Nana Jan Timsar Asuri Hıristiyan'dır. Eşi Helen Krulich Çek'tir. 1973-1989 tarihleri arasında İran KDP'sinin (PDKİ) liderliğini yapmıştır. 13 Temmuz 1989'da İranlı görevlilerce suikastle öldürülmüştür. Onunla birlikte yanında bulunan Abdulkadir Azer ve Fazil Resul adlı İranlı Kürtler de öldürülmüştür. Gasumlu, Mukri aşiretinden (Taifesinden) olup, Gasumlu ailesinden Rüstem Han Gasumlu, Rıza Kuli Gasumlu, İmam Kuli Gasumlu gibi ileri gelenlerin Zend hanedanı döneminde Urmiye'de valilik yaptıkları belirtilmektedir. Gasumlu zengin bir toprak sahibi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş ve daha sonra Prag ve Paris'te öğrenim görmüştür.

Genci, Ekber : (1960-…) İranlı gazeteci, yazar. Kazvin doğumlu etnik Türk. 1979 devrimine katılmış eski bir Devrim Muhafızları mensubudur. 2000 yılında Berlin'de verdiği bir konferanstan dönüşünde tutuklanarak 2006 yılına kadar Evin hapishanesinde kalmıştır. Yüksek Lisansı İletişim alanındadır. Çeşitli uluslararası gazetecilik ödülleri almıştır. Siyasal cinayetler ve İran hapishanelerindeki durumu ağır biçimde eleştirmiştir. BM önünde yaptığı açlık grevi ile dünya gündemine oturmuştur.

Haccaryan, Said : (1954-…), Makine Mühendisi. Etnik Fars. İranlı siyasetçi, aktivist. 1979 devrimi içinde yer almış ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin

istihbarat yapısının oluşmasına katkıda bulunmuştur. 1997'de Hatemi tarafından istihbarat danışmanı olarak atanmıştır. Muhafazakar çevrelerce Ekber Genci ve İmadeddin Bagî gibi muhalif gazetecilerin haber kaynağı olmakla suçlanmış, 2000 yılında (muhtemelen istihbaratçı bir Hizbullah operasyonuyla) motosikletli bir genç Besic elemanı tarafından yüzünden vurulmuş ölmemiş ancak felçli kalmıştır.

Haddad, Gulam Ali : (1945-…) İranlı Siyasetçi, Meclis Başkanı. Tahran doğumlu etnik Fars. Tahran Üniversitesi'nde Felsefe ve Fizik okumuştur.

Hamaney, Seyyid Ali Hüseyni : (1939-…) İran İslâm Cumhuriyeti Rehberi, Veli-ye Fakih, Ayetullah, Meşhed'de dindar bir ailenin çocuğu olarak doğmuş etnik Türk'tür. 1981-1989 arasında İran'ın Cumhurbaşkanı olmuştur. 1989'dan beri ise Humeyni'nin yerinde, Rehberlik makamında oturmaktadır.

Harrazi, Kemal (Ali Naki) : (1944-…) Tahran doğumlu etnik Fars. 1997-2005 arasında Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. 1989-1997 arasında İran'ın BM'deki temsilciliği görevini ifa etmiştir.

Hatemi, Muhammed : (1943-…), İran eski Cumhurbaşkanı (1997-2005) Erdekan-Yezd doğumlu etnik Fars. Cumhurbaşkanı seçildiği gün, İran takvimine göre Hordad ayının ikisi olduğundan "Dövvom (İkinci) Hordad" adında bir siyasal grup hareketi, İran'da reformların başlangıç tarihine atıfla başlatılmıştır.

Henderson, Loy, : ABD'nin Musaddık karşıtı olarak bilinen Tahran eski Büyükelçisi.

Hey'et, Cevat : (1925-…) Prof. Dr., Tıp doktoru, Türkolog, Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırmacısı. Tebrizli Türk. Tahran Azad İslâm Üniversitesi Cerrahi Bölüm Başkanlığı görevinde bulunmuştur. Mukayesetül Lugateyn adı ile Farsça ve Türkçeyi karşılaştıran dil alanındaki önemli bir eserin de sahibidir. Bu eser dışında da ağırlıklı olarak Azerbaycan ve Türk dünyası konularına odaklanmış çok sayıda kitap ve makalesi mevcuttur. İran'da modern tıbbın önemli kalp cerrahlarındandır. 1979'dan sonra yayınlanmaya başlayan Türkçe-Farsça Varlık (Varlıq) dergisinin sahibi ve editörüdür.

Hıyabani, Şeyh Mehemmed, Tebrizi : (1880-1929), Din adamı, siyasi lider, milletvekili. Güney Azerbaycanlı Türk. Dış müdahale ve sömürgeciliğe karşı tutumu ile öne çıkmış, İran meşrutiyetinde önemli olmuş isimlerdendir. 1917 Rus Bolşevik Devriminden sonra Tebriz'de Demokrat Partiyi (5 yıl aradan sonra) yeniden kurmuş, partinin yayın organı olarak da "Teceddüd" adında bir gazete çıkarmıştır. 1919 tarihli İran-Britanya anlaşmasına isyan ederek Tebriz'de kontrolü ele geçirmiş, kontrol ettiği Azerbaycan topraklarındaki devlete "Azadistan" devleti adını vermiştir.

Hicri, Mustafa : (1945-…) İran KDP'sinin (PDKİ) Mevcut Genel Sekreteridir yani partinin başkanıdır. Sulduz(Negade)/Güney Azerbaycan doğumlu etnik Kürt'tür. Parti politikasında "Kuzeybatı İran'da Azeriler ve Kürtlerin barış içinde bir arada yaşamasını ve İran'ın federal bir yapıda olmasını" istediklerini açıklamaktadır.

Hikmetyar, Gülbeddin : (1947-…), Mühendis, Din ve Siyaset adamı. Afganistan eski Başbakanı, Kunduzlu Etnik Peştun, Sünni. Gılzay aşireti mensubu, önemli Peştun liderlerdendir. Sovyet işgali döneminde CIA ve Pakistan ISI (gizli askeri servis) teşkilatlarından milyarlarca dolar almıştır. Hizb-i İslâmi adında bir partinin lideridir. Türklere, Hazaralara ve Taciklere karşı tutumu nedeniyle Peştun milliyetçisi olarak tanımlanabilir. Hizb-i İslâmi çeşitli dönemlerde neredeyse Afganistan'daki bütün gruplarla çatışmış, yine neredeyse bütün bu gruplarla ittifak da kurmuştur. Bir ara Rabbani ile birlikte hükümet kurmuştur. Hükümet 1996'da yıkıldıktan sonra uzun yıllar aleyhinde faaliyette bulunduğu İran'a kaçmıştır. 11 Eylül sonrasında ABD ve Pakistan karşıtı bir tutum sürdürmüştür. 2002'de İran'dan çıkarılmıştır. Yıllarca desteğini aldığı ABD tarafından terörist ilan edilmiştir.

Horremdin, Babek : (798-838), Kaynaklarda, Güney Azerbaycan Türklerinin yaşadığı coğrafyada yaşamış ve Abbasi ordularına karşı savaştığı ve bölgedeki egemenliğini koruduğu, Erdebil doğumlu olmakla beraber, babasının Bağdat yakınlarından buraya, Azerbaycan'a, göç ettiği bilinmektedir. Babek'in Abbasilere karşı direndiği kalenin Güney Azerbaycan'daki milliyetçi Türkler tarafından bir tören toplanma alanı olmasından sonra "Babek Türk mü Fars mı?" tartışması başlamıştır.

Hoveyda, Emir Abbas : (1919-1979) İran eski Başbakanı. Tahran doğumlu Fars. Aileden bürokrat olan Hoveyda'nın babası Kacar diplomatlarından Ayn-el Mülk olarak bilinen Habibullah Hoveyda'dır. 1965-1977 arasında İran'ın Başbakanı olarak görev yapmıştır. Beyrut'taki Fransız lisesinden sonra farklı Avrupa ülkelerinde tahsil görmüş, İran'a gelip uzun ve dolu bir bürokratik hayata başlamıştır. Bu hayat, Ayetullah Halhali'nin kararıyla öldürüldüğü 1979 yılına kadar devam edecektir. İnfazının, infaz alanına ulaşmadan yolda gerçekleştirildiği bilinmektedir.

Humeyni, Ruhullah : Ayetullah, (1902-1989), 1979 İran İslâm Devrimi'nin lideri, İran İslâm Cumhuriyeti'nin ilk rehberi. Veli-ye Fakih. Etnik Fars.

Gadı (Gazi) Muhammed : (1893-1947) Sovyet destekli Mahabad Kürt Cumhuriyeti girişiminin Başkanlığına oynamıştır. PDKİ'yi kurmuştur. Mustafa Barzani ile birlikte hareket etmiş, onu Mahabad Cumhuriyetinin ordu komutanı ilan etmiştir. 1947 yılında Mahabad'ın Dört Çerağ meydanında asılmıştır.

Kadivar, Muhsin : (1959-…) İranlı felsefeci, din adamı, aktivist, akademisyen. Şirazlı etnik Fars. Doktorası Terbiyet Moderris Üniversitesindendir. "Şii fıkhında devlet teorileri" konusunda Arapça'ya da çevrilmiş bir kitabı ve bunun dışında onun üzerinde kitabı vardır. "İslâm Cumhuriyeti" fikrine muhalif yazılarından dolayı tutuklanmış ve 18 ay evin zindanında kalmıştır.

Kâşâni, Ebul Kasım : (1884-1961), Ayetullah, İranlı din adamı. Etnik Fars. 1953'teki milliyetçi Musaddık hareket ve idaresine önce destek verdiği sonra ona karşı yapılan ABD-İngiltere merkezli operasyonlarda önemli rol oynadığı bilinmektedir. Ajax Operasyonundan önceki gün Kermit Roosvelt'ten 10.000 dolar almıştır.

Katsav, Moshe : (1945-…) (Musa Gassab), Ekonomist, Tarihçi. 2000'den beri İsrail Devlet Başkanı. İran Yahudisi. 2006 temmuzunda hakkında taciz suçlamaları gündeme gelmiştir.

Katuzyan, Homa (Homayun) : (1942-…) İktisatçı, siyaset bilimci, tarihçi, edebiyat eleştirmeni. Tahran doğumlu etnik Fars. Sadık Hidayet ve

Muhammed Musaddık monografileri ile bilinir. Canterbury Kent Üniversitesi'nde iktisat hocası iken 1986'da tamamen İran çalışmaları yapmak için istifa etmiştir. Halen Oxford Üniversitesinde çalışmaktadır. Avrupa-İran karşılaştırmalı sosyoloji ve siyaset bilimi çalışmaları ile öne çıkmıştır. Çocukları da İngiltere de yaşamaktadırlar.

Kavam, Ahmet (Saltene) : (1876-1955) İran eski Başbakanlarından. Kacar devri başbakanlarından Vosuk-ud Dövle'nin kardeşidir. Kacar Şahı Nasireddin döneminde saray mahkemesinde hizmet ettikten sonra Meşrutiyet döneminde Kavam-us Saltene ünvanını almıştır.

Keddie, Nikki : (1930-…) ABD doğumlu İranlı bilim kadını. Kaliforniya Üniversirtesi'nde 35 yıl boyunca öğretim üyeliği yapmıştır.

Kerbasçi, Gulamhüseyin : 1988-1998 arasında Tahran'ın Belediye Başkanlığını yapmıştır. Reformist ve Rafsancani'yle yakın ilişkili olarak bilinir. Suistimal suçuyla mahkûm edilmiştir ancak İran vatandaşlarının çoğu bunun siyasal bir tutuklama olduğunu düşünmüşlerdir. Hapisten çıkışından beri, Kargozaran-e Sazendegi Partisinin Genel Sekreterliğini sürdürmektedir.

Kerrubi, Mehdi : (1939-…), Hüccetülislam, İranlı din adamı ve siyasetçi. Mücadeleci Din Adamları Birliğinin (Mecme-ye Ruhaniyun-e Mobarez) kurucularından. Aliguderz/Loristan doğumlu, Etnik Lor. 1989-1992 ve 2000-2004 arasında İran Meclisi Sözcülüğü yapmış, Ahmedinecad'ın seçildiği 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde aday olmuştur. Rehberi, Rehberlik makamını ve Humeynizmi desteklemekte fakat Şura-ye Nigahban kurumuna fikren ve sistem bakımından itiraz etmektedir.

Kulaye, Elahe : Tahran Üniversitesi Profesörlerinden ve Meclis Millî Savunma ve Dış Politika komisyonu üyesi olmuş, İslâmi İran Katılım Cephesi üyesi milletvekili. Rejimin sınırları içinde "reformist" olarak değerlendirilmektedir.

Kuçek Han, Mirza : (1880-1921) Asıl adı Yunus'tur. İran tarihindeki silahlı anayasacı liderlerdendir. Etnik Gilek'tir (Farsi Etnik grup). Gilan'da Cengeli (Ormanlılar) adıyla anılan bir hareket başlatmıştır. Bu hareket, 1914'ten 1921'e kadar etkili olmuştur. Sovyetler Birliği ile işbirliği olan bir girişimdir.

1920 Haziran'ından 1921 Eylülüne kadar süren Gilan Sovyet Cumhuriyeti (ya da Kızıl Cengeli Cumhuriyeti) Mirza Kuçek Han tarafından kurulmuştur.

Laricani, Ali : (1958-…) 2005'ten beri Yüksek Millî Güvenlik Konseyi'nin Sekreteridir. Ayrıca, Hamaney'in Konsey'deki iki temsilcisinden biridir. İran'ın Nükleer programı dâhil bütün millî güvenlik konularının baş müzakerecisidir. 2005 seçimlerinde Cumhurbaşkanlığı'na aday olmuş ve kendisini şimdiki görevine atayan Ahmedinecad'la yarışmıştır. Ayetullah Murteza Mutaharri'nin damadıdır. İran için çok önemli bir diğer kurum olan IRIB'in başkanlığını da yapmıştır.

Lesani, Abbas : Azerbaycanlı siyasi aktivist, Kasap, Erdebilli Türk. 2006 Mayıs olaylarından sonra gözaltına alınmış, tutuklanmış ve uzun süre açlık grevi eylemi yapmıştır. Azerbaycanlı genç mahkûmların serbest bırakılması talebi ile Erdebil hapishanesinde bu eylemi gerçekleştiren Lesani, kasap olmasına rağmen Azerbaycanlı gençler arasında tanınan ve fikirlerine itibar edilen bir isim haline gelmiştir.

Melkum, Mirza (Han) : (1833-1908), Anayasa-Meşrutiyet devriminde ön saflarda yer almış İranlı diplomat, siyasetçi. Culfa doğumlu etnik Ermeni. Paris'te Samuel Muradyan okulunu bitirip İran'a dönmiştir. Din değiştirip Şii Müslüman olmuştur. 1859'da İran'a Masonluğu getirmiştir. Paris, İstanbul, Londra gibi şehirlerde önemli diplomatik görevlerde bulunmuştur.

Mohacerani, Ataullah : (1954-…) İranlı tarihçi, siyasetçi, gazeteci-yazar. Erak doğumlu etnik Fars. Hatemi kabinesinde İslâmi İrşat Bakanlığı görevini yapmıştır. Bu görevinden, Rehber Hamaney'in eleştirileri nedeniyle istifa etmiştir. İsfahan, Şiraz ve Terbiyet Moderris Üniversitelerinde (Phd.) okumuştur. Uluslararası Diyalog ve Medeniyetler Merkezinin Başkanlığını yapmıştır. Bu görevinden de istifa etmiştir. Bakanlığı döneminde kültür sanat alanındaki pek çok sınırlamayı ortadan kaldırmıştır.

Moin, Mustafa : (1951-…) Pediatri Profesörü. Necef Abad-İsfahan doğumlu Etnik Fars. 5. Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi'nin danışmanlığını yapmıştır. 2005 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Cumhurbaşkanı adayı olmuş, ancak ikinci tura kalamamıştır. Moin'i Cebhe-ye Millî ve İslâmi İran Katılım Partisi desteklemiştir.

Montazeri, Hüseyin Ali : (1922-…) İranlı din adamı. Necefabda/İsfahan doğumlu. Etnik Türk. İlerlemiş yaşına rağmen etkili din adamlarındandır.

Mottaki, Manuçehr : (1953-…) Büyükelçi, İran Dışişleri Bakanı, Bender Gaz doğumlu Etnik Fars. 2005 seçimlerinde Ali Laricani'nin kampanyasını yönetmiştir. Ankara ve Tokyo'da Büyükelçi olarak görev yapmıştır.

Musaddık, Muhammed : (1882-1967), Hukuk Doktoru, eski İran Başbakanı. Baba tarafından Aştiyanili, Anne tarafından Türk Kacar soyundandır. Paris'te okummuş, İsviçre'den Hukuk doktorası almıştır. Erken yaşta İran bürokrasisisin içine girmiştir. Petrolü millileştiren, "İran milliyetçiliğinin" gelişmesine katkıda bulunan bir isimdir. Ajax operasyonu olarak bilinen darbe ile CIA planıyla indirilmiştir.

Mutahari, Murteza : Ayetullah, (1920-1979). İranlı Dini lider, akademisyen, siysetçi. İslâm Cumhuriyeti fikrine önemli katkıları olmuş bir isimdir. Hüseyniye İrşad ve Ruhaniyet-e Mobarez'in kurucularındandır. İran'ın Nükleer konulardaki baş müzakerecisi ve 2005 seçimleri Cumhurbaşkanlığı adaylarından Ali Laricani'nin kayınpederidir.

Nuri, Abdullah : İranlı reformcu din adamı, siyasetçi. Rafsancani'nin ilk kabinesinde 4 sene İçişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Hatemi'nin ilk kabinesinde de aynı görevi 5. meclis tarafından suçlanana kadar sürdürmüştür. Tahran Şehir Konseyi Başkanı da olmuştur.

Nuri, Ali Ekber Natık : Hüccetülislam, 1981-1985 arasında İran İslâm Cumhuriyeti'nin İçişleri Bakanlığı, 1992-2000 arasında ise Meclis sözcülüğü yapmıştır. 1997'de Hatemi'nin Cumhurbaşkanı seçildiği seçimlerde aday olmuş başarı elde edememiştir.

Pehlevi, Mumammed Reza : (1919-1980) İran Şahı. Mazenderan kökenli Farsi Reza Şah'ın oğludur. 1941'de babasının yerine İngilizler tarafında getirilmiş, 1979'da İran Devrimi ile tahttan inmiştir.

Pehlevi, Reza (Savad-Kuhi, Mirpenc) : (1878-1944) 1925'ten 1941'e kadar İran Şahı olmuştur. Mazenderan doğumludur Mazenderani'dir (Kuzeydoğu İran'da Farsi etnik grup). Babası Mazenderanlı annesi Erivanlıdır. Babası Abbas Ali Han gibi asker olmak için 15 yaşında Kazak Tugayına başvurmuş, burada seyis yardımcılığından başlayarak yükselmiş ve bu tugayın tek ve son

İranlı komutanı olmuştur. İran'da "Farslık" temelli bir "İranlılık" şuuru ve bu anlamda bir İran milleti yaratmaya çalışmıştır. Almanlarla ilişkisi ve 2. Dünya Savaşı'ndaki tutumu onu Britanya'nın hedefi yapmıştır. Tahttan oğlu lehine feragat etmesi isteğiyle karşılaşmıştır.

Pişeveri, Seyyid Cafer : Halhal/Erdebil doğumlu Azerbaycan Türkü. Kafkaslardaki erken öğrenim döneminde Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisinin üyesi olmuştur. 1920'de Reşt'te kurulan İran Komünist Partisinin de kurucu üyelerindendir. 1930 sonlarında Şah tarafından tutuklanarak hapsedilmiş, 1941'de müttefikler Rıza Şah'ı oğlu lehine tahttan feragata zorlayınca hapisten çıkıp Tebriz'e gitmiş ve burada Azerbaycan Demokrat Fırkasını kurmuştur. 1945'te Tebriz Merkezli Azerbaycan Halk Hükümeti'ni kurmuştur. Ancak bu girişim uzun sürmemiştir. 1947'de Bakü'de şüphei bir trafik kazasında ölmüştür.

Rafsancani, Ali Ekber Haşimi Behremeni : (1934-…)Ayetullah. Behremen-Rafsancan/Kerman doğumlu etnik Fars. Düzenin İşleyişini Sağlama Kurulu (Mecma-ye Teşhis-e Maslahat-e Nizam) Başkanı. 1989-1997 arasında İran'ın 4. Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır. İran'ın en zengini olduğu ve dünyadaki sayılı zenginler arasında olduğu söylenir. Ülkeyi uzun süre kontrolü altında tutmuştur ve pek çok kurum üzerinde doğrudan gücü ve etkisi sürmektedir. 2005 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde en çok oyu almasına rağmen 2. turda Ahmedinecad'a yenilmiştir.

Recevi, Meryem (Azodanlu) : (1953-…) Tahran doğumlu etnik Türk. İran dışındaki birtakım muhalif kuruluşların bir araya gelerek oluşturduğu İran Millî Direniş Konseyi'nin seçilmiş başkanıdır. HMÖ'nün lideri Mesud Recevi'nin eşidir. Fransa'da yaşamaktadır.

Recevi, Mesud : (1948) Tabas/Horasan doğumlu etnik Fars. HMÖ'nün lideridir. Tahran Üniversitesi'nde Hukuk okumuştur. ABD'nin Irak işgalinden beri yetkilerini onun adına eşi Meryem Recevi kullanmaktadır.

Resulzade, Mehmed Emin : (1884-1955) Novhana/Bakü doğumlu Azerbaycan Türkü. 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurucularından ve Cumhurbaşkanıdır. Raşid Han Kaplanov'la beraber Bakü Devlet Üniversitesi'ni kurmuştur. Sovyetler'in Azerbaycan'ı

Sovyetleştirmesinden sonra sürülmüş, sonra Finlandiya, Türkiye, Polonya ve Romanya'da bulunmuştur. Türkiye'ye yeniden döndükten sonra siyasi faaliyetlerini sürdürmüş, Türkiye'de vefat etmiştir. Mezarı Ankara cebeci Asri mezarlığındadır.

Rushdie, Salman : (1947-…) Yazar, Hintli İngiliz. Seküler bir Müslüman ailede dünyaya gelmiştir. Önce Hindistan'da ve Pakistan'da yaşamıştır. 1988 yılında yayınlanan "Şeytan Ayetleri" kitabıyla İslâm dünyasının tepkisini çekmi, Humeyni onunla ilgili bir ölüm fetvası çıkarmıştır. Bundan sonra yıllarca yeraltında yaşayan Rüşdi, bugün Atlanta Üniversitesi'nde (Georgia-ABD) ders vermektedir.

Sadr, Beni Ebulhasan : (1933-…), İran'ın devrim sonrası seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı. Etnik Türk. Şah karşıtı hareketlerin içinde yer almış, iki kere hapsedilmiştir. 1963 yılında bir gösteride yara almıştır. Aynı tarihte Fransa'ya kaçarak Humeyni'nin yanında yer almıştır. İran'a Humeyni ile birlikte 1979'da dönmüştür. 1979-1980 arasında Maliye Bakanlığı yapmıştır. Daha sonra Humeyni ve bazı diğer din adamları ile ihtilafa düşmüştür. 1981 yılında Ayetullah Beheşti'ye karşı gelmekle suçlanınca Devrim muhafızları, Cumhurbaşkanlığı sarayını kuşatmış, ona yakın kimseleri tutuklamış ya da gözaltına almıştır. Beni Sadr, bu gözdağından sonra ülkeyi HMÖ eski lideri Mesud Recevi ile birlikte terk etmiş, Fransa'ya gitmiştir.

Schwarzkopf, H. Norman : (1895-1958), New Jersey doğumlu Alman kökenli ABD'li New Jersey Polis Şefi. Amerikan Askeri Akademisini bitirdikten sonra Avrupa'da görev yapmış ve hardal gazına maruz kalmıştır. ABD içinde pek çok emniyet görevinden sonra 1940'ta tekrar orduya katılmıştır. Şah döneminde İran jandarmasını kurmuştur. Bu jandarma, Azerbaycan Demokrat hükümetinin bastırılmasında kullanılmıştır. Ajax Operasyonu'nun yani Musaddık'ın devrilmesine yönelik CIA darbesinin en önemli isimlerindendir.

Sefevi, Nevvab Mocteba Mir Lovhi : (1924-1955) Tahran doğumlu, etnik Türk. Fedayan-e İslâm (İslâm Fedaileri) örgütünün kurucusudur. Örgütü 1946 yılında kurmuştur. Necef, Irak ve Abadan'da çalışmıştır. Fedayan, Ahmed Kesrevi, Hacı Ali Razmara, Hüseyin Âlâ, Abdulhüseyn Hâzir, General

Bahtiyar gibi isimlerin öldürülmesinden sorumludur. Şah tarafından 1955'te idam edilmiştir. 1979'dan sonra tahran rejimi Sefevi'ye sahip çıkmış onun adını caddelere vermiştir.

Sefevi, Yahya Rehim : İran İslâm Cumhuriyeti Devrim Muhafızları Komutanı. Etnik Azerbaycan Türkü. 23 yaşındayken İran-Irak savaşına katılmış, önemli askeri başarılar göstermiştir. 11 Eylül 2001 olaylarından sonra eylemin Bush hükümeti tarafından yapıldığını açıklayan ilk kişidir.

Settar Han : (1868-1914) Serdar-e Milli. (Millî Komutan) Azerbaycanlı Meşrutiyetçi. İran'daki Anayasacı Meşrutiyet hareketinin en önde gelen lideri olmuş, Azerbaycan'ın tamamında kontrolü ele geçirmiştir. Özellikle kendisine bağlı birliklerin silahsızlandırılması girişimine büyük bir direniş göstermiştir. Eş zamanlı olarak Gilan, İsfahan ve Bahtiyari bölgelerinde de silahlı hareketler olmakla birlikte Settar Han'ın Bağır Han'la birlikte Tebriz merkezli sürdürdüğü hareket, gerek başarısı gerekse Tahran'daki etkisi bakımından önde olmuştur.

Shaffer, Brenda : ABD doğumlu, Musevi asıllı, İsrailli ve ABD'li bilim kadını. Tel Aviv Üniversitesi'nden doktor unvan ve derecesini almıştır. İsrail ordusunda görev yapmıştır. İran, Azerbaycan, Hazar havzası, enerji gibi konularda çalışmaktadır. İngilizce ve İbranice yanında, Türkiye ve Azerbaycan Türkçesi bilmektedir. Çalışmaları İran devleti, ve bir kısım İranlı araştırmacı tarafından şiddetle eleştirilmiş, MOSSAD ajanlığı ile suçlanmıştır.

Sick, Gary : (1935-…) ABD'li İran uzmanı. Ford, Carter ve Reagan dönemlerinde ABD Ulusal Güvenlik Konseyi olarak görev yapmıştır. ABD donanmasından emekli bir kaptan ve Kolombiya Üniversitesinin öğretim üyelerindendir. Human Rights Watch'un idari heyetindedir ve Ortadoğu bölümü danışma komitesi başkanıdır.

Simko, İsmail Ağa : Şıkak aşiretinden Kürt yerel silahlı lider. 1. Dünya Savaşı sonrasında İran'ın Kotur bölgesi civarında örgütlenmiş, bölgedeki güç boşluğundan hareketle çeşitli silahlı faaliyetler, büyük talan, saldırı ve katliamlar yapmış herhangi bir siyasi başarı elde edemeden Türkiye'ye kaçmıştır.

Sistani, Seyyid Ali Hüseyni : (1930-…) Ayetullah Uzma. Kökeni İsfahanlı, Fars'tır. Ancak din adamı bir babanın oğlu olarak Meşhed'te doğmuştur. Safevi devrinde (Şah Hüseyin dönemi) büyük babası Sistan'a Şeyhülislam atanınca aile oraya yerleşmiştir. Meşhed ve Kum eğitiminden sonra Necef'e gitmiştir. O zamandan beri Irak'tadır. Irak'taki en önemli dini otorite hatta en önemli siyasi figür olarak kabul edilmektedir. Ocak 2007'de bir suikast girişiminden kurtulmuştur.

Suruş, Abdülkerim: (1945-…) İranlı eczacı, düşünür. Tahran doğumlu etnik Fars. Londra'da bilim felsefesi okumuştur. 2000 yılından itibaren Harward Üniversitesinin misafir öğretim üyelerindendir. Bilim felsefesi, din felsefesi ve Mevlana felsefesi uzmanıdır. Liberal geleneğe yakın görüşleri olan Suruş "dinî demokrasi" kavramını öne çıkarmıştır. Batı medyası tarafından İslâm'ın Martin Luther'i gibi sıfatlarla anılmıştır. Laik olmadığını belirtir ancak dinin devletin tekelinde olmasına ve devletin dini yorumlamasına itirazı olduğunu savunur.

Şeraiti, Ali : (1933-1977), İranlı Sosyolog. Sebzevar-Horasan doğumlu etnik Fars. Milliyetçi bir din adamının oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Özellikle din sosyolojisi alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmıştır. Meşhed Üniversitesini bitirdikten sonra Paris'e gidip sosyoloji doktoru olmuştur. Tahran'e döndüğünde Şah rejimi tarafından Fransa'da İran devleti aleyhine faaliyet suçlamasıyla gözaltına alınmıştır. Serbest bırakıldıktan sonra Üniversitede seminerler vermeye devam etmiştir. Geniş bir dinleyici ve taraftar kitlesi oluşmuştur. İslâm ülkelerinde yankı uyandıran eserler yayınlamış ve bu eserlerin çoğu farklı dillere çevrilmiştir. Şeraiti'nin, 1977 yılında kalp krizinden öldüğü açıklanmıştır. Ancak halk arasında, onun SAVAK tarafından öldürüldüğü inancı hâkim olmuştur. Görüşleri, 1979 devriminde devrimci gruplar tarafından, çoğunlukla kullanılmıştır. Mezarı Suriye'de Hz. Zeynep'in mezarının bahçesindedir.

Şeriatmedari, Muhammed Kâzım : Ayetullah (1905-1986), Din adamı, Tebriz/Güney Azerbaycan doğumlu Türk. Devrim öncesinde İran ve Irak'taki Şii din adamları içinde en yetkin ve etkili olanlardan biriydi. Humeyni aleyhtarı görüşleri vardı. 1979'da Azerbaycan'da büyük güç ve etki kazanan MHCP'yi

kurdu. Kum'daki Fatıma Medresesi'ne ve İslâmi Çalışmalar-Yayınlar Merkezi'ne başkanlık etti. Humeyni taraftarlarının, Sadık Gotbizade (Kutbizade)'nin bir darbe hazırlığında olduğunu ve Şeriatmedari'nin de ona destek olduğunu açıklamasından sonra ev hapsinde tutuldu ve burada şüpheli biçimde öldü.

Şirazi, Sadi, Muslihuddin, Müşrif İbn Abdullah: (1184-1291) Şirazlı Fars Sufi Şair. Genç yaşta Şiraz'ı terk edip, Bağdat'a gitmiş, Bağdat'taki Nizamiye medreselerinde Arapça ve edebiyat öğrenmiştir. Moğol İstilası nedeniyle Anadolu, Suriye ve Mısır'ı dolaşmıştır. Şiirlerindeki atıflardan Hindistan ve Türkistan'a gittiği de anlaşılmaktadır. Bostan ve Gülistan adlı dünyaca meşhur eserleri ile bilinir.

Talegani, Mahmud : Ayetullah, (1911-1979). 1979 Devrimi sürecinde önemli bir şahıs olmuştur. Geçici hükümetin yıkılmasından sonra Tahran'ın ilk Cuma imamı olmuştur.

Tebrizi Kesrevi, Ahmet : (1890-1946), İranlı dilbilimci, tarihçi. Hökmabad/Tebriz-Azerbaycan doğumlu. Etnik Türk olarak bilinir. Meşrutiyet harekâtına katılmıştır. İlk siyasal düşünceleri Tiflis'te oluşmuş, daha sonra İran'da çeşitli kültürel makamlarda bulunmuştur. Demokrasi düşüncesini savunmuş ve Şii din adamları sınıfını hedef almıştır. Modern Farsçılık ve İranizme büyük hizmetleri olmuştur. Azerbaycan Türkçesinin, Pers döneminden kalma bir dilin Türkçeleşmiş hali olduğunu iddia ettiği çalışmasıyla, Londra'daki "Royal Asiatic Society" tarafından ve American Academy tarafından üyeliğe kabul edilmiştir. 1946 yılında Fedayan-e İslâm örgütünün kurucusu Nevvab Sefevi adlı genç din adamı tarafından bir asistanıyla beraber öldürülmüştür.

Torof Ben-i, Yusuf Azizi : (1951-…), Yazar, entelektüel. Hoveyze doğumlu etnik Arap. İran Yazarlar Birliği üyesidir ve Arapça'dan Farsça'ya pek çok eser çevirmiştir. Huzistan Araplarının en büyük kabilelerinden olan Ben-i Torof (Torofoğulları) mensubudur. Ahvaz Araplarının hakları için faaliyet göstermektedir. 2005 yılı Nisan ayında güvenlik güçlerince gözaltına alınmış Haziran ayına kadar Evin zindanında kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır.

Velayeti, Ali Ekber : (1945-…), Pediatr, siyasetçi, İran Dışişleri Eski Bakanı. Tahran doğumlu etnik Fars'tır. 16 yıl (1981-1997) boyunca Dışişleri Bakanı olarak görevde kalmıştır. Halen Rehber'in dış politika danışmanlığını yürütmektedir.

Yeprem Han (Davidyan) : (1868-1912) Bugünkü Kuzey Azerbaycan topraklarında doğmuştur. İran Ermenisi. Önce meşrutiyet hareketi içinde Settar Han'la birlikte hareket etmiş, sonra Tahran Polis gücü komutanı olunca yön değiştirmiştir. Tahran tarafından kullanılmış, Tahran'a bağlı kuvvetleri İran adına Güney Azerbaycan'a yönlendirip, orada kontrolü elinde bulunduran Azerbaycanlı Türk Settar Han'ı öldürmüştür.

Yezdi, İbrahim : (1931-…) Eczacı, Patolog. Kazvin doğumlu. İran Hürriyet Hareketi Genel Sekreteri. Musaddık'ın alaşağı edildiği 1953 tarihli CIA destekli Şah darbesinden sonra yer altına inmiş ve İran Millî Direniş Hareketine katılmıştır. 1960'a kadar bu harekette faal olmuş, 1960'ta ABD'ye gitmiştir. Ali Şeraiti, Mustafa Şamran ve Sadık Gotbizade ile birlikte İran Hürriyet Hareketi'ni 1961'de kurmuştur. 1978'de İran'a dönmüştür. Geçici hükümette Başbakan Yardımcılığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde bulunmuştur. Mehdi Bazargan'ın ölümünden beri İran Hürriyet Hareketi'nin başındadır.

Zerdüşt (Zertoşt, Zoroaster) : Sasani devletinin resmi dininin kurucusu olan, M.Ö. 1200 yıllarında yaşadığı söylenen ancak bununla ilgili kesin bir delil bulunmayan insan. Hakkındaki bilgiler Avesta'dan Gathas'dan, arkeolojik kazılardan ve Yunan metinlerinden alınmıştır. Zerdüştilik iyi-kötü ikiciliğine dayalı bir öğretinin adıdır. Hindistan'da ve İran'da bu dinin mensupları vardır.

Zibakelam, Sadık : (Prof. Dr.) İranlı Siyaset bilimi ve Uluslararası İlişkiler Profesörü. Rejimle barışık, görüşlerine İran devleti tarafından itibar edilen, Batı ülkelerinde İran görüşlerini dikkatle aktaran bir akademisyendir.

EK-3

İLGİLİ BELGELER

TAHRAN'DA NİŞANLANAN BİR ÇİFTİN TÜRKÇE (Türkiye Türkçesinde) DAVETİYESİ YUKARIDA AYYILDIZLI DAVETİYE ZARFI GÖRÜLMEKTEDİR.

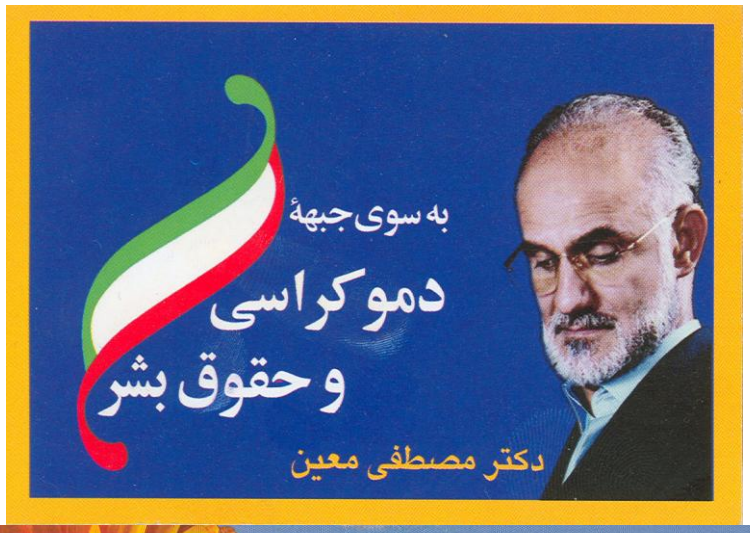

MUSTAFA MOİN'İN 2005 SEÇİM PROPAGANDASINDA KULLANDIĞI CEP KARTLARI
İKİNCİ RESİMDE ŞERİATİ'DEN MUSADDIK'A UZANAN ÇİZGİNİN TEMSİLİ VE
"NİRUHA-YE MİLLÎ MEZHEBİ"
"NEHZET-E AZADİ İRAN" YAZILARI GÖRÜLMEKTEDİR

TAHRAN'DA DAĞITILAN BİR EL İLANI:
2005 YILINDA (1384 H.Ş.) AZERBAYCANLI TÜRK MİLLİYETÇİLERİ TARAFINDAN YAPILACAK BABEK KALESİ KURULTAYINA ÇAĞRI İÇERMEKTEDİR
(YUKARIDAN AŞAĞIYA)
BABEK GÜNÜ
AZERBAYCAN MİLLETİNİN DİRÇELİŞ GÜNÜ
GÖRÜŞÜMÜZ BABEK GALASINDA
HAYDİ TÜRKLER YÜRÜYÜN

İRAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN EĞİTİM BAKANLIĞININ YAYINLAR DAİRESİ TARAFINDAN YAYINLANAN YARDIMCI KİTAPLARDAN İKİ ÖRNEK
SOLDAKİ KİTAP, İSLAM ÖNCESİ SASANİ HÜKÜMDARI ŞAPUR'UN HAYATI VE KAHRAMANLIKLARI
SAĞDAKİ KİTAP İSE
FARS TAHİRİLERDEN YAKUP LEYS HAKKINDA

میثاق

هاشمی رفسنجانی:

ورزشگاهی بزرگتر از «آزادی» می سازیم

■ موضوع دیدار با توان از رقابت های ورزشی باید حل شود

■ وعده ای نمی دهم که نتوانم عملی کنم

ویژه نامه تحلیلی خبری دهمین انتخابات ریاست جمهوری

شماره اول، چهارشنبه ۱۸ خرداد ماه ۱۳۸۴

I ♥ IRAN

شادی حق ماست

هادی مرادی

2005 CUMHURBAŞKANLIĞI SEÇİMLERİNDE ESKİ CUMHURBAŞKANI HAŞİMİ RAFSANCANİ'NİN PROPAGANDA AMACIYLA ÇIKARDIĞI YAYINLARDAN BİRİNİN ARKA KAPAĞI: FUTBOL MAÇLARI VE DÜNYA KUPASININ ATMOSFERİ İKİ YÖNLÜ OLARAK KULLANILMAKTA BİR TARAFTAN ÖZGÜRLÜĞÜN BİR TARAFTAN MİLLİYETÇİLĞİN VURGULANMASI İÇİN SEÇİLMİŞ BİR RESİM FOTOĞRAFTA "I LOVE IRAN" YAZISI OLUŞTURAN KOVBOY ŞAPKALI İRANLILAR SAĞ ALTTA "MUTLULUK HAKKIMIZDIR" SLOGANI

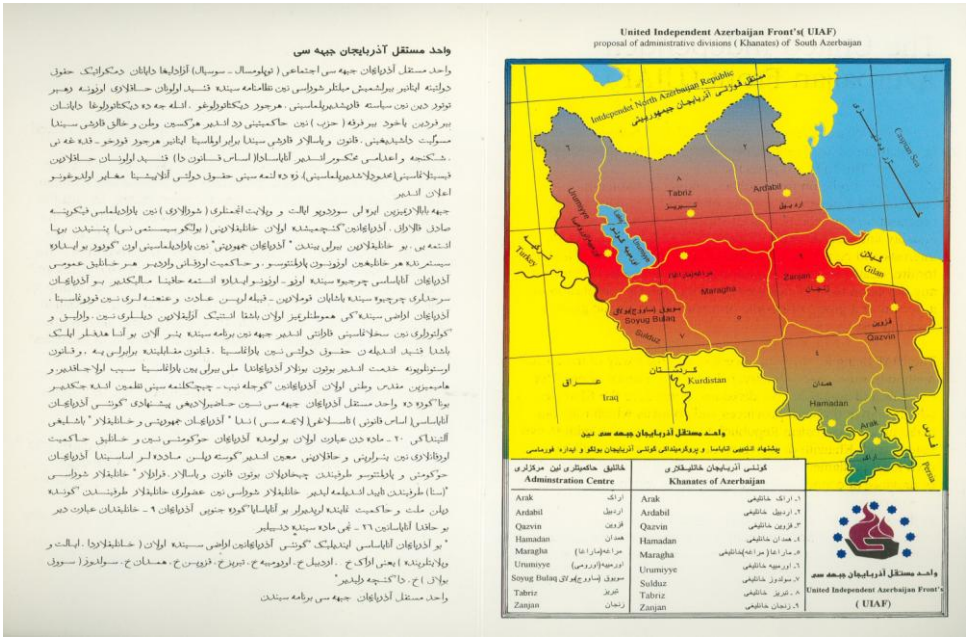
واحد مستقل آذربایجان جبهه سی

United Independent Azerbaijan Front's(UIAF)
proposal of administrative divisions (Khanates) of South Azerbaijan

Independent North Azerbaijan Republic

Caspian Sea

Tabriz

Ardabil

Zanjan

Maragha

Soyug Bulaq

Qazvin

Gilan

Kurdistan

Iraq

Hamadan

Urumiyye

Solduz

Turkey

Iran

خانلیق حاکمیتی نین مرکزلری Administration Centre		گونئی آذربایجان خانلیقلاری Khanates of Azerbaijan	
Arak	آراک	Arak	۱. آراک خانلیغی
Ardabil	اردبیل	Ardabil	۲. اردبیل خانلیغی
Qazvin	قزوین	Qazvin	۳. قزوین خانلیغی
Hamadan	همدان	Hamadan	۴. همدان خانلیغی
Maragha	مراغه(مارا غا)	Maragha	۵. مارا غا(مراغه)خانلیغی
Urumiyye	اورمیه(اورومی)	Urumiyye	۶. اورمیه خانلیغی
Soyug Bulaq	سویوق (ساوج)بولاق	Solduz	۷. سولدوز خانلیغی
Tabriz	تبریز	Tabriz	۸. تبریز خانلیغی
Zanjan	زنجان	Zanjan	۹. زنجان خانلیغی

واحد مستقل آذربایجان جبهه سی
United Independent Azerbaijan Front's
(UIAF)

BİRLEŞİK BAĞIMSIZ AZERBAYCAN CEPHESİ ADINA YAYINLANMIŞ HARİTA VE AZERBAYCAN TÜRKÇESİ-İNGİLİZCE BİLDİRGE: SOL ALTTA DOKUZ YILDIZLI BİR AMBLEM, HARİTADA İSE GÜNEY AZERBAYCAN İÇİN ÖNGÖRÜLEN EYALET BÖLÜMLENMESİ

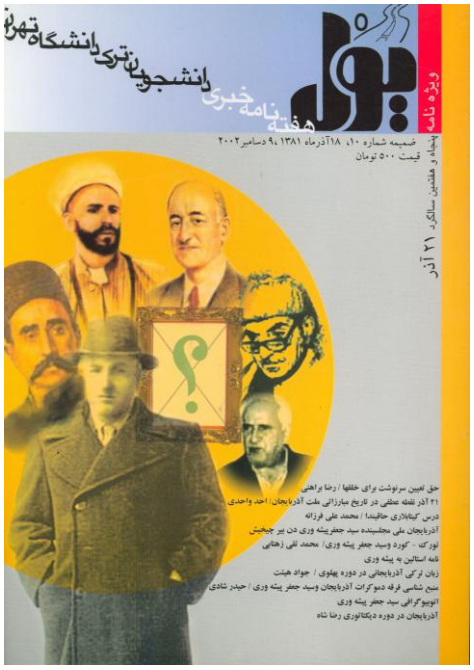

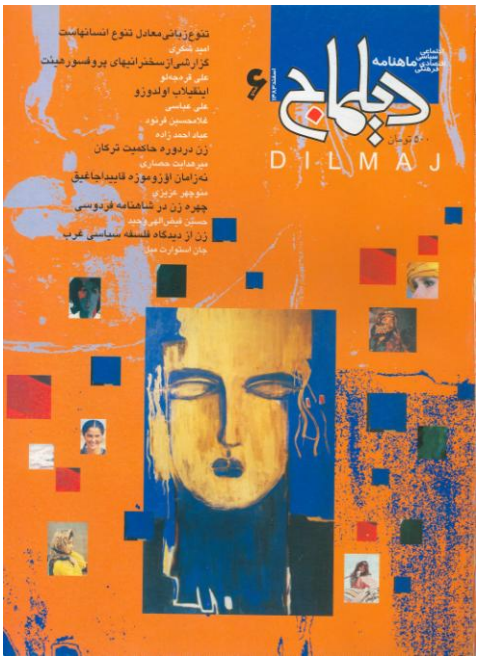

SOLDA, TAHRAN ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN YAYINLADIĞI HAFTALIK TÜRKÇE “YOL” DERGİSİ: KAPAKTA GÜNEY AZERBAYCAN İÇİN LİDER ARAYIŞINA DİKKAT ÇEKİLMEKTE
SAĞDA TEBRİZ’DE FARSÇA-TÜRKÇE YAYINLANAN DİLMAÇ DERGİSİNİN DÜNYA ANADİLİ VE DÜNYA KADINLAR GÜNÜ ÖZEL SAYISI

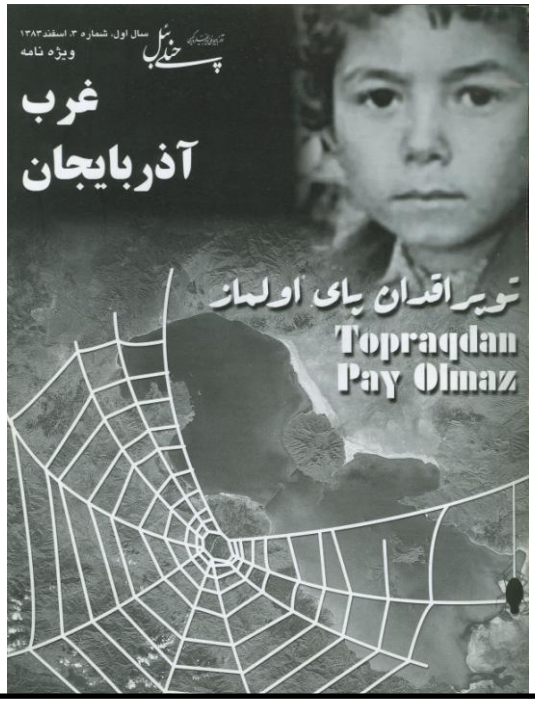

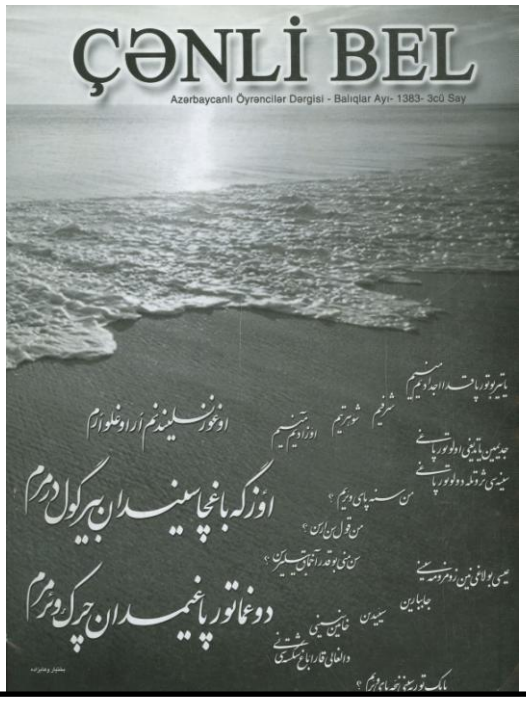

URMİYELİ AZERBAYCANLI TÜRK ÖĞRENCİLER TARAFINDAN URMİYEDE ÇIKARILAN TÜRKÇE-FARSÇA “ÇENLİBEL” DERGİSİNİN ÖN VE ARKA KAPAKLARI:
DERGİDE BATI AZERBAYCAN EYALETİNDEKİ ETNİK VE TARİHİ MESELELERE ODAKLANILMIŞ

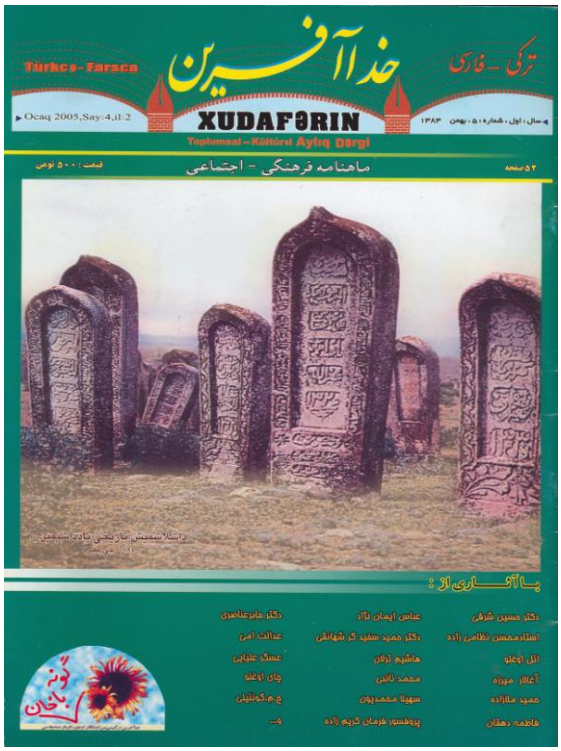

SOLDA TAHRAN'DA TÜRKÇE-FARSÇA YAYINLANAN HUDAFERİN DERGİSİ KAPAKTA: "DAŞLAŞMIŞ TARİHİ YADDAŞIMIZ" SLOGANI İLE 18. YÜZYILDAN KALMA İRAN'DAKİ TÜRKÇE MEZARTAŞLARI
SAĞDA TEBRİZ'DEKİ SEHEND TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİNİN YAYINLADIKLARI TÜRKÇE "DENİZ" DERGİSİ… DERGİNİN 2. SAYFASINDA OĞUZ KAĞAN'IN DUASI TÜRKİYE TÜRKÇESİ İLE YAZILMIŞ

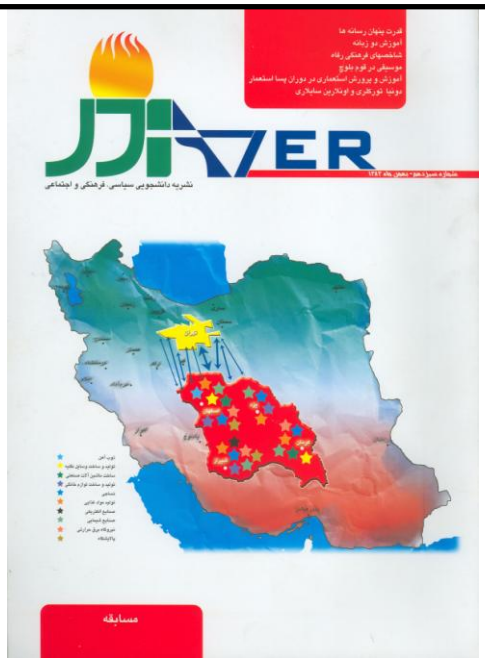

TEBRİZ AZAD İSLAM ÜNİVERSİTESİ ÖĞRENCİLERİ TARAFINDAN YAYINLANAN AZER DERGİSİNİN KAPAĞI:
RESİMLENDİRİLMİŞ HARİTADA TAHRAN'IN; ŞİRAZ, İSFAHAN, YEZD VE KERMAN'A ÖZEL İLGİSİNE DİKKAT ÇEKEN BİR MESAJ VERİLİYOR.
TAHRAN'IN FARS AĞIRLIKLI EYALETLERİN YILDIZLARINI PARLATIRKEN DİĞER BÖLGELERDEKİ ŞEHİRLERİN ADLARININ FLULAŞTIĞI GÖRÜLÜYOR

سؤز جان‌دیر اگر بیلرسه انسان

یاپراق

۱۲ شاعیرشاه اسماعیل ختایی
۷ آزادلیق خطالاری
۴ اونو اؤلدوردولر

اردیبهشت ۱۳۸۴ ◆ آپریل ۲۰۰۵ ◆ بیرینجی ایل ◆ یئدینجی سایی ◆ ۸۰۲ صحیفه ◆ ۱۰۰ تومن

ارومو گؤلونده، آدالارین
تاریخی آدلارین دییشدیریلمه‌سینه قارشی اعتراض‌لارین آردینجا

آدالارین آدلاری گئری قایتاریلدی!

ایکیسینده بو قراری صادر ائتمیش و نهایت ژورنالیستلر، مدنی فعال‌لار و اداره ایشچی‌لری‌نین اعتراضی نتیجه‌سینده خبر اگنت‌لیگی‌نه، آداره‌لر و مدرسه‌لره آپچیلاما یولاخاقلا سؤزو گئدن بخشنامه‌نی تصحیح اتدیرک سؤزو نو گئری آلمیش

ایکینجی صحیفه

روحی خسته‌لیک و مین بیر گئجه ناغیل‌لاری

انسان ایلک باشلاییشدا باشلاییشدان بری، بیر چوخ خسته‌لیک‌لرله اوزلشمیشدیر. اونلاردان بیر چوخو، الله اونلارا تجربه و علمین تکوشافی سونوجوندا اورتادان قالدیرابمیش و بعضی‌لری ایسه هامده انسان یاشاییشی تهدید ائتمکده‌دیر. الله همین بو خسته‌لیک‌لردن بیری ده روحی خسته‌لیک‌لری. دوزدی خسته‌لیک نلری‌دیر که سونونجسونو آپاریلیق گئورمک. اوجوز بعضی تاریخی فاکت‌لارا، اساساً‌سای لاییمیز.

اوچونجو صحیفه

جی.کی.رولینگ و ۶۴۰ میلیون دولارلیق کیتاب ساتیشی

بئشینجی صحیفه

شعرلر:
■آتیلا ایلهان ■واقیف باباتلی ■جنگیز علی‌اوغلو ■عزیز سلامی ■علی جوادپور ■علی قانقایلی ■والی کؤزه‌تن ■سلیمان محمدی ■کریم آتالار ■سعید نجاری ■غفور تقی‌اوغلو ■حمید هریسچی ■روح‌اله وثوقی ■سید جعفر علوی

دوقوزونجو صحیفه

صنعت، صنعت اوچون‌دورمو؟

آلتینجی صحیفه

دده قورقود، سهندین دیلی‌ایله

ائرنست همینگوی:
کؤریو اوستونده‌کی قوجا

نزار قبانی:
ژنرال گئییملی

محمدعلی فرزانه:
بوگون ده اولماسا صاباح

باباش سؤز
بلکه بیزیم ده بیر آدیمیز وار!

YUKARIDA TAHRAN'DA TÜRKÇE YAYINLANAN "YARPAK" GAZETESİNDEN BİR KAPAK ÖRNEĞİ... MANŞETTE URMİYE GÖLÜNDEKİ ADALARIN ADLARININ AZERBAYCAN TÜRKLERİNDEN GELEN İTİRAZLARLA YENİDEN TÜRKÇE ORJİNALLERİNE KAVUŞTUĞU HABERİ.
AŞAĞIDA FARSÇA-TÜRKÇE YAYINLANAN NEVİD AZERBAYCAN'IN KAPAĞINDAN ÖRNEK... OLİMPİYAT ŞAMPİYONU AZERBAYCANLI RIZAZADE İÇİN "YAŞASIN AZERBAYCANIN GEHRAMAN EVLADI" SLOGANI MANŞETLEŞTİRİLMİŞ

آذربایجان دانیشگاهی
طرفیندن فخری
دوکتورا وئریلدی
۴ ـ جو صحیفه

به باغهای سیب
آذربایجان غربی
صفحه ۸

آذربایجان نوید

نشریه سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی شمالغرب کشور و تهران

◄ شنبه ۷ شهریور ۱۳۸۳ ◄ ۲۸ آگوست ۲۰۰۴ ◄ ۱۱ رجب ۱۴۲۵ ◄ نوید آذربایجان روزهای شنبه و سه شنبه منتشر می‌شود ◄ سال ششم ◄ شماره ۳۷۰ ◄ ۸ صفحه ◄ ۱۰۰۰ ریال

«حسین رضازاده» اولوسوموزون ایفتیخار یاوادان ایگیدی

یاشاسین آذربایجانین قهرمان اوغلو

2006 MAYIS AYINDAKİ TOPLUMSAL GÖSTERİLERE VE ÖLÜMLE SONUÇLANAN PROTESTO GÖSTERİLERİNE NEDEN OLAN “İRAN” ADLI GAZETENİN EKİNDEKİ, TÜRKLERE HAKARET İÇEREN KARİKATÜRÜN YER ALDIĞI TAM SAYFA… KARİKATÜRLERDE TÜRKLER HAMAMBÖCEĞİ OLARAK GÖSTERİLİRKEN FARSLARI CANLANDIRAN KIZ VE ERKEK ÇOCUKLARA, GİDEREK BÜYÜYEN BU BÖCEKLERE NASIL DAVRANMALARI GEREKTİĞİ KONUSUNDA ALAYCI BİLGİLER VERİLMEKTEDİR.

ÖZET

Milliyetçilik uluslararası politika ve genel anlamda siyaset bilimi açısından önemini hiç yitirmemiş bir konudur. İran'ın neredeyse sürekli dünya gündemini meşgul eden siyasal popülaritesine rağmen, milliyetçiliği İran bağlamında ele alan çalışmaların sayıca azlığı aşikârdır. Oysa İran milliyetçiliğin dünyadaki en ilginç türlerine ev sahipliği yapmıştır, yapmaktadır.

İran'da birbirinden farklı pek çok milliyetçilikler vardır. Teorik olarak muhtelif tartışmaların konusu olan milliyetçilik, sözkonusu İran olduğunda daha da karmaşık bir hale gelmektedir. Milliyetçilik üzerine her tartışma İran'da kendisine malzeme bulabilecektir.

İran'ın, bugünkü anlamı ile kullanılışı sanıldığından çok daha yeni bir olgudur. Bununla birlikte İran coğrafyasında kurulmuş devletlerden Safevilerin İran'da Şiiliği kurumsallaştırmakla ilk zemini hazırladıkları belirtilebilir. Ancak İran'ın bir millet haline gelişi geç Kacar dönemlerine denk gelir. Güç dengesi, Meşrutiyet Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı asıl şekillendirici olaylardır.

Temelinde İndo-Aryanist ırkçılık olan Fars Milliyetçiliği, Rıza Şah'ın tahta getirilmesini takip eden yıllarda devlet ideolojisi haline gelmiş, Musaddık dönemi ise yurtseverliğe dayalı İran milliyetçiliğine iyi bir örnek olmuştur. Muhammed Rıza Şah ise bu bakımdan babasını takip etmiştir. Ancak 1979 sonrasında da rejimin dinî nitelikleri, İran milliyetçiliğinin hatta Fars milliyetçiliğinin İran içinde ve dışında gelişmesine engel değil destek olmuştur.

Azerbaycanlı Türk milliyetçiliği, İran siyasi tarihinde İran milliyetçiliği ile yaşıt kabul edilebilir. Bu milliyetçilik zaman zaman İran milli bütünlüğü içinde görünse de 1920, 1945 ve özellikle 1990 sonrasındaki çıkışları ile özgün

yönleri ile öne çıkan bir siyasal harekete dönüşmüş; 2006 olayları ile yeni bir eşikten geçmiştir.

Kürtçülük İran'da dışsal etkilerle gelişmiş bir diğer harekettir. Kürtçülük, Rusya ve İngiltere'nin İran ve Türkiye politikalarının etkisinde gelişmiş, ancak kabilevî niteliğinden 1960'lardan itibaren sıyrılabilmiştir.

Arap ve Beluç milliyetçilikleri de görece daha az nüfusa sahip iki toplumun içinde görülen diğer iki milliyetçilik türüdür. Bütün bu toplumlar İran'ı çevreleyen bölgede aynı etnisitelerden unsurlarla sınırdaştırlar ve buralardaki milliyetçiliklerle tarihsel olarak karşılıklı etkileşim içindedirler.

Yakın gelecekte, İran'daki milliyetçiliklerin gerek aktüel gerekse akademik anlamda gündemi daha fazla meşgul edeceği açıktır.

Anahtar Sözcükler

1. İran
2. Milliyetçilik
3. Fars milliyetçiliği
4. Güney Azerbaycan
5. Kürtçülük

ABSTRACT

Nationalism is an issue that has never lost its importance both from the aspect of International Politics and Political Science in general. Despite its political popularity which occupies almost continuously the world political agenda, the scarcity of works discussing nationalism in the context of Iran is obvious. Hence, Iran, has been hosting the most interesting types of nationalisms.

There are many “nationalism”s which differ from each other. Nationalism, which is the subject of various discussions theoretically, becomes much more complex when Iran as regards. Any debate over nationalism will be able to find out materials in Iran as an area.

The usage of Iran as a term with its contemporary meaning is far a new fact as regard as esteemed. Nevertheless it can be specified that Safavids, among the states established in the geography of Iran, paved the way for the instutionalisation of Shiism. But, being a nation for Iran coincides with the late Qajar era. Balance of power, Constitutional Revolution and the First World War are the fundamental facts that shaped the nation.

Farsi (Persian) nationalism with its Indo-Arianist basis, became the state ideology following the accede of Reza Shah to the throne. Mosaddegh era is a good example for Iranian nationalism based on patriotism. Mohammed Reza Shah in this context had been a persecutor of his father. However, after 1979, the religious features of the regime has been a backing and not an obstacle for the development of the Perisan nationalism inside and abroad.

Azerbaijani Turkish nationalism could be assumed as old as Iranian nationalism through the political history of Iran. Even it sometimes has been

seen in the Iranian national integrity, its challenges at 1920, 1945 and especially after the 1990's has transformed this movement into a genuine political movement; and passed through another treshold after the incidents of 2006.

Kurdism is another political movement, developed with the external effects. Kurdish nationalism has been built up under the circumstances of Russia's and Britain's policies towards Turkey and Iran. But got free of its tribal characteristics partially with 1960's.

Arab and Baluch nationalisms are other two nationalisms living in Iran with relatively small populations. All those communities, are adjacent to the co-ethnic components who are living in surrounding area of Iran. So they are in interaction with those nationalisms on the other sides. In the near future, İt is obvious that nationalisms in Iran will occupy the agenda both at academical and actual levels.

Key Words

1. Iran
2. Nationalism
3. Farsi / Persian nationalism
4. South Azerbaijan
5. Kurdism